

BIURO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO W ŁODZI

"CZAS MIJA, POMNIKI POZOSTAJĄ"

Owidiusz

BIURO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO
90 - 722 ŁÓDŹ, UL. WIĘCKOWSKIEGO 20
TEL.: 630 – 57 – 70, FAX: 630 – 57 – 70, EMAIL: wbppt@pro.onet.pl

KONCEPCJA OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA ŚRODOWISKA KULTUROWEGO

STUDIUM HISTORYCZNYCH ZESPOŁÓW
MIEJSKICH I WIEJSKICH

PRACOWNIA ZAGOSPODAROWANIA
TERENÓW ZURBANIZOWANYCH

DYREKTOR BIURA
MGR EWA PATURALSKA NOWAK

ŁÓDŹ, GRUDZIEŃ 2004 R.

ZESPÓŁ AUTORSKI :

ST. PROJEKTANT STANISŁAWA CIESIELSKA

ST. ASYSTENT DANUTA RYCERZ

ASYSTENT MARTA PABICH

SPIS TREŚCI

1. CEL I PRZEDMIOT OPRACOWANIA	str. 1
--------------------------------	--------

2. WPROWADZENIE	4
-----------------	---

3. SPECYFIKA SIECI OSADNICZEJ NA TLE POŁOŻENIA I INDYWIDUALNOŚCI GEOGRAFICZNEJ REGIONU	10
---	----

4. ORGANIZACJE POLITYCZNE I PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY	25
--	----

5. ROZWÓJ SIECI OSADNICZEJ NA PRZESTRZENI DZIEJÓW	29
• Najdawniejsze osadnictwo z czasów prehistorycznych i historycznych	
• Rozwój osadnictwa do końca średniowiecza	
• Rozwój osadnictwa miejskiego i wiejskiego do schyłku I Rzeczypospolitej	
• Rozwój zespołów miejskich i wiejskich w dobie pierwszego uprzemysłowienia	
✓ Narodziny i rozwój przemysłu włókienniczego	
✓ Powstanie miast ogrodów	

6. SPUŚCIZNA DZIEJOWA	64
• Opisy historycznych zespołów miejskich i wiejskich	

7. WNIOSKI I POSTULATY	205
------------------------	-----

8. BIBLIOGRAFIA	219
-----------------	-----

1. CEL I PRZEDMIOT OPRACOWANIA

1. CEL I PRZEDMIOT OPRACOWANIA

Opracowanie „Koncepcji ochrony i kształtowania środowiska kulturowego województwa łódzkiego” wynika bezpośrednio z ustaleń „Planu zagospodarowania przestrzennego województwa łódzkiego” uchwalonego przez Sejmik Województwa Łódzkiego 9 lipca 2002 r., (uchwała nr XLV/524/2002 Sejmi-ku Województwa Łódzkiego w sprawie uchwalenia „Planu zagospodarowania przestrzennego woje-wództwa łódzkiego, Dz. Urz. Województwa Łódzkiego Nr 249 poz. 3166 z 10 października 2002 r.). Takie założenia wynikają z ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, która określając zasady kształtowania polityki przestrzennej zwraca uwagę na utrzymanie ładu przestrzennego w urbanistyce i architekturze, podkreślenie walorów architektonicznych i krajobrazowych oraz ochronę dziedzictwa kulturowego i zabytków wraz z historycznie ukształtowaną przestrzenią. Na tej podstawie „Plan...” przyjmuje zasadę podejmowania działań w celu wykluczenia możliwości dokonywania nie-kontrolowanych przemian krajobrazu kulturowego, a jako działania priorytetowe przyjmuje zapewnienie ładu przestrzennego i harmonii. „Plan...” zakłada, że działania te prowadzone będą w różnych skalach – od krajobrazu całego województwa poprzez zespoły urbanistyczne, ruralistyczne i krajobrazy otwarte, do pojedynczego dzieła architektury, techniki czy obiektu przyrodniczego. Uwzględniając w zagospodarowaniu przestrzennym walory kulturowe poszczególnych jednostek osadniczych możliwe jest osiągnięcie ich wszechstronnego rozwoju. Potrzeba zachowania wartości kulturowych i krajobrazowych wymaga ich ochrony przed ekspansją urbanizacji.

Przyjmując ustalenia „Planu...” w ramach „Koncepcji ...” zostało opracowane „Studium historycz-nych zespołów miejskich i wiejskich”. W niniejszym „Studium...” dążono do zebrania i uporządkowania maksymalnej ilości historycznych faktów związanych z rozwojem przestrzennym miast w ujęciu histo-rycznym. Celem opracowania jest również poszerzenie wiedzy o zapisanych w „Planie...” zagadnie-niach z zakresu ochrony środowiska kulturowego tj. historycznych układów przestrzennych, ochrony obszarów o unikatowych i najwyższych wartościach kulturowych oraz wydobyć walorów kulturowych obszaru, wartości historycznej czy pamiątkowej poszczególnych zespołów miejskich i wiejskich, uka-zanie tego co na ziemi łódzkiej niepowtarzalne i co świadczy o jej bogatej wiekowej tradycji. Przed-miotem rozważań zostały objęte miasta i wsie, które w przeszłości otrzymały prawa miejskie. Miejsco-wości te posiadają ciekawą przeszłość historyczną, będącą jednocześnie podstawą współczesnej indywidualności. Pokazano ich historię, jak również genezę poszczególnych form, ich typów, funkcji w przeszłości historycznej oraz rozwoju układu osadniczego i układu przestrzennego poprzez nawar-stwianie się struktur. Bowiem miasta odgrywały dawniej jak i obecnie znaczącą rolę kulturotwórczą. Rozważania nad tymi zagadnieniami pozwoliły też pokazać w jakim stopniu stare formy przetrwały we współczesnej strukturze urbanistycznej miast oraz dawnych miast a obecnych wsi. Zrozumienie tych zagadnień pozwoli prowadzić odpowiednią ochronę konserwatorską w zakresie dalszego zagospoda-rowania przestrzennego miejscowości. Analizą objęto rozwój sieci osadniczej od czasów prehistorycz-nych i historycznych, poprzez średniowiecze, nowożytność, po dobę wielkiego uprzemysłowienia oraz dwudziestowieczne nadania praw miejskich. Z sieci osadniczej przyjęto do rozważań miasta oraz wszystkie wsie, które niegdyś posiadały status miasta, bez względu na stopień wykształcenia i zacho-

wania cech miejskich w rozplanowaniu i charakterze tych miejscowości, ogółem 104 miejscowości. Są wśród nich zespoły osadnicze o odmiennej historii rozwoju, różniące się stopniem istniejącego zagospodarowania oraz różnym stopniem dewastacji walorów przestrzennych i środowiska kulturowego. Obecnie w systemie osadniczym pełnią odmienne role niż w przeszłości. Szczególną pozycję zajmują obecne małe miasta i miasteczka, a przeszłość historyczna rzutuje na ich stan aktualny. Wartości kulturowe ich układów urbanistycznych nie zawsze w pełni są doceniane.

Badaniem zostały objęte: stolica województwa Łódź oraz ośrodki miejskie będące siedzibami obecnych starostw i powiatów, jak: Łęczyca, Piotrków Trybunalski, Radomsko, Sieradz, Skierniewice, Wieluń, poprzez mniejsze miasta i miasteczka, jak: Krośnice, Poddębice, Przedbórz, Szadek, Stryków, Sulejów, Tuszyn, Uniejów, Warta, Żychlin, a następnie duże wsie, a były miasta, będące aktualnie siedzibami urzędów gmin, jak: Białaczów, Burzenin, Jeżów, Gorzkowice, Łubnice, Piątek, Rozprza, Rzgów, Ujazd, Wolbórz, do małych jednostek osadnictwa wiejskiego, jak obecne wsie: Kamion, Kazimierz, Orłów, Pławno, Przerąb, Sobota, Toporów.

Opracowanie obejmuje:

- analizę historyczną przestrzennego rozwoju sieci osadniczej z uwzględnieniem jej specyfiki na tle środowiska przyrodniczego, podziałów administracyjnych i organizacji politycznych, genezę historyczną form i rozwój układów rozplanowania, ze zwróceniem uwagi na elementy rozplanowania czytelne w terenie miasta,
- studium historyczne miejscowości z ich systematyką według różnych podziałów, opisy historyczne miast i wsi, mapki z zarysami hipotetycznych zasięgów form rozplanowania, wypisy ze „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, podane w formie ciekawostki dla wybranych miast (ta część opracowania stanowi swego rodzaju bazę informacji o historycznych miastach z terenu województwa łódzkiego, układ wynika z przyjętej alfabetycznej kolejności nazw miejscowości),
- część wnioskową z przedstawieniem waloryzacji miejscowości i propozycjami ochrony konserwatorskiej odnoszące się do poszczególnych zespołów przestrzennych wyróżnionych na terenie województwa z pozycji planowania regionalnego i uwzględniające przede wszystkim ochronę sylwety miejscowości, cennych układów przestrzennych i obiektów zabytkowych z zachowaniem ekspozycji i panoram. Zaproponowane dla kilku miast strefy ochrony są tylko propozycjami ze wskazaniem miejsca godnego ochrony, ze względu na walory kulturowe, a ich dokładne granice powinny zostać określone w specjalistycznych opracowaniach konserwatorskich.

Przy opracowywaniu tematu, autorki nie docierały do źródeł, map i planów miejscowości z różnych okresów historycznych czy innych dokumentów przechowywanych w archiwach, lecz korzystały z informacji zawartych w bogatej literaturze przedmiotu, z podręczników naukowych, ocen wartości historycznych i studiów historyczno - urbanistycznych miast, będących w posiadaniu służb konserwatorskich, wytycznych konserwatorskich oraz cyklu monografii byłych województw, wydanych w latach 1979 – 1982 przez Uniwersytet Łódzki wspólnie z ówczesnymi urzędami wojewódzkimi. Pewną pod

powiedzią przy podejściu do tematu były: praca doktorska Elżbiety Muszyńskiej *Problemy zagrożonych reliktyw urbanistycznych małych miast Regionu Łódzkiego* i inne artykuły tej autorki, a dotyczące problematyki małych miast i miasteczek, praca habilitacyjna Mariusza Kuleszy *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie* oraz opracowanie Feliksa Kiryka *Urbanizacja Małopolski województwo sandomierskie XIII – XVI wiek*.

Przedstawione opracowanie nie wyczerpuje zapewne wszystkich zagadnień związanych z historią osadnictwa na obszarze województwa łódzkiego i dziejów rozwoju przestrzennego rozpatrywanych miejscowości.

2. WPROWADZENIE

„CZAS MIJA, POMNIKI POZOSTAJĄ”

Owidiusz

2. WPROWADZENIE

Ośrodki miejskie i wiejskie przeszły w swych dziejach wiele faz rozwoju, zróżnicowanych w charakterze przestrzennym i architektonicznym. Pozostawiając nam spuściznę historyczną, odzwierciedlając dzieje narodu wraz ze wszystkimi uwarunkowaniami fizjograficznymi, społecznymi, ekonomicznymi, obronnymi, politycznymi czy kompozycyjno-planistycznymi. Polskie miasta są ciągle żywym odbiciem klęsk narodowych i zawieruch wojennych. Ślady te przetrwały do dziś i mimo, że z ostatniej wojny miasta wyszły zniszczone pod względem substancji budowlanej, to jednak nadal są nieprzemijającą wartością kultury materialnej. Jako pomniki przeszłości, świadczą nie tylko o naszym dziedzictwie kulturowym, ale i o życiu ich mieszkańców czy tradycjach. Już intencją ostatniego naszego króla było poszanowanie tradycji i troska o zachowanie historycznych miast czy znaczących budowli. W kraju rozbitym niegdyś przez trzech zaborców dużą rolę odgrywał istotny czynnik o charakterze emocjonalno – patriotycznym, jakim była dążność do utrzymania tradycyjnego, a więc polskiego charakteru miast i wsi.

Fakt, że województwo łódzkie posiada stolicę bez antenatów, jak pisał profesor Jan Dylík, nie świadczy o krótkiej historii innych miast i ziem wchodzących w jego skład. Tutaj bowiem położone są jedno z najstarszych i najważniejszych w dziejach nie tylko Łódzkiego, ale i naszej państwowości, miasta: Łęczyca, Łowicz, Piotrków Trybunalski, Opoczno, Rawa Mazowiecka, Sieradz, Warta. Już w dziele sycylijskiego geografa al – Idrisi, powstałym w roku 1154 na podstawie zbieranych od wielu lat informacji kupieckich, także żydowskich, czytamy o Polsce, że: *„miasta jej są kwitnące i o licznej ludności (...). Do miast jej należy Kraków (Krakau). Jest on miastem pięknym i wielkim, o wielu domach i mieszkańcach, targach, winnicach i ogrodach”...* (R. Siuchniński 1965). Podobną opinię autor wyrażał o Gnieźnie, Wrocławiu, Sieradzu i Szczecinie (fot. 1).

Z punktu widzenia urbanistyki, miasta powstały jako twory pełniące trzy podstawowe funkcje: mieszkanie, praca, wypoczynek. Z tymi funkcjami są kompatybilne formy zabudowy, a więc zabudowa mieszkaniowa, zakłady pracy wraz z terenami przemysłowymi oraz zieleń miejska.

W okresie tysiącleci w granicach administracyjnych dzisiejszego województwa łódzkiego było znacznie więcej miast, wraz z osadami, których lokacje były nieudane oraz tymi, które zostały włączone w następnych latach do większych miast - było ich 104.

Fot. 1. Sieradz. Rynek
zdjęcie z archiwum BPPWŁ

Źródła, w których najczęściej spotykamy najstarsze pisane wzmianki o miejscowościach:

- dokument mogileński z 1065 r.
- bulla gnieźnieńska papieża Innocentego II z 1136 r.
- falsyfikat trzemeszneński z 1145 r.
- źródła archeologiczne
- dokument Konrada – księcia łęczyckiego z 1239 r. (o Wolborzu)
- kroniki Jana Długosza
- księgi poboru i parafialne
- zapiski z ksiąg ziemskich i grodzkich
- rejestr ksiąg sądowych miast
- Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski – pierwsza wzmianka o Skierniewicach z 1359 r.

O jednych miejscowościach informacje pochodzą z czasów, kiedy były jeszcze wsiami, o innych już jako miastami. Najwięcej wzmianek pochodzi z XIII i XIV wieku.

Pierwsze pisane wzmianki o miejscowościach pochodzą z wieku:

XI Inowłódz, Żarnów,

XII Chełm, Jeżów, Kamion, Łęczyca, Łowicz, Opoczno, Pajęczno, Przedbórz, Rozprza, Ruda, Sieradz, Spycimierz, Sulejów, Uniejów, Wolbórz, Żytno,

- XIII** Będków, Biała Rawska, Białaczów, Bolesławiec, Brzeźnica Nowa, Brzeźnica Stara, Budziszewce, Drzewica, Grabów, Grocholice, Kamieńsk, Kazimierz, Lutomiersk, Łubnice, Małyń, Niemyśłów, Osjaków, Piątek, Piotrków, Pławno, Radomsko, Rawa Mazowiecka, Sobota, Szadek, Tuszyń, Ujazd, Warta, Wieluń, Zgierz,
- XIV** Bielawy, Błaszki, Bolimów, Brzeziny, Buczek, Budzynek, Burzenin, Dmosin, Gieczno, Goraj, Gorzkowice, Kałów, Krośniewice, Koluszki, Kutno, Łask, Łąkoszyn, Łódź, Mazew, Oporów, Orłów, Pabianice, Parzęczew, Poddębice, Przerąb, Rusiec, Rzęczyca, Rzgów, Skierniewice, Skoszewy, Sokolniki, Stryków, Szczerców, Świnice Warckie, Toporów, Widawa, Wieruszów, Witoń, Żychlin,
- XV** Bratoszewice, Dąbrowice, Działoszyń, Głowno, Kiernozia, Lututów, Zduńska Wola, Żelów, Złoczew
- XVI** Bełchatów, Błogie, Brus, Nakielnica, Skotniki,
- XVIII** Ozorków, Tomaszów Maz.,
- XIX** Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki.

Miasta polskie w większości zaczynały swoje dzieje znacznie wcześniej, nim nadanie praw miejskich narzuciło im kształt, odpowiedni do wszelkich potrzeb społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturalnych. Najstarszy i przypadkowy zapis nazwy miejscowości nie świadczy o metryce narodzin miasta. Akt nadania uprawnień samorządowych czyli przywilej lokacyjny i nadanie prawa miejskiego stanowiły ważny dokument organizujący życie miejskie na nowych zasadach, nie zawsze jednak go rozpoczynając. Za przykład może posłużyć tutaj Łódź, która mimo otrzymania praw miejskich przez kilka stuleci pozostawała jako osada rolnicza.

Kształtowanie się sieci osadniczej i rozwój miast następowało na przestrzeni niemal pierwszych trzynastu stuleci. Uwarunkowane było wieloma czynnikami, wzajemnie na siebie oddziaływującymi, natury przyrodniczej oraz społeczno – gospodarczej. W Polsce bowiem, na wiek XIII przypada początek powstawania miast, tzw. miast lokowanych na prawie niemieckim. Jest to też faktycznie początek urbanizacji województwa łódzkiego. Należy zwrócić uwagę, że sieć miast była wówczas gęściejsza niż obecnie. W trzynastym stuleciu miał miejsce proces oddzielania się rzemiosła od rolnictwa, a także rozwój handlu, co sprzyjało powstawaniu pierwszych osad o charakterze miejskim. Ich sieć początkowo bardzo rzadka z czasem zaczęła się zagęszczać. W okresie wczesnego średniowiecza największa gęstość sieci osadniczej występowała na terenach obrzeżnych, natomiast w obszarze centralnym województwa kształtowała się nawet poniżej średniej.

Powstałe w przeszłości zespoły i jednostki osadnicze do dziś posiadają prawa miejskie, bądź utraciły je w czasach późniejszych, na skutek różnych decyzji politycznych i gospodarczych. Do końca

średniowiecza powstała większość miast na terenie obecnego województwa. Najstarszymi z nich są m.in.: Bolesławiec, Kazimierz, Lutomiersk, Łęczyca, Łowicz, Lubnice, Nowa Brzeźnica, Opoczno, Piotrków, Pajęczno, Radomsko, Ruda, Sieradz, Szadek, Warta, Wieluń, Wolbórz, Żarnów. Ze wszystkich miast, które powstały w okresie wczesnego średniowiecza i średniowiecza były takie, które założono na surowym korzeniu m.in.: Brzeźnica Nowa, Rawa Mazowiecka. Silne natężenie procesów urbanizacyjnych miało miejsce od końca XIV do połowy XV w. Zwiększyła się ilość miast należących do dóbr szlacheckich i kościelnych. Podstawą rozwoju miast była przewaga gospodarki towarowo – pieniężnej w stosunkach między miastem a wsią. Od XVI stulecia tempo lokacji miast znacznie spadło.

Historyczna sieć osadnicza przetrwała w różnym stanie, poczynając od znikomych relikwów archeologicznych osadnictwa pradziejowego poprzez zachowane zespoły z dawnym rozplanowaniem i nie naruszoną zabudową.

Na uwagę zasługuje fakt zagęszczenia sieci osadniczej na terenach intensywnie rozwijających się w przeszłości. Na późniejszy układ osadnictwa i oblicze miast wpływ wywierały, jak już wspomniano burzliwe dzieje Rzeczypospolitej oraz położenie i indywidualność środowiska geograficznego. Za pierwszą postać życia miejskiego w Polsce uważa się grody i podgrodzia. U stóp właściwego grodu (*castrum*, *castellum* w terminologii łacińskiej ówczesnych źródeł) wyrastało podgrodzie, dotykające zazwyczaj częścią swego obwodu umocnień grodowych. Gród był rezydencją władcy lub siedzibą jego przedstawiciela w osobie pana grodowego, nazywanego później kasztelanem. Złożony system osadniczy gród – podgrodzie – targowisko, pełniący szereg zróżnicowanych funkcji, był już zaczątkiem organizmu miejskiego. Ta wczesnomiejska sieć osadnicza w postaci grodów i podgrodzi uwarunkowana była wieloma czynnikami m.in. wytwarzaniem się skupień ludności przeważnie nierolniczej.

Z morfologicznego punktu widzenia istotny jest fakt, iż charakterystyczną cechą wszystkich podgrodzi był układ bezdziałkowy, co odróżniało miasto wczesnośredniowieczne od średniowiecznego miasta lokacyjnego, którego organizacja przestrzenna opierała się na wydzielonej prywatnej działce miejskiej.

Jednym z głównych czynników, który miał wpływ na ukształtowanie przestrzenne i formę architektoniczną była historyczna rola administracyjna i kulturalna – społeczna, albowiem z funkcją jaką pełniły, związane było występowanie określonych obiektów usługowych – np.: ratusza, kościoła, szpitala, jatek rzemieślniczych, domów starców, ochronek itp.

Tak więc miasta odgrywały dawniej jak i obecnie znaczącą rolę kulturotwórczą:

- w procesie kształtowania się życia gospodarczego i społecznego,
- w rozwoju kultury i oświaty.

Przez lata w jednostkach osadniczych nakładały się tkanki z różnych historycznych epok, kształtując w ten sposób strukturę przestrzenną miast i wiosek, a ich zabytkowe centra stanowią o naszym dziedzictwie kulturowym. Są zapisem historii w konkretnej przestrzeni, jego kształtu, na który złożyły się obok czynników środowiska naturalnego i te będące dziełem człowieka. Tradycyjny krajobraz kulturowy regionu łódzkiego to głównie szerokie rozłogi pól, krajobraz akcentowany wieżami zabytko-

wych kościołów i rozciągających się wokół nich osad ludzkich. Losy miast nie były jednakowe. Wiele z nich utrzymało przez wieki swe znaczenie, ale też wiele spośród dawnych miast, o znaczącej świetności w przeszłości dziejowej, obecnie pozostaje tylko wsiami lub pełni jedynie funkcje gminne. Osłabła ich ranga i uległa przetworzeniu z funkcji rzemieślniczych i handlowych na rolnicze. Układy takie nigdy nie wytworzyły prawdziwie miejskich form zabudowy, natomiast stały się jedynie kanwą wiejskiej struktury osadniczej bądź pozostały małymi miasteczkami. W miejscowościach tych jedynie rynek, sieć ulic, a czasem nawet pozostałości miejskich fortyfikacji świadczą o miejskiej genezie układu, lecz jego kształt przestrzenny daleko odbiega od miejskiego charakteru. W historii miast duże znaczenie odegrał ukaz carski z 1869 r. pozbawiający na zawsze praw miejskich wiele ówczesnych miast. Zdecydowana większość miast w naszym regionie była małymi miasteczkami o charakterze rolniczym, liczącymi w granicach 100 – 200 mieszkańców i tylko nieliczne miasta rozwinęły na większą skalę produkcję rzemieślniczą oraz handel.

W kształtowaniu sieci osadnictwa wielką rolę kulturotwórczą odegrały rzeki podobnie jak ważne szlaki komunikacyjne. Od najdawniejszych czasów lokalizacja siedlisk ludzkich związana była z bliskością wody, a dzieje rzek spletały się z historią narodów i miast. Nad brzegami rzek powstawały liczne miasta, (ponad 50 % miast powstało nad brzegami rzek lub w bliskim ich sąsiedztwie), zamki obronne czy założenia klasztorne i kościoły, reprezentacyjne zespoły rezydencjalne. Nabrzeża rzek stawały się miejscem codziennego życia – spacerów i świętowania, łowienia ryb czy prania bielizny. (W. Fijałkowski 1996). Na terenie województwa łódzkiego doniosłe znaczenie dla rozwoju osadnictwa i kultury, w ciągu wieków miała Warta i Bzura, później Pilica. Nad rzekami tymi położone są jedne z najstarszych ośrodków miejskich województwa łódzkiego – Łęczyca, Warta, Sieradz, Uniejów, Łowicz, Inowódz, Przedbórz, Sulejów – Podklasztorze.

Województwo łódzkie charakteryzuje się różnorodnością obszarów historycznych, wchodzących w jego skład. Jest to uwarunkowane położeniem na styku trzech ziem - Wielkopolski, Mazowsza i Małopolski. Od czasów wczesnego średniowiecza, praktycznie aż po wiek XIX, najważniejsze ośrodki administracyjne położone były na obrzeżach regionu. Dotyczy to zarówno siedzib kasztelanii – Biała, Łęczyca, Łowicz, Rozprza, Ruda (później Wieluń), Sieradz, Spycimierz, Wolbórz, Żarnów, jak i późniejszych siedzib księstw, województw i ziem. Największe centra tego obszaru: Łęczyca, Piotrków, Rawa Maz. i Sieradz znajdowały się w promieniu 30 – 50 km od współczesnego jądra regionu. W sieci osadniczej największym miastem był wówczas Piotrków, a najmniejszym Sieradz. Wiele spośród położonych w regionie łódzkim dawnych miast ze względu na swoją morfogenezę, pełnione funkcje czy formy układu przestrzennego można traktować jako przykładowy przegląd miast polskich. Położone na terenie województwa miasta i wsie stanowiły własności - monarsze, kościelne i szlacheckie. Z instytucji kościelnych największym potentatem była archidiecezja gnieźnieńska, następnie krakowska i sandomierska. W okresie historycznym w ogólnym bilansie miast - miasta monarsze stanowiły 31 %, kościelne 16 % i szlacheckie 53 %.

Wśród własności szlacheckiej przeważały średnie i drobne majątki. Większe kompleksy majątkowe zaczęły powstawać wokół miast dopiero od końca XIV w. W zasadzie miasta monarsze rozwijały się najprężniej i raczej w późniejszych okresach nie utraciły praw miejskich (np. Łęczyca, Opoczno, Piotrków, Rawa Mazowiecka, Sieradz). Najwięcej nieudanych lokacji było wśród miast stanowiących własność prywatną (np.: Białaczów, Bratoszewice, Burzenin, Gorzkowice, Nakielnica, Orłów, Pławno, Przerąb, Skoszewy, Ujazd).

Stolica województwa Łódź ze względu na dawne znaczenie i przeszłość historyczną, bowiem w cieniu historii pozostawała niemal przez pięć wieków, ustępuje miejsca nie tylko współczesnym stolicom wojewódzkim, ale i wielu miastom czy nawet dawnym miastom, a obecnym wsiom. Centralne tereny aż do XIX w. pozostawały jako peryferyjne w stosunku do obszarów najdawniejszego osadnictwa w dolinach rzek. Ożywienie ruchu osiedleńczego nastąpiło z chwilą rozwoju przemysłu i handlu, nagromadzeniu kapitału oraz przedsiębiorczości i energii przybywających tu osadników. Łódź z czasów lokacji nie miała miejskiego charakteru i jako osada żyjąca z rolnictwa nie odgrywała prawie żadnej roli w sieci osadniczej tego obszaru, będąc miastem sukienników. Dopiero epoka wielkiego uprzemysłowienia sprawiła, że Łódź uzyskała znaczącą przewagę nad starymi historycznymi miastami. Łódź jest też przykładem metropolii, która rozwinęła się na wyżynnej grzędzie działu wodnego. Jest to rzadki przypadek, gdyż niemal wszystkie miasta Polski, pełniące funkcje ośrodków większych obszarów, leżą w dolinach dużych rzek lub ich najbliższym sąsiedztwie - np. położenie: Bydgoszczy, Krakowa, Poznania, Torunia, Warszawy, Wrocławia (J. Dylik 1971). W przypadku stolicy Łódzkiego osi regionu historyczno – geograficznego nie jest duża rzeka lecz wzniesienie. W efekcie szybkiego procesu rozwoju i koncentracji ludności, co nastąpiło w XIX w., wododziałowy obszar Wyżyny Łódzkiej, wcześniej zalesiony, źle skomunikowany i słabo zaludniony przekształcił się nie tylko w znaczący okręg przemysłowy, ale także w wielką aglomerację ludności. Do Łodzi i okolicznych miast zaczęła napływać ludność głównie z obszarów wiejskich oraz miast położonych w promieniu 120 km od Łodzi.

3. SPECYFIKA SIECI OSADNICZEJ NA TLE POŁOŻENIA I INDYWIDUALNOŚCI GEOGRAFICZNEJ REGIONU ŁÓDZKIEGO

3. SPECYFIKA SIECI OSADNICZEJ NA TLE POŁOŻENIA I INDYWIDUALNOŚCI GEOGRAFICZNEJ REGIONU ŁÓDZKIEGO

Sieć osadnicza województwa łódzkiego jest wynikiem nakładających się procesów osadniczych, społecznych i gospodarczych, które zachodziły w określonych warunkach środowiska przyrodniczego, sytuacji politycznej i gospodarczej. Położenie opisywanego obszaru centralnie względem kontynentu europejskiego znalazło swoje przełożenie w warunkach środowiska geograficznego oraz w czasie kształtowania się osadnictwa przedhistorycznego. Jego pojawienie się na obszarze Polski Środkowej było związane z zanikiem zlodowaceń plejstocénskich, oraz holocénским stopniowym ociepleniem klimatycznym. Mimo, iż klimat wpływał na kształtowanie się osadnictwa na opisywanym obszarze, to zasadniczy wpływ miały jednak inne elementy środowiska przyrodniczego, zwłaszcza budowa geologiczna, ukształtowanie powierzchni, pokrywa glebowa oraz układ sieci dolinnej. W celu zrozumienia roli czynników w kształtowaniu rozmieszczenia ośrodków osadniczych niezbędna jest krótka charakterystyka wybranych elementów środowiska geograficznego.

Województwo łódzkie położone jest w granicach dwóch podprowincji fizyczno-geograficznych Nizin Środkowopolskich (część północna i centralna województwa) i Wyżyn Polskich (niewielka część południowa województwa) (J. Kondracki 2001). Środowisko przyrodnicze tych krain jest wypadkową tektoniki i podczwartorzędowej budowy geologicznej, procesów rzeźbotwórczych związanych ze zlodowaceniami środkowopolskimi oraz holocénскими procesów rzeźbotwórczych i glebotwórczych.

Tektonika i budowa geologiczna obszaru i jej związki z osadnictwem

Województwo w całości położone jest na platformie paleozoicznej. Do podstawowych jednostek tektonicznych obszaru należy antyklinorium kujawskie oraz przylegające do niego od zachodu synklinorium łódzkie i niecka miechowska i od wschodu niecka brzeźna (warszawska). Południowo – zachodnia część województwa znajduje się również w granicach monokliny przedsudeckiej. Poszczególnym jednostkom platformy odpowiadają surowce skalne, których występowanie od epoki żelaza determinowało w poszczególnych obszarach rozwój gospodarczy. Powstanie surowców sięga ery paleozoicznej okresu permu, dla którego charakterystyczna jest sól cechsztyńska, tylko „wyspowo” występująca na powierzchni w postaci wysadów solnych (Rogóżno – pow. zgierski, fragment wysadu Kłodawa - pow. łęczycki, Łanięta – pow. kutnowski). W budowie geologicznej przeważają utwory ery kenozoicznej (triasowe, kredowe i jurajskie). Skąły triasowe (iłowce, mułowce, piaskowce) na powierzchni ujawniają się tylko w postaci niewielkich wychodni na południowym – zachodzie województwa w monoklinie przedsudeckiej, na wschodzie na przedpolu Gór Świętokrzyskich, oraz na północnym zachodzie od Łęczycy w granicach antyklinorium środkowopolskiego. Skąły jurajskie natomiast (wapienie, margle, dolomity, łupki, mułowce, piaskowce) i kredowe (wapienie, margle, opoki, piaski, piaskowce glaukonitowe, kreda, gezy) są najbardziej rozpowszechnione. Na osadach mezozoiku znajduje się pokrywa skał trzeciorzędowych (piaski, iły, muły, węgiel brunatny), których prawie całą powierzchnię przykrywają osady czwartorzędowe glacialne zlodowacenia Odry i Warty, peryglacialne zlodowacenia Wisły oraz najmłodsze utwory holocénские – torfy (K. Turkowska 2001). Budowa geologiczna miała i nadal posiada wpływ na kształtowanie osadnictwa z punktu widzenia surowców mine-

ralnych eksploatowanych przez człowieka (tab.1), stymulujących rozwój gospodarczy nie tylko w czasach współczesnych, ale również w czasach wczesnohistorycznych. Już bowiem w neolicie ludy eksploatowały wapienie, niezbędne do wapiennictwa, oraz rudy darniowe do pozyskiwania żelaza.

Lokalne złoża surowców odgrywały rolę w różnych okresach czasu, przyczyniając się do rozwoju, bądź gospodarczej stagnacji wsi i miast. Związek człowieka z pozyskiwaniem surowców był silny już od początków osadnictwa, świadczą o tym archeologiczne odkrycia dymarek do hutnictwa żelaza, pozyskiwanego z rud darniowych, i pieców do wypału wapna między innymi w dolinie Warty (Strobin w gm. Konopnica). Wiele zabytków techniki m.in. wapienników przetrwało do czasów współczesnych jako historyczny „pomnik” gospodarczej działalności człowieka w wiekach poprzednich (m.in. w Raciszynie w gm. Działoszyn i Burzeninie w gm. Burzenin) (fot. 2). Zasoby surowców stymulowały rozwój osadnictwa, gdyż wpływały na podniesienie statusu ekonomicznego, a co za tym idzie poprawę warunków życia i przestrzenny rozwój osad i zakładanie nowych.

Rozwój transportu nieco uniezależnił w czasach współczesnych silny związek osadnictwa z miejscami pozyskiwania surowców, choć prawdopodobnie w niedalekiej przyszłości zasoby wód geotermalnych wpłyną na rozwój osadnictwa związany z funkcją uzdrowiskowo – wypoczynkową okolic Uniejowa i Poddębic.

Fot. 2. Raciszyn. Wapienniki

fot. M. Pabich, 2002

Cechy ukształtowania powierzchni i jego związki z osadnictwem

Ukształtowanie powierzchni województwa łódzkiego jest wypadkową tektoniki i budowy geologicznej, na które to czynniki wynikające z charakteru podłoża nałożyły się procesy rzeźbotwórcze. Na kształtowanie rzeźby opisywanego obszaru największy wpływ miały czwartorzędowe zlodowacenia środkowopolskie. Łądolód zlodowacenia Warty, ostatni na opisywanym terenie, napotykać na swojej drodze elewację podłoża mezozoicznego i spiętrzył starsze osady i przyczynił

się do powstania moren czołowych, które współcześnie w krajobrazie są zauważalne w postaci Wzniesień Łódzkich oraz stopni krawędziowych wytworzonych między strefą krawędziową, a pradoliną warszawsko – berlińską. Innymi formami rzeźby wykształconymi w tym okresie były:

- kemy, które występują w postaci Pagórów Burzezińskich,
- zagłębienia wytopiskowe, których zarastanie doprowadziło do powstania m.in. złóż torfów,
- dolina proglacialna Miazgi,
- niecki denudacyjne.

Po ustąpieniu lądolodu nowe procesy rzeźbotwórcze denudacji zachodzące w klimacie peryglacjalnym (suchym, chłodnym) przeobrażały rzeźbę polodowcową zwłaszcza łagodząc wysoczyzny i ich stoki oraz kształtując nowe formy rzeźby w postaci m.in. ostańców denudacyjnych. Wówczas też powstały podstawowe rysy dolin wykorzystywanych współcześnie przez wody powierzchniowe, a procesy eoliczne tworzyły wydmy.

W okresie holocenu, który rozpoczął się około 10 tys. lat BP i trwa do dnia dzisiejszego procesy rzeźbotwórcze w największym stopniu dotyczą akumulacyjnej i erozyjnej działalności rzek. Pojawił się także dodatkowy czynnik rzeźbotwórczy jakim jest człowiek. Formy ukształtowania terenu, będące wynikiem jego gospodarczej działalności, przejawiają się w czasach współczesnych w formie piaskowni, żwirowni, glinianek, nasypów, wyrobisk i in. Rolnicza działalność doprowadziła do złagodzenia stoków. Również w czasach wczesnohistorycznych zachodziły przekształcenia antropogeniczne ujawniające się w dolinach rzek, o czym świadczą odkrycia archeologiczne. Od XII – XIII w. w dolinach budowano liczne urządzenia, zwłaszcza młyny, działające dzięki energii wód płynących, a działalność ta powodowała zmiany odcinków dolin rzecznych (E. Papińska 2002).

Charakter rzeźby znajduje swoje odzwierciedlenie w fizyczno-geograficznej regionalizacji województwa łódzkiego J. Kondrackiego (2001). Północna część województwa łódzkiego jest położona najniżej i prawie w całości należy do Równiny Kutnowskiej i Równiny Łowicko – Błońskiej odpowiadających pradolinie warszawsko – berlińskiej. Województwo w swojej środkowo – wschodniej części zaliczone zostało do Wzniesień Południowomazowieckich, którego najbardziej charakterystycznym fragmentem jest Wyżyna Łódzka, wyodrębniona na podstawie kryteriów geomorfologicznych w okolicach Łodzi osiągająca kulminację hipsometryczną (284 m n.p.m. - Wzgórze Dąbrowa). Najwyższą wysokością n.p.m. odznacza się południowa część województwa należąca do Wyżyny Śląsko – Krakowskiej i Wyżyny Małopolskiej (ok. 300 – 350 m n.p.m.). Zachodnia część opisywanego obszaru należy również do pasa Nizin Środkowopolskich, którego osią są Kotliny: Szczercowska i Sieradzka otoczone wysoczyznami.

Rzeźba powierzchni w procesie osadniczym odegrała kluczową rolę w kształtowaniu się sieci osadniczej województwa łódzkiego. Współcześnie wpływ ten jest nieistotny, ale kilka tysięcy lat temu stanowił jeden z najważniejszych czynników lokalizacji osad stałych. J. Dylik (1948) wykazał, że w czasach prehistorycznych, historycznych, aż do XV w. osadnictwo miało charakter dolinny, zaś wysoczyzny pozostawały słabo zaludnione. Uległo to zmianie w XV i XVI w., kiedy to równiny i wysoczyzny stały się celem „pochodu osadnictwa”. W okresie osadnictwa wysoczyznowego i równinnego, doliny dla lokalizacji osad miały mniejsze znaczenie. Obszary dolinne zostały ponownie na cele osadnicze zagospodarowywane w XVII i XVIII w., choć w przeciwieństwie do

poprzedniego osadnictwa tego samego typu ludność lokalizowała swoje osady nie na terasach nadzalewowych wyższych, ale zagospodarowywała dna dolin, a także wydmy. Rewolucja przemysłowa doprowadziła do wzmożonych procesów osadniczych, które ponownie przybrały charakter wysoczyznowego, a różnica między liczbą osad na wysoczyznach i dolinach była już znacznie mniejsza.

Czynnik topograficzny odgrywał dużą rolę przy lokalizacji osad w okresie wczesnohistorycznym, gdyż mógł zagwarantować bezpieczeństwo ich mieszkańców, dlatego też niektóre grodziska lokalizowano:

- na skarpach dolin rzecznych, krawędziach wysoczyzn odciętych od nich fosą np. grodzisko w Konopnicy, osada w Łodzi – Chocianowicach nad Nerem, stanowisko w Grodzisku,

Fot. 3. Konopnica. Grodzisko nad Wartą

fot. M. Pabich, 2002

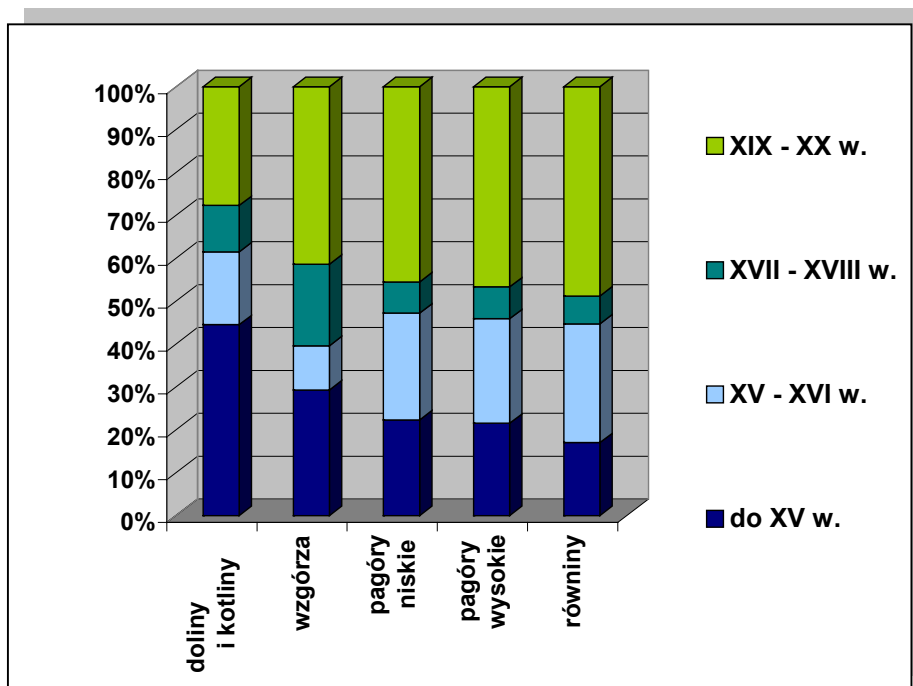
- na suchych wyspach wśród zabagnionych, niedostępnych łąk położonych na terasach zalewowych rzek np. grodzisko w Skoszewach Starych w dolinie Moszczenicy, Pełczyskach w dolinie Neru, w Rozprzy w dolinie Luciąży, Piotrków Trybunalski w widłach rzek Strawy i Strawki,
- na wzniesieniach np. grodzisko w Chełmie położone na skalistej górze wapiennej (J. Kamińska 1953, E. Papińska 2002).

Znaczenie form terenowych dla osadnictwa może odzwierciedlać stopień ich zasiedlenia w poszczególnych okresach (rys.1).

We wczesnym średniowieczu doliny i kotliny były formą ukształtowania najczęściej wykorzystywaną przez osadnictwo, najmniej zaś zasiedlone pozostawały równiny.

Doliny gwarantowały bezpośredni dostęp do wody, a gleby wykształcone na aluwium rzecznych były łatwiejsze w uprawie. Dodatkowo osadnictwu sprzyjały szlaki, bądź strefy drożne towarzyszące doli-

nom. Stąd też tak wiele śladów osadnictwa znajdujemy w dolinie Warty, Neru, Pilicy oraz w niecce łęczyckiej.

Rys. 1. Udział liczby osiedli w zależności od form ukształtowania powierzchni w poszczególnych okresach rozwoju osadnictwa w okolicach Łodzi wg J. Dylika (1948)

Od dolinnych tendencji osadniczych w średniowieczu pojawiały się także odstępstwa w przypadku, gdy doliny mniejszych rzek na przykład Wolbórki czy Luciąży nie posiadały tak dużych przestrzeni, dlatego też przyrost naturalny ludności w nich zamieszkujących zmuszał do osadnictwa na równinie piotrkowskiej i koluszkowskiej oraz pagórach czarnocińskich.

W każdej fazie osadnictwa zagospodarowywano nowe obszary, ale topografia stanowiła tylko jeden z wielu czynników decydujących o zasiedlaniu coraz to nowych terenów

Pokrywa glebowa i jej związki z osadnictwem

W tworzeniu pokrywy glebowej największą rolę odgrywa podłoże, które poddawane zostaje działaniu czynników glebotwórczych tj.: klimat, rzeźba terenu, hydrosfera, pokrywa roślinna, fauna, działalność człowieka oraz czas. Na obszarze województwa przeważają osady polodowcowe, które stanowią skałę macierzystą dla:

- *gleb bielcowych i rdzawych* pokrywających prawie cały obszar województwa, zwłaszcza tereny równin i wysoczyzn,
- *gleb brunatnych i płowych*, których większe powierzchnie znajdują się w granicach powiatów kutnowskiego, łowickiego i łęczyckiego, w południowej części sieradzkiego i centralnej piotrkowskiego, opoczyńskiego i skierniewickiego.

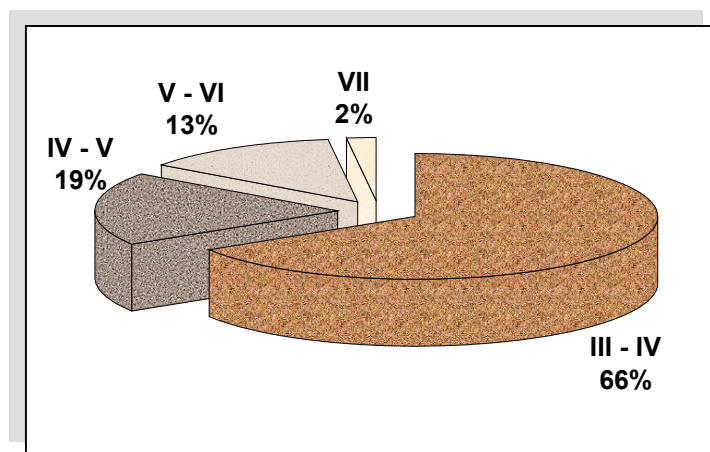
Na opisywanym obszarze występują gleby, dla których wykształcenia potrzebne było środowisko wilgotne i często skały macierzyste zasobne w węglan wapnia, mają one niewielki udział w po-

wierzchni województwa łódzkiego i występują wyspowo w powiatach łowickim, łęczyckim, kutnowskim, poddębickim, sieradzkim i wieluńskim. Wśród gleb, których podstawowym czynnikiem glebotwórczym była woda znajdujemy gleby gruntowo – glejowe i opadowo – glejowe powstające na obszarach o okresowym zabagnieniu. Gleby te rozproszone są na terenie całego województwa. Często procesy glejowe towarzyszą również glebom w dolinach rzek – madom wykształconym na aluviach w warunkach nie sprzyjających procesom torfotwórczym. W sąsiedztwie mad, zatem również w dolinach rzek powstają gleby hydrogeniczne (torfowe, mułowe, murszowe, murszowate).

Niewielką powierzchnię opisywanego terenu zajmują rędziny, które wytworzyły się na wapieniach i marglach kredowych i jurajskich stąd też występują w powiatach: radomszczańskim, bełchatowskim, łęczyckim, piotrkowskim, sieradzkim, łaskim, wieluńskim i pączęńskim (S. Laskowski 2001)

Gleby odgrywały dużą rolę w kształtowaniu skupisk osadniczych, gdyż decydowały o warunkach rozwoju rolnictwa pierwszej działalności gospodarczej ludów neolitycznych. Rolnictwo zdecydowało o przejściu ludzkich plemion na osiadły tryb życia, stąd osiedlano się na obszarach łatwych w uprawie, by w jak najprostszy najbardziej efektywny sposób uzyskać pożywienie. O stopniu zasiedlenia poszczególnych gruntów w zależności od klas bonitacyjnych decydowała urodzajność gleb oraz wielkość powierzchni ich występowania. W granicach obecnego województwa użytki rolne należą do klas o słabej urodzajności (około 92%). Jedynie 18 % powierzchni użytków można zakwalifikować do gleb I, II i III klasy, z czego na gleby najlepsze przypada zaledwie 1% (rys.2). Mimo, niewielkiego odsetka gleb dobrych i bardzo dobrych, to obszary ich występowania cechowały się dużą koncentracją osadniczą.

Zależność intensywności osadnictwa od klas bonitacyjnych gleb wykazała J. Kamińska (1953) na podstawie liczby osad w dwóch skupiskach osadniczych – wolborskim i łęczyckim (rys.2).

Rys. 2. Udział osad średniowiecznych skupiska łęczyckiego i wolborskiego na gruntach wg klas bonitacyjnych gleb (na podstawie J. Kamińskiej 1953)

Badania uwarunkowań osadniczych w ośrodku łęczyckim i wolborskim wynikające z występowania gleb o określonych klasach bonitacyjnych wykazały, że większa część osad tych dwóch skupisk lokalizowała się na glebach dobrych i średnich, odsetek osad na glebach słabych był o ponad 1/3 niższy, zaś na glebach najslabszych liczba osad sięga jedynie 15 %, w tym 2 % to osadnictwo na glebach hydrogenicznych (torfowych, mułowych, piaskach rzecznych i madach). Jednakże obszary zalesione i słabo nawodnione (okolice Brzezin, Łodzi i Zgierza), choć dysponujące dobrymi i średnimi

warunkami glebowymi nie charakteryzowały się dużą gęstością zaludnienia, co uwarunkowane było ich trudną dostępnością, niedostatkami wody wynikającej z położenia na dziale wodnym. Zasiedlanie tych urodzajnych terenów porośniętych przez puszcze nie było konieczne w pierwszej fazie osadnictwa, kiedy to obszary bardziej dostępne nie były jeszcze w pełni zagospodarowane, dlatego też wówczas na opisywanym terenie znajdowało się niewiele osad „wypleniskowych” powstałych w wyniku gospodarki żarowej. Mimo, iż grodziska powstawały w miejscach zabagnionych, w których wykształcały się gleby hydrogeniczne nie wykorzystywane dla potrzeb rolnictwa, jednak obszar znajdujący się w sąsiedztwie grodu musiał dysponować żyznymi glebami. Dlatego też osadnictwo nie rozwinęło się na obszarach z nieurodzajnymi glebami piaszczystymi (J. Kamińska 1953). Od tej reguły wyjątek stanowiło osadnictwo mezolityczne, gdyż dla człowieka mezolitu do podstawowych dziedzin działalności należało łowiectwo, rybołówstwo i zbieractwo. Zasiedlał on piaszczyste i suche wzniesienia zasobne w krzemienie. Dopiero poczynawszy od neolitu, człowiek rozwinął umiejętności uprawy roli i przeszedł na osiadły tryb życia, dlatego osiedlał się na glebach lekkich poddających się prymitywnym zabiegom agrotechnicznym (G. Bezkowska 1992).

Wody powierzchniowe i ich związki z osadnictwem

Warunki hydrograficzne i hydrogeologiczne województwa są determinowane przez elementy środowiska geograficznego tj. ukształtowanie powierzchni, litologię podłoża, pokrywę glebową, szatę roślinną oraz warunki klimatyczne, w tym zwłaszcza przez rozkład i wielkość opadów oraz temperaturę powietrza.

Przez obszar województwa łódzkiego przebiega dział wodny:

- **I – ego rzędu**, który oddziela dorzecza Wisły i Odry,
- **II – ego rzędu**, który rozdziela dorzecza Bzury i Pilicy,
- **III – ego rzędu**, które rozdzielają zlewnie dopływów głównych rzek województwa: Bzury, Pilicy, Warty.

Sieć rzeczna województwa łódzkiego charakteryzuje się peryferyjnym położeniem dolin głównych rzek: Pilicy na południowym wschodzie, Warty na zachodzie i Bzury na północy. W centralnej części województwa w rejonie Dąbrowy i Stoków, gdzie występują najwyższe bezwzględne wysokości (284 m n.p.m.) w strefie krawędziowej Wzniesień Łódzkich, znajduje się węzeł hydrograficzny (Papińska 2002 za: Dakczyńską 1981). W nim zbiegają się linie wododziałowe działów I, II i III rzędu. Na Wzniesieniach Łódzkich wiele cieków wodnych bierze swój początek:

- Ner wraz z dopływami (m.in. Łódka) należące do dorzecza Warty,
- Bzura (należąca do dorzecza Wisły) wraz z dopływami Moszczenicą, Mroga i Skierniewka (J. Kondracki 2001).

Cieki mające źródła na Wzniesieniach spływają promieniście i uchodzą do głównych rzek województwa. Ten odśrodkowy charakter sieci hydrograficznej uwarunkowany jest ukształtowaniem powierzchni. Strefa krawędziowa w okolicach Łodzi jest również strefą wstępowania źródeł. Koncentracja wypływów wód podziemnych województwa istnieje także w załęczańskim łuku Warty, w górnym biegu Niecieczy, Widawki, Luciąży, Dąbrówki, Grabi i Rawki, w rejonie ujścia Grabi do Warty oraz w jej

środkowym biegu, na północ od Zduńskiej Woli, na północny zachód od Pabianic, w dolinie Pilicy na wysokości Tomaszowa Mazowieckiego.

Woda stanowi jeden z najważniejszych elementów środowiska przyrodniczego gwarantujących przeżycie człowieka, stąd tylko obszary w nią zasobne były atrakcyjne dla osadnictwa. Dlatego też zbiorniki wód otwartych tj. rzeki, strumienie, jeziora już od paleolitu stanowiły miejsca koncentracji osadnictwa. Mimo, iż w paleolicie i mezolicie ludzie nie prowadzili osiadłego trybu życia, to dla lokalizacji sezonowych obozowisk warunkiem koniecznym był dostęp do wody w odległości nie większej niż 0,5 km (Bezkowska G. 1992). Zmiana trybu życia z koczowniczego na osiadły jeszcze bardziej uzależniła człowieka od lokalnych rezerwuarów wody. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w tworzeniu się skupisk osadniczych w dolinach rzek, które poza opisywanym wcześniej czynnikiem topograficznym gwarantowały łatwy dostęp do wody. Osady lokowały się nad rzekami o czym świadczą relikty osadnictwa obronnego w postaci grodzisk położonych nad rzekami. Pewnym odzwierciedleniem tego faktu, może być także położenie wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków, które w większości grupują się nad ciekami wodnymi. W miejscach przepraw przez rzeki budowano grody i tworzone komory celne, które urosły z czasem do rangi ośrodka miejskiego np. Sieradz nad Wartą, Łęczyca nad Bzurą, Piotrków Tryb. w widłach rzek Strawy i Strawki, Łowicz nad Bzurą, Sulejów nad Pilicą, Opoczno w widłach Wąglanki i Drzewiczki. Bezspornie rzeki jako miejsce przecinania się lądowych szlaków handlowych z wodnymi i istnienia ważnych strategicznie obszarów osadnictwa były miejscem koncentracji grodów strzegących przepraw. Potwierdza ten fakt analiza ośrodków obronnych przepraw na Warcie dokonana przez J. Kamińską (1953). W granicach obecnego województwa znajdują się trzy odcinki rzeki wyodrębnione na podstawie charakteru osadnictwa:

- ***I odcinek – obejmuje górny bieg Warty o charakterze równoleżnikowym, od Radomska po Załęcze***, na którym Warta w czasach wczesnego średniowiecza płynęła przez obszary podmokłe porośnięte przez puszcę, na tym odcinku o długości około 100 km istniały tylko trzy osady, nie było żadnego grodu czy znaczniejszej przeprawy, co spowodowane było brakiem potrzeby wzniesienia obronnych fortyfikacji ze względu na naturalne warunki utrudniające dostęp wroga (puszcza, podmokłości, przełomowy charakter Warty na Wyżynie Wieluńskiej);
- ***II odcinek – obejmował odcinek rzeki płynącej przez wschodnie krańce ziemi rudzkiej, aż po Burzenin***, obszar ten odznacza się większym zaludnieniem niż poprzednio opisany, choć i tutaj osady są jeszcze nieliczne. Większe osadnictwo było prawdopodobnie spowodowane „pochodem” osadnictwa ze Śląska w okolice Radomska; ten szlak osadniczy przekraczał Wartę w okolicach Przywozu (Przywóz – Ogroble, Toporów – Kamion), by następnie podążać w kierunku Brzeźnicy i Radomska, przy przeprawach tych nie istniały jednak grodziska, ale zachowały się ślady osadnictwa (kurhany w Przywozie); na północ od nich istniała przeprawa o mniejszym znaczeniu, położona w pobliżu Konopnicy, w której to miejscowości istniało jedyne na tym odcinku umocnienie obronne – grodzisko stożkowate, brak na tym odcinku innych form obronnych było spowodowane

niewielkim zagrożeniem, gdyż zarówno na wschodzie jak i południowym wschodzie znajdowały się obszary słabo zaludnione;

- **III odcinek – obejmujący środkowy bieg rzeki między Burzeninem, a Kołem**, na jego odcinku znajdującym się w granicach województwa łódzkiego zlokalizowane jest 8 grodzisk (WRZ) (Spycimirz, Małków, Sieradz, Mnichów, Podłężyce, Okopy, Kol. Tyczyn, Witów), wszystkie grodziska leżały w miejscu przepraw, bądź w ich pobliżu, o czym świadczą nazwy miejscowości (np. Woźniki), istnienie komór celnych czy targów. Na tym odcinku pojawiają się zarówno grodziska stożkowate, jak i pierścieniowate, co świadczy o znaczeniu strategicznym rzeki zarówno w okresie piastowskim, jak i przedpiastowskim.

Rola Warty jako granicy obronnej i oddziaływaniu na osadnictwo potwierdzona została w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego, który wznosił zamki we wszystkich ważniejszych nadwarciańskich grodach, w tym, w: Sieradzu i Uniejowie (J. Kamińska 1953).

Koncentracja osadnictwa nad rzekami zarysowuje się zatem od wczesnego średniowiecza, o czym świadczy rozmieszczenie grodzisk (wpisanych do rejestru zabytków) nad głównymi rzekami województwa zwłaszcza nad Wartą i jej dopływem Nerem, Bzurą i jej dopływami, mniej grodzisk położonych jest nad Pilicą, co świadczy o późniejszej w stosunku do wspomnianych obszarów penetracji, uwarunkowanej oddaleniem od najstarszych skupisk osadniczych – łęczyckiego i mnichowsko – witowskiego. Mimo to z czasem również nad Pilicą powstawały osady targowe i miasta strzegące przepraw przez rzekę, zwłaszcza że była ona rzeką graniczną początkowo między obszarami plemiennymi (Małopolską, Mazowszem, Wielkopolską), od XIII w. między księstwami (Krakowskim, Sandomierskim, Sieradzkim, Łęczyckim i Mazowieckim), a następnie województwami aż do 1975 r (M. Milecka 1996).

W czasach nowożytnych rzeki również odegrały dużą rolę w procesach osadniczych obszaru, czego przykładem, jest rozwój Łodzi z niewielkiego miasteczka do wielkiego prawie 900 tysięcznego miasta przemysłowego, które zniwelowało wpływy innych miast ze wczesnośredniowiecznym rodowodem (Wielunia, Sieradza, Łowicza, Skierniewic, Piotrkowa). O istotnym znaczeniu warunków hydrologicznych dla początków rozwoju Łodzi przemysłowej świadczy wypowiedź Stanisława Staszica: *„Łódź – małe drewniane miasteczko rządowe, od dwóch lat na fabryki rozmaite przeznaczone. Położenie miejsca tego jest szczególniejsze z wielu względów, znajduje się z całą swoją rozległą okolicą pod obszernym i wyniosłym wzgórzem, z którego niezliczne tryszcą źródła. Tych zbieg wód łatwo tak kierowany być może, iż prawie przy każdego fabrykanta mieszkaniu przebiegać mogą dla jego użytku strumienie. Jest to z natury przysposobione miejsce nie tylko do fabryk sukienniczych, ale szczególnie do wszelkiego gatunku rękodzielni bawełnianych i lnianych”*.

Z powyższych rozważań wynika, że osadnictwo zarówno w czasach wczesnego osadnictwa, jak i nowożytnych, lokowało się na obszarach zasobnych w wodę, choć zmieniała się jej rola, początkowo obronna, z czasem stała się źródłem pozyskiwania energii, a w czasach wielkiej rewolucji prze

mysłowej i w czasach współczesnych niezbędnym składnikiem przemysłowej produkcji. Położenia współczesnych osad, poza rekreacyjnymi, nie determinują rzeki. Jednak pomimo upływu czasu konieczność z korzystania z wód powierzchniowych, jak i podziemnych niezbędna jest do zaspokojenia potrzeb mieszkańców miast. W XX w. powszechne stało się także zjawisko, że rzeka w układzie przestrzennym, która niegdyś przyczyniła się bezpośrednio do powstania miasta, nie jest traktowana jako istotny element przestrzenny kreujący historyczną tożsamość miasta. Współcześnie próbuje się zrewitalizować kulturową i ekologiczną przestrzeń miast w oparciu o doliny rzeczne i rzeki, które współcześnie stały się miejscem zrzutu ścieków komunalnych i przemysłowych.

Fot. 4. Załęcze Wielkie. Drewniany młyn nad Wartą jako relikw budownictwa wskazujący na wykorzystanie wód płynących jako źródła energii

fot. M. Pabich, 2002

Lasy i ich związki z osadnictwem

Powierzchnia lasów w województwie łódzkim wynosi 373 tys. ha, zaś wskaźnik lesistości około 20%. Wartości te są niewielkie zwłaszcza, choć jeszcze w XVIII w. pokrycie terenu województwa puszciami było dość wysokie zwłaszcza na wzniesieniach w centralnej części województwa. We wczesnym średniowieczu lasy porastały obszary o niedogodnych warunkach dla osadnictwa – wydmachach, obszarach podmokłych i wysoczyznach. Wylesianie zatem następowało stopniowo wraz z zasiedlaniem nowych obszarów i koniecznością pozyskiwania terenów pod uprawę. Jednak najbardziej intensywnie deforestacja przebiegała w XVIII, XIX w. i związana była z procesami industrializacji.

Ludność wczesnego średniowiecza prowadziła gospodarkę leśną w otaczających osady lasach, w których pozyskiwano drewno w celach budowlanych, czy miód, воск i skóry fauny zamieszkującej ekosystemy leśne. Lasy hamowały rozprzestrzenianie się osadnictwa, które penetrowało tereny leśne dzięki systemom dolinnych rzek. Już w XIV w. osadnicy zasiedlali obszary w górnych biegach rzek,

STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE W REJESTRZE ZABYTEKÓW NA TLE SIECI RZECZNEJ WOJEWÓDZTWA

- GRANICA WOJEWÓDZTWA
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- SZLAK WODNY
- STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE W REJESTRZE WKZ
- WITÓW
- NAZWY MIEJSCOWOŚCI

jednakże nie wchodzili jeszcze w głąb lasów. Ośrodki osadnicze były izolowane przez lasy od sąsiednich obszarów np.:

- **kasztelania rozpierska** położona na skraju obszarów zalesionych i odseparowana od szlaku handlowego nie rozwinęła się w znaczący ośrodek gospodarczy i polityczny,
- **okolice Radomska, Brzeźnicy, Pajęczna** mimo położenia ośrodków przy szlaku drożnym z Mazowsza na Śląsk nie rozwinął się tutaj żaden stabilny politycznie, bądź gospodarczo ośrodek w czym przeszkodą była prawdopodobnie lesistość i podmokły teren, uniemożliwiające rozwój sieci osadniczej (J. Kamińska 1953).

Związek osadnictwa z lesistością uwidocznił się również w nazewnictwie miejscowości:

- **Zgierz, Rzgów, Zarzew** – nazwy związane z obszarami pozyskanymi w wyniku karczunku i wypalania lasów,
- **Poddębice, Topola, Grabów, Dąbie, Kalino, Dąbrowa, Brzeziny, Grabiszów** – nazwy związane z drzewostanem,
- **Tur, Wilczków, Wilkocice, Wilczkowice** – nazwy związane ze zwierzyną leśną,
- **Strzelce, Psary, Sokolniki** – nazwy nawiązujące do zajęć ludności,
- **Budy Grabskie** – nazwa związana z budnikami – osadnikami leśnymi zamieszkującymi polany puszczańskie położone w oddaleniu od osad.

Las zatem dla osadnictwa stanowił źródło budulca, węgla drzewnego, roślin leczniczych, pokarmu, czy dziegciu. Jednak pomimo tych zalet, był również trzebiony wraz z pochodem osadnictwa i istniał tam, gdzie nie było osad, czyli na wydmach, obszarach podmokłych oraz na nieurodzajnych, bądź niedogodnych do zasiedlenia wysoczyznach. Ekspansja osadnictwa w XV i XVI w. na tereny wysoczyznowe zapoczątkowała stopniowe zmniejszanie się powierzchni leśnych na obszarze województwa łódzkiego. Jednak największa deforestacja wiązała się z rozwojem przemysłu i ośrodków włókienniczych kiedy to drewno było wykorzystywane jako materiał budowlany dla domów przybywających, zwłaszcza do centralnej części województwa, sukienników i tkaczy. Znalazło to swoje odzwierciedlenie we współczesnym niewielkim zalesieniu województwa i strukturze gatunkowej lasów. Współcześnie w województwie łódzkim najmniejszym zalesieniem nie osiagającym 10 % charakteryzują się powiaty m. Skierniewice, kutnowski, łęczycki, m. Łódź. Lesistość kształtująca się na poziomie wartości poniżej 20 % dotyczy ponad połowy powiatów województwa. Tak niska wartość zalesienia uwarunkowana jest:

- urbanizacją XIX w. (m. Skierniewice, m. Łódź, powiat zgierski, powiat zduńskowolski, powiat łódzki wschodni)
- długotrwałym osadnictwem na obszarach na obszarach pradoliny warszawsko – berlińskiej (powiat kutnowski, łęczycki, łowicki) oraz dolin rzecznych rzek: Skierniewki (powiat skierniewicki), Rawki (powiat rawski), Warty (powiat sieradzki, powiat poddębicki) i Neru (powiat poddębicki).

Dużą lesistością w porównaniu z całym województwem odznaczają się powiaty położone na wschodzie i południu województwa towarzyszące dolinie Pilicy oraz peryferyjne w stosunku do dzie-

więtnastowiecznego łódzkiego ośrodka przemysłowego. Są to obszary, na których osadnictwo, począwszy od średniowiecza, nie miało sprzyjających warunków do ekspansji z uwagi na podmokłe, zalesione tereny oraz oddalenie od centrów osadniczych (powiat radomszczański, tomaszowski, opoczyński), izolacja osadnicza uchroniła także lasy w powiecie Bełchatowskim położone na Wysoczyźnie Bełchatowskiej i Łaskiej.

Drzewostan lasów województwa jest monokulturowy z 85% udziałem sosny, co stanowi efekt zalesiania w XIX w. obszarów po wycięciu lasów mieszanych. Pierwotnie obszar województwa porastały lasy zróżnicowane gatunkowo – bory sosnowe, mieszane, grądy, olsy, bory modrzewiowe, jodłowe i jodłowo – bukowe. Pierwotne siedliska lasów w województwie są objęte ochroną.

Reasumując, lasy od początków osadnictwa w Polsce Środkowej stanowiły źródło zasobów potrzebnych człowiekowi, zarówno neolitycznemu rolnikowi, jak i budowniczym przemysłowej Łodzi. W początkowej fazie osadnictwa były także czynnikiem zapewniającym osadom bezpieczeństwo. Jednakże wzrost liczby ludności w średniowieczu powodował, że wzrastała potrzeba ekspansji osadniczej, dla której lasy stanowiły barierę, a jej pokonanie wiązało się z karczunkiem. Rozwój rolnictwa, a następnie przemysłu wymuszał konieczność zmniejszenia areалу lasów, do tego stopnia, że współcześnie niewiele zachowało się reliktyw puszczy. Procesy osadnicze wpłynęły negatywnie na lesistość obszaru województwa, o czym świadczyć może również średni wiek drzewostanu 57 lat, zaś lasy powyżej 80 lat stanowią zaledwie 20,9 %¹.

Współczesna rola lasów w kształtowaniu procesów osadniczych istnieje w zakresie osadnictwa podmiejskiego rekreacyjnego. Przejawem tych procesów było już zakładanie miast - ogrodów na przełomie XIX i XX w. (Sokolnik, Kolumny, Tuszyń – Lasu).

PODSUMOWANIE

Sieć osadnicza województwa łódzkiego, która kształtowała się na opisywanym obszarze od neolitu, była determinowana przez warunki środowiska geograficznego. Wg J. Dylika (1948) osadnictwo prehistoryczne i historyczne do XV w. wykorzystywało doliny rzeczne, zaś obszary wysoczyznowe pozostawały na początku nie zasiedlone, z czasem stawały się terenami zagospodarowanymi jedynie pod uprawy. Zatem zasiedlone były obszary dolin wielkich rzek – Warty, Bzury, Pilicy oraz Niecka Łęczycka. Zmiana kierunku osadniczego nastąpiła w XV i XVI w. Wówczas, intensywniej niż doliny, zasiedlane były równiny i wysoczyzny. Kolejna faza osadnictwa przypadała na siedemnaste i osiemnaste stulecie i charakteryzowała się osadnictwem dolinnym, które lokowało się w dnach dolin, w przeciwieństwie do średniowiecznego wykorzystującego terasy. Zmiana tendencji osadniczych nastąpiła w XIX i XX w., kiedy to nastąpiła koncentracja osadnictwa w rejonie Garbu Łódzkiego. W ka-

¹ Dane z 1996 r.

żdeję ze wspomnianych faz inny czynnik decydował o rozwoju osadnictwa:

- w **I fazie dolinnej** wczesnego średniowiecza
 - czynnik przyrodniczy, gdyż osadnictwo wybierało obszary łatwe do prowadzenia gospodarki rolnej (lekkie gleby),
 - czynnik komunikacyjny, a doliny posiadały dogodne warunki dla rozwoju systemów drożnych same stanowiąc naturalny szlak wodny,
 - czynnik obronności, dlatego też zakładano osady na terenach trudno dostępnych – skarpach dolin rzecznych, wyspach wśród podmokłych terenów teras rzecznych, otoczonych puszcami,
 - czynnik administracyjny – polityczny związany z dominacją ośrodka łęczyckiego,
 - czynnik położenia geograficznego związany z lokalizacją osad przy szlakach handlowych i przeprawach przez rzekę;
- w **II fazie wysoczyznowej** XV i XVI w.
 - czynnik gospodarczy związany był z powstaniem gospodarstw folwarcznych produkujących zboża. Rozwój eksportu upraw wymuszał konieczność zwiększenia areалу upraw i tym samym zagospodarowywania nowych terenów – płaskich i rozległych równin wysoczyznowych, obszary te posiadały także bardziej żyzne gleby, gdyż rozwinięte byłyna glinach morenowych, a nie na piaskach rzecznych; ponadto ludność rozwinęła już techniki uprawowe umożliwiające wykorzystanie ciężkich gleb na wysoczyznach,
 - czynnik położenia geograficznego związany z lokalizacją osad względem wykształconych centrów administracyjnych i szlaków handlowych, co zdecydowało o pominięciu w pochodzie osadniczym Równiny Koluszkowskiej i centralnej części województwa (okolice Łodzi),
- w **III fazie dolinnej** XVII i XVIII w.
 - czynnik związany z przeludnieniem obszarów i koniecznością dekoncentracji ludności na nie zasiedlonych jeszcze obszarach den dolinnych – piaszczystych i podmokłych oraz na pagórach wydmych,
- w **IV fazie wysoczyznowej** XIX i XX w.
 - czynnik gospodarczy związany z rozwojem ośrodków przemysłowych w centralnej części województwa i stworzeniem łódzkiego okręgu przemysłowego, który przyciągał nowych osadników,
 - czynnik przyrodniczy, który warunkował powstanie Łodzi przemysłowej, ze względu na liczne ciek wodne oraz obfitość lasów dostarczających budulca,
 - czynnik polityczny przejawiający się w położeniu geopolitycznym w zaborze carskim, gdyż Rosja stanowiła rynki zbytu dla produkcji włókienniczej regionu łódzkiego,
 - czynnik administracyjny, powodujący, że osadnictwo bardziej rozwija się przy starych ośrodkach np. na Równinie Szadkowskiej czy Piotrkowskiej
 - czynnik komunikacyjny, który stymulował rozwój nowych ośrodków osadniczych przy przeprowadzonych liniach kolejowych (np. Koluszki).

Ze względu na wymienione czynniki oraz tendencje osadnicze w poszczególnych okresach osadnictwo rozwijało się ze stref peryferyjnych (doliny rzek – Warty, Bzury, Pilicy) dośrodkowo do centrum województwa (Wysoczyzna Łaska, Wzniesienia Łódzkie). Ma to swoje odzwierciedlenie w kilku podstawowych elementach:

- lokalizacji najdawniejszych grodów kasztelańskich sprzed XIII w. w strefach brzeżnych tj. Łowicza i Łęczycy w pradolinie warszawsko – berlińskiej, Spycimierza czy Sieradza w dolinie Warty, Rozpry w dolinie Luciąży i Wolborza w dolinie Wolbórki,
- lokalizacji grodów z XIII i XIV w. na wysoczyznach penetrowanych przez doliny mniejszych rzek tj. gród Brzeziński (przez dolinę Mroźnicy), Piotrkowski (przez dolinę Strawy) położony na Wysoczyźnie Piotrkowskiej, Pabianicki (przez dolinę Neru i Dobrzyńki),
- wieku budownictwa historycznego:
 - zabytki romańskie położone są na obrzeżach województwa w dolinach rzek kolegiata w Tumie (dolina Bzury), kościół św. Idziego w Inowłodzu (dolina Pilicy), kościół w Strońsku (dolina Warty),
 - zabytki gotyckie otaczają obszar centralny województwa, a ich położenie świadczy o stopniowej ekspansji na wysoczyzny, należą do nich m. in. ośrodki tj. Piotrków Trybunalski, Będków, Brzeziny, Łask, czy Szadek,
 - zabytki barokowe tworzą kolejny pas otaczający obszar centralny,
 - zabytki XVIII, XIX i XX w. zwłaszcza klasycystyczne występują na całym terenie województwa, ale po raz pierwszy wkraczają na obszar centralny.

Historyczne procesy osadnicze spowodowały wg J. Dylaka powstanie na terenie województwa łódzkiego zjawiska tzw. inwersji antropogeograficznej. Polega ono na tym, że obszary które w przeszłości stanowiły tereny koncentracji osadniczej (peryferie województwa) w dziewiętnastym i dwudziestym stuleciu stały się biernie i mniej zaludnione. Przeciwnie okolice Łodzi w okresie rewolucji przemysłowej stały się miejscem napływu nowych osadników i do dnia dzisiejszego pozostają obszarem najintensywniej zaludnionym. Mimo iż koncepcja J. Dylaka nie ma już tylu zwolenników to jednak współczesne statystyki liczby ludności i liczby miejscowości potwierdzają jej podstawowe wnioski. Analiza liczby miejscowości na tle krain fizycznogeograficznych J. Kondrackiego (2001) wskazuje na dużą ich liczbę (pow. 31):

- w zachodniej części województwa w gminach związanych ze środkowym biegiem rzeki Warty w takich krainach jak Wysoczyzna Złoczewska, Kotlina Sieradzka, południowej części Wyżyny Turckiej, zachodniej i północnej części Wysoczyzny Łaskiej,
- w północnej części województwa w gminach związanych z doliną Bzury i jej dopływami w takich krainach jak Kotlina Kolska, Równina Łowicko – Błońska, Równina Kutnowska,
- w południowo – wschodniej części województwa w gminach związanych z doliną Pilicy i jej dopływami w takich krainach jak południowa część Wzgórz Radomszczańskich, Dolina Sulejowska, południowa część Wzgórz Opoczyńskich, zachodnia część Doliny Białobrzeskiej, południowa część Równiny Kutnowskiej.

Najmniejszą liczbą miejscowości nie przekraczającą 10 cechują się obszary centralne województwa oraz północna część Wzniesień Łódzkich. Środkowa część łódzkiego swoją niewielką liczbę miejscowości zawdzięcza rozwojowi aglomeracji łódzkiej, w której w granice miasta Łódź na skutek urbanizacji przestrzennej włączone zostały dawne wsie (np. Stare Złotno, Stoki, Retkinia, Mieszki, Wiskitno etc.).

Pod względem liczby ludności w gminach obszary największej koncentracji, bo pow. 20 000 charakteryzują się gminy:

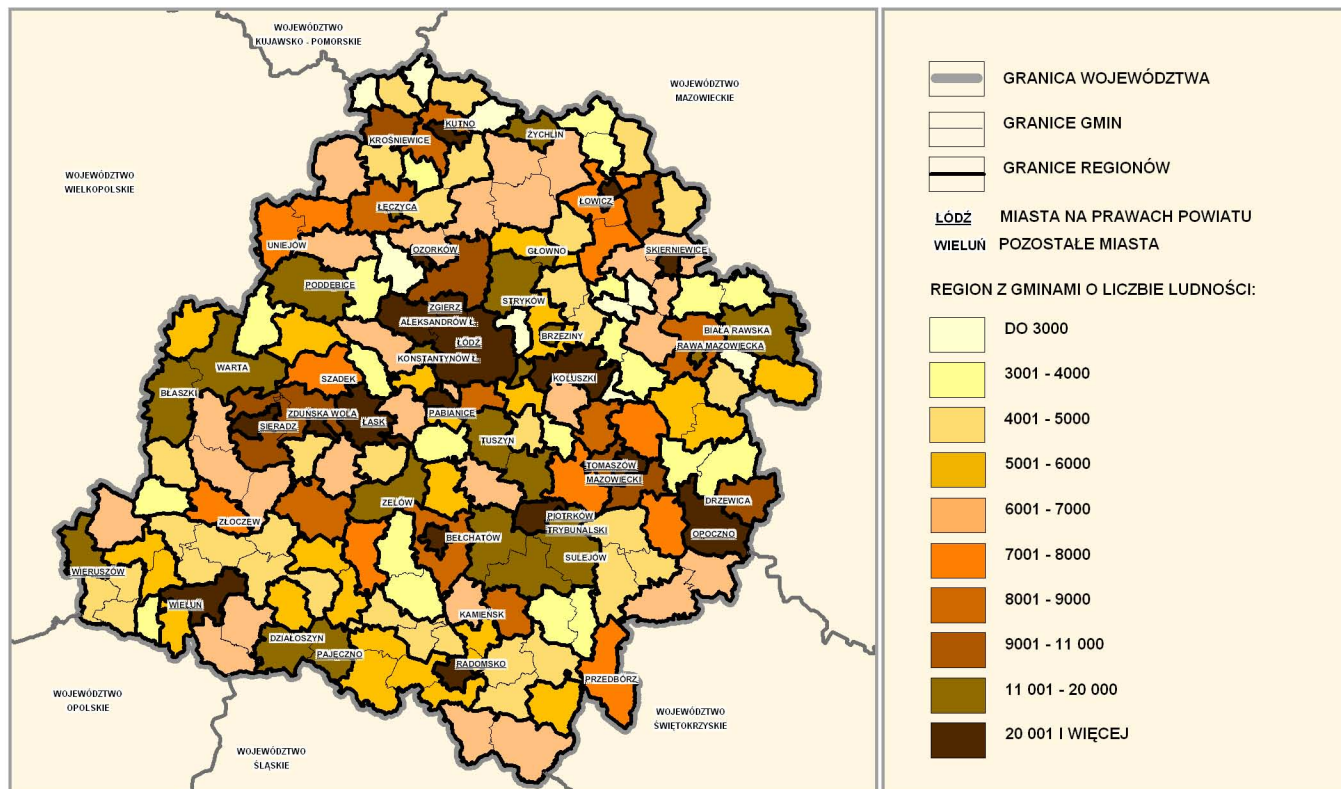
- położone w centralnej części województwa odpowiadające pograniczu Wysoczyzny Łaskiej i Wzniesień Łódzkich oraz obszarowi o najmniejszej liczbie miejscowości,
- z ośrodkami miejskimi o genezie średniowiecznej (Wieluń, Opoczno) i przemysłowej (Aleksandrów Łódzki),
- miejskie miast
 - ✓ z rodowodem średniowiecznym (Piotrków Tryb., Łowicz, Radomsko, Skierniewice),
 - ✓ powstałych w okresie XV w. - poł. XVIII w., ale swoją świetność osiągnęły w okresie przemysłowym (Łódź, Pabianice, Kutno, Łask, Bełchatów, Zduńska Wola),
 - ✓ powstałych w XIX w. (Ozorków, Koluszki).

Obszary największej koncentracji ludności nie pokrywają się jednoznacznie z obszarami o dużej liczbie miejscowości zważywszy, że są to często tereny z jednym ośrodkiem miejskim determinującym wysoki wskaźnik ludności. Korelacja maksymalnej liczby miast uwidacznia się dopiero przy obszarach o liczbie ludności 9001 – 20 000, które graniczą z obszarami wcześniej opisanymi. Obszary, w których istnieje ta zależność to tereny gmin Błaszki, Warta, Żelów, Wola Krzysztoporska.

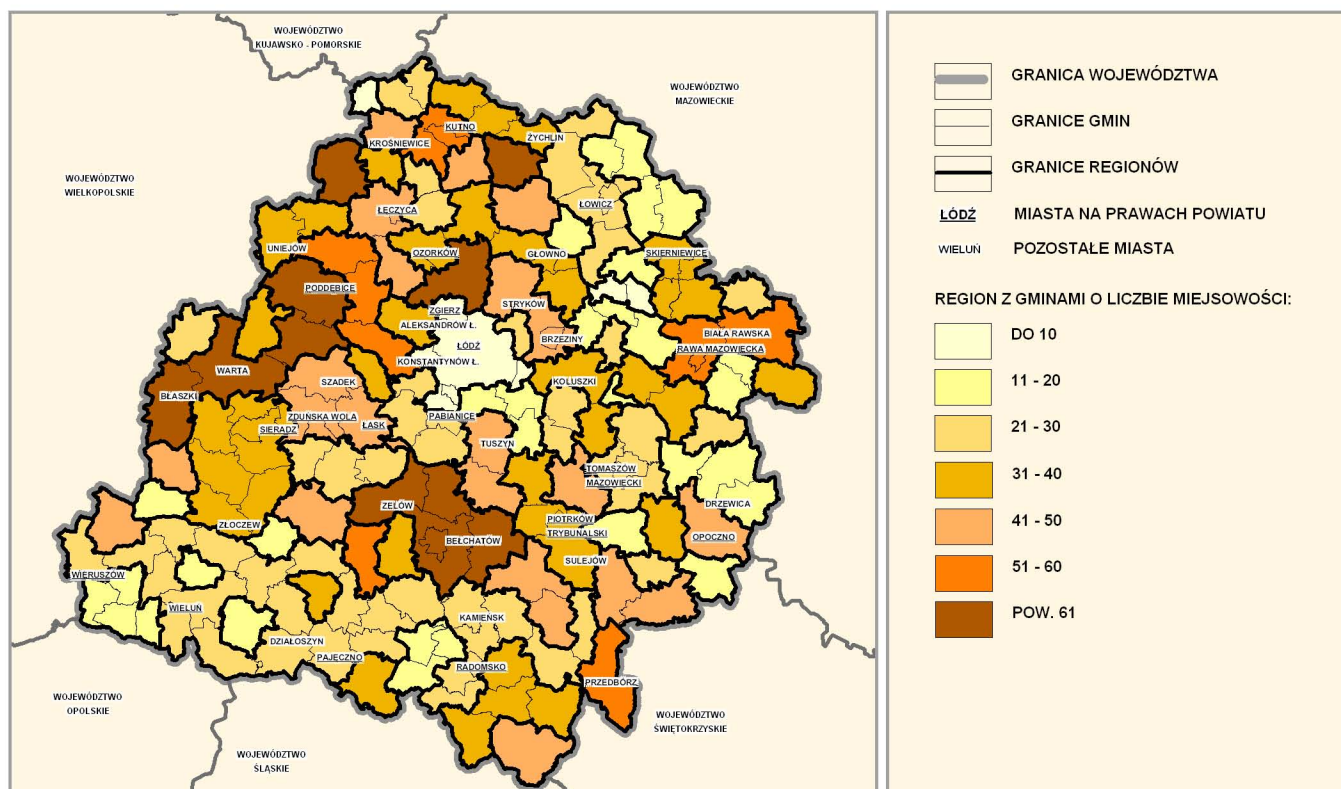
Obszary o liczbie ludności pow. 9000 istnieją zatem w większości w centralnej części województwa na pograniczu Równiny Łowicko – Błońskiej, Wzniesień Łódzkich i Wysoczyzny Łaskiej. Obszary dolin dużych rzek nie charakteryzują się już tak dużą koncentracją ludności, jak to było w czasach historycznych, co wskazuje na uniezależnienie się od dawnych stymulant osadniczych. Dużą liczbą ludności odznaczają się tereny ciążeń do Łodzi zwłaszcza wśród ciągów komunikacyjnych.

REGIONALIZACJA OSADNICZA

Regionalizacja województwa łódzkiego pod względem liczby ludności w gminach (2002 r.)

Regionalizacja województwa łódzkiego pod względem liczby miejscowości w gminach (2002 r.)

4. ORGANIZACJE POLITYCZNE I PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY

4. ORGANIZACJE POLITYCZNE I PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY ZIEM STANOWIĄCYCH OBSZAR WOJEWÓDZTWA W ASPEKcie HISTORYCZNYM

Ziemie województwa łódzkiego należały w przeszłości do różnych jednostek administracyjno – państwowych. Największą część terenu zajmowało niegdyś plemię Łęczycan, później powstało tu księstwo łęczyckie, z którego w XIII w. wydzieliło się księstwo sieradzkie. W okresie początków państwa Piastów ziemie te podlegały organizacyjnie grodowi łęczyckiemu. Organizacja państwa nawiązywała w dużej mierze do dawnych ośrodków władzy lokalnej, opartych na ponadrodowych wspólnotach terytorialnych – *opolach*. Były to małe wspólnoty terytorialne, które na obszarze Polski zaczęły kształtować się już z końcem VI w. dając początek państewkom plemiennym.

Do najstarszych jednostek historycznego podziału administracyjnego, po *opolach* zalicza się *kasztelanie*. Znaczną część województwa zajmowała wówczas prowincja łęczycka z głównym grodem w Łęczycy. Należała do niej prawie cała środkowa Polska. Wpływy Łęczycan sięgały na południe i południowy - wschód po górną Wartę i środkową Pilicę, na zachodzie po Spycimierz a na południowym zachodzie po Sieradz. Obszar zawarty między środkową Bzurą a dolną Pilicą, wokół Rawy Mazowieckiej należał do Mazowsza z grodami kasztelańskimi w Łowiczu i Białej Rawskiej. Z bulli gnieźnieńskiej papieża Innocentego II z 1136 r. dowiadujemy się, że w skład województwa łódzkiego wchodziły kasztelanie: bialska, łęczycka, łowicka, małogoska, spycymierska, sieradzka, rudzka, rozpierska, skrzyńska, wolborska, żarnowska, oraz opole chropskie. Poszczególne kasztelanie różniły się między sobą wielkością obszaru, ilością grodzisk i osad otwartych. Największe były kasztelanie: sieradzka i łęczycka, stanowiące trzon województwa łódzkiego, a zajmując jednocześnie centralne miejsce w Polsce, wiązały się z przedpiastowską przeszłością plemienną. Ich bogate ślady osadnictwa pradziejowego pochodzą z I i II okresu wczesnośredniowiecznego, są to przede wszystkim grodziska pierścieniowate i stożkowe oraz osady otwarte.

Okres od połowy X do końca XIII w. to czas, w którym umocniła się i rozwinęła centralna władza jednolitego państwa Piastów, jak również nastąpił rozwój feudalizmu i wzmożonego osadnictwa wywołanego wzrostem wielkiej własności ziemskiej, świeckiej, a głównie kościelnej. W XII – XIII w. pojawia się pojęcie *ziemia*, pod którym możemy rozumieć dawne terytorium plemienne obejmujące kilka *opoli* lub *kasztelanii*, zależnych sądowo i administracyjnie od jednego głównego grodu kasztelańskiego.

Podział dzielnicowy, w wyniku którego doszło na skutek testamentu Bolesława Krzywoustego, oparty był na występujących już wcześniej odrębnych jednostkach terytorialnych. Powstały nowe jednostki polityczne - *księstwa*. Księstwo centralne obejmujące Łęczyckie i Sieradzkie stanowiło trzonową część dzisiejszego województwa łódzkiego i było odrębnym obszarem w stosunku do sąsiadujących – Kujaw, Małopolski, Mazowsza i Wielkopolski.

W połowie XIII w. odpadły od Łęczyckiego tereny zapilickie, czyli kasztelanie – Małogoszcz, Skrzynno i Żarnów, które weszły w skład Księstwa Sandomierskiego. Jednocześnie zależność archidiaconatu kurzelowskiego (w skład którego weszły kasztelanie położone na prawym brzegu Pilicy) od arcybiskupów gnieźnieńskich świadczy o dawnej łączności ziem położonych na obu brzegach rzeki (mapka ziemie historycznymi w XIV w.)

Pod względem administracji kościelnej teren należał do archidiecezji gnieźnieńskiej i utworzonego na przełomie XII – XIII stulecia archidiakonu łęczyckiego. Prawdopodobnie już pod koniec XIII w. został on podzielony na trzy mniejsze jednostki: łęczycki, uniejowski i kurzelowski, który obejmował również zapilicką część dzisiejszego województwa łódzkiego. Oddzielną jednostkę stanowił okręg prepozytury, zwany terytorium rudzkim, funkcjonujący na zasadzie nieformalnego archidiakonu. W obrębie archidiecezji gnieźnieńskiej znalazły się zachodnie fragmenty Sieradzkiego, (Kalinowa i Błaszki), należące do archidiakonu kaliskiego. W granicach archidiakonu łęczyckiego znajdował się także dekanat rawski, z którego w 1523 r. utworzony został archidiakon łowicki. Łowickie posiadało odmienną sytuację prawną - własnościową - w czasach historycznych ukształtował się tutaj rozległy, bo liczący ok. 200 wsi kompleks dóbr prymasowskich tj. arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Okolice Białej Rawskiej wchodziły natomiast w skład archidiakonu czerskiego, późniejszego warszawskiego. Północne skrawki Łęczyckiego, należały do dekanatu gostynińskiego, natomiast do archidiakonu wrocławskiego diecezji kujawsko-pomorskiej należała parafia w Łaniętach.

W XIV w. po zjednoczeniu państwa przez Łokietka powstały w Polsce hierarchie ziemskie, którymi w imieniu króla władał wojewoda i z tego względu nazwano je *województwami*. Na obszarze dzisiejszego województwa łódzkiego powstały województwa – łęczyckie, sieradzkie, rawskie i sandomierskie. Natomiast mniejsze jednostki terytorialne, nie posiadające urzędu wojewody, nadal były nazywane ziemiemi. Status ziemi otrzymało więc małe terytorialnie Wieluńskie, które na przełomie wieków XIV i XV. przyłączono do województwa sieradzkiego. Łęczyckie i Sieradzkie, stanowiące trzon obecnego województwa łódzkiego, przechodziły z zasady wspólne koleje losu, tak pozostałe jego fragmenty kształtowały się różnie.

W XV w. dokonał się podział województw na *powiaty*, które w początkowym okresie pełniły tylko funkcje sądowe oraz samorządowe (np. zwoływanie pospolitego ruszenia). Dopiero z upływem lat zaczęły sprawować władzę administracji państwowej. Ówczesne województwo łęczyckie dzieliło się na 3 powiaty: łęczycki, orłowski i brzeziński, a sieradzkie na 4 powiaty: sieradzki, szadkowski, piotrkowski i radomszczanski. Ziemia wieluńska składała się z 2 powiatów: wieluńskiego i ostrzeszowskiego. Z powiatu ostrzeszowskiego tylko niewielki skrawek obejmowało ówczesne województwo – rejon Wieruszowa. W części województwa sandomierskiego należał powiat opoczyński. Województwo rawskie obejmowało 3 powiaty: rawski, gostyniński i sochaczewski. Powiaty sochaczewski i gostyniński tylko w niewielkich fragmentach w rejonie Łowicza i Kutna wchodziły w obszar Łódzkiego. Ten podział administracyjny okazał się niezmiernie trwały i w zasadzie bez zmian przetrwał aż do upadku Rzeczypospolitej.

W odległych historycznych czasach w kilku miastach regionu łódzkiego odbywały się zjazdy ogólnopolskie czy prowincjonalne, ziemskie, a także synody kościelne, co podnosiło rangę ówczesnych miast. Sprzyjał temu fakt, że ziemie województwa łódzkiego posiadały centralne położenie i dogodne połączenie komunikacyjne z pozostałą częścią Polski. Zjazdy i synody najczęściej odbywały się w siedzibach województw i ziem – w Łęczycy, Piotrkowie, Radomsku, Sieradzu, Wieluniu, Łowiczu, Jeżowie, Uniejowie. Np. na jednym ze zjazdów w Sieradzu w 1383 r. wybierano następcę tronu

ZIEMIE HISTORYCZNE W XIV WIEKU

po Ludwiku Węgierskim, w Warcie natomiast został wydany w 1423 r. słynny statut dotyczący wykupu sołectw.

Od XV w. zyskał na swojej randze Piotrków, gdzie w latach 1578 – 1793 znajdował się Trybunał Koronny, stąd w nazwie miasta pojawił się przymiotnik Trybunalski. W Rawie Mazowieckiej miał miejsce w latach 1562 – 1563 sejm egzekucyjny, na którym został utworzony skarb kwarciany.

W okresie Polski rozbiorowej w miejsce województw i ziem powstają *departamenty*, a z dawnych siedzib województw ani jedna nie stała się ośrodkiem nowych władz. Łęczyckie i Rawskie weszło w skład departamentu warszawskiego ze wszystkimi istniejącymi wcześniej powiatami, do których doszedł nowo powstały powiat zgierski. Natomiast Sieradzkie wraz z nowo utworzonym powiatem warszawskim oraz Wieluńskie zostały włączone do departamentu kaliskiego.

Z wydarzeniami politycznymi tamtych czasów związane są losy części dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, a więc Księstwa Łowickiego. Pod koniec XVIII w. przeszły one na własność rządu pruskiego, a w 1807 r. Napoleon podarował je swemu marszałkowi, sprawującemu w początkowym okresie funkcję faktycznego zarządcy Księstwa, rezydując w pałacu arcybiskupim w Skierniewicach. Na mocy postanowień carów Aleksandra I i Mikołaja z lat 1820 i 1829 dobra Księstwa Łowickiego otrzymał ich brat wielki książę Konstanty, a jego żona nosiła tytuł księżnej łowickiej. Pałac w Skierniewicach stał się wówczas jedną z reprezentacyjnych rezydencji carów. Po śmierci małżonków w 1831 r. księstwo przeszło na własność Mikołaja I i jego spadkobierców. Stało się wówczas prywatną domeną dynastii Romanowych.

Z chwilą utworzenia Królestwa Polskiego został przywrócony podział na województwa - obszar Łódzkiego stanowił zachodnią część województwa mazowieckiego i wschodni fragment kaliskiego. Województwa dzieliły się na obwody, a te na powiaty. Po klęsce powstania listopadowego, w 1837 r. województwa przekształcono w *gubernie* – kaliską i warszawską, obwody w powiaty, a dawne powiaty w okręgi. W zależności od tego, jakie władze znajdowały się w danym mieście, zmieniało się określenia miasta, np. obwodowe, powiatowe itp. W 1845 r. połączono obie gubernie, a ziemie obecnego województwa łódzkiego weszły w skład guberni warszawskiej. Stan ten trwał do 1863 r., kiedy władze powstańcze przywróciły podział na województwa, ustanowiony w 1816 r. W 1867 r. został przeprowadzony nowy podział na gubernie i powiaty. W skład guberni kaliskiej weszły powiaty: kolski, koniński, łęczycki, sieradzki, słupecki, turecki i wieluński. Utworzono nową gubernię z siedzibą w Piotrkowie Trybunalskim z powiatami: brzezińskim, łaskim, łódzkim, piotrkowskim, radomszczańskim, zwanym wówczas noworadomskim. Natomiast północno-wschodnie skrawki województwa łódzkiego – część dawnego Rawskiego, należały do guberni warszawskiej. Ten podział administracyjny przetrwał do I wojny światowej. W roku 1919 z przedwojennych guberni – piotrkowskiej i kaliskiej utworzono województwo łódzkie. Kolejne zmiany administracyjne zaszły w 1938 r, kiedy to powiaty: kaliski, koniński wraz z przyłączonym do niego wcześniej słupeckim i tureckim przeszły do poznańskiego. W zamian do woj. łódzkiego doszły z woj. warszawskiego powiaty kutnowski, łowicki, rawski i skierniewicki, a z woj. kieleckiego – konecki i opoczyński (1939 r.) Za czasów wojny i okupacji część ziem regionu łódzkiego Niemcy włączyli do Rzeszy, a z większości Skierniewickiego i Piotrkowskiego utwo

rzono Generalną Gubernię. Po zakończeniu działań wojennych przywrócono podział administracyjny kraju sprzed wojny.

W 1950 r. dokonano korekty granic, wyłączając z Łódzkiego powiaty konecki i opoczyński. Kolejne zmiany w podziale administracyjnym w 1956 r. dotyczyły utworzenia w granicach województwa łódzkiego czterech powiatów: bełchatowskiego, pajęczańskiego, poddębickiego i wieruszowskiego. Ten podział przetrwał do połowy 1975 r., kiedy to nowy podział administracyjny kraju na 49 województw, podzielił Łódzkie na osiem nowych jednostek administracyjnych - województwa: łódzkie, piotrkowskie, sieradzkie, skierniewickie, płockie, częstochowskie, kaliskie i radomskie. Na podstawie tego podziału administracyjnego województwo łódzkie obejmowało praktycznie obszar tylko Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej o powierzchni 1523,4 km².

Z początkiem roku 1999 weszła w życie następna reforma podziału administracyjnego Polski, na skutek której przestrzennie, obecne województwo łódzkie, zbliżone jest do tego, które istniało w 1939 r. Obejmuje powierzchnię 18,2 tys. km² i dzieli się na 19 powiatów ziemskich, 3 miasta wydzielone na prawach powiatów: Łódź, Piotrków Trybunalski i Skierniewice oraz 177 gmin.

5. ROZWÓJ SIECI OSADNICZEJ NA PRZESTRZENI DZIEJÓW

- NAJDAWNIEJSZE OSADNICTWO Z CZASÓW PREHISTORYCZNYCH I HISTORYCZNYCH
- ROZWÓJ OSADNICTWA DO KOŃCA ŚREDNIOWIECZA
- ROZWÓJ OSADNICTWA MIEJSKIEGO I WIEJSKIEGO DO SCHYŁKU PIERWSZEJ RZECZYPOSPOLITEJ
- ROZWÓJ ZESPOŁÓW MIEJSKICH I WIEJSKICH DO SCHYŁKU PIERWSZEGO UPRZEMYSŁOWIENIA
 - ✓ NARODZINY I ROZWÓJ PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO
 - ✓ POWSTANIE MIAST

5. ROZWÓJ SIECI OSADNICZEJ NA PRZESTRZENI DZIEJÓW

Najdawniejsze osadnictwo z czasów prehistorycznych i historycznych

Osadnictwo pradziejowe jest pierwszym i ważnym ogniwem kształtowania się sieci osadniczej i organizacji politycznej województwa łódzkiego. Jedynym źródłem potwierdzającym istnienie najdawniejszego osadnictwa na opisywanym terenie jest Archeologiczne Zdjęcie Polski.

Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne na obszarze badań można zakwalifikować do kilku okresów:

- ✓ starszej epoki kamienia – paleolitu,
- ✓ środkowej epoki kamienia – mezolitu,
- ✓ młodszej epoki kamienia – neolitu,
- ✓ epoki brązu,
- ✓ epoki żelaza,
- ✓ wędrówek ludów,
- ✓ okresu historycznego (tab. 1).

♦ *Starsza epoka kamienia – paleolit (około 10 000 – 8800 lat p.n.e.)*

Na obszarze województwa łódzkiego najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z paleolitu przypadającego na okres ostatniego ocieplenia vistulianu - allerödu. Archeologiczne ślady działalności człowieka paleolitycznego datuje się na 10 – 9 tys. lat p.n.e. Jego pojawienie się na obszarze Polski Środkowej związane było z ociepleniem klimatu, a w konsekwencji z przesunięciem się stref klimatycznych i roślinnych w kierunku północy. Spowodowało to wędrówkę reniferów – podstawowej zwierzyny łownej ówczesnego człowieka. Paleolityczny *homo sapiens* reprezentował koczowniczy tryb życia wymuszony koniecznością wędrówki sezonowej za stadami reniferów. Ówczesny człowiek był łowcą – zbieraczem, który zakładał sezonowe obozowiska wybierając zazwyczaj tereny wydymowe i zwydmione terasy nadzalewowe. Przykłady takich myśliwskich obozowisk znajdują się w:

- ✓ Witowie k/ Łęczycy - ze śladami czterech szalasów użytkowanych sezonowo przez kilka lat w pobliżu południowej krawędzi lodowca; stanowisko to dało nazwę tzw. „przemysłowi witowskiemu”, który przejawiał się wykorzystywaniem krzemienia narzutowego do wyrobu broni i narzędzi,
- ✓ wsi Katarzynów k/ Ozorkowa – datowane na 14 – 8 tys. lat p.n.e., w którym odnaleziono krzemienne wyroby (m.in. groty strzał, rylce do obróbki kości),
- ✓ Ozorkowie, Rosanowie, Dąbrówce – Strumianach, Ciosanach – Kaniej Górze, Św. Katarzynie.

Powyższe ślady osadnictwa należące do grupy „przemysłu witowskiego” wskazują na zasiedlanie wydym i piasków eolicznych. W późnym plejstocenie istniały także gromady o innych tradycjach kulturowych „przemysłu świderskiego”. Hordy tej ludności myśliwskiej zamieszkiwały wydmy w dolinach Bzury, Rawki i środkowej Pilicy. Późny paleolit pojawia się w stanowiskach z pradoliny Warszawsko – Berlińskiej i w jej najbliższym otoczeniu, w Osinach koło Głowna, Aleksandrowie Łódzkim – Placydowie, Dąbrówce – Strumianach, Kaniej – Górze, Kęblinach, Kwilnie, Moszczenicy, Ozorkowie, Piasko

wej Górze, Rosanowie, Woli Branickiej i Wrzaku – Zagłobie (E. Papińska 2002, T. Poklewski – Koziół, M. Żemigala 2001).

Reasumując do najbardziej znanych stanowisk paleolitu należą stanowiska w Witowie, Skaratkach k/ Łowicza, Górze Św. Małgorzaty.

Tab. 1. Periodyzacja starożytnej historii ziem polskich

Chronologia	Okresy geologiczne	Epoki prahistoreczne	Okresy	
VI/VII w.	Holocen	Epoka żelaza	wczesne średniowiecze	
375 n.e.			wędrowek ludów	
pocz. n.e.			"rzymski"	D
				C 2
				C 1
				B 2
				B 1
400 p.n.e.			lateński	Późny (A)
				środkowy (przedrzymski)
				wczesny
700 p.n.e.			halsztacki	D
				C
1900 p.n.e.	Epoka brązu	V		
		IV		
		III		
		III		
		I		
3700 p.n.e.	Epoka kamienia	Eneolit		
5200 p.n.e.		Neolit		
7900 lat radiowęglowych p.n.e.		Mezolit		
		Paleolit schyłkowy		
		Paleolit górny		
		Paleolit środkowy		
12000		Plejstocen	Paleolit dolny	
40000				
90000				

Źródło: opracowane na podstawie K. Głodowski, J.K. Kozłowski 1983, „Historia starożytna ziem polskich”

♦ **Środkowa epoka kamienia – mezolit (6 – 5 tys. lat p.n.e.)**

Mezolit był zjawiskiem regionalnym i swego rodzaju adaptacyjnym modelem człowieka do nowych warunków środowiska istniejących w holocenie. W faunie leśnej pojawiły się nowe gatunki m.in. jele-

nie, łosie, sarny, tury, niedźwiedzie, wilki. Zwierzęta te nie wędrowały sezonowo w poszukiwaniu pastwisk, a więc i myśliwi mogli zrezygnować z koczowniczego trybu życia. Pozostawaniu na tym samym terytorium przez cały rok sprzyjał także łagodniejszy klimat. Człowiek mezolityczny bardziej ingerował w środowisko, rozwinął rybołówstwo i wyspecjalizowane zbieractwo. Przypuszcza się, że podczas polowań wzniecano pożary lasów. Ludy mezolityczne zasiedlały nie tylko doliny rzeczne, ale również wydmy i wysoczyzny.

Mezolit odznacza się w regionie łódzkimżywieniem osadniczym. Od północy nastąpiła ekspansja **ludności kultury komornickiej**. Nadal byli to myśliwi – zbieracze związane z tundrą i obszarami leśnymi, wykorzystujący narzędzia z wyrabiane poroża zwierzyny oraz krzemieni. Zasiedlano miejsca suche, zwłaszcza na wydmach (np. Witów), bądź na piaszczystych terasach większych rzek lub w pobliżu małych cieków (np. Dąbrówka – Strumiany, Osiny). Stanowiska tej kultury z szalasami obserwujemy również nad Wartą w okolicach Osjakowa oraz w dorzeczu Bzury i Neru (obozowisko pod Aleksandrowem Łódzkim).

Kolejne przemiany warunków klimatycznych około 5,4 tys. lat p.n.e. zachodziły pod koniec trwania kultury komornickiej. Miały one wpływ na zmiany w ówczesnej florze i faunie. Lasy zmieniły swój charakter na liściasty i mieszany, z dominacją dębów, osik, brzoź, grabów i sosny. Przemiany środowiska wpłynęły również w sposób pośredni na człowieka mezolitycznego, nadal bardzo uzależnionego od przyrody, co przejawiało się w powstaniu nowych form osadnictwa, w tym zmiany w strukturze wewnętrznej osad.

W schyłkowym mezolicie na obszarze województwa pojawiły się stanowiska **kultury janisławickiej** i **chojnicko – pieńkowskiej**, między którymi na obszarze województwa przebiegała granica. Powodowało to ich wzajemne przenikanie się i modyfikacje. Kultura janisławicka wkraczała na obszar województwa od wschodu, a jej nazwa pochodzi od najważniejszego reprezentatywnego stanowiska w Janisławicach w powiecie skierniewickim. Ludność kultury janisławickiej do produkcji narzędzi i broni wykorzystywała poroża zwierząt, krzemień i obsydian. Ten ostatni świadczy o kierunku wędrówek ludności z południa, gdyż obsydian występuje m.in. na Słowacji. Stanowiska tej kultury odnaleziono również m.in. w Dąbrówce – Strumianach, Aleksandrowie Łódzkim, Ciosnach – Kaniej Górze, Głowie, Ciołkach – Zagłobie, Kwilnie, Łodzi – Zdrowiu, Wrzasku – Zagłobie, Rosanowie, Skotnikach (E. Pańska 2002, T. Poklewski – Koziół, M. Żemigala 2001).

♦ **młodszej epoki kamienia – neolitu (około 5000 – 1800 lat p.n.e.)**

W neolicie pojawiły się ludy, które choć z wykorzystaniem bardzo prymitywnych metod, zajmowały się uprawą ziemi i hodowlą zwierząt. Okres ten z uwagi na zmiany gospodarowania środowiskiem został nazwany „rewolucją neolityczną”. Z uwagi na mniej korzystne warunki glebowe w województwie łódzkim w stosunku do innych części Polski, na opisywanym obszarze jeszcze 3 tys. lat p.n.e. dominowała gospodarka łowiecko – zbieracka. Dla pierwszych rolników w Europie Środkowej, reprezentujących tzw. kultury naddunajskie, słabe gleby dorzeczy środkowej Warty, Neru, Bzury i środkowej Pilicy były nieatrakcyjne. Podobnie dla plemion **kultury pucharów lejkowatych**, które wędrowały nad górny Bug i nie osiedliły się tutaj na stałe choć znajdujemy ślady ich pobytu. Swoje osady lokalizowali na nasłonecznionych stokach pagórów wydmy m.in. we Wrzasku – Zagłobie, Rudzie Pabianic-

kiej. Znaleźiska z tego okresu znajdują się także w Aleksandrowie, Borszynie, Besiekierzu, Czernikowie, Giecznie, Konarzewie, Konarach, Ozorkowie, Ciosnach – Kaniej Górze, Głownie, Rosanowie, Dąbrówce – Strumianach, Kotowicach, Leonowie, w wielu stanowiskach na terenie Łodzi (np. Julianów, Zdrowie), w Placydowie, Rogóźnie, Jedliczach, Skotnikach, Wierzbnie, Wiączyńiu, Woli Braniczkiej i Zgierzu.

Najwięcej neolitycznych śladów pobytu odnosi się do **ludności kultury ceramiki sznurowej**, wędrującej znad czarnomorskich stepów na północny – zachód Europy. Jej ekspansja osadnicza objęła cały obszar Polski Środkowej. Ludność ta zasiedlała zwłaszcza wydmy w pobliżu dolin rzecznych i łąk. Podstawowym jej zajęciem była hodowla, w drugiej kolejności zaś rolnictwo.

W schyłkowym neolicie nad Wartę w gm. Konopnica napływała ludność myśliwska **kultury grzebikowo – dołkowej**, zamieszkująca obszary leśne.

Rozpowszechnienie w neolicie technik uprawy ziemi i chowu zwierząt sprzyjało rozwojowi bardziej trwałych form osadnictwa (E. Papińska 2002, T. Poklewski – Koziół, M. Żemigala 2001).

Reasumując zasięg oddziaływania osadnictwa na zasiedlonym terenie w epoce kamienia zależał od prowadzonego trybu życia. Ludność zbieracko – łowiecka paleolitu i mezolitu eksploatowała obszar w odległości około 10 km od osady. Natomiast zasięg oddziaływania osadników neolitycznych związanych z rolnictwem obejmował obszar o promieniu około 5 km, choć największa efektywność miała miejsce w promieniu około 1 km od osady (E. Papińska 2002).

♦ **Epoka brązu i żelaza**

Starsza epoka brązu charakteryzowała się znaczną intensyfikacją zasiedlenia terenu obecnego województwa, co wiązało się z osadnictwem na obszarach wcześniej nie użytkowanych. Jej cechą charakterystyczną było wypieranie surowców kamiennych przez brąz, wytwarzany podczas topienia miedzi z cyną.

Stanowiska epoki brązu reprezentowane są na obszarze województwa przez ludność kultury trzcinieckiej i łużyckiej.

Pierwsza na ziemiach województwa łódzkiego pojawiła się **ludność kultury trzcinieckiej** (1800 – 1300 lat p.n.e.). Większość stanowisk epoki brązu to ślady osadnictwa tej ludności. Ślady te zachowały się najczęściej w formie pozostałości małych osad, ale także dużych osiedli z budownictwem stałym oraz obozowisk. Ludność zamieszkiwała w stałych osadach, przy których istniały długookresowe cmentarzyska. Zasiedlała zwłaszcza obszar dorzeczy Bzury i Neru (m.in. Lutomiersk, Konstantynów Łódzki), choć dotarła również za środkową i górną Wartę oraz nad środkową Pilicę. Świadczą o tym odkryte cmentarzyska kurhanowe, bardzo ważne dla województwa łódzkiego w powiecie sieradzkim (Łubna – 29 kurhanów z najstarszymi przedmiotami metalowymi w regionie) i wieluńskim (Okalewo k/ Wielunia – 9 kurhanów). Miejsca pochówku kultury trzcinieckiej znajdują się również nad środkową Pilicą w Sopnicy, Zarzęcinie Dużym. Ludność kultury trzcinieckiej zajmowała się uprawą roli na glebach lekkich i mało urodzajnych. Prawdopodobnie jej działalność rolnicza przyczyniła się do pierwszych wylesień na dużym obszarze opisywanego regionu.

Pomimo stałego charakteru osadnictwa, jaki reprezentowała ludność kultury trzcinieckiej, wśród odkrytych osad dominowały krótkookresowe zamieszkiwane przez kilka lat. Stałe osady zakładano na terenach charakteryzujących się glebami nadającymi się pod uprawę, natomiast osady przejściowe i obozowiska lokowano na terenach dogodnych dla wypasu zwierząt, czyli na nadrzecznych łąkach lub śródleśnych polanach w pobliżu wody.

Ludność kultury trzcinieckiej z czasem uległa wpływom ludności napływającej na obszar województwa z zachodu w środkowej epoce brązu (1300 – 1100 p.n.e.). Nowi osadnicy reprezentowali **kulturę łużycką**, która w pełni doprowadziła do stabilizacji osadnictwa na tym obszarze na tysiąc lat. Ludność ta podobnie jak jej poprzednicy zajmowała się rolnictwem i hodowlą. Trudniła się również metalurgią kolorową, o czym świadczą archeologiczne odkrycia form odlewniczych w osadach produkcyjnych w Bechcicach, Pabianicach – Pliszce, Dobroniu (E. Papińska 2002). Osadnictwo rozszerzało swój zasięg ku wschodowi do Pilicy o czym świadczą stanowiska m.in. w Stobnicy w gm. Ręczno, Zarzęcinie Dużym w powiecie opoczyńskim. Lekkie i piaszczyste gleby wykorzystywane pod uprawę nie dawały wysokich plonów stąd potrzeba powiększania areалу upraw kosztem lasów. Osadnictwu kultury łużyckiej towarzyszyła większa niż dotychczas deforestacja, zwłaszcza, iż gospodarka rolna prowadzona była metodą żarową, z wykorzystaniem popiołu drzewnego do nawożenia pozyskiwanego podczas wypalania lasów.

Osadnictwo kultury łużyckiej wykorzystywało nadal doliny cieków wodnych, choć zasiedlano górne odcinki rzek i strumieni, a także drobne obszary wododziałowe (Chrzastów Folwarczny w gm. Parzęczew, pow. zgierski). Ekspansja na tereny położone wyżej była uwarunkowana podniesieniem się poziomu wód gruntowych przypadającą na koniec epoki kultury łużyckiej (T. Pokolewski 2001, M. Żemigala 2001).

Osadnictwo kultury łużyckiej regionu łódzkiego charakteryzuje się:

- przewagą cmentarzysk nad śladami osad w odkryciach archeologicznych w początkowej fazie jego rozwoju,
- dużymi cmentarzyskami zawdzięczającymi swoje rozmiary długiemu okresowi funkcjonowania sięgającemu nawet 1000 lat (np. w Niechmirowie w pow. sieradzkim), mają one charakter całopalny w przeciwieństwie do szkieletowych form pochówku kultury trzcinieckiej,
- rozproszonym charakterem osad w III okresie epoki brązu, z którego większe skupiska występują w dorzeczu Bzury i na obszarze doliny Neru,
- wzrostem koncentracji osadnictwa w dolinach rzek w IV okresie epoki brązu i w konsekwencji koniecznością zasiedlania obszarów położonych w większej odległości od dolin rzecznych bądź tworzeniu nowych skupisk wzdłuż mniejszych cieków.

Prowadzone rolnictwo metodą żarową wymagało długotrwałego ugorowania użytków rolnych i co wymuszało konieczność opuszczania dotychczasowych osad zarówno dużych o charakterze długotrwałym, jak i niewielkich zamieszkiwanych krócej. Dotychczasowe badania archeologiczne doprowadziły do odkrycia wielu osad kultury łużyckiej m.in.:

- w dorzeczu Warty – Strobin, Madelę,
- w dorzeczu Neru – Lutomiersk – Wrząca,
- w dorzeczu Pilicy – Stobnica – Trzymorgi,

- na obszarach wododziałowych między Wartą i Pilicą w rejonie Bełchatowa – Grabek, Ściegna,
- na obszarach wododziałowych między Nerem i Bzurą – Chrzastów Folwarczny.

Kultura łużycka rozwijała się na ziemiach polskich także w okresie halsztackim i wczesnolateńskim epoki żelaza. W halsztacie rozpowszechniła się technologia wytopu żelaza. Rozwój działalności gospodarczej bezpośrednio wiązał się z rozwojem handlu m. in. bursztynem, solą, wyrobami z żelaza i brązu. Stymulowało to do pojawienia się w okresie 700 – 400 lat p.n.e. w przestrzeni osadniczej rozległych osad obronnych, świadczących o rozwoju wyższych form organizacji społecznej.

W województwie przykładami takich osad jest Stobin n/ Wartą i w formie grodziska Podzamcze k/ Wieruszowa znad Prosny. Wśród obronnych osad kultury łużyckiej można wyróżnić typ:

- **wyżynny** – osady niewielkich rozmiarów obwarowane wałami z odłamków skalnych,
- **nizinny** – osady wykorzystujące naturalne walory przyrodnicze terenu (mokradła, bagna, wyspy i półwyspy jezior), gwarantujące obronność; obwarowane umocnieniami drewniano – ziemnymi (E. Papińska 2002).

Dla epoki żelaza charakterystyczna była również *kultura pomorska*, która rozprzestrzeniała się od północy kraju w kierunku Wielkopolski zasiedlając obszary do tej pory nie wykorzystane osadniczo. W tym samym czasie istniała również **kultura grobów kloszowych**. Wytworzyły one dwa skupiska osadnicze w dolinie:

- Bzury i jej dopływów,
- górnego Neru w okolicach Pabianic i Konstantynowa Łódzkiego pasem w kierunku północno – zachodnim otaczając Łódź od południowego zachodu (E. Papińska 2002).

Przykłady stanowisk obu kultur znajdujemy m.in. w Bechcicach, Dąbrowie, Ksawerowie, Łodzi – Chocianowicach, Lublinku, Łodzi – Radogoszczu, Pabianicach, Pludwnie, Prusinowicach, Żytowicach (E. Papińska 2002).

W późnym latanie na obszarze województwa rozwinęła się *kultura przeworska* lub *wenecka*, która funkcjonowała na opisywanym obszarze przez cały okres rzymski. W porównaniu do osadnictwa kultury łużyckiej zwiększył się zasięg zasiedlenia obszaru regionu łódzkiego ku północy i na wschód. Jej pojawienie się na opisywanym obszarze prawdopodobnie związane było z wędrówkami ludów germańskich w kierunku Morza Czarnego. Osadnictwo tego okresu charakteryzowało się zasiedlaniem obszarów położonych w pobliżu rzek i małych cieków – den dolin rzecznych (nad Bzurą i Nerem) bądź krawędzi wysoczyzn (nad Wartą). Ponowne przybliżanie się osadnictwa do den dolin spowodowane było obniżeniem się poziomu wód gruntowych. Zasiedlanie dolin np. Bzury, Moszczenicy, Mrogi uwarunkowane również było występowaniem w nich rud darniowych wykorzystywanych w metalurgii. W północno – wschodnich rejonach województwa odkryto dymarki związane z hutnictwem żelaza.

Nie należy jednak wykluczyć całkowitej rezygnacji z osadnictwa na obszarach wysoczyznowych. Świadczą o tym archeologiczne odkrycia studni na wysoczyznach, które pozwalały na uniezależnienie się od wód powierzchniowych. Ludność tego kręgu kulturowego w początkowej fazie trudniła się uprawą roli i hodowlą wykorzystując przede wszystkim gleby lekkie, choć niektóre osady (np. Pabianice) zakładano na glebach ciężkich wykształconych na glinach. Do zajęć ówczesnej ludności należało również rzemiosło, kowalstwo, garncarstwo i tkactwo. Pojawiają się także ślady warzenia soli ze źródeł solankowych okolicach Pełczysk, Solcy Wielkiej k/ Ozorkowa i w Łęczycy, w której odnaleziono

studzienne cembrowiny z dębowych pni prawdopodobnie wykorzystywanych również do warzenia soli. W okresie rzymskim rozwinęło się na zachód od Łodzi skupisko osadnicze kultury przeworskiej, również w okolicach Łęczycy znajdują się stanowiska z zespołami studni datowane na ten okres (E. Papińska 2002, T. Pokolewski 2001, M. Żemigala 2001).

Artefaktami osadnictwa kultury przeworskiej są również ciałopalne cmentarzyska, które występują na znacznym obszarze województwa w powiecie wieluńskim, sieradzkim (Siemiechowo), poddębickim (Spycimierz), łęczyckim (Witaszewice), łowickim (Wola Błędowa), skierniewickim (Wólka Łasiecka), w okolicach Łodzi i Zgierza (Biała, Wytryszczki). W regionie łódzkim występują również, choć nielicznie, groby kurhanowe w Przywozie nad Wartą i w Gledzianówku w dorzeczu Bzury (pow. łęczycki). W schyłkowej fazie osadnictwa kultury przeworskiej nastąpił zanik dotychczas funkcjonujących długotrwałych osad i zakończenie użytkowania istniejących cmentarzysk. Osadnictwo uległo rozproszeniu, a zasiedlone pozostały jedynie obszary dolinne, w których wytworzyły się skupiska:

- nad Nerem - Lutomiersk – Koziówki,
- nad Bzurą - Tum k/ Łęczycy,
- nad Wartą – na ziemiach powiatu wieluńskiego (Olewin) (T. Pokolewski 2001, M. Żemigala 2001).

♦ **Okres wędrówek ludów i początku średniowiecza (V – VI w.)**

Stanowi okres przejściowy między starożytnością, a średniowieczem. Kultura tego okresu wykazuje zarówno wiele podobieństw, istniała bowiem ciągłość osadnicza w powstałych w poprzednich okresach osadach, jak i różnic z poprzedzającą ją kulturą przeworską. Analogie odnajdujemy w:

- fizjonomii architektonicznej osad (półziemianki, budynki naziemne),
- usytuowaniu osad pod względem topograficznym,
- gospodarce rolniczo – hodowlanej (E. Papińska 2002).

Podstawowymi różnicami kultury tego okresu są:

- znaczne rozproszenie osadnictwa z koncentracją w początkowym okresie jedynie nad Bzurą (Tum) i nad Wartą (pow. wieluński, okolice Sieradza),
- większy prymitywizm (T. Pokolewski 2001, M. Żemigala 2001).

Zasadniczym wyróżnikiem tego okresu jest zmniejszanie się już w I poł. V w. liczby ludności. Ślady osadnictwa zostały odnalezione m.in. we Wrzasku, Swędowie, Strykowie, Niesułkowie, Łodzi – Retkini. Osadnictwo to dało podstawy dla późniejszego wczesnośredniowiecznego osadnictwa na ziemi łęczyckiej i sieradzkiej. Prawdopodobnie z nim wiąże się także najstarsza faza obronna na grodzisku w Tumie.

Początek średniowiecza cechował się ożywieniem gospodarczym. Wówczas na terenie Polski Środkowej powstały nowe osiedla i grody warowne, postępował rozwój rolnictwa, rzemiosła i handlu. Istniejące warunki sprzyjały powstawaniu skupisk osadniczych nawiązujących do układu sieci hydrograficznej w województwie. Dlatego też skupiska te możemy zaprezentować w nawiązaniu do dolin rzecznych.

SKUPISKA OSADNICZE		
Dolina rzeki	Nazwa skupiska	Krótką charakterystyka
Dolina Bzury	▲ łęczyckie	Najstarsze z grodem w Tumie pod Łęczycą (VI – XII w.). Rozwinęło się na obszarze ograniczonym od wschodu doliną Bzury, a od zachodu doliną Neru. Osadnictwo skoncentrowało się w pradolinie warszawsko – berlińskiej między zakolem rzeki pod Łęką i ujściem Mrogi do Bzury w okolicach Soboty. Zasiedlone pozostawały także rejony na południe wzdłuż górnej Bzury i jej dopływów tj. Moszczenica, Malina, Mrożyca i Mroga. Na północy osadnictwo łęczyckie zajmowało dolinę Ochni i Rgilewki.
	▲ łowickie	Mniejsze od łęczyckiego.
Dolina Warty	▲ spicymierskie	Rozwinęło się na południe od Uniejowa.
	▲ sieradzkie	rozwinęło się na południe od spicymierskiego, aż do ujścia Oleśnicy do Warty, najdalej na południe znajdują się osady w dolinach Widawki i rzek do niej uchodzących. Najważniejszym jego ośrodkiem był gród w widłach rzeki Warty i Żegliny, przy którym w średniowieczu powstało miasto Sieradz Skupisko sieradzkie charakteryzuje się: <ul style="list-style-type: none"> ➤ lokalizacją wszystkich grodów pierścieniowych i większości najstarszych osad otwartych opisywanego obszaru na odcinku doliny między ujściem Moszny i ujściem Oleśnicy (m.in. gród w Mni-chowie z I okresu wczesnohistorycznego), ➤ występowaniem osad z I – II okresu historycznego w mniejszych dolinach Grabi i Górnej Żegliny, <ul style="list-style-type: none"> ➤ lokalizacją grodzisk stożkowych w dolinie Warty i Moszny, ➤ rozproszeniem osiedli nieobronnych III okresu w mniejszych dolinach rzecznych co decyduje o większym zasięgu tego skupiska.
	▲ rudzkie (wieluńskie)	Powstało w okolicach Wielunia z ośrodkiem w Rudzie wsi położonej na południowy – wschód od miasta, znajdują się na jego terenie 2 grodziska pierścieniowe i 1 osada z I – II okresu wczesnohistorycznego, większość jednak osad pochodzi z III okresu wczesnohistorycznego.
	▲ działoszyńsko-radomszczańskie	Położone w okolicach Radomska i Pajęczna, na które w większości składają się grodziska stożkowe i osady otwarte z III okresu. Jedynie grodzisko pod Działoszyńem reprezentuje typ pierścieniowy.
Dolina Pilicy	▲ wolborskie	Położone w dolinach Wolbórki i jej dopływu Moszczenicy.
	▲ rozpierskie	Rozwinęło się w dolinach środkowej Łuciąży i jej dopływu Dąbrówki
	▲ chełmskie	Związane z grodem na górze Chełmo w pobliżu Przedborza. Grodzisko o typie pierścieniowym stanowi jedyny przykład w regionie grodu położonego akropolo-wo na wzgórzu wapiennym.
	▲ żarnowskie	Rozwinęło się na wysoczyźnie między rzekami Czarna i Wąglanką, związane jest z dorzeczem Pilicy, a nie bezpośrednio z jej doliną.
Dolina Neru	▲ pabianickie (Chropy)	Powstałe przy ujściu rzeki Dobrzyńki, w końcu okresu historycznego.
Dolina Rawki	▲ rawskie	Powstałe w okolicach Rawy Mazowieckiej. Jednym z przykładów grodzisk jest Anielska Góra, stając się załazkiem osady, która przekształciła się w późniejsze miasto Rawę Mazowiecką.

Fot. 5. Tum. Grodzisko

fot. S. Ciesielska, 2004

Fot. 6. Sieradz. Grodzisko w dolinie Warty

fot. M. Pabich, 2004

Fot. 7. Żarnów. Grodzisko

fot. S. Ciesielska, 2004

Poza wymienionymi skupiskami osadniczymi w okresie wczesnośredniowiecznym istniały inne skupiska osiedli powstałe na skutek ożywienia gospodarczego we wczesnym średniowieczu. Wówczas zakładano nowe osiedla, budowano grody warowne, ludność podnosiła swój status ekonomiczny dzięki rozwojowi rolnictwa, handlu i rzemiosła. Do najciekawszych przykładów grodzisk i osad wczesnośredniowiecznych położonych w regionie łódzkim można zaliczyć:

- **grodzisko w Skoszewach Starych** – uznane przez historyków za jedno z najstarszych w Polsce Środkowej. Datowane na VI w. jest jednocześnie jednym z pierwszych ośrodków władzy lokalnej i wojskowej w okresie przedpiastowskim. Położone w górnym odcinku doliny Moszczenicy, na którym licznie występują wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne (ponad 35). Spośród nich duża część położona jest w okolicach Skoszew. Jest to obszar dawnej puszczy łódzkiej i źródłowy odcinek rzeki. Potwierdza to zatem hipotezę o penetracji górnych odcinków dolin rzecznych jeszcze we wczesnym średniowieczu, zaś podważa niektóre założenia teorii osadniczej J. Dylaka (1948) dotyczące wykluczenia z procesów osadniczych do XVIII w. tych odcinków dolin rzecznych;
- **osadę w Łodzi – Chocianowicach** - położona na krawędzi doliny Neru. Tworzyły ją budynki mieszkalne typu półziemiankowego i konstrukcje naziemne. Osadę otaczały podmokłe łąki nadrzeczne, zaś przyrodnicze warunki wykorzystywali mieszkańcy osady trudniący się rolnictwem, hodowlą i rybołówstwem.

Fot. 8. Skoszewy Stare. Grodzisko w dolinie Moszczenicy

fot. M. Pabich, 2002

Wczesnośredniowieczne osadnictwo grodowe w miarę politycznego zakorzeniania się monarchii piastowskiej również ulegało procesom stabilizacji. Z czasem zaczęło ono ewoluować i nabierać cech miejskich. Pełniona przez podgrodzia rola przemysłowo – handlowa, dała więc początek kształtowania się miast i była zapowiedzią zachodzących w kolejnych wiekach procesów urbanizacji.

Rozwój osadnictwa do końca średniowiecza

Na okres X – XI w. przypadają początki rozwoju procesów urbanistycznych na ziemiach polskich. Były one podyktowane próbami stworzenia wówczas państwa ponadplemiennego. Zjawiska te nasiliły się jeszcze bardziej od XIII w. W Polsce okres od XIII do końca XV stulecia miał niezwykle istotne znaczenie nie tylko dla wykształcenia się istniejącej do dziś sieci osad, ale przede wszystkim dla struktury przestrzennej większości miast, kiedy to istniała tendencja do zamykania miast w kwadracie czy prostokącie. Za pierwszą postać życia miejskiego uważa się grody i podgrodzia. Nie wszystkie ówczesne grody i podgrodzia przekształciły się w miasta, lecz tylko te, które potrafiły wytworzyć lokalny rynek. Wiele też wybitnych grodów nie rozwinęło się w miasta, podczas gdy w jego okolicy powstały nowe miasta, które przyćmiły je swym rozwojem, np. stare grody kasztelańskie Rozprza czy Wolbórz nie rozwijały się, gdyż w ich sąsiedztwie powstał prężnie rozwijający się ośrodek w Piotrkowie czy Spycimierz, gdyż w pobliżu powstał Uniejów. Genezy typów miast średniowiecznych powszechnie występujących na terenie Polski Środkowej należy szukać na Śląsku i w Czechach.

W średniowieczu miał miejsce długotrwały proces wyodrębniania się zajęć miejskich, głównie rzemiosła, handlu i usług od zajęć wiejskich, czyli uprawy roli i hodowli oraz miejskich form zabudowy, też różnych od zabudowy wsi. Taki proces wpłynął na wyodrębnienie się różnych kategorii ludności.

Jednocześnie pojawiły się dwa rodzaje wymiany – handlu dalekosiężnego i handlu lokalnego. Handel łączył miasta, przez co powiększała się sieć głównych szlaków handlowych. Dawne ziemie województwa łódzkiego, położonego w środku państwa polskiego odegrały ważną rolę w systemie dróg krajowych. Przechodziły tędy ważne średniowieczne trakty handlowe o znaczeniu międzynarodowym i krajowym wraz z ich odgałęzieniami. Drogi odegrały wiodącą rolę w kształtowaniu się sieci osiedleńczej. Ten wczesnośredniowieczny układ drogowy w niektórych rejonach czytelny jest jeszcze w obecnych czasach. Najważniejsze trakty handlowe przechodzące przez ziemie województwa łódzkiego łączyły Ruś, Węgry i Morawy z Bałtykiem, Ruś z Niemcami przez Śląsk oraz Mazowsze i Litwę ze Śląskiem, a Wielkopolskę z Małopolską. Za najstarszy szlak uważa się szlak kujawsko – morawski, znany już w X – XI stuleciu, stanowi on odnogę szlaku bursztynowego. Łęczyca, Sieradz oraz Piotrków już we wczesnym średniowieczu posiadały rangę ponadregionalnych węzłów komunikacyjnych. Rangę tę utrzymywały jeszcze przez następne stulecia. Inny ważny szlak prowadził z Jeżowa lub Rawy do Piotrkowa, będący najkrótszym połączeniem Płocka z Krakowem (M. Kulesza 2001). Na krzyżowaniu się ważnych szlaków komunikacyjnych, w okolicy tak powstających węzłów drogowych wytwarzały się dogodne miejsca targowe, a przy okazji transakcji handlowych stawały się jednocześnie miejscem wieców i zgromadzeń ludności. System szlaków i dróg niejednokrotnie też w sposób zasadniczy wpływał na kształt i zasięg przestrzenny położonych przy nich osad.

Wśród wielu miejscowości, o średniowiecznym rodowodzie, przy ważnych szlakach handlowych rozwinęły się m.in.: Bolesławiec, Brzeziny, Łęczyca, Łowicz, Łubnice, Opoczno, Parzęczew, Piotrków, Przedbórz, Radomsko, Rawa Maz., Sieradz, Sulejów, Szadek, Warta, Widawa, Wolbórz, Uniejów, Żarnów. W rozwoju gospodarczym tych miejscowości drogi odegrały istotne znaczenie. W XIV stuleciu miała miejsce zmiana przebiegu i roli niektórych szlaków, gdyż chodziło o wytypowanie ważniejszych kierunków, pozostających w gestii panującego. Wpłynęło to ujemnie na rozwój niektórych miast leżących przy traktach handlowych. Za przykład może posłużyć przesunięcie na przełomie XVI/XVII w. drogi do Radomska, na szlaku łączącym Śląsk z Rusią, w kierunku północnym przez Wierzchlas, Kraszkowice i Krzeszów, co spowodowało upadek ówczesnych miast: Toporowa i Kamiona.

Miasta powstawały w różnych okresach, ale jak już wcześniej wspomniano, przeważająca liczba ma średniowieczną genezę. Nie był to proces jednokierunkowy czy jednorazowy, lecz trwał przez kilkanaście stuleci. Dojrzewały one, podobnie jak wieś do reformy ustrojowej na skutek działania zmian gospodarczo-społecznych, korzystając z doświadczeń własnych i obcych do jej przeprowadzenia. Przekształcenie ustroju miejskiego wynikało z rozszerzenia się zadań gospodarczych miast, zarówno na rynku lokalnym, jak i w handlu dalekosiężnym. W XIII stuleciu zaznaczyły się także przemiany na wsi polskiej.

W Polsce istniały ośrodki miejskie jeszcze przed wprowadzeniem w XIII w. tzw. prawa niemieckiego, nazywamy je miastami przedlokacyjnymi. Związane były one z ówczesnymi siedzibami władz państwowych i kościelnych, miejscami sądów i jarmarków. Na obszarze Łódzkiego za miejskie ośrodki przedlokacyjne uważać należy m.in.: Rudę, Sieradz, Łęczycę, Wolbórz, Rozprzę, Żarnów, prawdopodobnie też Szadek, Inowłódz, Łowicz, Sulejów, Pajęczno.

Akty prawne, jakimi były: tzw. przywilej lokacyjny i nadanie prawa miejskiego wiązały się z procesem przebudowy układu przestrzennego. **Przywilej lokacyjny** stanowił niejako umowę między właścicielem terenu a przedsiębiorcą zakładającym miasto, który zobowiązywał się sprowadzić do niego osadników. Regulowało to sprawy gospodarcze, które związane były z założeniem i funkcjonowaniem organizmu miejskiego. Określał m.in. nadania terytorialne, które zazwyczaj oprócz placów pod budowę miasta i ról miejskich, obejmowały kilka lub kilkanaście wsi, określał uprawnienia handlowe (zwolnienie od cła, targi, jatki itd.) oraz obowiązki fiskalne w stosunku do feudalnego właściciela miasta. Lokator miasta, inaczej zasadźca, który z zasady zostawał dziedzicznym wójtem, otrzymywał dodatkowe uposażenie w postaci określonej liczby łanów ziemi ornej wolnej od czynszu, prawo bezpłatnego wyrębu drzewa i budowy młynów, część dochodów z czynszów, kramów, kar sądowych itp. oraz niekiedy całkowite zwolnienie od cła.

Nadanie **prawa miejskiego** dotyczyło już bezpośrednio mieszkańców miasta i uwalniało częściowo osadników od władzy i jurysdykcji urzędników władzy feudalnej (monarchy, księcia, biskupa lub klasztoru) oraz regulowało wiele spraw prawnych mieszkańców, zwłaszcza sprawy spadkowe. Nadawane w Polsce miastom prawo wzorowane było na formach prawnych wykształconych na Zachodzie. Nadawano je na wzór np. Magdeburga, lecz w krótkim czasie zaczęto stosować mutacje prawa magdeburskiego zwanego prawem średzkiem.

Lokacji na prawie średzkim używano głównie dla własności kościelnej i bardzo często przy lokacjach wsi w dobrach arcybiskupich w okolicach m.in. Łowicza i Skierniewic.

Rodzaj prawa miejskiego nie miał zasadniczego wpływu na strukturę przestrzenną miasta.

Na przełomie XIII/XIV stulecia w środkowej Polsce dość powszechne było nadawanie najpierw istniejącej osadzie prawa miejskiego, a w kilka lub kilkanaście lat później zawierano umowę z zasadźcą (przywilej lokacyjny) na założenie i translację miasta (tak było w przypadku m.in. Opoczna). Jako pierwsze nadano prawa miejskie na wzór niemieckiego osadzie targowej Łubnice w 1238 r. Lokacja na prawie niemieckim objęła prawie wszystkie istniejące ośrodki targowe, korzystające dotąd z uprawnień prawa polskiego.

Wiek nadania praw miejskich:

IX – XII - Rozprza

XI – XII - Łęczyca

XII - Sieradz

XIII - Bolesławiec, Brzeźnica Nowa, Brzeźnica Stara, Kazimierz, Lutomiersk, Łowicz, Łubnice, Pajęczno, Radomsko, Ruda, Sulejów, Szadek, Uniejów, Warta, Wieluń, Wolbórz, Zgierz

XIV - Biała Rawska, Bolimów, Brzeziny, Budziszewice, Burzenin, Grabów, Inowłódz, Jeźów, Kamieńsk, Opoczno, Orlów, Pabianice, Piątek, Piotrków, Poddębice, Przedbórz, Rawa Mazowiecka,

Sobota, Spycimierz, Stryków, Szczerców, Widawa, Wieruszów, Żychlin, Żarnów

XV - Będków, Białaczów, Bielawy, Błogie, Bratoszewice, Budzynek, Dąbrowice, Dmosin, Drzewica, Działoszyn, Głowno, Goraj, Gorzkowice, Grocholice, Kałów, Kamion, Krośniewice, Kutno, Lututów, Łask, Łąkoszyn, Łódź, Mazew, Oporów, Osjaków, Parzęczew, Rzgów, Skierniewice, Skoszewy, Świnice Warckie, Toporów, Tuszyn, Ujazd, Żytno,

XVI - Brus, Buczek, Chełm, Gieczno, Małyń, Nakielnica, Niemysłów, Pławno, Skotniki

XVII - Rusiec, Złoczew,

XVIII - Bełchatów, Błaszki, Kiernoza, Przerąb, Rzeczyca, Sokolniki, Witonia,

XIX - Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Ozorków, Tomaszów Mazowiecki, Zduńska Wola

XX - Koluszki, Żelów

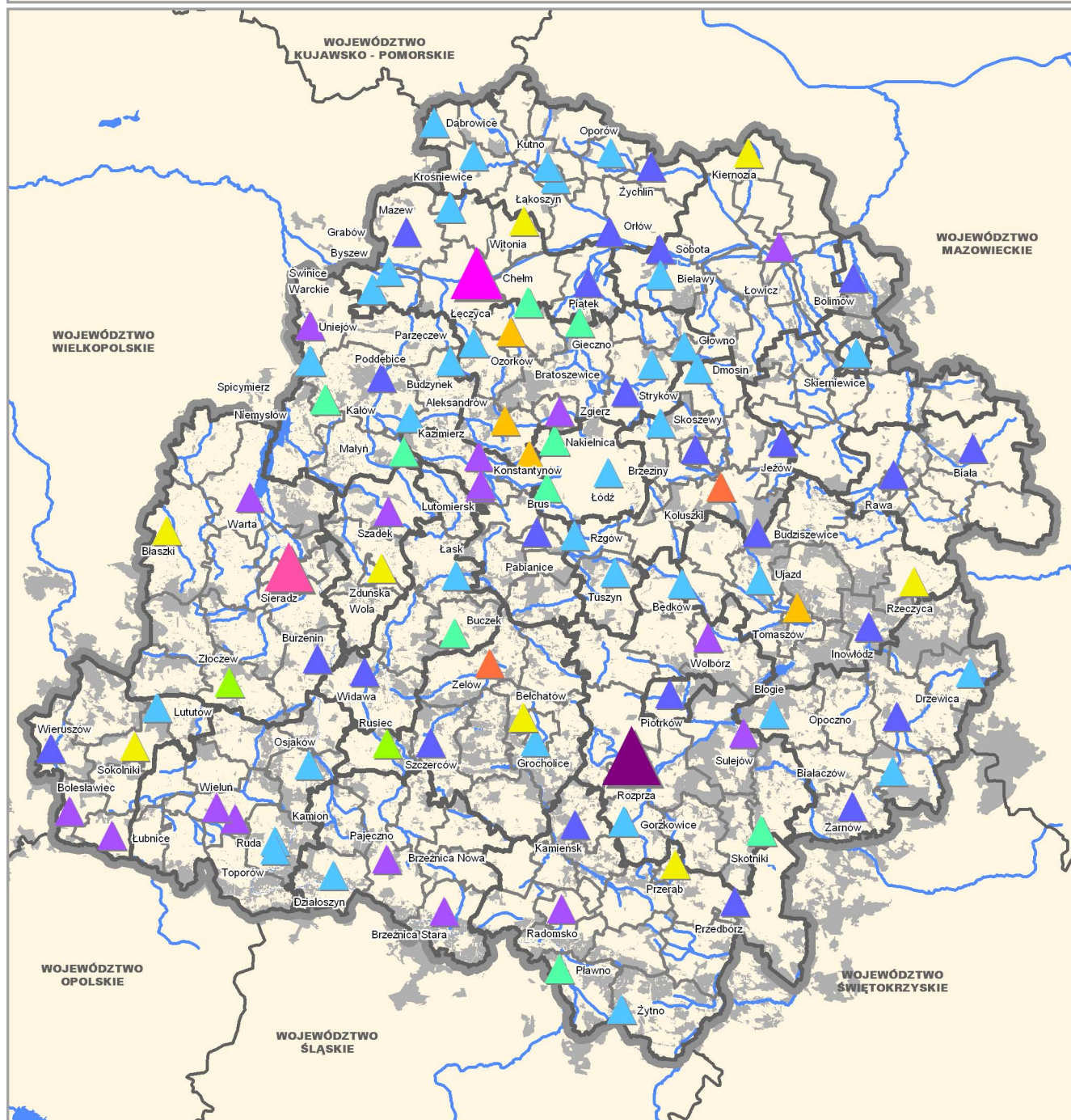
Miasta najczęściej lokowano²:

- przy starych istniejących osadach – zachowywano wówczas istniejące szlaki komunikacyjne, granice administracyjne i nazwę osiedla; powstawało nowe miasto, które było sprzężone z istniejącą wcześniej osadą lub wsią,
- przebudowywano istniejące wcześniej osiedle pozostawiając dawne linie ulic, lub w miarę potrzeby rozszerzano je, a samą miejscowość podnoszono do rangi miasta,
- lokowano nowe miasto na obszarze starego osiedla, przeprowadzając komasację i nowy podział gruntów, zmieniając istniejące linie komunikacji wewnętrznej, a dawną ludność miejską przesiedlano bądź pozostawiano w nowych warunkach, nadając jej prawa miejskie,
- nowe miasto zakładano na terenach niezabudowanych, np. in cruda radice.

Wybór miejsca dla nowego rozplanowania miasta zależał od praw własności panów świeckich i duchownych. Często porzucano poprzednie miejsce zabudowy i przenoszono ośrodek nieopodal, czasami o parę kilometrów dalej, gdzie powstawało miasto lokacyjne, podczas gdy dawna osada dezurbanizowała się pod nazwą Starego Miasta.

Lokacje wytworzyły więc nowy typ miast dotychczas w Polsce nieznany. Powszechnie uznaje się, że polskie miasta do pierwszych dziesiątków trzynastego stulecia miały charakter wschodnioeuropejski, właściwy dla wschodniej Europy i Bałkanów. Dopiero nowe lokacje miast na prawie niemieckim spowodowały, że zaczęły one nabierać cech zachodnioeuropejskich, kiedy to rynek z planowym zespołem urządzeń stał się częścią nowego układu miejskiego. Te regularne rozwiązania urbanistyczne

WIEK NADANIA PRAW MIEJSKICH

- GRANICA WOJEWÓDZTWA
- GRANICA POWIATU
- GRANICA GMINY
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE

WIEK NADANIA PRAW MIEJSKICH

- IX - XII
- XI - XII
- XII
- XIII
- XIV
- XV

- XVI
- XVII
- XVIII
- XIX
- XX

stały się wówczas niemal jedyną formą rozwiązań przestrzennych. Powtarzała się regularność rozplanowania budynków użyteczności publicznej takich jak: ratusz, waga miejska, sukiennice, jatki mięsne i chlebowe, kościół farny, mury i wały, palisady drewniane, bramy i baszty obronne, obok rozplanowania działek, placów, ulic.

W układach przestrzennych centrów miast, jeszcze w obecnych czasach, można odczytać średniowieczne jądro, będące wynikiem bądź nowej lokacji, bądź przebudowy istniejącego już wcześniej układu osadniczego. Są też przypadki, że odtworzenie rozwoju przestrzennego jak i rekonstrukcji jego pierwotnego rozplanowania jest trudne ze względu na znikome ślady zachowane w terenie, nawarstwienia późniejszych struktur oraz brak informacji źródłowych pisanych czy kartograficznych.

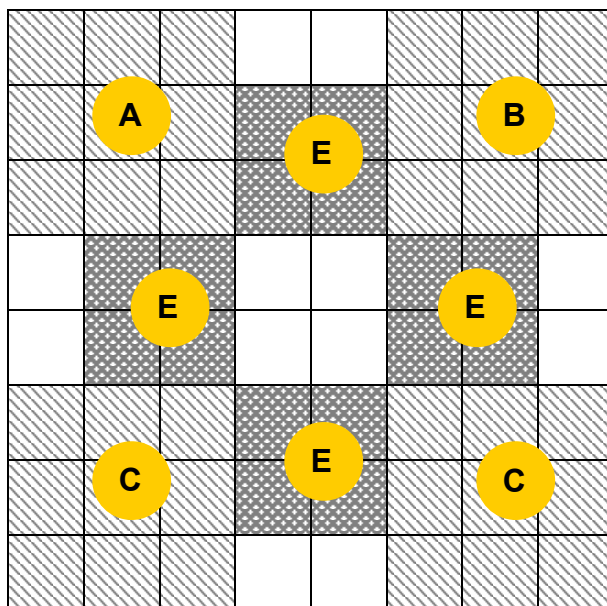
Idealne rozplanowanie przestrzenne miasta średniowiecznego charakteryzował rynek najczęściej w kształcie dość dużego czworokąta, przybierając formę krzyża wpisanego w kwadrat (rys. 3). Podstawą założenia była wydłużona działka budowlana, której węższy bok, dotykając placu lub ulicy był pomieszczeniem mieszkalnym z warsztatem lub kantorem kupieckim. Z narożników rynku wychodziła prosta siatka ulic. Siatkę ulic łącznie z rynkiem rozmierzano według wzorców zachodnich, z zachowaniem proporcji i modularnych wielkości w kompozycji układu przestrzennego. Ramiona krzyża stanowiły bloki budowlane przeznaczone dla przyszłych osadników (E), natomiast tereny usytuowane pomiędzy jego ramionami i zewnętrznym narysem kwadratu granic miasta służyły jako miejsca, w których lokalizowano klasztory, zamki, ogrody lub dzielnice żydowskie (A, B, C, D). (M. Kulesza 2001).

Rynek zaliczany jest do najistotniejszych wewnątrz w przestrzeni zurbanizowanej, to on krystalizuje plan narzucając określoną strukturę całej przestrzeni miejskiej, oddziałuje na zabudowaną przestrzeń miejską. Poza kwadratowym rzutem rynku można spotkać jeszcze inne formy geometryczne. Z uwagi na to kryterium można wydzielić rynki:

- ukierunkowane – o wyraźnie wydłużonym rzucie, świadczącym o genezie miasta wywodzącego się z wczesnośredniowiecznej osady targowej np. ul. Częstochowska w Przedborzu, rynek w Inowłodzu, lub o rzucie prostokątnym przeciętym osią kompozycyjną głównej ulicy np. Warta, Bolimów,
- bez ukierunkowania – o wszystkich ścianach równoważnych, forma występująca najczęściej np. w: Szadku, Bielawach, Piątku, Lutomiersku, Białej Rawskiej, Uniejowie, Kiernozi, Rzgowie, Sobocie i Kazimierzu.

Z reguły jednak forma rynku, jak i użyte w planie miast proporcje odzwierciedlały uwarunkowania terenowe. Układ przestrzenny rynku opierano na stosunku wielkościowym jego boków. Najczęściej na ziemiach polskich stosowano następujące proporcje rynków: morgowe 3 : 4 (15 x 20 prętów) np. w: Bolesławcu, Złoczewie, Żychlinie lub 1:3 (10 x 30 prętów) i o wielkości 1 niwy 4:5 (20 x 25 prętów) np. w: Inowłodzu, Łodzi, Pławnie, Wolborzu. Z innych spotykanych powierzchni rynków były powierzchnie 4 wężysk (15 x 25 prętów), np. w: Sieradzu, Warcie, Szadku, 2 wężysk (10 x 20 prętów) np. w Sulejowie oraz o powierzchni półmorgowej (10 x 15 prętów) np. w Piotrkowie (M. Kulesza 2001).

² wg M. Kuleszy (2001)

A, B, C, D – tereny użytkowane przez instytucje miejskie:
kościół, klasztor, warsztaty, ogrody;
E – bloki mieszkalne.

Rys. 3. Model rozplanowania miasta średniowiecznego z widocznym krzyżem kompozycyjnym w części centralnej

(wg M. Kulesza, 2001, „Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym”)

Fot. 9. Piotrków Trybunalski. Układ rozplanowania Starego Miasta, jako przykład średniowiecznego modelu rozplanowania

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

O ogólnym obrazie rynku, ulic a jednocześnie i miasta decyduje budynek, element zabudowy – bryła, wysokość czy ustawienie względem ulicy. Tymczasem jego forma stylowa staje się czynnikiem drugorzędym, niknie w ogólnym skupisku domów. W zależności od usytuowania domów, w zwartej zabudowie względem ulicy czy pierzei rynku, mówimy o zabudowie:

- kalenicowej, o kalenicy równoległej do linii zabudowy pierzei rynku,
- szczytowej, o kalenicy prostopadłej do linii zabudowy rynku,
- attykowej, będącej odmianą typu szczytowego, występującej raczej jako pojedyncze budynki, w połączeniu z innymi.

Rynek musiał pomieścić różnorakie funkcje o charakterze ogólnomiejskim. Tutaj mogły się odbywać uroczystości kościelne (procesje) i zgromadzenia publiczne. W wielu przypadkach statuty miejskie zastrzegały, że wyłącznym miejscem handlu mógł być tylko rynek, na którym organizowano targi codzienne, jarmarki. Wyznaczenie w terenie miejsca rynku związane było z:

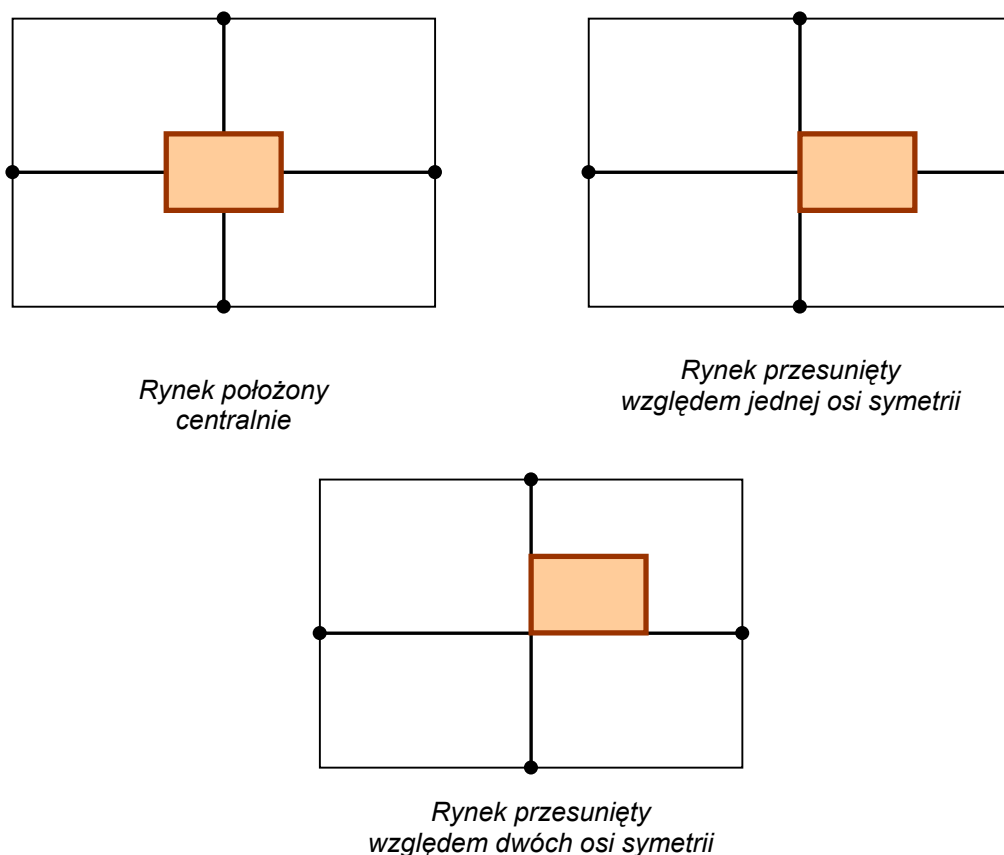
- topografią terenu (rynek nigdy nie zajmował najniższych położonych fragmentów miasta) oraz wyborem miejsca zapewniającego odpływ wód deszczowych,
- dostatecznym nasłonecznieniem pierzei zabudowy oraz wykorzystaniem różny wiatrów (A. Berdecka 1982). Np. dłuższe pierzeje rynku miały południowo-wschodnie oświetlenie, uznawane za najbardziej korzystne dla zabudowy mieszkaniowej, a więc oświetlenie tzw. na „godzinę jedenastą” lub bardzo do niego zbliżone (np.: w Kazimierzu, Osjakowie, Burzeninie, Żłoczewie czy w Warcie i Działoszynie na „godzinę 12”). Pod względem usytuowania miasto i rynek lokalizowano tak, aby niesprzyjające wiatry łamały się w narożnikach zabudowy, a nie wpadały wprost na ulice.

Miasta średniowieczne położone były głównie przy szlakach komunikacyjnych lub na ich skrzyżowaniu, które mogło występować na rynku. W takim przypadku istniała zasada, że w większych miastach rynek przyjmował rolę węzła komunikacyjnego regionu, np. w Łęczycy, Piotrkowie, Sieradzu, Wieluniu, Uniejowie. Natomiast w mniejszych ośrodkach krzyżowanie się dróg następowało poza granicami miasta, a przez miasto przebiegała jedna, ewentualnie dwie drogi.

Sposoby lokalizacji rynków na obszarze województwa, raczej nie odbiegają od lokalizacji zasad spotykanych na Śląsku czy w Małopolsce. W planach urbanistycznych miast przeważają więc rynki o kształcie prostokąta, łącznie z kwadratowymi i wydłużonymi. Spotykamy też rynki o kształtach: trapezu, rombu czy trójkąta (np. w: Grabowie, Radomsku, Żytnie).

Rynki miały położenie:

- centralne względem całego miasta, wówczas osie symetrii rynku pokrywały się z osiami symetrii miasta,
- symetryczne względem jednej tylko osi symetrii miasta, wówczas rynek został przesunięty względem jednej osi symetrii miasta, a jedna pierzeja rynku pokrywa się z osią miasta,
- asymetryczne, rynek przesunięty i wówczas dwie pierzeje rynku pokrywają się z osiami symetrii miasta (rys. 4).

Rys. 4. Schematy typowego położenia rynków w stosunku do osi symetrii obszaru miasta

(wg M. Kulesza, 2001, „Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym”)

Całość układu miejskiego stanowiła pewnego rodzaju kompozycję geometryczną, starającą się zawrzeć w sobie piękno proporcji i regularność form przestrzennych. Często stosowanym wówczas elementem kompozycji przestrzennych była powtarzalność wymiaru rynku w innych elementach układu miasta. Np. analiza metrologiczna Piotrkowa, dowodzi, że w całkowitej powierzchni miasta odłożonych zostało 20 prostokątów, z których każdy równał się powierzchni tutejszego rynku (K. Głowacki 1984).

Celem zachowania odpowiednich wielkości form przestrzennych zwracano uwagę na proporcje rozległości wnętrza w stosunku do wysokości ścian tzw. kąt środkowy wnętrza. Wielkość tego kąta wpływa na odczucie zwartości wnętrza. Optymalny kąt winien wynosić 30 stopni. Natomiast większość wnętrz rynkowych ma wartość kąta w granicach od 10 do 25 stopni. Zmniejszenie się wartości kąta środkowego powoduje zmniejszenie czytelności formy wnętrza. We wnętrzach zbyt rozległych o niskich ścianach kąt kształtuje się poniżej 10 stopni, co sprawia wrażenie pustkowi. W większości rynków w małych miastach kąt ten nie przyjmuje wartości optymalnej, co tłumaczy się tym, iż przy zakładaniu miast rynki były wytyczane na „wyróst”, a późniejszy słaby rozwój spowodował, że zabudowa w pierzejach tych rynków nie dorównywała do skali rzutu (E. Muszyńska 1982).

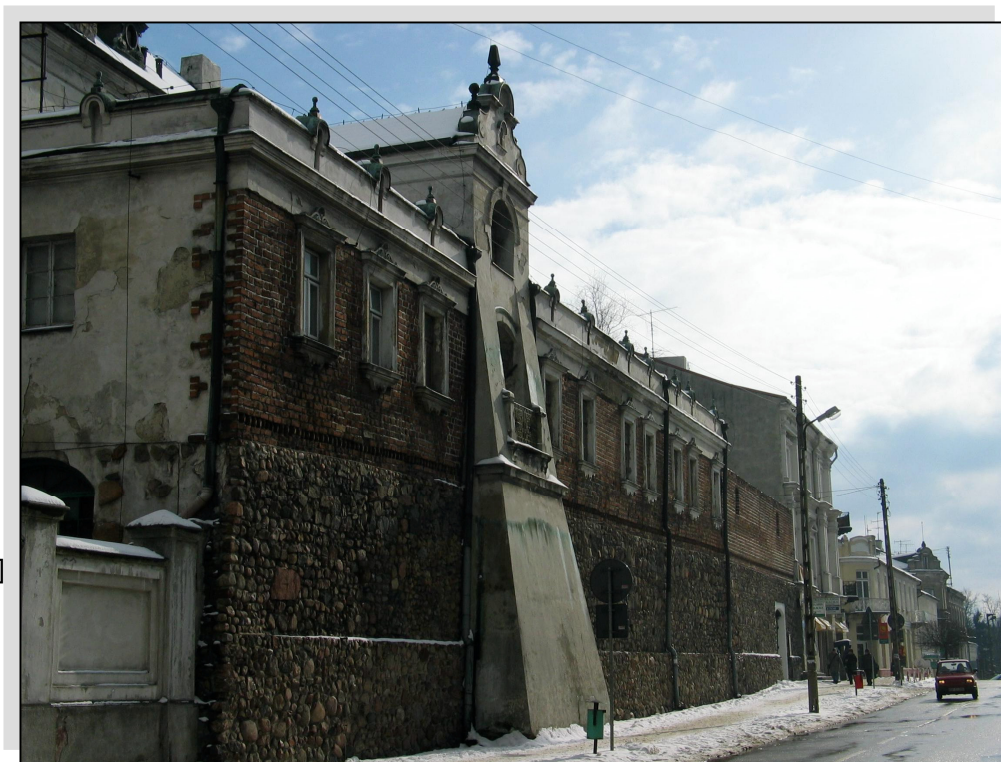
Fot. 10. Łęczyca. Rynek

fot. S. Ciesielska, 2004

Charakterystyczną cechą miast lokowanych na prawie magdeburskim był - okazały zazwyczaj gmach, usytuowany pośród zabudowanego wokół rynku, tzw. ratusz – czyli dom radnych. Z czasem stawał się on przedmiotem dumy miasta i symbolem jego niezawisłości. Tak też było w wielu miastach województwa łódzkiego, choć do czasów współczesnych ratusz zachował się m. in. w: Białaczowie, Dąbrowicach, Kutnie, Łęczyca, Łowiczu, Łodzi, Skierniewicach i Warcie.

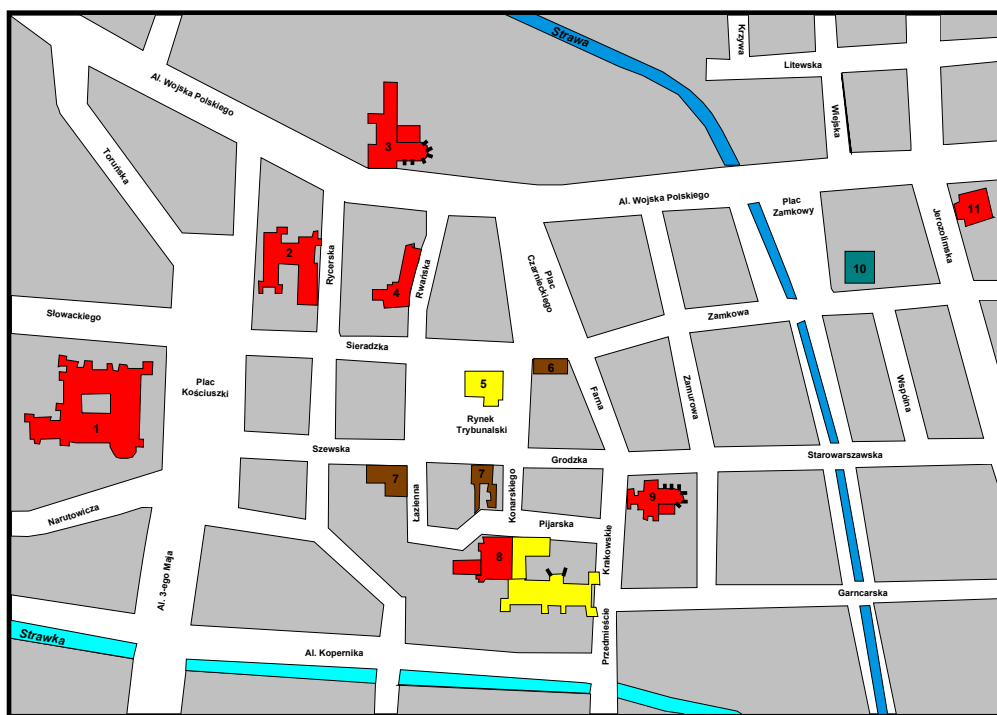
Nieodłącznym elementem miasta średniowiecznego były fortyfikacje w formie muru otoczonego fosą wypełnioną wodą np. w Wieluniu, Piotrkowie. Obronność wzmacniały baszty, a do miasta wchodziło się przez silnie umocnione bramy. Mury miejskie najczęściej pochodziły z późniejszego okresu niż lokacja miasta, bowiem zasadźca nie miał obowiązku wznoszenia ich jednocześnie z lokacją. Dlatego w wielu przypadkach zarys miasta lokacyjnego nie pokrywa się z zarysem fortyfikacji. Najczęściej murom, celem skrócenia obwodu umocnień, nadawano zarys owalu czy koła. Miasta o mniejszym znaczeniu strategicznym i gospodarczym otaczane były tylko wałami ziemnymi z murewanymi bramami.

Inna charakterystyczna cecha miast to lokalizacja dominanty architektonicznej, najczęściej stanowiła ją wieża kościoła. Umieszczano ją przeważnie na zamknięciu otwarcia narożnika rynku np.: w Białej Rawskiej, Inowłodzu, Piotrkowie Tryb., Przedborzu, Uniejowie, Warcie lub na terenie rynku czy w jego pierzei np. w: Łowiczu, Bolimowie, Rzgowie, Kiernozi, Kazimierzu.

Fot. 11. Piotrków Trybunalski. Fragment średniowiecznych murów miejskich

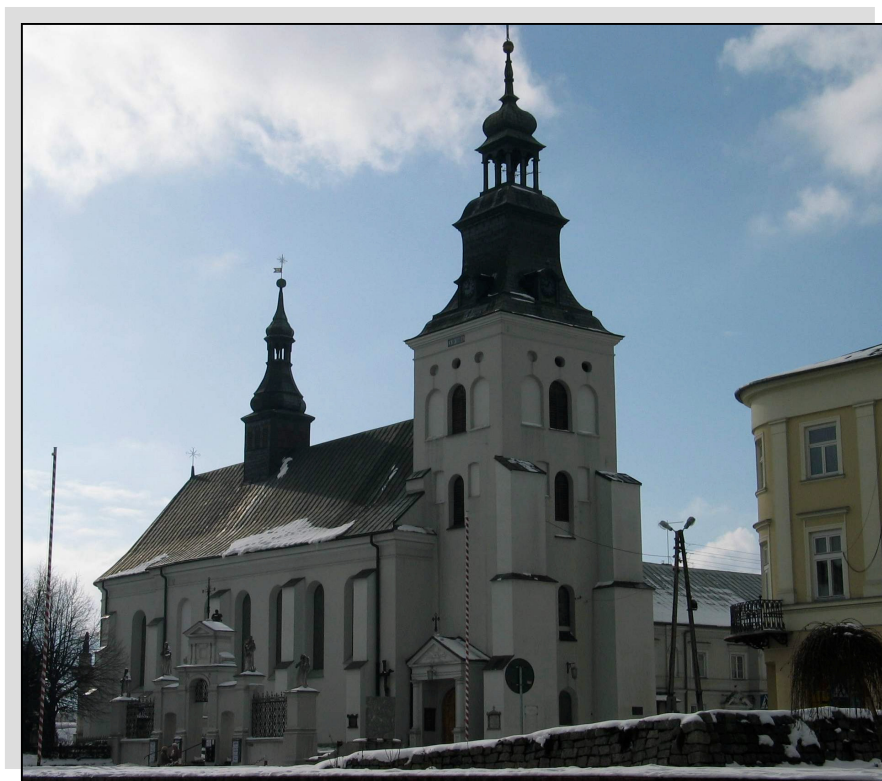
fot. S. Ciesielska, 2004

Rys. 5. Piotrków Trybunalski. Plan zespołu staromiejskiego

1. Klasztor Bernardynów; 2. Klasztor Dominikanek; 3. Klasztor Pijarów; 5. Nieistniejący ratusz; 6. Zabytkowa kamienica (obecnie PTTK); 7. Zabytkowa kamienica; 8. Kościół Jezuitów i dawne kolegium (obecnie budynek liceum im. B. Chrobrego); 9. Kościół Farny; 10. Zamek królewski; 11. Dawna synagoga (obecnie Biblioteka Miejska)
(plan sporządzony na podstawie planu T. Nowakowskiego, 1972, „Piotrków i okolice”)

W miastach średniowiecznych stosunkowo blisko rynku, w narożnych blokach przyrynkowych, sytuowane były kościoły farne (np. Piotrków, Sieradz). Wznoszono je z fundacji feudała lub zamożnego mieszczaństwa, stawały się jednocześnie symbolem zamożności miasta. Natomiast na obrzeżu, w bliskim sąsiedztwie murów obronnych miasta powstawały zespoły klasztorne dominikanów, franciszkanów, np. w Wieluniu. Od II połowy XV w. intensywną działalność budowlaną rozpoczął na przedmieściach zakon bernardynów. Wznoszone przez nich budowle w formie ufortyfikowanych zespołów, stanowiły nowy akcent architektoniczny przedmieść, np. w Piotrkowie Tryb.

Fot. 12. Piotrków Trybunalski. Kościół w zespole klasztorным o.o. Bernardynów

fot. S. Ciesielska, 2004

Plany miast z tego okresu są zazwyczaj bardzo regularne, a jeśli występują pewne nieregularności układu, to wynikają one z konieczności włączenia w obszar miasta terenów już wcześniej zainwestowanych czy dostosowania do zastanych warunków topograficznych.

Regularny układ miast należy tłumaczyć przyczynami ekonomicznymi, albowiem przy wyłącznie drewnianej zabudowie osad wczesnośredniowiecznych nic nie stało na przeszkodzie, aby osadę taką opuścić i zasiedlić nowe miasto usytuowane nieopodal na dogodnym terenie. Jedynie tam, gdzie istniały budowle murowane (kościół, zamki) teren wcześniejszego osadnictwa włączano do nowo powstającego miasta (W. Zin 1986). Ponieważ w wielu przypadkach zasadźcami nowych miast byli śląscy osadnicy, tłumaczy to formalne powiązania zasad rozplanowania z miastami zachodnimi.

Bogate dzieje starych historycznych miast sprawiły, że wytworzyły one wokół najstarszej części otoczkę, składającą się z różnorodnych form urbanistycznych. Główny trzon stanowiło Stare Miasto, wokół którego w późniejszych latach, zaczęły się kształtować obszary o charakterze włości-

skim, usługowo-rzemieślniczym, rezydencjonalnym. Od XIV w. wokół miast królewskich zaczęto zakładać przedmieścia, miały je również znaczniejsze miasta szlacheckie.

Prowadzone badania nad dziejami miast średniowiecznych wykazały, że średnie i małe miasteczka zakładane na gruntach macierzystych wsi, najczęściej przyjmowały od nich nazwę (R. Rosin 1977). Wówczas po utworzeniu miasta związaną z nim osadę nazywano Wielką Wsią, (np. Parzęczew), Starą Wsią lub dawną nazwą z dodatkiem „Stara” (np. Brzeźnica Stara i Nowa, Stary Szadek i Szadek) czy dodawano określenia przymiotnikowe pochodzące od dawnej nazwy (np. Sobocka Wieś).

Od II poł. XIV w, do połowy wieku XV natężenie procesu zakładania miast było związane z kolonizacją wiejską. Od tego momentu przyrost miast był mniejszy, a niektóre lokacje nieudane.

Na ukształtowanie się sieci miast w okresie średniowiecza i późniejszym wywarło wpływ osadnictwo wiejskie. Wsie stanowiły podstawę wykształcenia wielu układów miejskich, dlatego też pierwotny ich kształt rzutował na późniejsze rozplanowanie miast.

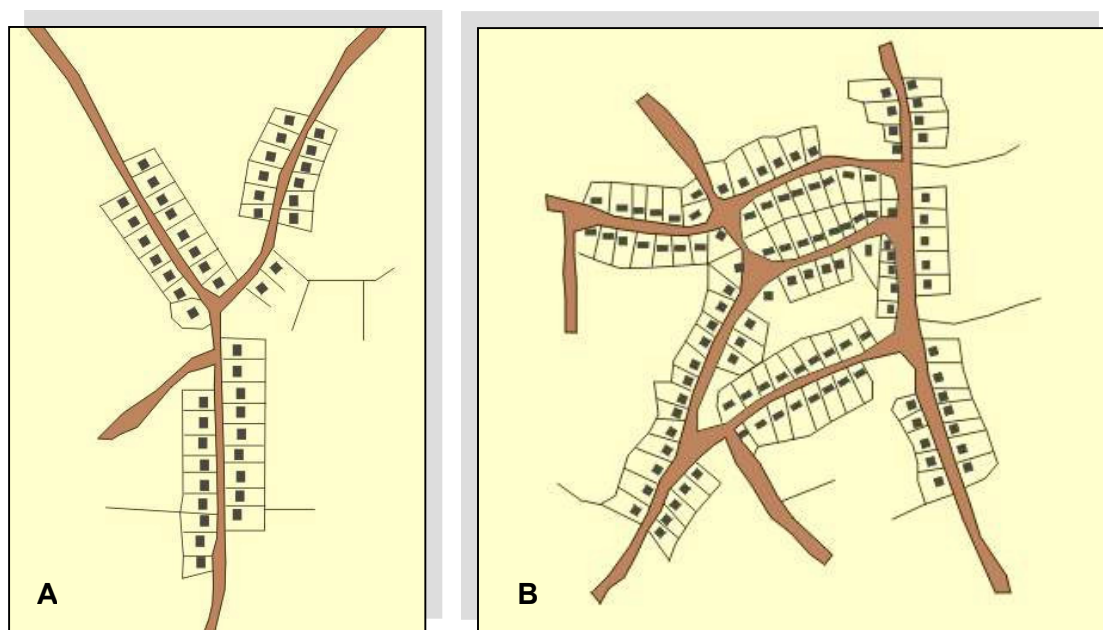
Forma wsi średniowiecznej była zróżnicowana w zależności od wieku i warunków naturalnych. Badania ruralistyczne wykazały, że najstarsze wsie wczesnośredniowieczne powstające na prawie słowiańskim były:

- wsiami drogowymi, w której zagrody rozlokowane były w jednym lub dwóch rzędach wzdłuż rzeki, bądź drogi,
- wsiami placowymi, okrąglicami, okolnicami.

Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie województwa przyjmowało m.in. formę wsi kupowej, zwanej także wielodrożnicą. Była ona wsią samorodną i reprezentowała jeden z najstarszych kształtów wsi w Europie. Charakteryzowała się chaotyczną zabudową i nieregularnym przebiegiem dróg. Zabudowa ulokowana wzdłuż drogi cechowała się zwartością. Wielodrożnica była typowa dla osadnictwa wczesnogermańskiego. W województwie łódzkim, przykładem wsi kupowej może być jedna z najstarszych w regionie łódzkim - Spycimierz (gm. Uniejów), a także Lubczyna (gm. Wieruszów). Szczególnym przypadkiem wielodrożnicy była widlica, samorodna wieś powstała na rozwidleniu dróg.

Wsie podobnie jak miasta były lokowane początkowo na prawie polskim, a później niemieckim. Do około XIII w. osadnictwo wiejskie cechowało się znacznym rozproszeniem, które istniało zarówno w okresie wspólnoty rodowej, jak i wczesnośredniowiecznej gospodarki indywidualnej oraz wczesnofeudalnej. Dopiero w XIII w. wraz z wykształceniem się dwupolówki, a następnie trójpółówki i wprowadzenia gospodarki czynszowej, wsie zaczęły mieć charakter zwarty.

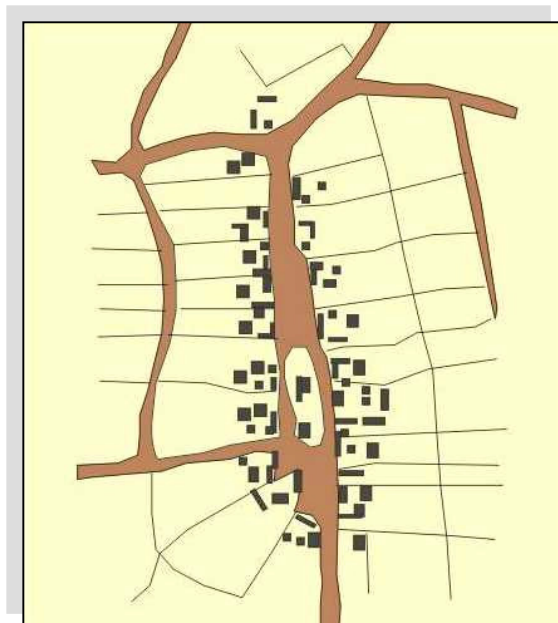
Wiek XII, a zwłaszcza XIII i XIV wiązał się z wielką reformą agrarną tzw. kolonizacją na prawie niemieckim. Wówczas na istniejącą już sieć osadniczą ukształtowaną w wyniku rozwoju form przestrzennych związanych z ustrojem plemiennym, nakładają się nowe formy osadnicze. Wówczas zakładano wsie na surowym korzeniu, bądź powiększano już istniejące, przez łączenie kilku małych przysiółków w jedno osiedle.

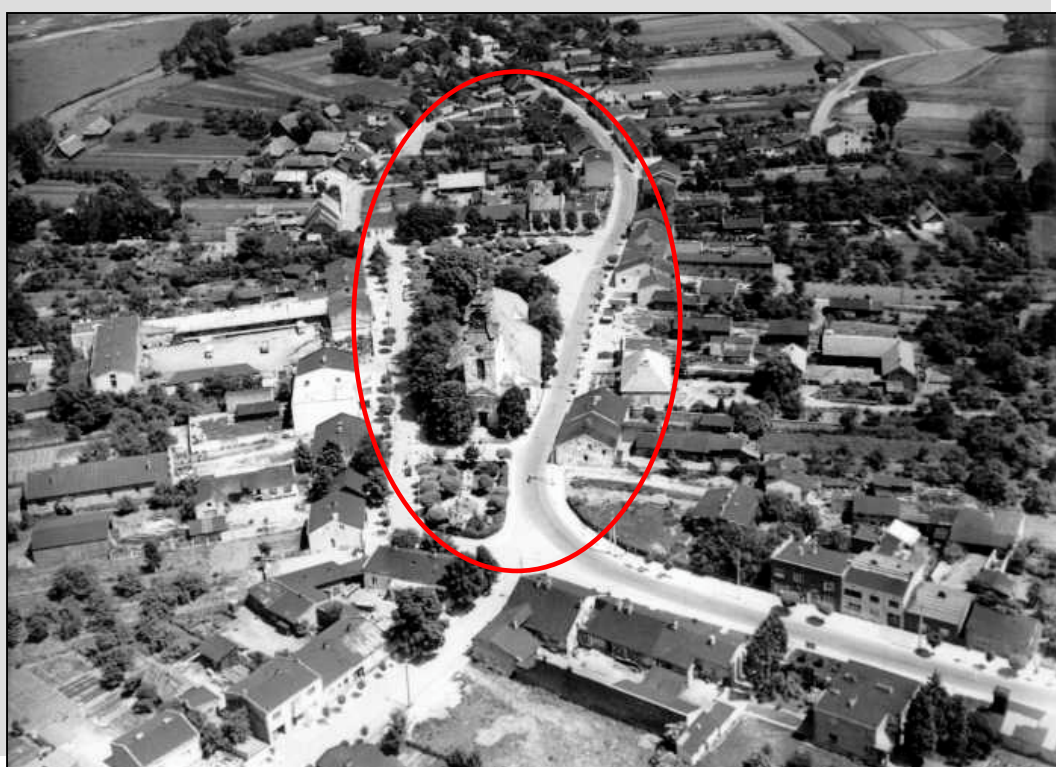
Rys. 6. Formy rozplanowania wielodrożnicy (A) i widlicy (B) (opracowane na podstawie W. Czarnecki, 1965)

Procesom osadniczym towarzyszyło również zwiększenie areалу rolniczego, co odbywało się przez zajęcie pod uprawę obszarów wcześniej nieużytkowanych tj. polany śródleśne, obrzeżenia lasów, a także obszary położone między ośrodkami osadniczymi. Kolonizacja była wprowadzana przez książęta i kler. Lokacja była jednoznaczna z założeniem nowej osady przez wytyczenie i przydzielenie osadnikom obszaru pod zabudowę i pola. Przy czym prawo niemieckie dotyczyło tylko osadników obcych, później mogli z niego korzystać także polscy chłopci. Możliwość osiedlania się na prawie niemieckim spowodowała, że całymi wsiami przenosili się oni na nowo zagospodarowywane tereny. Osadnicy według prawa niemieckiego stawali się dziedzicznymi właścicielami ziemi, w zamian za czynsz pieniężny, daniny składanej w zbożu oraz robocizny od 2 do 4 dni w roku z jednego łanu. Jednak w pierwszym okresie zagospodarowania (od kilku do kilkunastu lat) mogli korzystać z tzw. wolnizny czyli zwolnienia od tych powinności. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w nazwach wsi pochodzących z okresu kolonizacji niemieckiej Wola, Wólka, Wolnica, Wielka Wola, Męcka Wola, Wola Krzysztoporska, Wola Bykowska, Grabina Wola, Wólka Wojsławska. Na prawie niemieckim lokowane były owalnice, ulicówki.

Owalnice były wsiami nawiązującymi do starosłowińskich wsi placowych. Jako wsie planowo zakładane cechowały się regularnością. Do podstawowych elementów jej układu należał plac o kształcie wrzeciona na rozszerzeniu drogi. Na placu, służącym często jako miejsce postoju zwierząt, znajdował się staw i koncentrowało się na nim życie społeczne. Wieś posiadała typowo obronny charakter, co gwarantowała możliwość zamknięcia dostępu do wsi za pomocą dwóch bram na wylotach drogi. Taką formę zachowały do dzisiaj Mileszki (znajdujące się obecnie w granicach Łodzi). Jest ona również czytelna w układzie wielu współczesnych miejscowości wykształconych ze wsi owalnicowych np.: Bolesławiec, Wieluń, Wolbórz (rys. 7).

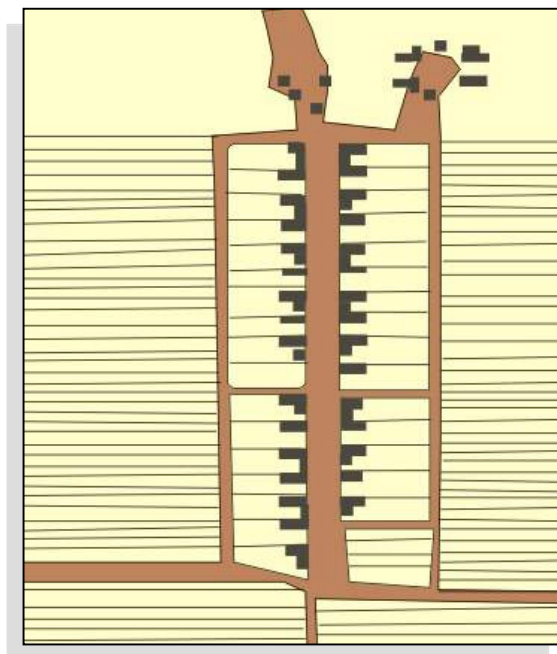
Rys. 7. Forma rozplanowania owalnicy (opracowane na podstawie W. Czarnecki, 1965)

Fot. 13. Czytelny kształt pierwotnej owalnicy w układzie przestrzennym Wolborza
zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

Ulicówka była wsią jednodrożną charakteryzującą się zwartą zabudową. Budynki w niej ułożone były po obu stronach jednej drogi, co przypominało ulicę w mieście. Mimo, iż wiąże się ją z wprowadzeniem gospodarki czynszowej i uprawy trójpólowej w XIII w. to ten typ układu może pochodzić z różnych okresów zarówno historycznych, jak i współczesnych. Jego popularność wiąże się

z prostotą formy, która chętnie była wykorzystywana zarówno przez osiedla samorodne, rozwijające się żywiłowo, jak i planowo zakładane. Ulicowe wsie zwarte był bardziej powszechne niż owalnice, a przykładem tego typu jest Męka k/ Sieradza (rys. 8).

Rys. 8. Schemat ulicówki (opracowane na podstawie W. Czarnecki, 1965)

Pod koniec średniowiecza zostały zapoczątkowane przemiany w gospodarce rolnej na skutek korzystnego eksportu zboża do Europy Zachodniej. Na terenach wiejskich zaczęły się dokonywać zmiany społeczno – gospodarcze związane z kształtowaniem się gospodarki folwarczno – pańszczyźnianej wpływającej na zmianę układów przestrzennych i zabudowy we wsiach okresu XVI - XVIII w.

Rozwój osadnictwa miejskiego i wiejskiego do schyłku I Rzeczypospolitej

W okresie od XVI stulecia tempo urbanizacji przybiera mniejsze rozmiary. Silniejszy jest natomiast rozwój architektury. Wiele spośród miast wówczas powstałych, status miasta utrzymały zaledwie przez kilkadziesiąt lat, powracając do roli wsi np. Gieczno, Małyń, Nakielnica, Pławno, Przerąb, Skotniki. Były to głównie niewielkie miasta prywatne bez większych szans rozwojowych. O ich statucie decydowały czynniki ekonomiczne. W większości były to miasteczka o charakterze półrolniczym, obsługujące jedynie niewielki rynek lokalny. Podstawą utrzymania ich mieszkańców było głównie rolnictwo, a rzemiosło i handel stanowiły zajęcie drugorzędne lub prowadzone przez nieznaczny procent mieszczaństwa. Rozplanowanie tych miast było raczej proste, a zabudowa niewiele odbiegała od zabudowy wiejskiej.

W czasach nowożytnych zasady kształtowania przestrzennego miast pozostawały związane z silnymi tradycjami średniowiecznymi, nawiązując do schematów z tego właśnie okresu. Zachowywano tradycyjne zasady podziałów własnościowych związane z niezmiennym systemem zabudowy działek.

System taki przetrwał niemal do XIX w. Charakterystycznym zjawiskiem było zakładanie przy miastach już istniejących tzw. „nowych miast”, dla zasiedlenia na tym obszarze napływających osadników. Były to bardzo schematyczne układy z prostokątnymi rynkami, położone w najbliższym sąsiedztwie starego miasta. W okresie tym rozwój miast opierano na skromniejszych podstawach, dostosowanych do ekonomicznych możliwości mniejszych miejscowości, jakie na terenie Łódzkiego przeważały.

Natomiast miasta już istniejące, w XVI i na początku XVII stulecia, przeżywały swój najwspanialszy rozwój. Największym miastem był wówczas Piotrków. Ze względu na jego geograficzne położenie, często zatrzymywali się tutaj monarchowie w drodze z Litwy do Krakowa. Z racji odbywających się tu zjazdów i sejmików urósł do rangi drugiej stolicy Polski. W styczniu 1493 r. ówczesny król Polski, Jan Olbracht zwołał w Piotrkowie zjazd królewski. Podczas obrad członkowie Rady Królewskiej i posłowie ziemscy obradowali w osobnych miejscach. Fakt ten uznano później za pierwsze w historii Polski posiedzenie parlamentu dwuizbowego. Do połowy XVI w. w Piotrkowie odbyło się 38 zjazdów sejmowych, oprócz nich odbyło się 28 zjazdów synodu duchownych gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Miasto od 1578 roku otrzymuje przymiotnik Trybunalski, z uwagi na fakt, że do końca XVIII w. był siedzibą Trybunału Koronnego – najwyższego i pierwszego w Europie, a niezależnego od władzy królewskiej sądu dawnej Rzeczypospolitej.

Na początku XV w. uformował się łączycko - sieradzki okręg sukienniczy, a rozwinął w XVI – XVII w., gdy sukiennictwo stanowiło dominującą dziedzinę produkcji w takich miasteczkach jak: Brzeziny, Lutomiersk, Piotrków, Poddębice, Stryków, Szadek, Uniejów, Warta. W Lutomiersku i Szadku powstały wówczas nowe dzielnice dla osiedlających się sukienników.

Spośród miast, którym nadano prawa miejskie w okresie nowożytnym wymienić należy: Bełchatów, Błaszki, Brus, Buczek, Chełm, Gieczno, Kiernoza, Małyń, Nakielnica, Niemysłów, Pławno, Przerąb, Rzeszyca, Rusiec, Skotniki, Sokolniki, Witonia, Złoczew. Jest ich razem 18. Jednak nie były to miasta duże, w wielu przypadkach nie potrafiły rozwinąć funkcji miejskich, pozostawały jako miasteczka z dominującym rolnictwem w zajęciach ludności. Ich układy przestrzenne nie wykształciły typowego rozplanowania miejskiego, z czasem rynki tych miast przejęły funkcję placu reprezentacyjnego, obsadzonego zielenią.

Pod koniec XVIII stulecia znaczącymi miastami były: Kutno i Piotrków, liczące od 2000 – 3000 mieszkańców, oraz ok. dwutysięczny Łask. Pozostałe miasta tj. ok. 70 były miastami małymi z zaludnieniem rzędu 500 – 800 mieszkańców. Zasadniczy przełom w rozwoju miast dokonał się w czasie najazdów szwedzkich, które przyniosły wielu miastom totalne zniszczenie. Niektóre miasta przestały istnieć w ogóle (np. Orłów) lub straciły nawet do 90 % zabudowy. Ze względów ekonomicznych nie były w stanie odbudować jej, czego dowodem były spotykane jeszcze w XIX w. ruiny miejskich budowli, zniszczone przez Szwedów np. Opoczno. Po najazdach szwedzkich, jeśli przystępowano do odbudowy miasta, to czyniono to według planów średniowiecznych.

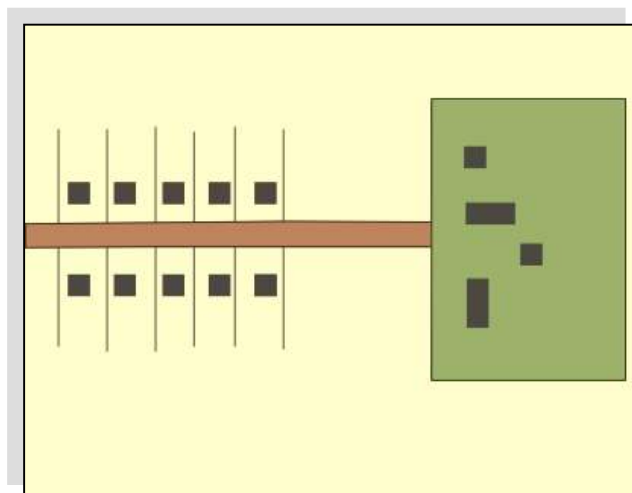
W XVII – XVIII w. nasiliła się działalność inwestycyjna kolejnych monarchów i magnatów polskich. Zaczęły powstawać wówczas niezliczone fundacje sakralne oraz założenia rezydencjalne, które zmieniały strukturę miast. Najwcześniej zaczęły powstawać inwestycje zakonu jezuitów, którzy naj-

częściej lokowali swoje klasztory i kościoły w centrach miast najlepiej między siedzibą władzy, czyli zamkiem, a centrum życia mieszkańców – rynkiem.

W XVIII stuleciu istotne przemiany gospodarcze nastąpiły w miastach arcybiskupich – Łowiczu i Skierniewicach, powstały wówczas słynne manufaktury. W latach osiemdziesiątych w Lutomiersku założono manufakturę sukienniczą – jedną z pierwszych wytwórni tekstylnych w najbliższej okolicy Łodzi. Nowym ośrodkiem sukienniczym został też Stryków, do którego w 1790 r. przybyli tkacze ze spalonego Leszna. Ówczesny właściciel miasta zamierzał dostosować układ przestrzenny Strykowa do zamierzeń industrializacyjnych i próbował realizować to już po upadku Rzeczypospolitej.

W tym okresie miał miejsce również rozwój osadnictwa wiejskiego. Obraz wsi był wyrazem postępu gospodarczego i przemian społecznych. Podczas gdy osadnictwo przedfeudalne i wczesno-średniowieczne, aż do XIII w. miało postać rozproszoną, gdyż występowały pojedyncze gospodarstwa i zagrody, brak było osiedli zwartych, to w następnych stuleciach zaznaczyło się wyparcie pojedynczych zagród i małych przysiółków na rzecz wsi zbiorowych. Już pod koniec średniowiecza zaczęła rozwijać się w Polsce gospodarka folwarczna, a od XVI stulecia stała się zjawiskiem dominującym. W dużych folwarkach uprawiano zboże na szeroką skalę, w związku z rosnącym zapotrzebowaniem na ten produkt. Wolny dostęp Polski do Gdańska i innych bałtyckich portów dawał możliwości jego wywozu. Zakładanie dużych **folwarków** wpłynęło na przeobrażenia w krajobrazie kulturowym. Zajęte poprzednio przez lasy, rozległe przestrzenie zaczęły przekształcać się drogą karczunku w wielkoprzestrzenne pola uprawne obsiewane zbożem.

Zazwyczaj folwarki położone były bądź w bezpośrednim sąsiedztwie wsi tworząc z nią jedną skupioną jednostkę osadniczą, bądź poza wsią chłopską, stając się często zalążkiem nowych miejscowości. Wówczas w ich bezpośrednim sąsiedztwie lokalizowane było małe osiedle chłopskie, w którym mieszkała służba najemna, małorolni chłopci i zagrodnicy. W okolicy dominował folwark z okazałymi zabudowaniami ziemiańskiego dworu oraz rozległymi polami folwarcznymi. Przykładami rozplanowania wsi folwarcznej w województwie łódzkim są m. in. Szydłów, Żeronie (gm. Grabica), Zdania (gm. Dobryszce), Chełmo (gm. Małsowice), Raciborowice (gm. Moszczenica), Wielka Wola (gm. Paradyż), Rychłocice (gm. Konopnica).

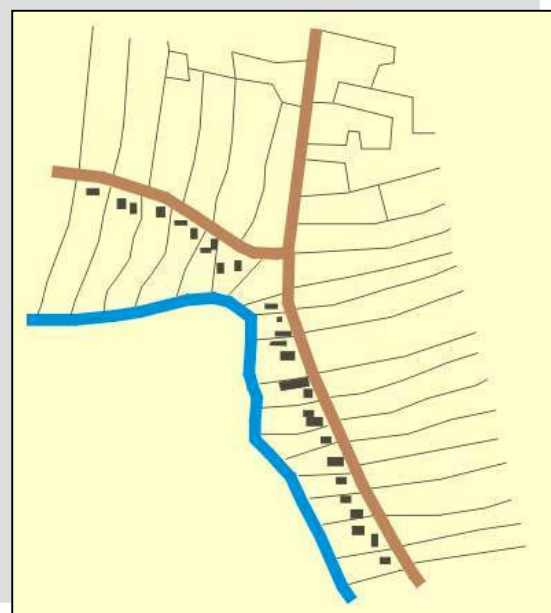

Rys. 9. Forma rozplanowania wsi z folwarkiem (opracowane na podstawie W. Czarnecki, 1965)

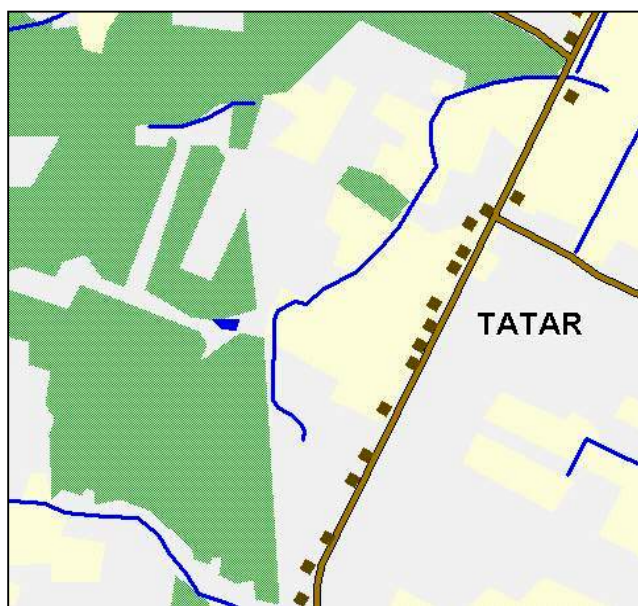
Czasy XVI – XVII wieku, to rozwój eksploatacji lasów celem pozyskiwania węgla drzewnego, popiołu, czy smoły. Zaczęły wówczas powstawać, na skrajach lasów i puszczy, na wypalonych polach, osiedla tworzone przez ludność zajmującą się tymi zajęciami. O genezie tych wsi świadczą nazwy - Budy, Opalanki, Piła, Popielarnia, Węgielnica.

W II połowie XVI stulecia miało miejsce osiedlanie się w Polsce Holendrów, którzy na skutek prześladowań religijnych w kraju, zmuszeni byli go opuścić. Początkowo kolonizacja holenderska (nazywana też olenderską) przeprowadzana była celem zagospodarowania terenów wcześniej nie użytkowanych – podmokłych i zabagnionych. W XVII w. osadnictwo olenderskie przeniosło się na obszary leśne. Na terenie województwa łódzkiego na szerszą skalę kolonizacja ta zaczęła się rozwijać dopiero w wieku XVIII. Najwięcej tego typu osad powstało w okolicach Łęczycy, Łodzi i Zgierza.

Wsie, które powstały wskutek kolonizacji olenderskiej, różnią się od starych wsi średniowiecznych. Wsie o średniowiecznym rodowodzie to głównie owalnice i ulicówki zabudowane w sposób zwarty. Natomiast osadnictwo olenderskie charakteryzowało się luźną zabudową w rzędach po jednej lub obu stronach drogi, stąd nazwa **rzędówki** (rys. 10). Każdy z osadników otrzymywał ziemie w jednym kawałku o kształcie zbliżonym do prostokąta. Wytwarzało to pasmowy układ pól. W przypadku, kiedy pod zabudowę karczowano lasy, wówczas zabudowa przyjmowała formę bardziej rozproszoną z blokowym układem pól. Zabudowania powstawały wówczas na środku wykarczowanej działki. Osadnictwo na terenach podmokłych i związane z nim wsie o układzie rzędówki charakterystyczne również były dla XIX w. Przykładem takiej miejscowości był Tatar (gm. Szczerców) obsadzony przez niemieckich kolonistów, którzy jednak wyprzedali później swoje posiadłości i przenieśli się do Rosji, co było znamienne dla wsi regionu łódzkiego. Do dnia dzisiejszego zachował się pierwotny układ rozplanowania (rys. 11).

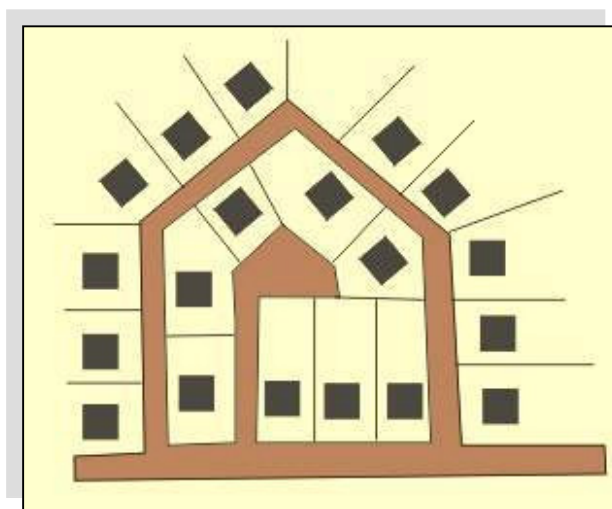

Rys. 11. Forma rozplanowania rzędówki (opracowane na podstawie W. Czarnecki, 1965)

Rys. 10. Tatar (gm. Szczerców), jako przykład rzędówki

Koniec XVIII w. - okres zaboru pruskiego, to czasy związane z niemiecką kolonizacją wsi, której podstawowym założeniem była germanizacja. Rozpoczęło się wówczas intensywne zasiedlanie centralnej części województwa. Powstały pierwsze miejscowości zasiedlane przez Niemców, a kolonizację wiejską z tego okresu nazywamy fryderycjańską, ponieważ zapoczątkowana została przez Fryderyka II i kontynuowana przez Fryderyka Wilhelma II oraz Fryderyka Wilhelma III. Kolonizacja fryderycjańska przypadła na lata 1740 – 1806, ze szczególnym nasileniem w latach siedemdziesiątych XVIII w. Celem tej akcji osadniczej było zagospodarowanie najłabiej zaludnionych obszarów, lasów i nieużytków przez intensyfikację rolnictwa i rozbudowę przemysłu. Kolonizacja fryderycjańska zasiedlała zatem pustkowia i obszary leśne należące dawniej do dóbr kościelnych wokół Łowicza, Skiernewic, Wolborza, Łodzi i Pabianic. Było to możliwe dzięki sekularyzacji - przejęciu przez Prusy po drugim i trzecim rozbiórze Polski, na rzecz Skarbu Państwa, istniejącej własności duchownej. Wsie z tego okresu odznaczają się regularnym rozplanowaniem, stąd też ich nazwa **wsie regularne** (rys. 12). Układy przestrzenne wsi przyjmowały geometryczne formy, zarówno gwaździste, jak prostoliniowe w postaci ulicówek. Wśród najbardziej charakterystycznych wsi regularnych w okolicach Łodzi należy wymienić: Nowosolną z typowym promienistym ośmiowektorowym układem, unikatowym w skali całego kraju (obecnie z chaotyczną zabudową) oraz Ksawerów o kształcie prostokątnym.

Rys. 12. Wieś regularna

Kolonizacja fryderycjańska podobnie jak holenderska opierała się na zasadach czynszowych. Pod koniec XVIII w. z kolonizacją tą wiąże się również początki osadnictwa tkaczy.

Rozbiory Polski przerwały rozwój miast.

Rozwój zespołów miejskich i wiejskich w dobie pierwszego uprzemysłowienia

- Narodziny i rozwój przemysłu włókienniczego

Wiek XIX i XX przyniósł rewolucyjne zmiany w sieci osadniczej, a wraz z tym w rozwoju i sposobie zabudowy miast. Zmiany urbanizacyjne zaznaczyły się w powstawaniu nowych miast, wytyczaniu

nowych dzielnic przeznaczonych dla sukienników i tkaczy w starych feudalnych miastach i miasteczkach. Zaznaczyło się również duże zróżnicowanie możliwości rozwojowych miast, będące nie tylko wynikiem rewolucji przemysłowej, ale także zmienionych potrzeb kształtowania sieci osadniczej, wynikających z postępu w zakresie komunikacji, jak również nowych zasad zabudowy podyktowanych przemianami funkcjonalnymi. W miastach, które nie mogły nadążyć za tempem dokonujących się przeobrażeń ekonomiczno – społecznych lub leżących z dala od podstawowych ośrodków przemysłowych, następował zanik funkcji miastotwórczych.

Epoka wielkiego uprzemysłowienia nadała zespołom osiedleńczym specyficzne oblicze. Tworzenie się nowych miast postępowało od zespołu małych osad rękodzielniczych, a w dalszym etapie miast fabrycznych, w których zaczęły rozwijać się wielkie manufaktury. W XIX w. zostały zasiedlone znaczne tereny, wcześniej nie zagospodarowane, w centralnej części województwa. Lokacje pierwszych osad rękodzielniczych miały miejsce w początkach Królestwa Kongresowego. W bezpośrednim sąsiedztwie Łodzi powstały wówczas nowe miasta na tzw. „surowym korzeniu” – Aleksandrów Łódzki (1817), Konstantynów Łódzki (1830), Ozorków (1816). Utworzono je w dobrach szlacheckich i z inicjatywy ich właścicieli. Dziedzic decydował o kształcie miasta i jego realizacji. Indywidualnie podejmował kolonizację utworzonego miasta. Obok nich, w pewnej odległości od Łodzi powstały: Tomaszów Mazowiecki (1830) w dobrach Ostrowskich, właścicieli Ujazdu oraz Zduńska Wola (1825).

Aleksandrów Łódzki powstał w 1817 r. na gruntach wsi Brużyca Wielka. Właściciel miasta sprowadził do niego tkaczy ze Śląska i Wielkopolski. W 1822 r. uzyskał prawa miejskie i obecną nazwę od imienia cara. Podobnie w 1821 r. z inicjatywy właściciela na gruntach wsi Żabice Wielkie powstał Konstantynów Łódzki. W 1830 r. uzyskał prawa miejskie i nazwę od imienia kolejnego cara. Nowe miasta przemysłowe, zakładane na surowym korzeniu posiadają charakterystyczny układ rozplanowania – długa ulica, przy niej i okolicznych uliczkach parterowa, jednolita zabudowa.

Wówczas też zaczęły się rozwijać wcześniej powstałe miasta, które do tej pory pozostawały w stagnacji, pełniąc jedynie funkcje handlowe i rzemieślnicze, a nierzadko nawet rolnicze. Rzemiosło sukiennicze, na terenie obecnego województwa, rozwijało się już od czasów średniowiecza – wówczas najważniejszymi ośrodkami były: Brzeziny, Lutomiersk, Sieradz, Szadek, Uniejów, Warta, Wieluń i Wolbórz. Jednak rozwój w tych miastach przemysłu włókienniczego nie zawsze wpływał na rozwój miast i nie przebiegał bez zakłóceń. Najwcześniej, bo w 1787 r. powstała manufaktura wełniana w Lutomiersku. Jej upadek po drugim rozbiorze Polski wpłynął ujemnie na dalsze losy miasta, które w rezultacie w 1870 r. utraciło prawa miejskie.

Utworzenie w tej części Polski, okręgu przemysłowego było następstwem zamierzonych decyzji rządowych. Królestwo Polskie, w ówczesnych granicach było odcięte od dawnych ośrodków przemysłowych w Wielkopolsce i Śląsku, a rząd widząc potrzeby kraju i możliwości eksportu wyrobów włókienniczych do Rosji, rozpoczął akcję tworzenia osad przemysłowych. W latach 1815 – 1845 miał miejsce napływ osadników – rzemieślników włókienniczych głównie z Wielkopolski i Śląska. Świadomie werbowano osadników jako tzw. „pożytecznych cudzoziemców”. Decyzje rządowe dotyczyły regulacji miast już istniejących i przeznaczenia na cele osadnictwa przemysłowego szeregu miasteczek w promieniu 50 km od Łęczycy, która miała być głównym ośrodkiem regionu. W 1821 r.

w Zgierzu została podpisana tzw. „umowa zgierska” między osadnikami a przedstawicielami rządu, zwana też kartą wolności osadnictwa przemysłowego w okręgu łódzkim. Określała obowiązki i przywileje osadników.

Fot. 14. Zgierz. Drewniany dom tkacza przy ul. Długiej, jako relikw XIX – wiecznego osadnictwa przemysłowego”

fot. M. Pabich, 2003

Decyzje rządu stworzyły początki przyszłego rozwoju tej części województwa. Nastąpił wówczas intensywny napływ rzemieślników z zagranicy oraz innych części kraju i tak jak pisał Władysław Reymont:

„... z dalekich równin, z gór, z miasteczek, z zapadłych wsi i miast, z chat i pałaców ciągnęli ludzie w nieskończonej procesji do ziemi obiecanej ...”.

Taka sytuacja pobudziła do życia dawne miasta i miasteczka, wegetujące lub rozwijające się do tej pory bardzo powoli. Dotyczy to głównie Łodzi, Zgierza i Pabianic, posiadających już wówczas status osad rządowych. W początkach Zgierz został centralnym punktem rodzącego się okręgu przemysłowego, a w 1829 r. otrzymał od Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego uprawnienia miasta wojewódzkiego, które jednak stracił wraz z upadkiem przemysłu po powstaniu listopadowym. Rolę wiodącego miasta przejęła Łódź. Od tego momentu rozpoczął się gwałtowny rozwój Łodzi, miasta, które przez pięć stuleci pozostawało w stagnacji. Łódź z czasów lokacji nie miała miejskiego charakteru i jako osada żyjąca przede wszystkim z rolnictwa i sukiennictwa nie odgrywała prawie żadnej roli w sieci osadniczej tego obszaru. Epoka wielkiego uprzemysłowienia zmieniła oblicze tego obszaru. Przekształcenia, jakie wówczas nastąpiły spowodowały odwrócenie dawnego stanu zaludnienia, poło-

żenia ośrodków gospodarczych, komunikacyjnych, kulturalnych. Powstały dwa nowe trakty handlowe – trakt łączący Piotrków z Włocławkiem przez Tuszyn, Łódź Zgierz, Ozorków i Łęczycę oraz „trakt fabryczny” z Kalisza do Warszawy przez Pabianice, Łódź, Zgierz i Łowicz. Formowanie się regionu łódzkiego związane było z trzema następującymi po sobie procesami – industrializacji, koncentracji, zwłaszcza ludności i urbanizacji. Przeobrażenia gospodarcze i społeczne, jakie się wówczas dokonywały sprawiły, że Łódź i tereny podłódzkie zaczęły pełnić rolę wiodącą i decydującą w rozwoju wybitnie monofunkcyjnego okręgu. Rozwój Łodzi jako ośrodka wielkomiejskiego oparty był na jednostronności czynnika miastotwórczego - swój rozwój miasto zawdzięcza wyłącznie przemysłowi włókienniczemu. Od początku włókiennictwa w Łodzi uruchomiono trzy główne kierunki – sukiennictwo oraz tkactwo lniane i bawełniane. Okręg łódzki zaliczany był do największych tego typu w Europie. Łódź uzyskała w ten sposób znaczącą przewagę nad starymi historycznymi miastami, a takie ośrodki miejskie jak: Łęczycza, Łowicz, Piotrków Trybunalski, Rawa Mazowiecka, Sieradz, Wieluń pozostały daleko w tyle. Łódź stała się wówczas największym miastem w zachodniej części Królestwa Polskiego, a mając najsilniej rozwiniętą gospodarkę wywierała wpływ na przemysł włókienniczy oraz rozwijała na szeroką skalę handel krajowy i zagraniczny.

Fot. 15. Łódź. Willa R. Richtera w parku im. Bp. M. Klepacza

fot. M. Pabich, 2003

Rozwój miast istniejących następował drogą budowy praktycznie nowego miasta z drugim rynkiem i połączenia układem drogowym tych obu organizmów. Na przełomie XIX/XX w. ośrodki miejskie na skutek podziałów parcelacyjnych i dużego ruchu budowlanego zaczęły rozrastać się przestrzennie tworząc dzielnice na ich obrzeżach. W miejsce domów rękodzielników zaczęły powstawać kamienice czynszowe, a później wille fabrykantów w sąsiedztwie ogrodów w pobliżu fabryk.

Obecnie strefa metropolitalna wokół Łodzi stanowi najbardziej zurbanizowane obszary regionu. Znaczne tereny zainwestowania miejskiego posiada powiat łódzki grodzki oraz powiaty centralnej części województwa: zgierski, pabianicki. Zasadniczy potencjał urbanizacyjny skoncentrowany jest w środkowej i południowo – zachodniej części i wyznaczają go miasta: Łódź, Zgierz, Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Pabianice, Tuszyn, tereny osiedleńcze Andrespola oraz przestrzenie otaczające je i zawarte między Łodzią a pozostałymi miastami.

Fot. 16. Łódź. Willa E. Leonhardta w parku im. Legionów

fot. M. Pabich, 2003

Stolica województwa posiada specyficzną strukturę przestrzenną opartą na ulicy Piotrkowskiej – historycznej osi komunikacyjnej miasta, a na jej poboczu unikatowych zespołach urbanistycznych, uformowanych w kwartałach, wyznaczonych regularnym układem ulic oraz założeń pałacowo-fabrycznych i przyfabrycznych osiedli z zespołami zieleni. Jest to najciekawsze, główne wnętrze krajobrazu miasta, będące elementem przestrzennym tożsamości Łodzi, unikatowe nie tylko w skali kraju, ale nawet światowej. Do najbardziej znanych i reprezentacyjnych założeń pałacowych i willi należą - pałace Poznańskiego przy ulicach: Ogrodowej, Gdańskiej i Więckowskiego, pałac Scheiblera przy ul. Zwycięstwa, pałac Herbsta przy ul. Przędzalnianej, czy też wille Richterów przy ul. Worcella. Łódź wyróżnia się też tym, że jak żadne inne miasto w Polsce, była terenem kolonizacji niemieckiej, rosyjskiej i żydowskiej. To rodzące się w XIX w. fabryczne miasto przez prawie pół wieku było miastem niemieckim, z liczną i z biegiem czasu coraz lepiej organizującą się ludnością żydowską. Polacy zaczęli dominować dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w.

Wszystkie miasta, których metryka wywodzi się z okresu industrialnego posiadają rozplanowanie osad fabrycznych, które stanowi ich trzon. W ich obrębie nadal istnieją duże kompleksy zachowanej zabudowy m.in.: Łódź, Zgierz, Pabianice, Ozorków, Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki. Nie wszędzie jednak tworzą one spójny XIX-wieczny krajobraz miejski.

Gospodarczy rozkwit miast w tym okresie powodował wymianę miejskiej, drewnianej zabudowy, na budynki murowane i kamienice czynszowe z oficynami. Niekiedy prowadziło to do całkowitej zmiany przestrzeni centrum miast, gdyż rozbierano drewniane domy przy rynku i głównych ulicach. To prowadziło do fragmentarycznych regulacji pierzei rynkowych i ulicznych. Zabudowa drewniana pozostawała przy drogach wylotowych i innych podrzędnych.

Obok nasilenia procesów urbanizacyjnych, zachodzących w epoce wielkiego uprzemysłowienia na terenie województwa łódzkiego, odbiciem zmian był wzrost liczby ludności w poszczególnych miastach. Najwięcej, bo aż 44 razy powiększyła się liczba ludności Łodzi, ludność Zgierza, Ozorkowa, Pabianic wzrosła 6,5 raza. Zmianie uległa struktura zawodowa ludności miast, albowiem w miastach około 50 % mieszkańców zaczęło utrzymywać się z przemysłu włókienniczego. W związku z większym popytem na usługi wzrosła też liczba rzemieślników. Duże zmiany odnotowano również w strukturze narodowościowej i wyznaniowej ludności miejskiej.

Powstanie miast – ogrodów

W okresie międzywojennym pojawiła się w okolicach Łodzi specyficzna kategoria miast. Były to wypoczynkowe miasta - lasy. Ich geneza wywodzi się stąd, iż miasta przemysłowe (nie tylko te w Polsce) charakteryzowały się wymieszaniem zabudowy mieszkaniowej z budownictwem przemysłowym, ubogością terenów zielonych oraz silnym zanieczyszczeniem środowiska, złymi warunkami sanitarnymi. Zaczęły powstawać dzielnice biedoty. Wówczas zrodziła się w Anglii koncepcja miasta – ogrodu, w którym zielone tereny i zdrowe zamieszkiwanie stawiane były na pierwszym miejscu. Autorem tej koncepcji był Ebenzer Howard - dążył w niej do stworzenia korzystnych warunków mieszkaniowych i wypoczynkowych dla całej społeczności miast przemysłowych. W Polsce koncepcję tworzenia miast – ogrodów propagował architekt Tadeusz Tołwiński. Teren pod założenie miasta miał być w miarę porośnięty zielenią, nieurbanizowany i najlepiej w kształcie okręgu. W środku miasta miał się znajdować park otoczony budynkami użyteczności publicznej (kościół, sklepy, teatr, kino), następnie promenadą, a w dalszej części miały być lokalizowane budynki mieszkalne w otoczeniu zieleni, podzielone promieniście ulicami i pierścieniowymi bulwarami. Zewnętrzną strefę miały stanowić tereny uprawne i rekreacyjne z elektryczną koleją obwodową. W dalszym założeniu było połączenie miast – ogrodów w system aglomeracji. Transport wewnętrzny miał być ekologiczny (rowery, trakcja elektryczna).

Wówczas w gazetach zaczęły pojawiać się artykuły zachęcające społeczeństwo do budowy, a architektki i urbaniści przygotowywali projekty. Oto jak opisywano to w miejscowej prasie:

„To jest osada przeznaczona dla wszystkich warstw społecznych, zarówno zamożniejszych, jak i niezamożnych. Specjalny plan zabudowy musi być zachowany na stałe. Nie można oddać go na pastwę fantazji lub dobrowolności poszczególnych obywateli nowej osady. Bo wtedy warstwy ekonomiczne silniejsze wyrugują słabsze i zamienią tanią dzielnicę na drogą siedzibę zbytku, albo ludność niekulturalna, puszczona samopas zamieni letnisko na śmietnisko, albo niczem nieskrępowana chciwość zamieni małe domki na wielopiętrowe koszary. Bez poskromienia chciwości i spekulacji, bez ograniczenia wolności podrażania rzeczy taniej, psucia rzeczy dobrej i oszczędzenia rzeczy pięknej – nie masz miasta ogrodu”. (R. Bonisławski 2002).

W regionie łódzkim miasta – ogrody powstały głównie w latach dwudziestych XX w. na terenach leśnych należących do prywatnych właścicieli. Powstały wówczas: Miasto-Las Kolumna, Miasto-Las

Sokolniki, Miasto-Las Tuszyn, Wiączyń, Grotniki, Wiśniowa Góra i inne. Przewidziane one były dla mieszkańców Łodzi, Pabianic i innych okolicznych miast fabrycznych.

6. SPUŚCIZNA DZIEJOWA

- OPIS HISTORYCZNYCH ZESPOŁÓW MIEJSKICH I WIEJSKICH

Jeśli szukasz pomnika, rozejrzyj się dookoła...
architektowi Christoferowi Wren – syn

6. SPUŚCIZNA DZIEJOWA

W swoich dziejach historycznych województwo łódzkie pokryte było gęstą siecią osad legitymujących się prawem miejskim. W rozmieszczeniu miast i wsi widzimy związek w stosunku do dawnej sieci drożnej oraz pradziejowych i późniejszych skupisk osadniczych.

Miejscowości ze śladami osadnictwa średniowiecznego:

Będków, Biała Rawska, Bolesławiec, Bolimów, Bratoszewice, Brzeźnica, Brzeziny, Buczek Budzynek, Burzenin, Dmosin, Działoszyn, Gieczno, Grabów, Inowłódz, Kamion, Kiernozia, Lutomiersk, Łęczyca, Łubnice, Małyń, Niemysłów, Orłów, Parzęczew, Piątek, Piotrków, Radomsko, Rozprza, Rusiec, Sieradz, Skoszewy, Sobota, Sokolniki, Sulejów, Szadek, Świnice Warckie, Toporów, Uniejów, Warta, Witonia, Wolbórz, Żarnów, Żychlin.

Na podstawie analizy rozwoju sieci osadniczej przeprowadzonej w poprzednich rozdziałach, w tej części opracowania dokonano, w sposób syntetyzujący, podziałów miast według różnych kryteriów oraz historycznego opisu miejscowości i ich hipotetycznych układów rozplanowania.

W dziejach miast, spośród szeregu **czynników**, które miały najistotniejszy wpływ na rozwój i rangę analizowanych miast wyróżnić należy:

- *warunki naturalne środowiska geograficznego* – a wśród nich czynniki fizjograficzne wynikające z ukształtowania terenu, sąsiedztwa wód powierzchniowych, głównie rzek. Warunki naturalne miały największy wpływ na wybór lokalizacji miejscowości oraz na zarysy ich pierwotnych planów. Rzeki posiadały również znaczenie strategiczne, nad ich brzegami powstawały potężne zamki obronne. Odgrywały wielką rolę kulturotwórczą, kształtowały bowiem ludzkie osadnictwo, a dzieje rzek spletały się z historią państwa i miast, były ważnym elementem krajobrazu. Wielkie metropolie wyrastały nad brzegami dużych rzek, tutaj powstawały reprezentacyjne rezydencje pałacowo-ogrodowe (B. Wierzbicka 1996). Najstarsze ośrodki osadnicze, grody kasztelańskie, stolice księstw i późniejszych województw leżały wyłącznie w wielkich dolinach rzecznych lub w ich bliskim sąsiedztwie. Wszystkie najstarsze miasta wywodzące się z wczesnohistorycznych grodów i podgrodzi powstały w części obrzeżnej województwa w dolinach: Bzury, Warty i Pilicy. Nad rzekami powstały m.in.: Działoszyn, Inowłódz, Łęczyca, Łowicz, Piotrków Trybunalski, Przedbórz, Rawa Mazowiecka, Sieradz, Sulejów, Uniejów, Warta, Wieruszów. Dalszy pochód osadnictwa odbywał się wzdłuż dolin pobocznych,
- *położenie przy ważnych szlakach handlowych* – przez ziemie województwa łódzkiego przechodziły ważne międzynarodowe i krajowe główne szlaki handlowe i ich odgałęzienia ze Śląska do Wielkopolski, z Węgier nad Bałtyk oraz z Czech i Moraw na Kujawy z przedłużeniem nad Bałtyk. Rejony śródziemnomorskie łączył z Morzem Bałtyckim trakt handlowy zwany szlakiem bursztynowym,

Przy ważnych średniowiecznych szlakach handlowych rozwinęły się miasta:

Będków, Bielawy, Bolesławiec, Brzeziny, Burzenin, Działoszyn, Gieczno, Grabów, Grocholice, Inowłódz, Jeżów, Kałów, Kamieńsk, Kamion, Kazimierz, Kiernoza, Krośniewice, Lutomiersk, Małyń, Łęczyca, Łowicz, Lubnice, Opoczno, Parzęczew, Piotrków Trybunalski, Pławno, Przedbórz, Radomsko, Rawa Mazowiecka, Rozprza, Sieradz, Skierniewice, Sokolniki, Sulejów, Szadek, Toporów, Warta, Widawa, Wolbórz, Uniejów, Żarnów, Żytno.

Łęczyca, Piotrków, Sieradz już we wczesnym średniowieczu były znaczącymi węzłami w komunikacji ponadregionalnej. Pozycję tę utrzymywały jeszcze przez następne stulecia,

- *usytuowanie kościoła parafialnego, zamku* – np. Przedbórz jest przykładem sprzężenia miasta z zamkiem. Z chwilą wybudowania przez Kazimierza Wielkiego zamku na prawym brzegu Pilicy w jego bliskim sąsiedztwie zaczęło powstawać miasto. Obiekt miał strzec przepraw przez rzekę na szlaku handlu dalekosiężnego ze Śląska i Małopolski w kierunku Rusi,
- *elementy gospodarczo – społeczne:*
 - możliwość organizowania targów – nadanie praw do organizowania jarmarków i targów podnosiło rangę miejscowości i powodowało szybszy wzrost gospodarczy. Jedną z najstarszych osad targowych była osada w Tumie. W XI wieku znanymi osadami targowymi były już – Rozprza, Sieradz, Spycimierz, Wolbórz. Dzięki targom bydła i produktów rzemieślniczych bardzo szybko rozwijał się Łowicz; dzień, w którym odbywały się targi był życiodajnym dniem dla miasta i jego mieszkańców, był także dniem kontaktów miasta z jego regionem czy nawet większym obszarem kraju,
 - istnienie komory celnej – pobieranie opłat powiększało kasę miejską (komory posiadały m.in. miasta: Bolesławiec, Burzenin, Inowłódz, Łęczyca, Piotrków, Poddębice, Przedbórz, Radomsko, Sulejów, Szczerców, Uniejów, Wieluń)
 - sąsiedztwo innych większych ośrodków miejskich – np. Rozprza czy Wolbórz, stare grody kasztelańskie upadły, gdyż szybciej zaczął rozwijać się pobliski Piotrków, podobnie było ze Spycimierzem w sąsiedztwie Uniejowa,
 - pełnione funkcje – szczególnie te handlowe, handel był jednym z głównych czynników rozwoju miasta, a z funkcją jaką pełniły związana była zabudowa – lokalizacja ratusza, jatek rzemieślniczych itp., organizowanie zjazdów, synodów, np. dla Piotrkowa Tryb. masowe zjazdy były silnym czynnikiem miastotwórczym, odebranie miastu funkcji sejmowej zahamowało jego rozwój,
 - rozbudowa sieci linii kolejowych, przyczyniając się do aktywizacji gospodarczej obszarów przy niej położonych, powodując często przekształcanie się ich układu rozplanowania (np.: Koluszki, Kutno, Opoczno, Poddębice, Tomaszów Mazowiecki, a także Gorzkowice, Rozprza, Żychlin),
- *sytuacja polityczna kraju* – np.: prowadzone przez państwo wojny, najazdy szwedzkie, powstania czy rozbiory Polski wpływały silnie na sytuację ekonomiczną społeczeństwa i stosunki demograficzne, decyzje wynikające z ukazu carskiego, a dotyczące utraty w roku 1870 praw miejskich

przez wiele ówczesnych miast, decyzja polityczna o utworzeniu okręgu włókienniczego, co przyczyniło się do rozwoju tej gałęzi przemysłu w regionie łódzkim, a wraz z tym rozwoju szeregu miast.

Czynniki te miały też niewątpliwie wpływ na wytworzenie się narodowych cech miast i miasteczek, dzięki którym powstały odrębności regionalne w budownictwie. Sytuacja topograficzna województwa łódzkiego stworzyła sylwetę miasta dość płaską, szeroko rozciągniętą z dominującą nad dachami zabudowy bryłą kościoła, ewentualnie też wieży strażackiej, np. Bolimów, Inowłódz, Jeżów, Rzgów czy Sulejów położony w dolinie Pilicy z dominacją opactwa cysterskiego na prawym brzegu i kościoła na wzgórzu, na lewym brzegu rzeki.

Najwięcej lokacji miejskich przeprowadzono do końca epoki jagiellońskiej. Przeważały w nich miasta szlacheckie i magnackie. Lokacje miejskie rozpoczęło założenie na prawie średzkim osady targowej Łubnice w 1238 r. Inne najwcześniejsze nadania prawa miejskiego to: w 1255 r. Warta, w roku 1266 . Bolesławiec, 1266 Radomsko, Łęczyca w 1268 r., Wolbórz w roku 1273 i Wieluń w roku 1283. Dokumentów lokacyjnych, wyrażających pozwolenie władcy na przekształcenie miejscowości w miasto lub przekazujących wójtostwo, a odnoszących się do samych początków danego miasta mamy bardzo mało. Zachowała się jednak spora liczba przywilejów odnawiających prawa miejskie. Przywileje te dość często błędnie przyjmuje się za pierwotne nadanie prawa miejskiego (R. Siuchniński 1965). Natężenie procesu zakładania miast w latach 1350 – 1450 związane było z kolonizacją wiejską. Do połowy XV stulecia wykształciła się zasadnicza sieć osadnicza, od XVI w. tempo lokacji miast znacznie spadało, a do końca XVIII w. nie uległa ona poważnym zmianom. Były też lokacje nieudane. Znaczącymi ośrodkami miejskimi w zamierzonych czasach były: Łęczyca, Łowicz, Kutno, Opoczno, Piotrków Trybunalski, Przedbórz, Radomsko, Rawa Mazowiecka, Sieradz, Wieluń.

Z uwagi na czas nadania praw miejskich można wydzielić miejscowości:

- o lokacjach średniowiecznych (do końca XV w.) – m.in.: Będków, Białaczów, Biała Rawska, Bielawy, Błogie, Bolesławiec, Bolimów, Bratoszewice, Brzeziny, Brzeźnica Nowa, Budziszewice, Budzynek, Burzenin, Dąbrowice, Dmosin, Drzewica, Działoszyn, Głowno, Goraj, Gorzkowice, Grabów, Grocholice, Inowłódz, Jeżów, Kałów, Kamieńsk, Kamion, Kazimierz, Krośniewice, Kutno, Lutomiersk, Lututów, Łask, Łąkoszyn, Łęczyca, Łowicz, Łódź, Łubnice, Mazew, Opoczno, Oporów, Orłów, Osjaków, Pabianice, Pajęczno, Parzęczew, Piątek, Piotrków, Poddębice, Przedbórz, Radomsko, Rawa Mazowiecka, Rozprza, Ruda, Rzgów, Sieradz, Skierniewice, Skoszewy, Sobota, Spycimierz, Stryków, Sulejów, Szadek, Szczerców, Świnice Warckie, Toporów, Tuszyń, Ujazd, Uniejów, Warta, Widawa, Wieluń, Wieruszów, Wolbórz, Zgierz, Żarnów, Żychlin, Żyto,
- nowożytne (XVI-XVIII) – Bełchatów, Błaszki, Brus, Buczek, Chełm, Gieczno, Kiernoza, Małyń, Nakielnica, Niemysłów, Pławno, Przerąb, Rusiec, Rzeczyca, Skotniki, Sokolniki, Witonia, Złoczew,

- dziewiętnastowieczne związane z epoką uprzemysłowienia - Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Ozorków, Tomaszów Maz., Zduńska Wola
- dwudziestowieczne: Koluszki (formalnie 1940 r., prawnie 1949 r.), Żelów oraz wypoczynkowe miasta – ogrody powstałe w okresie międzywojennym w otoczeniu Łodzi – Miasto Las Sokolniki, Miasto Las Kolumna, Miasto Las Wiskitno, Miasto Las Tuszyn, Grotniki, Wiśniowa Góra i inne. Urządzano je na terenach parcelowanych lasów dworskich dla mieszkańców Łodzi, Pabianic i pozostałych miast fabrycznych (nie zrealizowano projekty miast-ogrodów w Łagiewnikach i Wiączyniu).

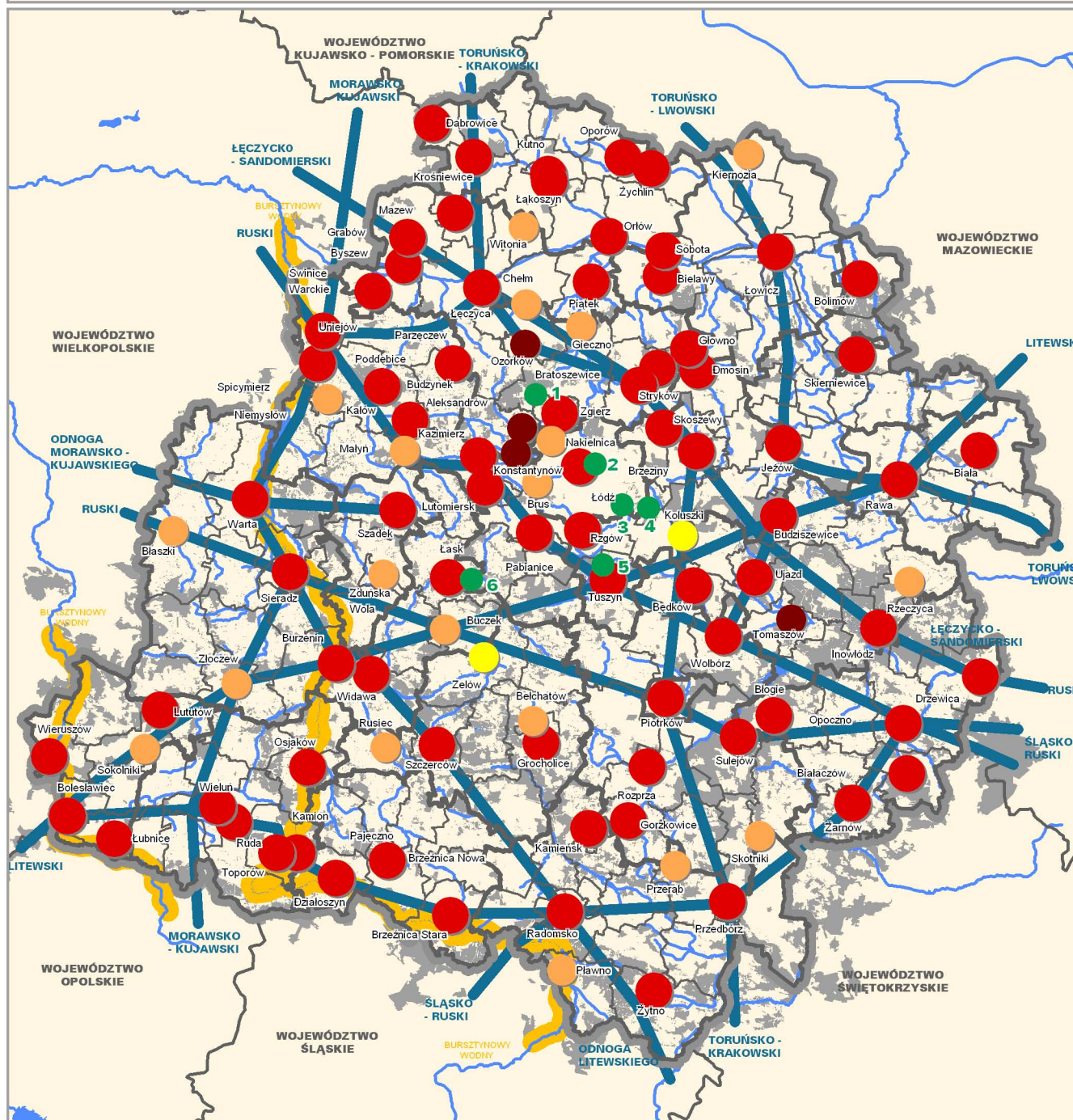
Analizując natomiast genezę miast można stwierdzić, że:

miasta powstały: (M. Kulesza 2001)

1. na bazie wielofunkcyjnego zespołu przedlokacyjnego gród – podgródzie – osada targowa np. Inowódz, Łęczyca, Rawa Mazowiecka, Sieradz, Wolbórz, są to miasta należące do grupy miast najstarszych,
2. niepełnego zespołu przedlokacyjnego gród – podgródzie czy gród – osada targowa np. Piotrków, Radomsko, Wieluń,
3. z wczesnomiejskiej osady targowej np. Burzenin, Sulejów, Grabów, Gorzkowice, Kazimierz, Łubnice, Piątek, Rozprza, Spycimierz, Uniejów,
4. o rodowodzie wiejskim
 - na bazie wsi rolniczej np. Błaszki, Grocholice, Kiernoż, Lutomiersk, Lututów, Pabianice, Poddębice, Rzgów, Żłoczew, Zgierz, Żychlin,
 - na bazie wsi targowej lub innej formy targowej, (nie osady targowej) np. Bielawy, Kamieńsk, Łask, Osjaków, Pławno, Warta, Żytno,
 - obok wsi wcześniej istniejącej np. Brzeziny, Łódź, Parzęczew, Przedbórz, Sobota, Sokolniki, Stryków, Szczerców, Szadek, Wieruszów, (typowe dla lokowania miast w XVI – XVIII),
5. na tzw. surowym korzeniu – np. Nowa Brzeźnica, oddalona od Starej Brzeźnicy o około 500 m,

Na obszarze województwa położone są też miasta, o których pochodzeniu, ze względu na brak dostatecznych materiałów źródłowych, powiedzieć możemy bardzo niewiele. Pojawiają się już jako miasta i są to: Dąbrowice, Działoszyn, Krośniewice, Tuszyn, Widawa.

MIEJSCOWOŚCI WEDŁUG CZASU NADANIA PRAW MIEJSKICH

GRANICA WOJEWÓDZTWA

GRANICA POWIATU

GRANICA GMINY

LASY

WODY POWIERZCHNIOWE

HISTORYCZNE SZLAKI HANDLOWE DROGOWE

HISTORYCZNE SZLAKI HANDLOWE WODNE

ŚRENIOWIECZNE

NOWOŻYTNE

DZIEWIĘTNASTOWIECZNE
ZWIĄZANE Z EPOKĄ UPRZEMYSŁOWIENIA

DWUDZIESIETOWIECZNE

MIASTA OGRODY POWSTAŁE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

1 SOKOLNIKI ŁĄS

2 GROTKI

3 WISKITNO ŁĄS

4 WIŚNIOWA GÓRA

5 TUSZYN ŁĄS

6 KOLUMNIA ŁĄS

W dziejach historycznych miast można wyróżnić:

- miasta, które nigdy nie utraciły praw miejskich: Brzeziny, Działoszyn, Koluszki, Kutno, Łask, Łęczyca, Łowicz, Łódź, Opoczno, Ozorków, Pabianice, Piotrków Tryb., Przedbórz, Radomsko, Rawa Maz., Sieradz, Skierniewice, Tomaszów Maz., Warta, Wieluń, Zduńska Wola, Żelów, Zgierz
- miasta o prawach miejskich utraconych w 1870 r. i odzyskanych w:
 - I ćwierćwieczu XX w.: Aleksandrów Łódzki, Bełchatów, Biała Rawska, Błaszki, Głowno, Konstantynów Łódzki, Krośnice, Poddębice, Stryków, Sulejów, Szadek, Tuszyn, Uniejów, Wieruszów, Złoczew, Żychlin,
 - II poł. XX w.: - Drzewica, Kamieńsk, Pajęczno
- dawniej miasta, obecnie wsie gminne – Będków, Białaczów, Bielawy, Bolesławiec, Bolimów, Brzeźnica Nowa, Buczek, Budziszewice, Burzenin, Dmosin, Gorzkowice, Grabów, Inowłódz, Jeżów, Kiernozia, Lutomiersk, Lututów, Łubnice, Oporów, Osjaków, Parzęczew, Piątek, Rozprza, Rusiec, Rzeczyca, Rzgów, Sokolniki, Szczerców, Świnice Warckie, Ujazd, Widawa, Witonia, Wolbórz, Żarnów, Żytno,
- dawniej miasta, obecnie wsie: Błogie, Bratoszewice, Brus, Brzeźnica Stara, Budzynek, Chełm, Dąbrowice, Gieczno, Goraj (Byszew), Kałów, Kamion, Kazimierz, Małyń, Mazew, Nakielnica, Niemysłów, Orłów, Pławno, Przerąb, Ruda, Skoszewy, Skotniki, Sobota, Spycimierz, Toporów,
- dawniej miasta, obecnie w granicach innych: Grocholice (Bełchatów), Łąkoszyn (po 1793 Kutno) ,

Z uwagi na stopień rozwoju układu przestrzennego miejscowości M. Kulesza (2001) wyróżnił **układy**:

- **nierozwinięty** – rozplanowanie miejscowości zawiera tylko część elementów charakterystycznych dla układów lokacyjnych lub dominującymi są elementy wcześniejsze, nigdy nie wykształciły typowego układu miejskiego, układ wykształcony wzdłuż najczęściej jednej lub dwóch dróg (np.: Buczek, Gieczno, Przerąb, Skoszewy, Orłów, Rzeczyca, Toporów, Żytno),
- **rozwinięty częściowo** - rozplanowanie miasta obejmuje głównie rynek oraz częściowo rozwinięte działki przyrynkowe i ulice wylotowe (np.: Będków, Dąbrowice, Parzęczew, Lututów),
- **rozwinięty prosty** – z prawidłowym planem rynku wraz z ulicami oraz wyraźnie wyznaczone granice działek przyrynkowych, które tworzą bloki urbanistyczne (np.: Błaszki, Grocholice, Inowłódz, Kiernozia, Lutomiersk, Łask, Poddębice, Rzgów, Szadek, Szczerców, Tuszyn, Ujazd, Widawa, Wieruszów, Zgierz, Złoczew, Żychlin),
- **rozwinięty złożony** – zawiera wszystkie elementy układu rozwiniętego prostego z dodatkową siecią ulic, bloków, placów (np.: Brzeziny, Łęczyca, Pabianice, Sieradz, Uniejów).

Elżbieta Muszyńska w swojej pracy doktorskiej p.t. *Problemy zagrożonych reliktyw urbanistycznych małych miast regionu łódzkiego* dokonała podziału miast według **typów rozplanowania**:

- **układy wiejskie:**

- typ ulicowy jednokierunkowy np.: Budziszewice, Budzynek, Byszew, Dmosin, Kałów, Niemysłów, Oporów, Skoszewy, Witonia,
- typ złożony wieloulicowy np.: Bratoszewice, Buczek, Gieczno, Gorzkowice, Kamion, Przerąb, Orłów, Mazew, Sokolniki, Świnice Warckie, Rusiec, Rzeczyca, Toporów, Żytno,
- wczesnośredniowieczne układy targowe bez założeń późniejszych np.: Małyń, Łubnice, Grabów Łęczycki,

- **układy miejskie:**

jednoczłonowe:

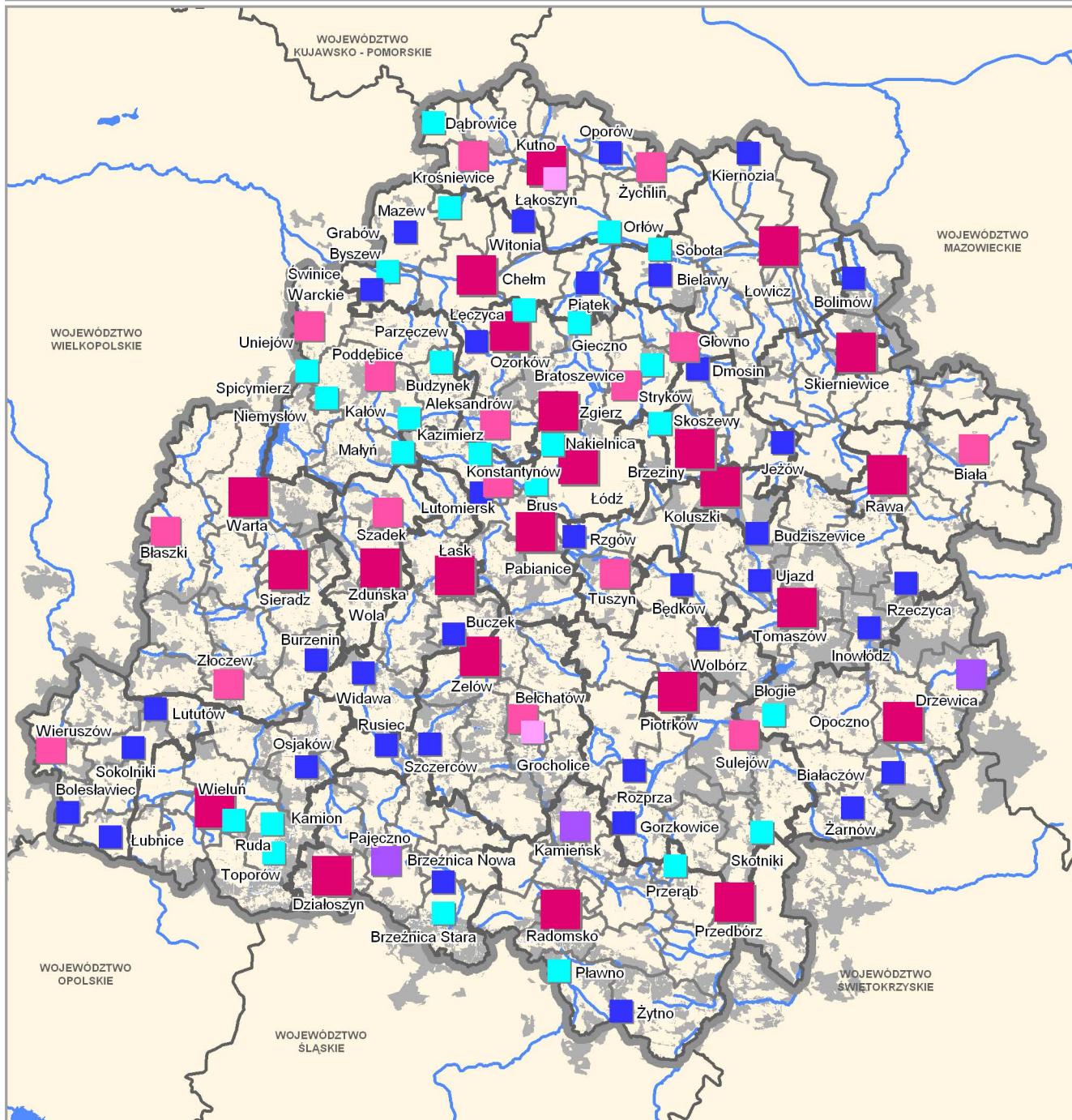
- średniowieczne układy lokacyjne bez założeń późniejszych np.: Bielawy, Bolesławiec, Inowłódz, Kamieńsk, Kazimierz, Rozprza, Sobota,
- średniowieczne układy lokacyjne z późniejszymi nawarstwieniami np.: Bolimów, Jeżów, Grocholice, Lutomiersk, Lututów, Krośniewice, Parzęczew, Piątek, Rzgów, Szczerców,
- układy nowożytne np.: Złoczew, Kiernozia,

wieloczłonowe:

- układy wieloczłonowe o nawarstwionych założeniach z różnych epok np.: Biała Rawska, Osjaków, Sulejów, Tuszyń, Warta, Widawa, Żychlin,
- układy wieloczłonowe o czytelnie rozdzielonych założeniach z różnych epok np.: Będków, Burzennin, Brzeźnica, Działoszyn, Pławno, Stryków, Szadek, Uniejów, Ujazd.

Spośród wszystkich miast województwa łódzkiego specyficzną strukturę zawodową mieszkańców posiadały małe miasteczka. Większość z nich, niezależnie od genezy i rozwoju układu przestrzennego w okresach upadku gospodarczego kraju, powodowanego najazdami, rozbiorami itp. pozostawała właściwie wsiami. Głównym zajęciem mieszkańców tych małych miasteczek było rolnictwo, natomiast handel i rzemiosło pozostawało zajęciami dodatkowymi i to tylko dla nieznacznej części ludności. Dominacja ludności rolniczej (nawet do 80 %) w miasteczkach, spowodowała wytworzenie się zarówno charakterystycznych cech planu, jak i układu przestrzennego oraz architektury. W zabudowie miasteczek następowało przemieszanie się budynków mieszkalnych o typie miejskim wraz z budynkami gospodarczymi. W zagospodarowaniu przestrzennym zaś pojawiły się dodatkowe wąskie uliczki dojazdowe, niekiedy bardzo liczne, jako konieczność zapewnienia dojazdów gospodarczych. Z biegiem czasu powstały całe ulice stodołne lub dzielnice stodołne (np. Kazimierz, Działoszyn, Lutomiersk, Łask, Łódź, Osjaków, Parzęczew, Piotrków, Szadek, Warta, Złoczew, Zgierz). Wznoszono drewniane domy, których styl był przenoszony ze wsi. Dopiero w drugiej połowie XIX stulecia budownictwo mu

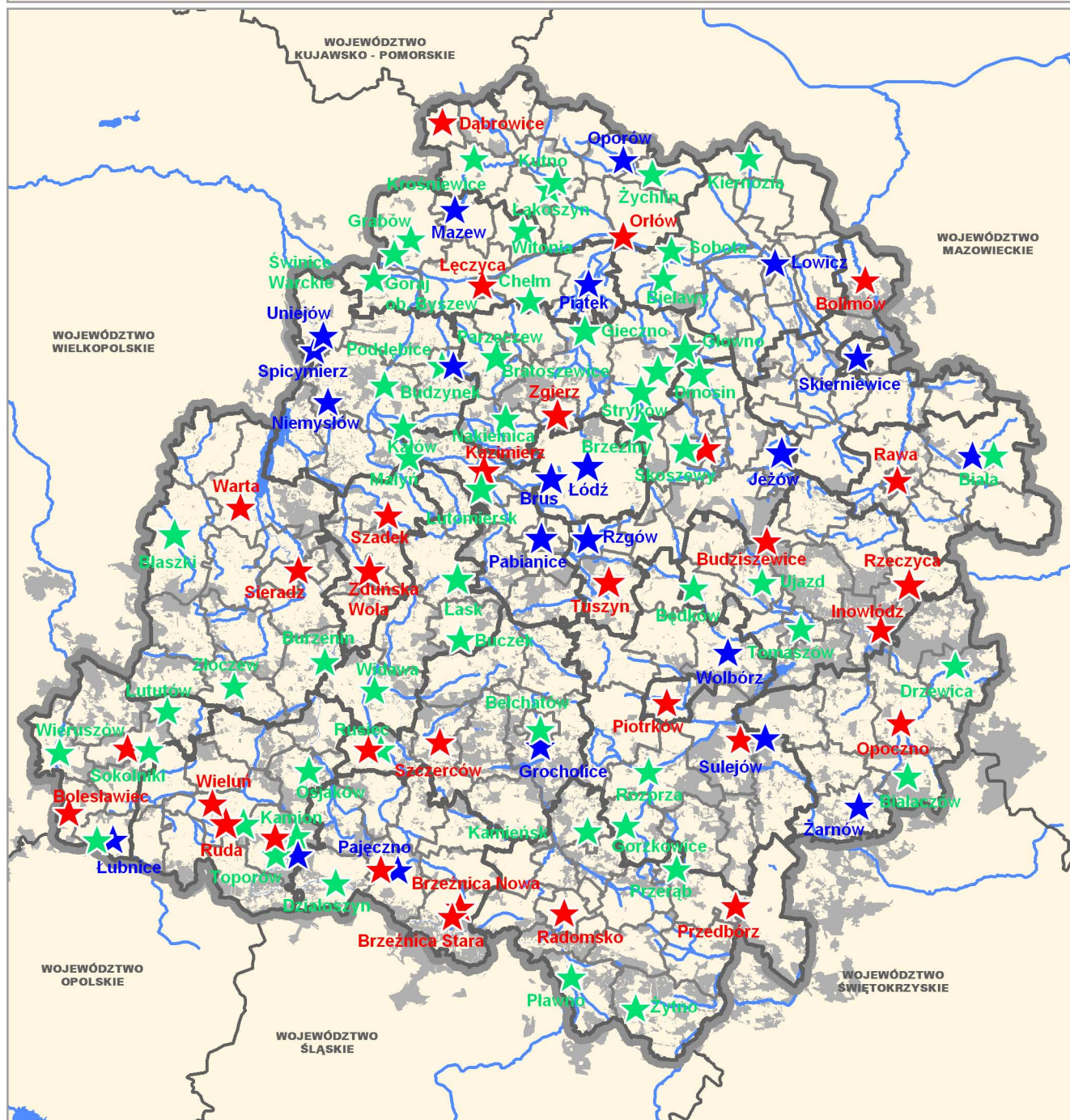
DZIEJE HISTORYCZNE MIAST

- GRANICA WOJEWÓDZTWA
- GRANICA POWIATU
- GRANICA GMINY
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE

- MIASTA, KTÓRE NIGDY NIE UTRACIŁY PRAW MIEJSKICH
- MIASTA O PRAWACH MIEJSKICH UTRACONYCH W 1870 R., I ODDZYSKANYCH W:
- I CIEWIERĆWIECZU XX W.
- II POŁOWIE XX W.
- DAWNIEJ MIASTA OBECNIE WSIE GMINNE
- INNE WSIE DAWNIEJ MIAST
- DAWNIEJ MIASTA, OBECNIE W GRANICACH INNYCH MIAST

MIASTA WEDŁUG WŁASNOŚCI

Źródło: Jan Dylik, Województwo ze stolicą bez antenatów.

- GRANICA WOJEWÓDZTWA
- GRANICE POWIATÓW
- GRANICE GMIN
- LASY
- WODY OTWARTE

- MONARSZE
- SZLACHECKIE
- DUCHOWNE

rowane zaczęło zastępować drewniane. Pojawiła się wówczas charakterystyczna dla wielu miasteczek zabudowa murowana parterowa, ciągnąca się zazwyczaj jako zwarta pierzeja wzdłuż ulicy. Wraz z rozwojem gospodarki kapitalistycznej pojawiła się tendencja do budowania większych domów tzw. kamienic, chcąc w ten sposób nadać miasteczkom oblicze miast wielkich. Takie ambicje wielkomiejskości są cechą charakterystyczną polskich miasteczek, szczególnie tych leżących na szlakach komunikacyjnych, wzdłuż których szybciej rozchodziły się wpływy wielkomiejskie. W ten sposób w wielu ówczesnych miasteczkach następowało przemieszanie zabudowy drewnianej z murowaną małą i wielkomiejską (np.: Przedbórz, Sulejów, Warta).

Miasta ze względu na własność można podzielić na:

- monarsze – m.in.: Bolesławiec, Bolimów, Brzeziny, Brzeźnica Stara, Brzeźnica Nowa, Budziszewice, Dąbrowice, Inowódz, Kamion, Łęczyca, Opoczno, Orłów, Pajęczno, Piotrków Trybunalski, Przedbórz, Radomsko, Rawa Mazowiecka, Ruda, Rusiec, Rzeczyca, Sieradz, Szadek, Szczerców, Tuszyn, Warta, Wieluń, Zgierz,
- duchowne – m.in.: Biała Rawska, Błogie, Brus, Budynek, Grocholice, Jeżów, Łowicz, Łódź, Łubnice, Mazew, Niemysłów, Oporów, Pabianice, Pajęczno, Piątek, Rzgów, Skierniewice, Spycimierz, Sulejów, Toporów, Uniejów, Wolbórz, Żarnów,
- szlacheckie – m.in.: Będków, Białaczów, Bełchatów, Bielawy, Błaszki, Buczek, Budzynek, Burzcin, Chełm, Dmosin, Drzewica, Działoszyń, Gieczno, Głowno, Goraj (ob. Byszew), Gorzkowice, Grabów Łęczycki, Kałów, Kamieńsk, Kamion, Kazimierz, Kiernoza, Kutno, Krośniewice, Lutomiersk, Lututów, Łask, Łąkoszyn, Łubnice, Małyń, Nakielnica, Osjaków, Parzęczew, Pławno, Przerąb, Rozprza, Rusiec, Sobota, Sokolniki, Stryków, Świnice Warckie, Tomaszów Maz. Ujazd, Władawa, Złoczew, Żychlin.

Opis historycznych zespołów miejskich i wiejskich

✓ *Zespoły miejskie*

ALEKSANDRÓW ŁÓDZKI – jest to młody organizm urbanistyczny powstały na surowym korzeniu. Był pierwszą w regionie łódzkim, obok Ozorkowa, osadą sukienniczą założoną przez właścicieli ziemskich. W latach 20-tych XIX w. nie był jeszcze miastem lecz osadą wiejską o nazwie Brużyca Wielka. Właściciel majątku Bratoszewski rozpoczął starania o utworzenie osady sukienniczej. Na jej lokalizację przeznaczył obszar położony przy drodze ze Zgierza do Lutomierska. Był to teren wysoczyzny, który umożliwiał wykorzystanie do napędu wiatraków. Przybywającym kolonistom ze Śląska i Wielkopolski zapewniał korzystne warunki osiedlenia. W wyniku starań właściciela osady w 1822 r., na mocy postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego osada uzyskała status miasta prywatnego i nazwę Aleksandrów od imienia cara Aleksandra I. Do 1830 r. następował szybki rozwój miasta. W planie urbanistycznym Aleksandrowa osią była wspomniana wcześniej droga ze Zgierza do Lutomierska, przy której wyznaczono duży rynek, na planie zbliżonym do kwadratu (ok. 180 x 200 m), z którego wybiegały ulice. W północnej części miasta wyznaczono plac targowy, zaś w 1818 r. został wyznaczony cmentarz katolicki. Przy placach, drodze głównej i pozostałych ulicach wyznaczono w planie 215 parceli budowlanych. W 1816 r. rozpoczęto budowę jednonawowego kościoła rzymsko-katolickiego w stylu klasycystycznym, w południowo-wschodnim narożniku rynku oraz plebanię. W 1824 r. do użytku oddano nowy budynek ratusza w południowej pierzei rynku. W 1829 r. w sąsiedztwie ratusz wzniesiono jatki miejskie przeznaczone na sklepy piekarskie i rzeźnicze, połączone z ratuszem krytą partelową galerią.

Zgodnie z aktem erekcyjnym północną część miasta przeznaczono na dzielnicę żydowską, w której w 1826 r. wzniesiono drewniany, kryty gontem dom modlitwy oraz dom rabina. Największy ruch budowlany przypada na lata 1816 – 1824. Zabudowa koncentrowała się wokół rynku i wzdłuż głównych ulic. Lokalizacja nowych zabudowań musiała być zgodna z zaleceniami przepisów rządowych, a więc budynki musiały być na podmurówce i kryte blachą cynkową. Podobne do siebie były domostwa rękodzielników. Podstawowym budulcem było drewno, dachy dwuspadowe naczółkowe kryte gontem. Część pomieszczeń w domach przeznaczona była na warsztaty. Obok domów rękodzielników architekturę przemysłową reprezentują wiatraki, wznoszone głównie w latach 1821 – 1846 w południowej, najwyżej położonej części miasta i w północnej, opadającej ku Bzurze. Były one niewielkie o jednym kole tzw. ganku. Obok targowiska, po obu stronach ul. Warszawskiej wykopano dwa stawy o funkcji przeciwpożarowej. W zagospodarowaniu przestrzennym miasta duże znaczenie odgrywała zieleń. W 1824 r. na rynku powstał park spacerowy w stylu angielskim z klombami i trawnikami. Rozwój Aleksandrowa został przerwany po powstaniu listopadowym, co doprowadziło do emigracji wielu sukienników i zubożenia mieszkańców. W latach 1830 – 1864 miasto przeżywa stagnację, którą pogłębia konkurencja szybciej rozwijających się miast rządowych - Łodzi i Zgierza oraz brak połączenia drogowego z Łodzią. Wreszcie w 1870 r. traci prawa miejskie na mocy carskiej reformy administracyjnej. Powolne ożywienie miasta następuje dopiero w latach 80-tych XIX w., kiedy to powstają nowe fabryki. Układ przestrzenny zakładów jest charakterystyczny dla zabudowań fabrycznych powstałych w Aleksandrowie na przełomie XIX w. Powstawały one bez ogólniejszej koncepcji urbanistycznej jako odręb-

ny i samowystarczalny organizm gospodarczy. W tym też okresie następują zmiany pierwotnego planu zagospodarowania polegające na wytyczeniu nowych ulic i dokonaniu przy nich wtórnej parcelacji na działki budowlane. W 1910 r. uruchomiono linię tramwajową do Łodzi, zaś podjęta inicjatywa realizacji linii kolejowej Łódź – Aleksandrów nie została dokończona.

W 1924 r. повторно przyznano Aleksandrowi Łódzkiemu prawa miejskie. Po 1925 r. następują kolejne zmiany w układzie przestrzennym – powstają nowe ulice, park przy ul. Zielonej o pow. 0,5 ha oraz nowe zakłady przemysłowe.

Aleksandrów nie ucierpiał specjalnie w czasach wojen. Do lat 50-tych – 60-tych XX w. nie wykształciły się większe obszarowo zespoły zwartej zabudowy. W ostatnich latach ubiegłego stulecia zaszły niekorzystne zmiany wywołane chaosem budowlanym, a nowa zabudowa wielorodzinna i jednorodzinna oraz likwidacja dawnych podziałów częściowo zachwiały prostokątny układ.

W krajobrazie Aleksandrowa zachowały się jednak najcenniejsze elementy z okresu powstania miasta i jego wczesnego rozwoju. Założenie XIX-wieczne zostało utrzymane bez zasadniczych zmian w stosunku do pierwotnego układu. Z tego powodu bezwzględnej ochronie konserwatorskiej podlegają ulice i place z tego okresu oraz istnieje zakaz regulacji. Ochroną należy objąć zespoły najstarszej zabudowy, skupione głównie przy rynku i najstarszych ulicach – budynki rzemieślników z okresu zakładania osady sukienniczej, charakterystyczne zespoły fabrykanckie i pojedyncze obiekty, jedne z najstarszych zachowanych budowli: kościoły, ratusz, jatki miejskie. Wszystkie te elementy podlegają ochronie z uwagi na czas powstania i ich znaczenie w historii miasta i okręgu przemysłowego. Zabudowa Aleksandrowa Łódzkiego następowała według typowych przykładów architektury Królestwa Kongresowego i posiada wspólne cechy z założeniem architektonicznym Starego Miasta w Łodzi.

Fot. 17. Belchatów. Kościół w zespole klasztornym o.o. Franciszkanów (XVIII w.)

fot. M. Pabich, 2004

BELCHATÓW – z 1591 r. pochodzi pierwsza wzmianka. Był wówczas wsią dziedziczną rodziny Kowalewskich i Rychłowskich, położony nad małą rzeką Rakówką. Prawdopodobnie z inicjatywy właścicieli w 1737 r. miała miejsce lokacja miasta, jednak z czasem zaczęło ono podupadać. Epoka wielkiego uprzemysłowienia nadała miejscowości nowe oblicze. Zaczęły wówczas powstawać fabryki tkackie. W 1822 r. nastąpiło nadanie praw miejskich. Miasto rozwijało się wzdłuż dróg wylotowych, głównie w kierunku północnym, północno-wschodnim i wschodnim, gdzie w czasie regulacji miasta wytyczono nowy rynek w kształcie prostokąta.

Utrata praw miejskich nastąpiła w 1870 r., ponowne nadanie miało miejsce w 1924 r.

W części zachodniej zachowało się miasto historyczne z dworem i kościołem parafialnym. Utrzymało ono swój

układ oparty o duże przestrzenie placowe dwóch rynków. W południowo-wschodniej części miasta powstały natomiast grupy obiektów przemysłowych.

Układ urbanistyczny zachował się w rozplanowaniu jedynie w najbliższym otoczeniu rynków (Pl. Narutowicza i Pl. Wolności). Zachowany jest układ historycznych dróg wylotowych, a zabudowa zabytkowa zachowana głównie w historycznym centrum i wyspowo w zespołach przemysłowych. Na panoramę historyczną z dominantą kościoła franciszkanów złożyły się elementy współczesne, nowe osiedla mieszkaniowe oraz wielkokubaturowe budynki użyteczności publicznej czy elementy infrastruktury technicznej.

Fot. 18. Belchatów. Założenie dworsko – parkowe (XVIII w.)

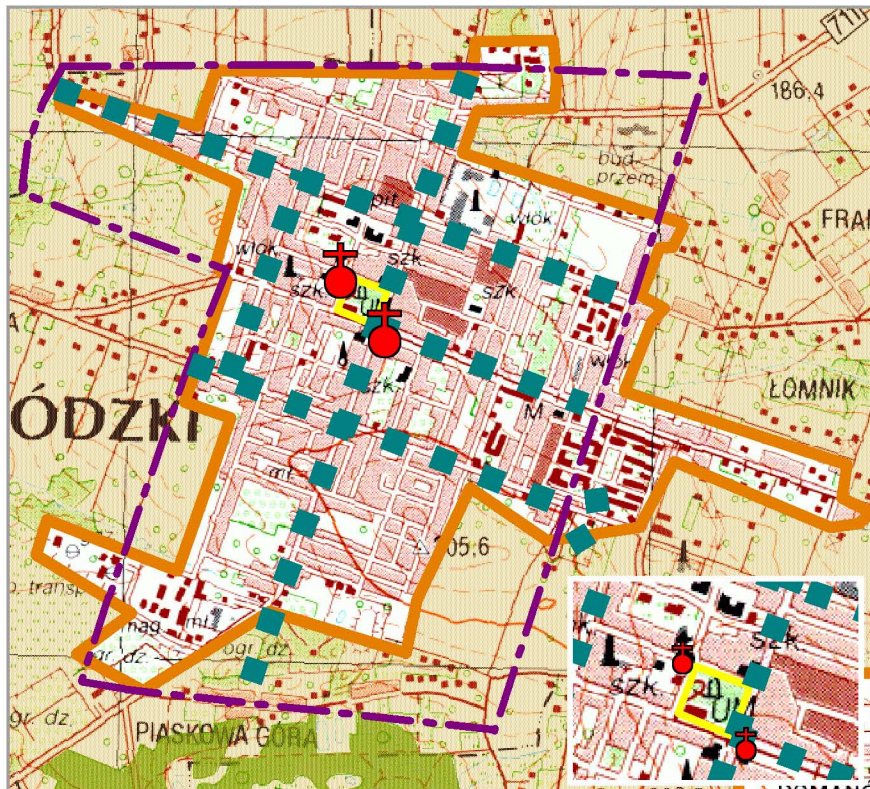
fot. M. Pabich, 2004

BĘDKÓW – pierwsza wzmianka pochodzi z 1232 r., a dokument lokacyjny z 1453 r. Nazwa osady wywodzi się od imienia rycerza Banda. Słowo ‘band’ oznaczało żelazną obręcz, a użyte jako imię własne świadczyło o dzielności i sile właściciela. W latach 1223 – 33 pojawia się w zapiskach nazwa Banków, zaś w 1413 r. zgermanizowana forma Bathkow. W 1462 r. przy dawnym placu targowym wybudowano kościół w stylu neogotyckim. Największy rozkwit nastąpił w wieku XVIII, kiedy to właściciel Będkowa Dembowski zamierzał stworzyć z niego ośrodek życia gospodarczego Polski i Europy. Najprawdopodobniej powstało wówczas Nowe Miasto z prostokątnym placem i nie istniejący dziś budynek giełdy zbożowej. W początkach XIX w. plany rozwoju i rozbudowy miasta upadły, a Będków utracił na zawsze prawa miejskie.

Ślady miejskiej przeszłości pozostały w układzie przestrzennym. Zarysowują się dwa główne etapy rozwoju – część zachodnia z nieregularnym trójkątnym rynkiem przy kościele z okresu, gdy Będków przekształcił się ze wsi w osadę targową oraz część wschodnią z prostokątnym rynkiem z XVIII w. o zabudowie zwartej.

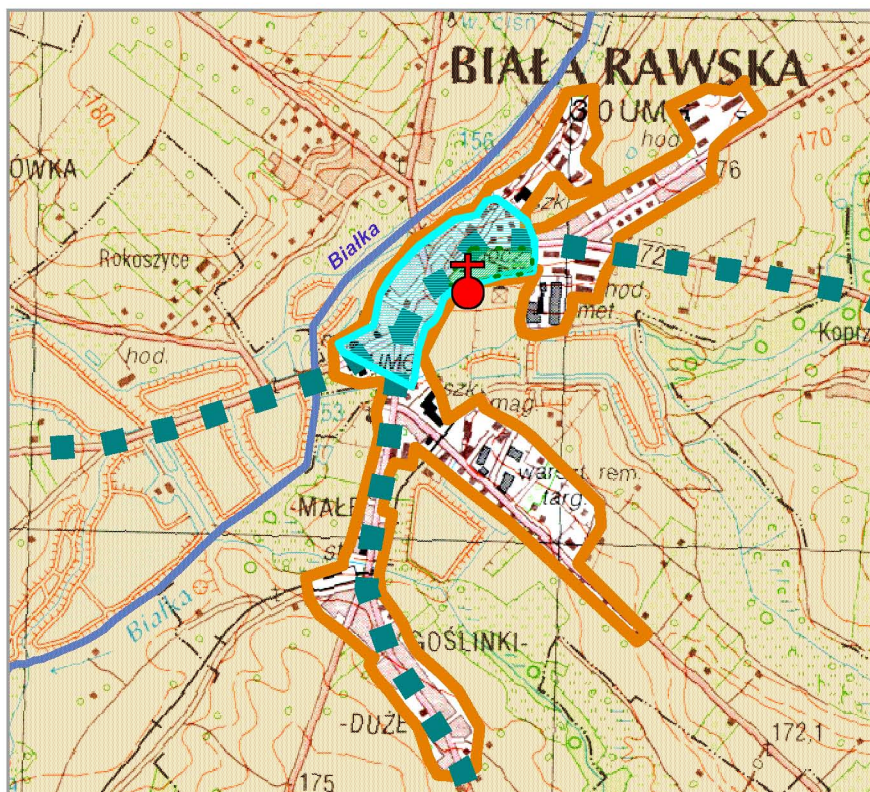
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Aleksandrów Łódzki

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- DROGI HISTORYCZNE
- ZARYS RYNKU
- ZASIĘG MIASTA Z OKRESU POWSTANIA 1815 - 30 R.
- ✕ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

Biała Rawska

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODOBNY PRZEBIEG SZLAKÓW HISTORYCZNYCH
- PRAWDOPODOBNY ZASIĘG MIASTA ŚREDNIOWIECZNEGO
- ZAŁOŻENIE PARKOWE
- ✕ KOŚCIÓŁ - DOMINANTA PRZESTRZENNA
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

Dużą wartość historyczną posiada kościół parafialny p.w. Narodzenia NMP. Jest to jedna z bardziej oryginalnych budowli gotyckich na terenie Polski Środkowej zbudowana w 1462 r.

Niestety Będków podzielił los wielu innych miast polskich, które podupadły w wyniku wojen, zamieszek i zaborów.

BIAŁA RAWSKA – w źródłach historycznych po raz pierwszy wzmiankowana w 1246 r. Położona na ziemi mazowieckiej była jedną z jej najstarszych osad. W początkowym okresie swojego istnienia funkcjonowała jako ośrodek włości monarszej, następnie kościelnej, zaś w XVIII i XIX w. szlacheckiej. Już w XII w. Biała Rawska jako gród kasztelański pełniła ważne funkcje administracyjne i handlowe, czemu sprzyjało prawdopodobne istnienie komory celnej. W tym samym wieku w Białej znajdował się kościół pod charakterystycznym wówczas wezwaniem św. Wojciecha. Na początku XIV w. straciła nieco na znaczeniu na skutek przeniesienia siedziby kasztelani do pobliskiej Rawy. Jeszcze do połowy XV w. Biała była wsią, która mimo utarty pozycji politycznej uzyskała prawa miejskie w okresie 1472 - 1498 r. Wówczas też władzę nad miejscowością przejęli biskupi chełmscy, którzy w XVI w. wynegocjowali u króla przywileje targów i jarmarków. Dzięki nim miasto mogło się rozwijać, co dodatkowo ułatwiało korzystne położenie na szlakach komunikacyjnych prowadzących m. in. od Czerska i Łęczycy do Sandomierza. Wiek XVII i XVIII nie należały do świetnej karty miasta, gdyż wojny szwedzkie przyniosły liczne zniszczenia. W okresie od połowy XVIII w. do 1879 r. Biała Rawska należała do wielkopolskiej rodziny – Leszczyńskich. Od 1795 r. znajdowała się w granicach zaboru pruskiego. W dziewiętnastym stuleciu powstał w Białej romantyczny zespół pałacowy.

Fot. 19. Biała Rawska. Dawna bożnica (XIX w.)

fot. S. Gontarek, 2000

Wiek XIX nie przyniósł żadnych pozytywnych zmian gospodarczych i w 1870 r. Biała utraciła prawa miejskie. Uzyskanie połączenia kolejką wąskotorową przez Rawę Mazowiecką z normalnotorową Kozłuski – Skierniewice nie wpłynęło na poprawę sytuacji ekonomicznej zwłaszcza w obliczu I wojny światowej. Mimo to w 1925 r. Białej Rawskiej przywrócono prawa miejskie.

Podczas II wojny światowej Biała Rawska podzieliła los wielu polskich miast będąc miejscem lokalizacji getta żydowskiego. Działania wojenne oszczędziły jednak obiekty zabytkowe m. in. najbardziej wartościowe – dwunastowieczny kościół i dziewiętnastowieczny zespół pałacowo – parkowy.

Ciekawostką układu przestrzennego jest to, że rynek miejski ustawiony był osiowo w stosunku do dawnego placu targowego, co było zwiastunem nowych prądów w sztuce Europy, zwiastunem renesansowej kompozycji urbanistycznej. W każdym razie Biała Rawska reprezentuje jedyny w swym rodzaju, unikatowy w Polsce, przykład rozplanowania miasta z epoki przejściowej od średniowiecza do renesansu, podyktowany przy tym specjalnymi warunkami własnościowymi. (A. Domański 1961). Z tego powodu cały obszar starego miasta objęty jest strefą ścisłej ochrony konserwatorskiej.

Fot. 20. Biała Rawska. Zespół pałacowy (XIX w.)

fot. S. Gontarek, 2000

BIAŁACZÓW – należy do starych osad. Stąd pochodził, urodzony na początku XIII w. biskup krakowski Prandota, który ufundował kościół parafialny p.w. św. Stanisława, i właśnie jego uważa się za założyciela Białaczowa. Pierwotnie był siedzibą rodu Odrowążów. W 1456 r. Kazimierz Jagiellończyk ponowił nadanie prawa miejskiego magdeburskiego. Na skutek braku podstaw gospodarczych i położenia w znacznej odległości od główniejszych dróg, na słabo zaludnionym terenie, Białaczów nie uzyskał większego znaczenia. Do połowy XVII w. pełnił funkcję miasteczka rolniczego, następnie

spadł do poziomu wsi. W II poł. XVIII. dobra białaczowskie odziedziczył Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Czteroletniego, który postanowił zmienić Białaczów w dobrze prosperujące miasteczko. Ponownie lokował miasto na 18 łanach, siedzibę klucza majątkowego. W 1800 r. z inicjatywy Małachowskiego powstał klasycystyczny pałac z założeniem parkowym. Białaczów uzyskał podstawy egzystencji miejskiej – nastąpił rozwój zakładów górniczo-hutniczych w Rudzie Białaczowskiej, Petrykozach i Sendowie oraz wiele innych obiektów produkcyjnych w okolicy. W 1877 r. w kluczu białaczowskim czynne były 4 kopalnie rudy żelaza, wielki piec i 5 fryszerok. Małachowski nie znalazł godnych siebie następców, gdyż już w XIX w. Białaczów zaczął tracić na znaczeniu, co w końcu doprowadziło do utraty praw miejskich w 1869 r.

Układ urbanistyczny Białaczowa złożony jest z trzech odrębnych lecz powiązanych kompozycyjnie elementów: właściwego miasta, zespołu parkowo-pałacowego oraz zespołu folwarcznego Stanisławów. Stary rynek znajdował się na północ od obecnego, na poszerzeniu drogi z Końskich do Opoczna, po obu stronach kościoła. Linia zabudowy obecnego rynku pochodzi z XVIII w. Plac w formie wydłużonego regularnego trapezu oparty jest krótszą podstawą o drogę z Miedzny Drewnianej do Końskich, od wschodu łączy się kompozycyjnie i komunikacyjnie z ciągiem szerokich ulic Sobińskiej i Parczowskiej, a od zachodu z zespołem parkowo-pałacowym, częściowo zachowaną, wielką aleją parkową prowadzącą do budynku pałacowego. Park krajobrazowy z perspektywicznym podjazdem przed pałacem, rzeczką, pasmem stawów oraz architekturą parkową rozciąga się na obszarze odpowiadającym powierzchniowo układowi miejskiemu. Najmniejszym powierzchniowo elementem jest przedmieście Stanisławów - położony w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu i połączony z XIX-wiecznym folwarkiem. W panoramie Białaczowa czytelne są poszczególne elementy układu rozplanowania, a zwłaszcza miasteczko i zieleń zespołu parkowo-pałacowego (fot. 21). Układ rozplanowania oraz sylweta zespołu przestrzennego Białaczowa zachowały się w znacznym stopniu od czasów marszałka Małachowskiego. Z tego czasu pochodzi również podział bloków przyrynkowych i działek po wschodniej stronie ulic: Sobińskiej, Parczowskiej i Kościelnej. Sylwetę układu akcentuje dominanta zewnętrzna, którą stanowi kościół, dominantą wewnętrzną jest budynek ratusza.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

BIŁACZÓW – os. miejsk. nad rz. Węglanką pow. opoczyński. Z tąd zapewne pisze się w dok. z r.1233 Krzesław "comes de Balacow" obecny na zjeździe w Skaryszowie. Z tąd też pochodzi Prandota biskup krakowski, założyciel kościoła i parafii. Za Dłudosza było już miasto (oppidum) i wieś na obszarze której powstało. Dziedzicem był Stanisław Odrowąż. Na początku XVII w. istnieje kościół par. drewniany z prezbiterium murowanym, p. w. św. Jana Chrz. I św. Stanisława. Do par. należało miasto B. (któremu w 1456 r. król Kazimierz ponowił dawne nadania) tudzież 12 wsi. (...)

Fot. 21. Białaczów. Układ urbanistyczny

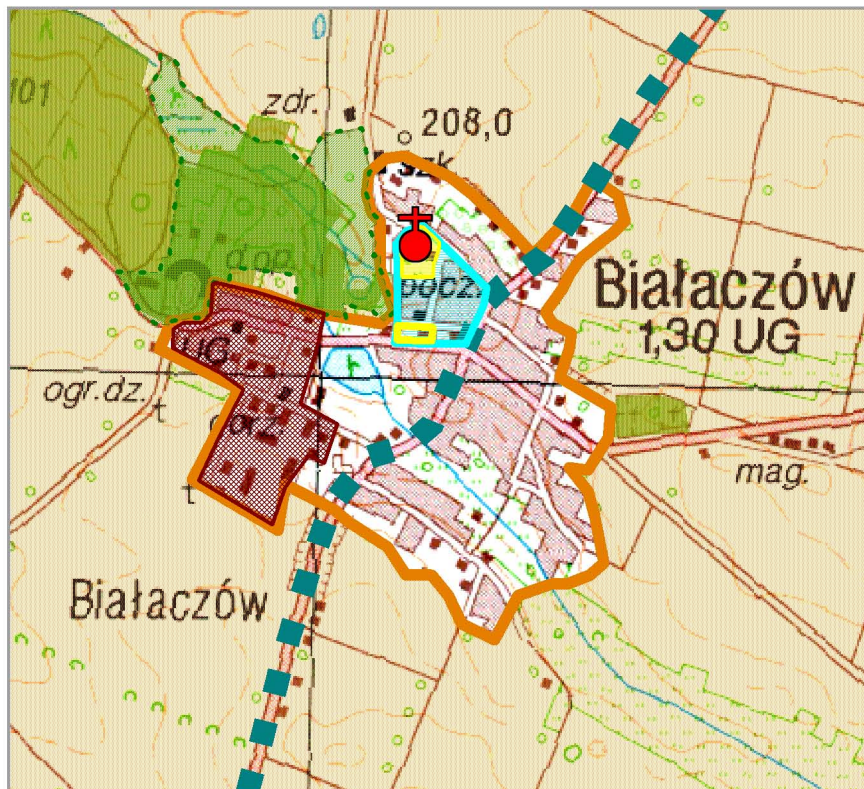
Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

BIELAWY – pierwsza wzmianka o mieście pochodzi z 1381 r., była to wówczas własność rodu Bielawskich. Dokument lokacyjny nie jest znany, natomiast opis miasta z 1820 r. podaje, iż wieś Bielawy uzyskała przywileje miejskie w 1403 r. na wzór Łęczycy od Władysława Jagiełły. Miasto posiadało dogodne warunki rozwoju – usytuowanie przy uczęszczanej traktzie z Mazowsza do Wielkopolski oraz istnienie, co najmniej od połowy XIV w. kościoła, ośrodka rozległej parafii. Na początku istnienia miasta powstała szkoła i kolegium mansjonarzy przy farze oraz łąźnia. W 1459 r. mieszczanie wyekwipowali 6 uzbrojonych żołnierzy na wojnę pruską, co świadczyło o niemałym znaczeniu miasta. Zygmunt August w 1556 r. ustanowił jarmark na św. Wojciecha i targi. W XV w. rozwinął się przemysł browarniczy. W 1775 r. Stanisław August potwierdził przywileje targowe i jarmarczne. Mieszkańcy trudnili się rolnictwem, a miasto ożywiało się tylko w czasie 5 corocznych jarmarków. Prawa miejskie Bielawy utraciły w 1870 r.

BŁASZKI – po raz pierwszy wzmiankowane pod nazwą Błaskowice w 1386 r. Wówczas w miejscowości znajdował się już kościół, a mieszkańcami była szlachta różnych herbów i nazwisk. Dopiero w siedemnastym stuleciu wsią zarządzał jeden właściciel, początkowo Radoszewscy, a następnie Lipsy. Pierwsza funkcja miejska w postaci funkcji handlowej pojawiła się w Błaskach w 1652 r. kiedy to Jan Kazimierz nadał im prawo do odbywania się niedzielnych targów. Mimo to dopiero z 1722 r. pochodzi pierwsza znana informacja o nazwaniu Błazek miastem i ten rok uznaje się za datę lokacji. Potwierdzenia wspomnianego prawa w 1670 i 1722 r. powiększyły liczbę jarmarków do 3, a w późniejszym okresie do 4. Powstanie targu w Błaskach było uwarunkowane dogodnym położeniem przy traktzie handlowym z Wielkopolski do Małopolski, wzdłuż którego powstał obszerny prostokątny rynek. Pod koniec siedemnastego stulecia nastąpiły zmiany w układzie przestrzennym osady targowej nadające jej charakter niewielkiego miasteczka. Przemiany te były możliwe za sprawą właścicieli Lipskich, którzy zdecydowali się zakupić grunty należące do miejscowości w celu wytyczenia

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Białaczów

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZYPUSZCZALNY PRZEBIEG SZLAKU HANDLOWEGO
- RELIKT PLACU TARGOWEGO BĄDŹ RYNKU PRZEDLOKACYJNEGO
- ŚREDNIOWIECZNE MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU
- ZAŁOŻENIE PAŁACOWE (1797 - 1800 R.)
- ZESPÓŁ FOLWARCZNY Z XIX W. (DAWNE PRZEDMIEŚCIE STANISŁAWÓW)
- + KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Błaszki

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG HISTORYCZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO SIERADZ - KALISZ
- ZARYS RYNKU ŚREDNIOWIECZNEGO
- + KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- POZOSTALE TERENY

nowych ulic i osiedlenia mieszczan. Pożary pod koniec XVII w. oraz przejście pod panowanie Prus nie sprzyjały rozwojowi miasta, którego rzemieślniczo - handlowy charakter nie zmienił się, aż do 1939 r. Słaby postęp urbanizacji spowodował, że układ przestrzenny miejscowości jest słabo rozwinięty o miernie zachowanym rozplanowaniu.

BŁOGIE - uważane jest za starą osadę, skoro wchodziły w skład uposażenia kolegiaty św. Floriana w Krakowie. Błogie figuruje w spisach podatkowych z 1510 r. wśród miast powiatu opoczyńskiego. Prawa miejskie otrzymało najpóźniej w ostatnim ćwierćwieczu XV w. Natomiast księga uposażeń J. Łaskiego określa je jako osadę wiejską, należącą do klasztoru sulejowskiego oraz do rodu Duninów – Skrzyńskich. Osada posiadała parafię. W wykazie szosu z 1531 r. obejmującym miasta powiatu opoczyńskiego, Błogiego nie znajdujemy, nie wymieniają go też w zestawieniach miast późniejsze rejestry poborowe. Tymczasem w 1540 r. zanotowano przy miastach pow. opoczyńskiego jedynie karczmy w Błogiem. Na podstawie materiałów źródłowych należy stwierdzić, że na gruncie tej miejscowości miasto nie rozwinęło się, mimo, że w XV wieku doprowadzono do pewnego stadium lokację miasteczka.

BOLESŁAWIEC – już w XIII w. był to ważny punkt komunikacyjny, albowiem tutaj krzyżowały się drogi z Moraw na Kujawy i z Rusi na Śląsk. W rozwidleniu rzeki, na leżącej wśród bagien wyspie, znajdował się gród stożkowaty, w miejsce którego Bolesław Pobożny zbudował zamek ok. 1268 r. (*R. Rosin uważa natomiast, że miejscowość z racji swego położenia musi być starsza i jeżeli wzięła swoją nazwę od Bolesława – założyciela, to musi być to Kędzierzawy*). Bolesławiec należał do dóbr monarszych. Prawa miejskie i nazwa miasta pochodzą prawdopodobnie sprzed 1266 r. Był miastem, w którym targi odbywały się w soboty. W końcu XIII w. i na początku XIV w. był ośrodkiem dystryktu, obejmującego kilkadziesiąt wsi po obu stronach Prosny. Istniała tu komora celna. W 1370 r. miasto weszło w skład księstwa wieluńskiego, które Ludwik Węgierski nadał w lenno Władysławowi Opolczykowi, a Władysław Jagiełło odzyskał dopiero po dziesięcioletnich walkach w 1401 r. Wtedy to podczas oblężenia po raz pierwszy użyto armat. W 1403 r. w mieście znajdowały się: szkoła, młyn, łaźnia oraz folwark miejski i królewski. W XV w. Bolesławiec został stolicą starostwa niegrodowego. Okres wojen przyczynił się do zrujnowania miasta. Po kongresie wiedeńskim Prosna stała się granicą, wówczas część prawobrzeżna miasta wchodziła w obszar Królestwa, a lewobrzeżna leżała w zaborze pruskim. W 1863 r. zorganizowano tu punkt przemytu broni dla powstańców, a w 1870 r. z mocy ukazu carskiego Bolesławiec utracił prawa miejskie.

Układ rozplanowania jest cennym zabytkiem urbanistycznym. Pochodzi z okresu lokacji, reprezentuje typ wrzecionowaty, dominujący na Śląsku, a spotykany też w Wielkopolsce i Ziemi Krakowskiej. Pod względem wielkości i kształtu układ zbliżony jest do rozplanowania pobliskiego i leżącego na tym samym szlaku średniowiecznym Wielunia, czy położonego dalej na północ, także nad Prosną, Kalisza. Jednak w przeciwieństwie do wymienionych miast, Bolesławiec, jako słabszy organizm gospodarczy, w późniejszych wiekach nie rozwinął się przestrzennie i pozostał w zasadzie w granicach jądra średniowiecznego. Centrum układu stanowi rynek o wymiarach 100 x 60 m. Główny trakt komunikacyjny ze wschodu na zachód przechodzi przez miasto, obejmując rynek dwoma ramionami zbiegającymi się

w typowe wrzeciono długości ok. 350 m. Dominantę układu przestrzennego stanowi kościół barokowy z początku XVIII w. Prostokątna siatka ulic, odkształcona nieco zgodnie z ukształtowaniem terenu, tworzy układ typowy dla średniowiecznego polskiego miasta owalnicowego. Jak większość takich miast Bolesławiec powstał obok grodu obronnego, w którego miejscu wybudowano zamek. Typowe jest położenie grodu na terenie o naturalnych walorach obronnych, przy przeprawie traktu średniowiecznego przez rzekę w jej rozwidleniu, wśród bagien, na wzniesieniu usypanym na wyspie. Z dawnego zamku pozostała baszta i fragmenty murów. Dzisiejsza małomiasteczkowa zabudowa, dość zwarta w obrębie jądra średniowiecznego, wychodzi poza nie jedynie wzdłuż dróg wylotowych jako luźne zabudowania wiejskie.

BOLIMÓW – położony był w rozległej Puszczy Bolimowskiej, stanowił własność królewską. O odległej historii świadczą znaleziska archeologiczne i grodzisko położone na północ od miasteczka. Miasto rozwinęło się przy starym trakcie wiodącym z Sochaczewa do Skierniewic i Rawy Mazowieckiej. Pierwotny Bolimów usytuowany był na wyspie wśród mokradeł, w rozgałęzieniu dawnego koryta Rawki. We wczesnym średniowieczu było tu podgrodzie z targiem i wieś z kościołem parafialnym. Lokacja miasta miała miejsce przed 1370 r., a potwierdzenie praw miejskich nastąpiło w 1519 r. W XVI w. istniała szkoła i szpital dla ubogich. Miasto miało prawo odbywania cotygodniowych targów i pięciu jarmarków w roku. Prawa miejskie utracił Bolimów w 1867 r. Posiada typowy dla miast średniowiecznych układ przestrzenny z prostokątnym rynkiem i siatką ulic. W wyniku zniszczeń i odbudowy nastąpiły pewne przekształcenia układu. Na północ od miasta średniowiecznego na wyspie w rozwidleniu rzek, pozostały ślady wsi wczesnośredniowiecznej z późnorennesansowym kościołem parafialnym, wybudowanym w miejscu dawnego drewnianego. Dalej, w kierunku północnym, przy trakcie do Sochaczewa zachowało się prehistoryczne grodzisko stożkowate. Obecna zabudowa wykracza poza jądro średniowieczne wzdłuż dróg wylotowych.

BRATOSZEWICE – niegdyś najmniejsze miasto regionu, które nie mogło się rozwinąć z uwagi na położenie w strefie wpływów silnie rozwijających się ośrodków osadniczych (Strykowa, Główna i Dmosina). Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1418 r. Również przed 1458 r. uzyskała prawa miejskie. Miasto jednak nie posiadało korzystnych warunków dla rozwoju, a pożary i wojny szwedzkie w XVII w. ostatecznie osłabiły ten ośrodek osadniczy. W rezultacie układ przestrzenny nie posiada cech układu miejskiego

Współcześnie Bratoszewice są dużą wsią o zabudowie zwartej zlokalizowanej wzdłuż drogi, a układ przestrzenny miejscowości nie wykazuje cech o charakterze miejskim. Dominantą architektoniczną układu przestrzennego jest zabytkowy późnogotycki kościół parafialny p.w. św. Augustyna (XV/XVI w.). W rozplanowaniu zaznacza się jeszcze jeden istotny element - założenie parkowo – pałacowe, w którym znajduje się zabytkowy murowany pałac z XX w. wraz z zespołem budynków folwarcznych z XIX w., położony w rozległym osiemnastowiecznym parku.

Fot. 22. Bratoszewice. Krajobraz wsi z dominantą kościoła p.w. św. Augustyna (XV/XVI w.)

fot. M. Pabich, 2003

BRZEZINY – pierwsza pisana wzmianka o miejscowości pochodzi z 1329 r. Teren w dolinie Mrożyicy był zasiedlony jeszcze w czasach pradziejowych, co potwierdzają ślady wczesnego osadnictwa. Pierwotnie była to niewielka osada. Z czasem utworzono w mieście parafię, a prawdopodobnie od roku 1339 Brzeziny były siedzibą kasztelanii brzezińskiej. Kościół parafialny p.w. św. Ducha zlokalizowany został na wschód od miasta. To oddalenie podyktowane było względami zdrowotnymi, gdyż przy kościele istniał szpital. Prawa miejskie otrzymały w 1366 r. Na początku XVI w. zostało lokowane nowe miasto, które swoim zasięgiem objęło rynek, powstały z uregulowania dawnego placu targowego wraz z ulicami wychodzącymi z jego narożników. W późniejszych latach XVI w. zaczęły powstawać przedmieścia – pierwsze na północ od miasta nazwano Szydłowcem z odrębnym rynkiem oraz na południu od miasta zwane Nowym Miastem z rynkiem i kościołem św. Anny. Kolejnym było przedmieście na Górkach. Miasto początkowo stanowiło własność książęcą, a następnie od 1839 r. własność szlachecką – rodu Lasockich, później Ogińskich. Brzeziny posiadały dogodne położenie przy szlakach komunikacyjnych, są to zachowane w sieci ulic drogi wylotowe z miasta. Jednym z ważniejszych był fragment przebiegającego przez miasto szlaku z Inowłodzi do Łęczycy i będącego drogą przepędów z Mołdawii do Brandenburgii oraz szlak z Rawy do Kalisza. Brzeziny już w XV stuleciu posiadały katolicką szkołę parafialną, w XVI w. powstała szkoła protestancka, następnie elementarna. W XIX w. istniały też szkoły: rzemieślnicza, elementarna katolicka i protestancka, a także „szkoła prywatna żeńska upoważniona od rządu”. Mieszkańcy trudnili się głównie rolnictwem, a także rzemiosłem i handlem. Brzeziny w swoich dziejach już na początku XV w. były ważnym centrum wyrobu tkanin. Ponieważ jakość wyrabianego wówczas w mieście sukna, była wysokiej klasy, dla podkreślenia tej jakości mawiano o nim „brzezińskie sukno”. W XIX w. produkowano tutaj ciemnoniebieskie sukno na mundury dla polskiego wojska. Sukno eksportowano również do Rosji i Chin. Obok sukiennictwa rozwinęło się krawiectwo.

W 1624 r. zostali sprowadzeni do Brzezin reformatorzy. Wzniesli oni kościół, początkowo drewniany, później murowany wraz z klasztorem, który otoczono murami. Ograniczyło to rozwój przestrzenny miasta w kierunku południowo – wschodnim. W 1815 r. założono osadę kolonistów niemieckich Lasocin.

Fot. 23. Brzeziny. Narożnik rynku

fot. S. Gontarek, 2000

Fot. 24. Brzeziny Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Św. (XIV w.)

fot. S. Gontarek, 2000

W układzie przestrzennym czytelne są elementy pochodzące z różnych epok: obszar dawnej wsi położonej na zachodnim brzegu Mrożycy, miasto lokacyjne na brzegu wschodnim oraz dawne przedmieścia – Szydłowiec, Nowe Miasto i Lasocin. Cechą rozwoju układu urbanistycznego Brzezin jest fakt, że powstające nowe zespoły zabudowy miejskiej (mieszkaniowej i przemysłowej) nie przekształcały średniowiecznego rozplanowania, a pod nową zabudowę przeznaczane były

	OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
	PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO
	ZAŁOŻENIE PARKOWE (XVIII W.)
	ZARYS RYNKU ŚREDNIOWIECZNEGO
	KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
	LASY
	POZOSTAŁE TERENY

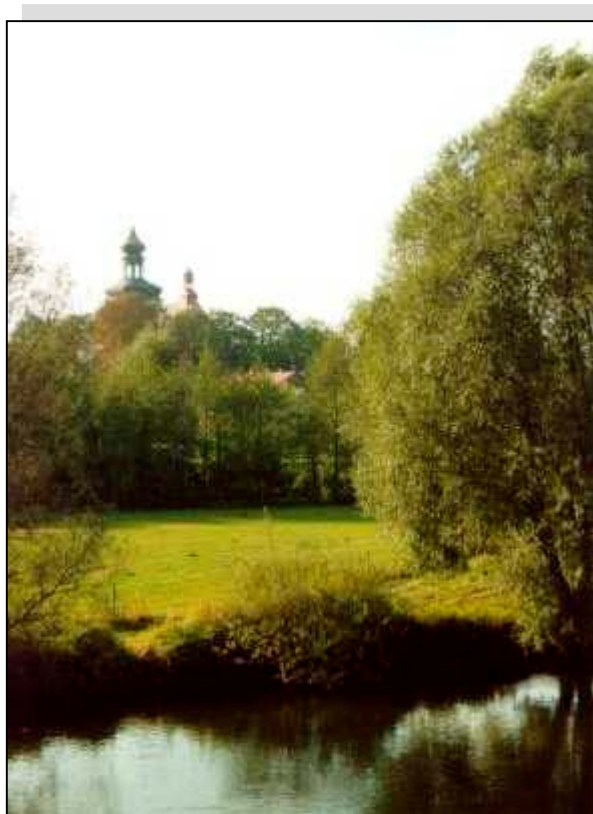
	OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
	PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO
	GRÓD (KONIEC XIII W.)
	PRZYPUSZCZALNA LOKALIZACJA OSADY TARGOWEJ
	TARGOWISKO
	TZW. STARE MIASTO
	MIASTO LOKACYJNE (POCZ. XVI W.)
	ZARYS RYNKU
	TZW. NOWE MIASTO (POCZ. XVI W.)
	PRZEDMIEŚCIE GÓRKI (XVI W.)
	OSADA LOKACYJNA SZYDŁOWIEC (1524 R.)
	FOLWARK
	KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
	WODY POWIERZCHNIOWE
	LASY
	POZOSTALE TERENY

BUCZEK – pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1391 r., natomiast przywilej miejski został nadany w 1549 r. Ostatnia informacja o tym, że Buczek jest miastem pochodzi z 1683 r. Wiadomo też, że w latach 1636 - 1765 istniała tu szkoła. W pobliżu wsi odkryto cmentarzysko z wczesnego średnio-wiecza. Układ przestrzenny nie posiada żadnych cech rozplanowania miejskiego, typowo wiejska zabudowa ciągnie się wzdłuż głównych dróg. W północnej części wsi zachował się gotycki kościół z 1441 r., przebudowywany kilkakrotnie.

BUDZISZEWICE – pierwsza wzmianka pochodzi z 1336 r. i dotyczy fundacji miejscowej parafii. Prawa miejskie otrzymały Budziszewice w 1358 r., a w roku 1407 miała miejsce ponowna lokacja. Miejscowość rozwinęła się przy drodze z Piotrkowa przez Wolbórz i Ujazd w kierunku Łowicza. W 1564 r. istniała tu komora celna.

Układ przedlokacyjny to osada targowa z poszerzeniem głównej ulicy. Układ lokacyjny nie zachował się do czasów współczesnych. Przypuszczalny pierwotny rynek zamieniony został na skrzyżowanie dróg przebiegających przez miejscowość. Częściowo jest zachowana, ale w złym stanie technicznym, zabudowa XIX-wieczna o charakterze wiejskim. Dominantę architektoniczną stanowi kościół parafialny.

BURZENIN – wcześniej Buzanin, Bużenino, Buzenyn, Bużenyno czy Buzanino ma poświadczoną późnośredniowieczną metrykę. W źródłach pisanych pojawia się po raz pierwszy w 1344 r, a lokacja miasta miała miejsce prawdopodobnie już w II poł. XIII w. Miejscowość była wówczas własnością szlachecką, a jej przejęcie z rąk władcy nastąpiło przypuszczalnie w początkach XIV w. i łączy się z protoplastami rodu Burzeńskich (Bużeńskich) herbu Poraj. W I poł. XIV w. rozwinęła się osada targowa, która dzięki staraniom Spytki Burzeńskiego, stolnika sieradzkiego została podniesiona do rangi miasta przez króla Ludwika Węgierskiego w 1414 r. Powtórna lokacja na prawie magdeburskim nastąpiła w 1419 r. W 1587 r. odbył się w Burzeninie zjazd szlachty sieradzkiej, optującej za wyborem Zygmunta Wazy, a w 1651 r. pierwszy bodaj na terenie ziem polskich synod braci czeskich. Do XVII w. istniał szpital i przytułek ustanowiony przez ówczesnych właścicieli miasta. Stojący w mieście przez wieki kasztelański zameczek w 1791 r. został rozebrany.

Fot. 25. Burzenin. Panorama na kościół od strony doliny Warty

fot. M. Pabich, 2002

Fot. 26. Burzenin. Kościół p.w. Krzyża Św. i św. Katarzyny (XVII w.)

fot. M. Pabich, 2002

W 1870 r. Burzenin utracił prawa miejskie. W układzie przestrzennym Burzenina wyodrębnić można dwie różniące się genetycznie części. Najstarszą jeszcze przedlokacyjną (nad Wartą we wschodniej części miasta) oraz młodszą z czasów lokacji. Starsza część pochodzi prawdopodobnie z okresu wczesnego średniowiecza, a zachowany układ działek wokół placu świadczy, że osada mogła powstać na planie okolnicy, z wydłużonym placem targowym. Ślady jego zachowały się do dzisiaj. Młodszy układ przestrzenny zachował cechy wcześniejszego rozplanowania z rynkiem i zabudową pierzejową. Dominantę architektoniczną stanowi kościół p.w. św. Wojciecha, zbudowany w roku 1642 przez Stanisława Pstrokońskiego i zarazem opata tynieckiego. Od strony południowej przylega do kościoła późnorenesansowa kaplica.

DĄBROWICE – pierwsze wiadomości źródłowe pochodzące z 1455 r. stwierdzają istnienie miasta przed 1455 r. Miejscowość od średniowiecza do drugiego rozbioru leżała na pograniczu Łęczyckiego i Kujaw, w dawnym powiecie i województwie łęczyckim. Były własnością królewską, a istniejący kościół pod wezwaniem św. Wojciecha i św. Stanisława wskazuje na wczesne dzieje tej miejscowości. Dane z lat 1458, 1484 i 1504 podkreślają miejski charakter Dąbrowic. W mieście istniał młyn. Po pożarze, w 1507 r. król odnowił prawa miejskie i nadał przywilej na targi oraz 3 jarmarki w roku. Dąbrowice posiadały korzystne położenie na traktach z Łęczycy do Włocławka. Na początku XVII w. znajdował się w mieście, poza kościołem, ratusz, szkoła, i szpital, przy którym w roku 1611 wzniesiono kościół św. Ducha. Mieszkańcy trudnili się niemal wyłącznie rolnictwem, choć było też po 2 kołodziejów, krawców, szewców, kuśnierzy, rzeźników, kowal, 12 piwowarów, 11 szynkarzy. W kolejnych latach miasto ulegało zniszczeniu na skutek wojen i pożarów. W 1753 r. August III odnowił i potwierdził posiadane przez miasto przywileje. Jednak Dąbrowice prawa miejskie utraciły w 1870 r. Zachował się murowany ratusz z połowy XIX w. i kościół parafialny z początków tegoż stulecia.

DMOSIN – miejscowość położona na skraju Mazowsza, w pobliżu dawnych granic Łęczyckiego i województwa rawskiego. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1334 r. Stanowił własność szlachecką. Prawa miejskie chełmińskie otrzymał w 1430 r, które następnie zostały potwierdzone w 1539 r. Jednak miejski charakter utracił już w II poł. XVI w. Rozwojowi miejscowości nie sprzyjało sąsiedztwo silniejszych miast (Brzezina, Głowna). Prawa miejskie utracił w II połowie XVI w. Układ przestrzenny Dmosina ma

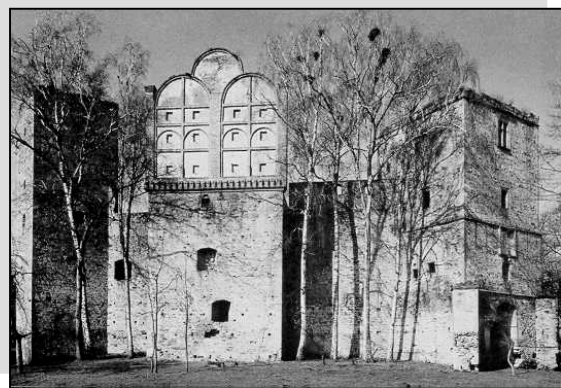
typowy wiejski charakter z zabudową wzdłuż drogi Brzeziny – Głowno. Dominantę architektoniczną układu stanowi kościół, pierwotnie barokowy.

Fot. 27. Dmosin. Kościół p.w. śś. Andrzeja Apostoła i Małgorzaty (XVIII w.)

fot. M. Pabich, 2003

DRZEWICA – pierwsze wzmianki pochodzą z XIII w. Miejscowość była siedzibą rycerskiej rodziny Ciołków, którzy zbudowali kościół. W poł. XIV w. wieś była już starą siedzibą parafii. W 1429 r. miała miejsce lokacja miasta na prawie magdeburskim nadana przez Władysława Jagiełłę na prośbę ówczesnego właściciela Mikołaja Drzewickiego. Układ miasta można uznać za rezultat adaptacji wcześniejszych form wiejskich – długi wąski i niezbyt regularny rynek, rozpościerający się wzdłuż rzeki Drzewiczki. Na krańcu placu wzniesiono kościół parafialny, który powstał prawdopodobnie wcześniej niż miasto (XIV w.). Istotnym elementem układu miasta i wcześniejszej wsi był dwór włościański. W 100 lat po lokacji (1527 –35) rozpoczęto budowę jednej z najwspanialszych polskich rezydencji prywatnych – zamku arcybiskupa gnieźnieńskiego Macieja Drzewickiego (rys. 14).

Fot. 28. Drzewica. Zamek (XVI w.)

Źródło: B. Guerquin, 1984, „Zamki w Polsce”

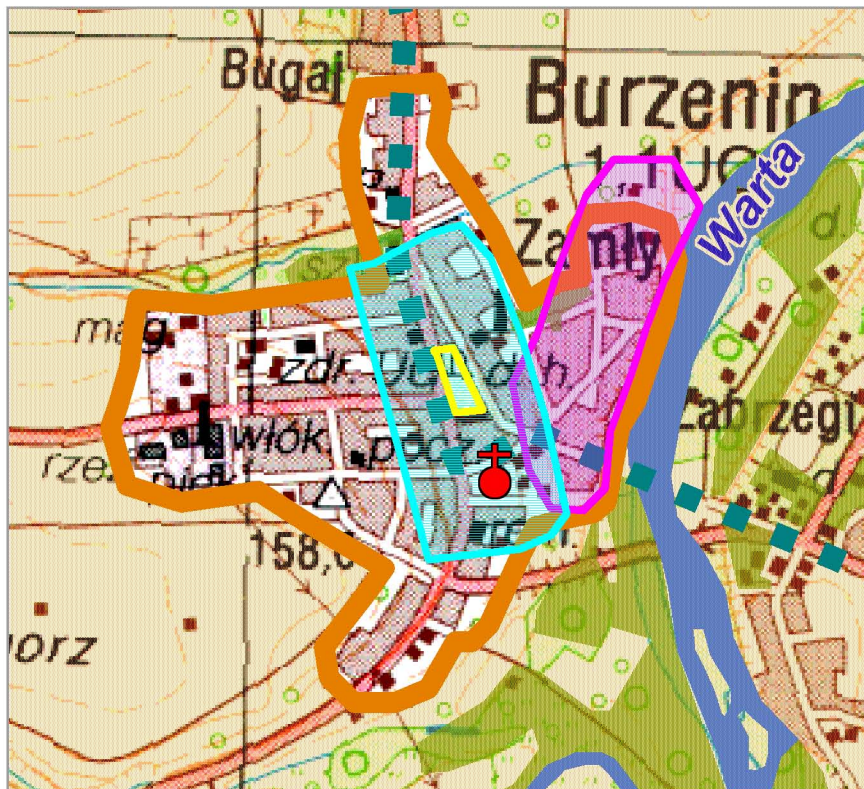

**Rys. 14. Drzewica. Zamek.
Akwrela Z. Vogla, 1972**

Źródło: B. Guerquin, 1984, „Zamki w Polsce”

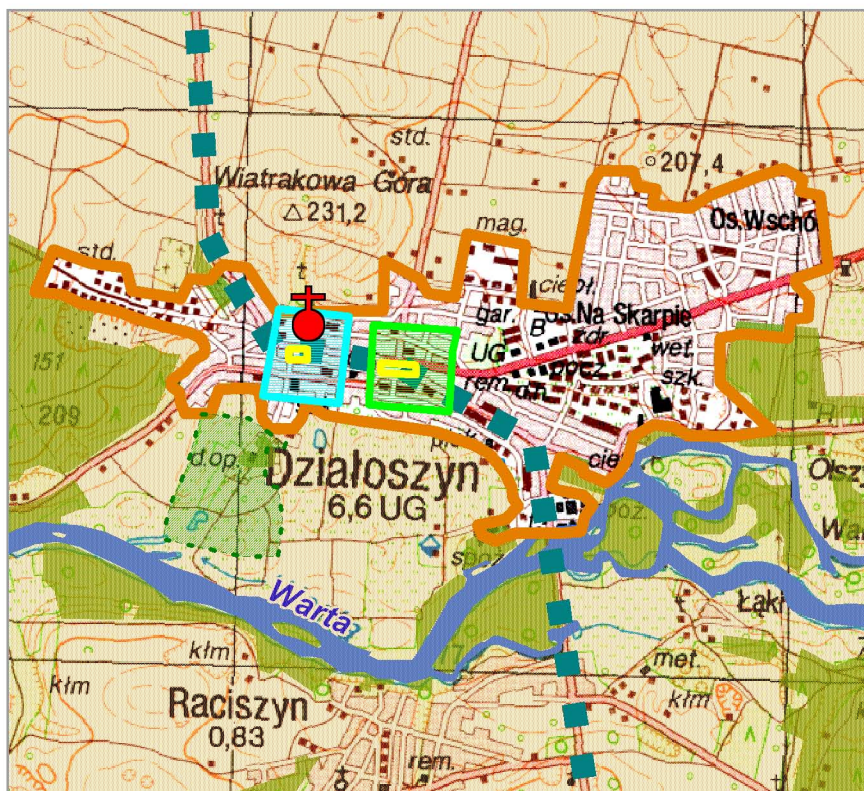
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Burzenin

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO
- PRAWDOPODOBNY TEREN OSADY WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ
- PRAWDOPODOBNY ZASIĘG MIASTA ŚREDNIOWIECZNEGO
- ZARYS RYNKU ŚREDNIOWIECZNEGO
- + KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Działoszyn

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO
- OBSZAR MIASTA LOKACYJNEGO
- OBSZAR MIASTA XIX - WIECZNEGO
- ZARYS RYNKU
- PARK PAŁACOWY Z XVII W.
- + KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Budowla zlokalizowana została na południe od miasta, na terenie zalewowym prawego niskiego brzegu i otoczona fosą oraz wałem palisadowym. Prostopadle do rzeki wytyczono drogę dojazdową. Wjazd do założonego na rzucie prostokątnym zamku znajdował się w wieży płn.-wsch., na pozostałych trzech narożnikach ustawiono wieże mniejszych wymiarów rzutów. Kompozycję cechowała regularność. W sąsiedztwie wieży wjazdowej, po zewnętrznej stronie fosy istniał dwukondygnacyjny murywany dworek (rozbudowany prawdopodobnie w XVII w.). W skład założenia rezydencjalnego wchodził ogród – zapewne włoski, którego relikty przetrwały w dzisiejszym parku krajobrazowym.

Miasto funkcjonowało jako ośrodek kompleksu majątkowego złożonego z 20 wsi i 2 miasteczek (Gielniowa i Nieznanierowic). Śladem jego rozwoju jest założenie w XVII lub XVIII w., poza zachodnim blokiem przyrynkowym nowego placu, zwanego w XIX w. rynkiem żydowskim (uwzględniony na mapie z 1808 r.) oraz zabudowa przedmiejska przy wylotach dróg.

II poł. XVIII w. to okres uprzemysłowienia, stanowiący nowy rozdział w historii Drzewicy. Ówczesny właściciel Filip Nereusz Szaniawski założył w odległości ok. 1 km na zachód od miasta „kuźnice”. Wykorzystał energię wód, spiętrzonej w tym celu rzeki, na której urządzono „Staw Wielki”. Około 1760 r. wzniesiono tu nowoczesny, udoskonalony wielki piec i dwie fryszerki. Kuźnice pracowały w oparciu o rudy wydobywane w pobliskich Rozwadach. W dzielnicy przemysłowej właściciele założyli liczne zakłady i odlewnie naczyń kuchennych, fabrykę gwoździ i drutu, części do pojazdów, okuć do mebli. Oprócz przemysłu metalurgicznego powstała manufaktura produkująca jedwabne pasy kontuszowe oraz zakłady tkackie i ceramiczne, do których sprowadzono majstrów z zagranicy. Szkoleni przez nich polscy rzemieślnicy zakładali następnie warsztaty w innych miastach. Właściciel Drzewicy zorganizował w 1766 r. wspólny cech dla wszystkich rzemieślników. Na początku XIX w. zakłady żelazne przeszły w ręce Evansa, a następnie nabyła je spółka przemysłowców warszawskich Lilpop – Ran - Loewenstein. W 1885 r. wstrzymano produkcję wielkiego pieca, a rozwinięto zakłady metalowe, które zdobyły rozgłos pod firmą Gerlach.

Drzewica prawa miejskie utraciła w 1869 r., które odzyskała w II połowie XX w. Miasto zachowało wiele elementów układu historycznego. Plan miasta oparty na dawnym prostym schemacie ulic. Dominantę architektoniczną stanowi gotycka wieża kościoła, która dominuje również nad położonym u jego stóp zespołem zamkowym. Bryła zamku stanowi obecnie ruinę, a główny zabytek miasta uległ przekształceniom, nienaruszona pozostała jedynie zachodnia część świątyni i góruje nad 1-2-kondygnacyjną zabudową rynku.

DZIAŁOSZYN – najstarsza wzmianka źródłowa pochodzi z 1411 r. i dotyczy miejscowego kościoła, druga z 1412 r. nazywa już Działoszyn miastem. Jednak znaleziska archeologiczne świadczą o osadnictwie na tym terenie już w starożytności i wczesnym średniowieczu. Rozwoju miejscowości sprzyjało korzystne położenie w zakolu Warty, przy ważnym szlaku średniowiecznym z Rusi w kierunku Śląska przez Radomsko i Wieluń, na pograniczu Małopolski i Wielkopolski. Na przełomie XV – XVI w. miejscowość była ośrodkiem dóbr magnackich, składających się z 10 wsi. W 1502 r. otrzymał przywilej na dwa doroczne jarmarki i targi w środy. Jednak na skutek ucisku właścicieli zaczęła napływać ludność żydowska. Około 1760 r. wybudowano synagogę. Po pożarze w 1802 r. miasto zostało odbudowane

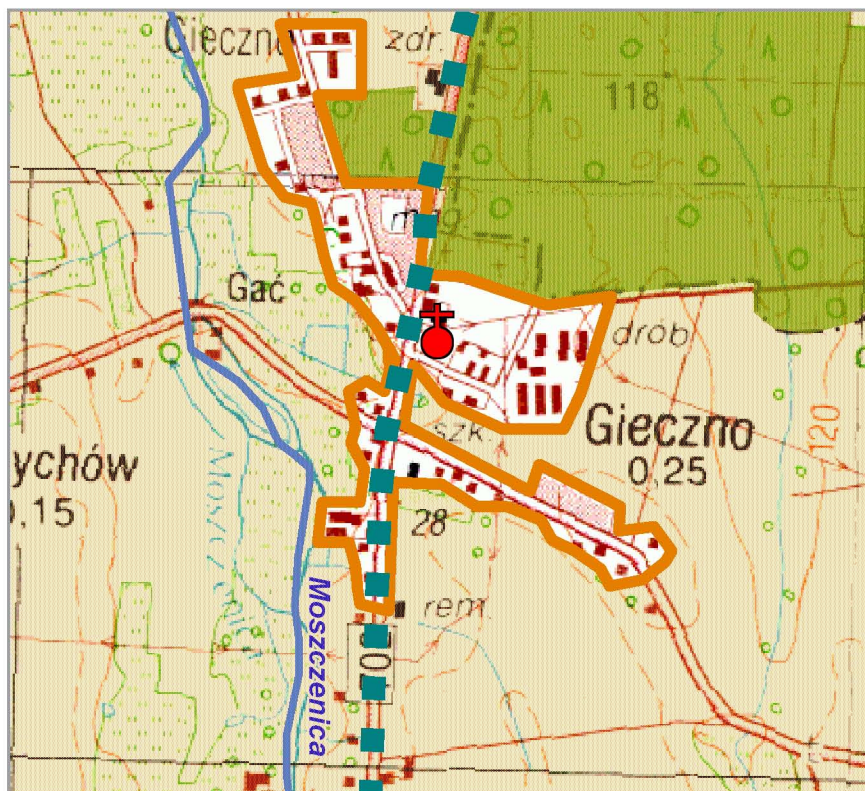
według nowego planu – wówczas dwa rynki Stary i Nowy zostały połączone dość regularną siecią ulic. Działoszyn prawa miejskie utracił w 1870 r. Układ rozplanowania składa się z wielu sprzężonych członów powstałych w różnych epokach i dających się rozdzielić. Teren średniowiecznego jądra lokacyjnego z prostokątnym rynkiem i ulicami wybiegającymi z narożników znajduje się w zachodniej części miasteczka. W kierunku wschodnim, w centrum Działoszyna znajduje się duży kwadratowy plac o charakterze reprezentacyjnym, typowym dla założeń nowożytnych. Z jego wschodniej i zachodniej pierzei wychodzą po dwie XIX-wieczne ulice na zachód od Starego Rynku oraz na wschód ku linii kolejowej i mostowi na Warcie. Droga do Pajęczna przecina osiowo pierzeję północną, przebiega przez plac i dzieli na pół również pierzeję południową. Odrębnym elementem układu jest położony na południe od Starego Rynku dennej tarasie Warty teren parku pałacowego z XVII w. ze wzgórzem i śladami dawnych fos. Przy wylotowych drogach w kierunku wschodnim i zachodnim znajdowały się, występujące dość często w miasteczkach rolniczych, zgrupowania stodół. Ślady jednego z nich zachowały się przy drodze do Kamionu, na zachodnim skraju miasta. Dzisiejsza zwarta zabudowa ciągnie się wzdłuż stoku doliny i obejmuje Stare i Nowe Miasto, wybiegając nieco na zachód i na wschód w stronę mostu na Warcie oraz w stronę linii kolejowej. Dominantę architektoniczną układu stanowi kościół rokokowy z 1787 r. a obok klasycystyczna dzwonnica z początku XIX w.

GIECZNO – najstarsza wzmianka pochodzi z 1350 r., stanowiło wówczas własność prywatną rodziny Toporczyków. Parafia istniała już w XIV w. Dokumenty z lat 1543 i 1565 wymieniają Gieczno jako miasto. Jednak miejscowość nie potrafiła wykorzystać nadanych jej praw, gdyż we wszystkich późniejszych dokumentach występuje już jako wieś. Posiada typowo wiejski charakter, z zabudową wzdłuż dwu dróg. Dominantę architektoniczną układu stanowi kościół z 1717 r., zlokalizowany u zbiegu dwu dróg.

GŁOWNO – nazwa Głowno według „Słownika etymologicznego miast i wsi”, to osiedle położone na wzniesieniu, gdyż termin „głowa” w przerośni oznaczał szczyt lub wierzchołek. Przypuszczenie to potwierdzają wzmianki o ukształtowaniu terenu średniowiecznej osady. Zbudowany w XIII w. kościół św. Krzyża wznosił się na wzgórzu podgrodziskowym, zaś parafialny kościół św. Jakuba Apostoła założony został również na wysokiej skarpie. Współczesny układ przestrzenny ukształtował się w wyniku XIX-wiecznej regulacji zbliżonego do trójkąta placu targowego, wyznaczonego przez rozjazd drożny na przeprawy przez rzeki Mroągę i Mrożycę. W 1426 r. miała miejsce budowa kościoła filialnego, a w następnym roku nastąpiła lokacja miasta na prawie chełmskim w wyniku starań właściciela Jakuba z Głowna. Potwierdzenie lokacji nastąpiło w 1522 r. przez Zygmunta I. W latach 1504 – 1522 miasto nawiedzały pożary, mieszkańcom udzielono wówczas po 10 lat wolnizny. W dokumentach wzmiankowane jest też istnienie w Głownie komory celnej w latach 1564 i 1570. Dalszy rozwój miasta związany był z rozbudową sieci dróg i powstaniem linii kolejowej. Regulacja miasta związana była z budową drogi Warszawa – Łódź. Tutaj znaczącą rolę odegrały warunki środowiska naturalnego – podmokłe grunty i zabagniona dolina rzeki spowodowały poprowadzenie jej przez miasto, co wpłynęło na odchylenie od głównego kierunku. W wyniku regulacji powstała północna pierzeja rynku, której sytuacja zaznaczona jest na planie z 1874 r. Istniejąca w momencie regulacji zabudowa utrwaliła

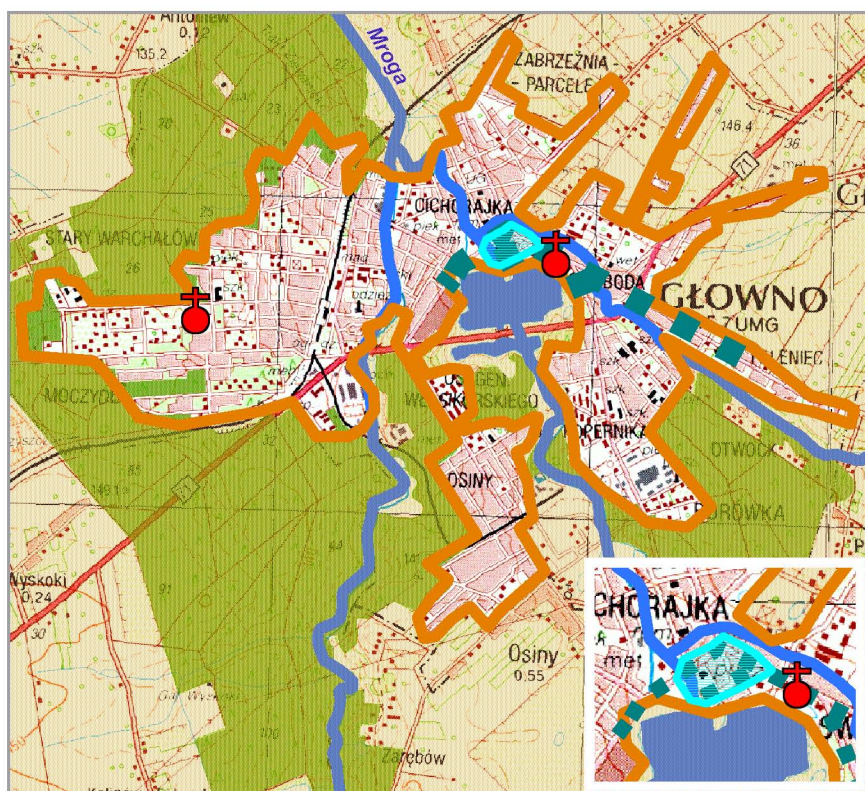
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Gieczno

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG TRAKTU HISTORYCZNEGO ZGIERZ - PIĄTEK
- KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

Głowno

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG HISTORYCZNYCH DRÓG
- OBSZAR MIASTA ŚREDNIOWIECZNEGO
- KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

czytelny do dziś przyrynek, będący być może śladem przedlokacyjnego targowiska. W XX w. została zrealizowana obwodnica, która omijała miasto od strony pñ.- zach. – droga z Łowicza do Kalisza. Około 1840 r. w dobrach Zabrzeźniańskich powstał dwór, będący własnością szlachecką do końca II wojny światowej. W 1870 r. Głowno wraz z innymi miastami traci prawa miejskie w 1870 r., które zostały przywrócone w 1925 r. Wybudowanie linii kolejowej z Warszawy do Łodzi Kaliskiej ożywiło miasto. Położone w widłach rzek Mrogi, Mrożyca i Brzuśni, otoczone lasami i wydymami żółtego piasku, Głowno zaczęło pełnić wówczas rolę wypoczynkową dla Łodzi – następowały parcelacje na działki letniskowe, co znalazło wyraz w nazewnictwie nowych dzielnic – Warchołów, Nowe Zakopane, Nowy Otwock, Cichorajka, nawiązując do walorów klimatycznych okolicy. W tym okresie miasto na południe sięga do rzeki Brzuśni.

Fot. 29. Głowno. Panorama miasta od strony zalewu na rzece Mrodze

fot. M. Pabich, 2003

GORAJ (Byszew) – w XV w. powstał tutaj kościół i utworzona została parafia. Goraj był własnością rycerską. W nieznanych okolicznościach przed 1458 r. powstało miasto, które istniało do początku XVI w. Krótkie dzieje miasta kończą się w połowie XVI w. o czym mówią zapiski z roku 1576 jako o wsi.

GORZKOWICE – pierwsza wzmianka pochodzi przed 1335 r. istniał już tu kościół, a przywilej lokacyjny pochodzi z 1494 r. i była to własność szlachecka. Jednak już od połowy XVI w. wszystkie źródła określają Gorzkowice jako wieś. W XVII w. istniał zameczek, zniszczony następnie podczas wojen szwedzkich. Nieznacne jego ślady zachowały się w formie prostokątnej fortalicji po przeciwnej w stosunku do wsi i linii kolejowej stronie rzeki. W 1773 r. z fundacji Franciszka Zaremby zbudowano

kościół drewniany, w miejscu poprzedniego, który w następnych latach został spalony. Postawiono wówczas nowy murowany (1869 – 1898). W połowie XIX w. nastąpiło ożywienie gospodarcze, zmiana struktury zawodowej ludności, rozbudowa wsi, rozwój handlu i drobnego przemysłu. Miejscowość zlokalizowana została w dolinie Prudki, na prawym brzegu rzeki istniał warowny gród, który strzegł przepraw przez rzekę oraz osada targowa z kościołem na lewym brzegu. Miasto rozwinęło się na skrzyżowaniu szlaków z Przedborza do Wielkopolski przez Kamieńsk oraz z Piotrkowa do Radomska. Tutaj charakterystyczne jest ściśle powiązanie placu targowego z układem dróg. Układ przestrzenny nie wykształcił cech rozplanowania miejskiego, choć nie jest typową wsią. Główne rysy planu zostały wykształcone w okresie silnego rozwoju miejscowości związanego z przeprowadzeniem w XIX w. linii kolejowej. Centrum układu stanowi wydłużony plac, którego geneza sięga czasów średniowiecznych, rozwoju wzdłuż głównej drogi z Kamieńska, która poszerzała się ku przeprawie przez rzekę, tworząc plac targowy. Krótszy bok leżał na wypukłości przebiegu drogi, łączyły się tu trzy gałęzie dróg. Charakterystyczną cechą jest różna szerokość współczesnego już placu. Część zachodnia ma większą szerokość, jest dłuższa i stanowi jego zasadniczy człon. Z nią połączona jest część węższa i krótsza, w której nastąpiło przesunięcie fragmentu pierzei rynku. Te dwie części placu targowego mogły być przeznaczane na różnego rodzaju handel. Wokół dworca kolejowego wykształciła się pod koniec wieku XIX i w XX wieku. nowa dzielnica z zespołem zieleni. Zabudowa wsi jest zwarta i nosi cechy małomiasteczkowej. Do dzisiaj zachował się wczesny układ działek oraz drogi gospodarcze na ich tyłach. Sylweta miasta historycznego jest zwarta, zachowany do dzisiaj podłużny rynek w formie wrzeciona, nadaje miejscowości klasyczny układ owalnicowy, a jego dominantę przestrzenną stanowi kościół parafialny.

**Fot. 30. Gorzkowice. Średniowieczny rynek z kościołem
p.w. św. Katarzyny (XIX w.)**

fot. M. Pabich, 2004

GRABÓW – pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1232 r., należał wówczas do cystersów sulejowskich, nadany im prawdopodobnie przez biskupa gnieźnieńskiego już w XI w. Miejscowość leży na obszarze jednostki terytorialnej wytworzonej jeszcze w okresie plemiennym, zaludnionej już w bardzo odległych czasach. W 1372 r. Grabów otrzymał prawa miejskie średzkie. W poł. XV w. stanowił własność rycerską. Po klęskach najazdu szwedzkiego w XVII w. miasto podupadło i utraciło prawa miejskie. W 1800 r. prawa miejskie zostały przywrócone, jednak nie na długo, gdyż na mocy ukazu carskiego w 1870 r. utracił je bezpowrotnie.

W Grabowie obchodzony był dzień palanta. Historia rozgrywek, w których od wieków uczestniczą mieszkańcy Grabowa, sięga najprawdopodobniej XIV w. Wtedy to członkowie grabowskiego cechu rzeźnickiego wpadli na pomysł zorganizowania trzeciego dnia wielkanocnego. Odwlekał on o jeden dzień powrót do pracy zapracowanych sprzedawców wędlin. Z biegiem lat do rywalizacji włączyły się kolejne cechy rzemieślnicze. Do dziś w Grabowie jest Klub Palanciarzy. W stowarzyszeniu nie ma ani jednej kobiety. Palanciarze tłumaczą ten fakt tym, że w dawnych wiekach nie było kobiet rzemieślników – tradycja nie przyjmowania w szeregi klubu płci przeciwnej pozostała po dziś dzień. Dzień palanta rozpoczyna się mszą świętą w miejscowym kościele, po której ulicami miasta rusza korowód palanciarzy, na czele którego w bryczce ciągniętej przez parę koni, jedzie prezes ubrany w czarną pelerynę i kapelusz.

Grabów posiada układ rozplanowania typowy dla wczesnośredniowiecznych układów targowych, z rynkiem w formie wydłużonego trójkąta u zbiegu trzech dróg. Ważnymi elementami układu, a jednocześnie relikdami dawnego traktu Dąbie - Krośniewice są: szeroka Al. 1 Maja i Przedrynek. Plan ten świadczy o samorządnym powstaniu osady w okresie przed XIII w. Rozwój urbanizacji w okresie średniowiecza nie przyniósł zmiany układu przestrzennego, gdyż zbyt bliskie położenie Łęczycy zahamowało rozwój Grabowa. Dzięki temu do dziś jest nieskażonym przykładem rozplanowania wczesnośredniowiecznej wsi targowej sprzed czasów Kazimierza Wielkiego. Jedynym późniejszym

Fot. 31. Grocholice. Kościół p.w. Wszystkich Świętych (XV w.)

fot. M. Pabich, 2004

założeniem planistycznym jest położony na zachód od rynku przy drodze do Koła XVIII-wieczny zespół parku dworskiego i folwarku. Charakterystycznym elementem są drogi gospodarcze na tyłach działek. Dominantą układu przestrzennego jest kościół w stylu klasycystycznym, położony w pobliżu wąskiego zachodniego krańca placu targowego, w jego południowej pierzei.

GROCHOLICE – pierwsza wzmianka pochodzi z 1232 r. i dotyczy fundacji kościoła przez Wincentego Nałęczę, arcybiskupa gnieźnieńskiego. W przeszłości Grocholice stanowiły ważny punkt na szlaku łączącym Przedbórz z Wielkopolską. W 1319 r. Władysław Łokietek zezwolił na zmianę lokacji z prawa polskiego na niemieckie. W 1336 r. wieś stała się własnością kapituły gnieźnieńskiej, a prawa miejskie otrzymują w 1420 r. wraz z przywilejem na odbywanie targów.

W 1495 przywilej został rozszerzony o 3 jarmarki. Pierwsza wzmianka o parafii pochodzi z 1496 r., a o kościele św. Ducha z 1683 r. W okresie wojen szwedzkich miasto uległo znacznemu zniszczeniu. W końcu XVII w. lub pocz. XVIII w. uległy zniszczeniu kościoły p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Doroty. W 1802 r. przystąpiono do budowy drewnianego ratusza. W 1870 r. na mocy dekretu carskiego miasto traci prawa miejskie. Obecnie leżą w granicach administracyjnych Bełchatowa. Układ rozplanowania oparty został o duży rynek w kształcie kwadratu i sieć równoległych ulic, będących wynikiem regulacji dawnego układu, przeprowadzonej w 1827 r. Wiązało się to z wcześniejszym pożarem miasta i próbą osiedlenia sukienników. Powiększono wówczas rynek poprzez przesunięcie bocznych pierzei oraz przeprowadzono trzy równoległe ulice na wschód od rynku. Rynek i układ ulic nie uległ przekształceniom od XIX w. Dominantę architektoniczną stanowi bryła kościoła.

INOWŁÓDZ – należy do najstarszych miast w Polsce, które już we wczesnym okresie swojego istnienia posiadało znaczącą pozycję polityczną. Najwcześniejsze ślady osadnictwa odnaleziono u ujścia rzeki Słomianki do Pilicy, a ich wiek ustalono na co najmniej 10 tys. lat BP. Już w początkach kształtowania się państwa polskiego przy przeprawie przez Pilicę powstała osada. Najstarsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1145 r., choć przypuszcza się, że zabudowania osady mogły istnieć już w X – XI w. Osada targowa rozwinęła się na szlaku handlowym (Wielkopolska – Lubelszczyzna – Ukraina) w sprzyjających warunkach naturalnych – u stóp wzgórza, wśród nadpilicznych łąg

i prawdopodobnie na wyspach na Pilicy. W latach 1086 – 1102 na wspomnianym wzgórzu zbudowano kościół p.w. św. Idziego ufundowany przez księcia Władysława Hermana w podzięcie za syna – przyszłego króla Bolesława Krzywoustego. We wczesnym średniowieczu istniał w Inowłodzu gród kasztelański, a pierwsza wzmianka wskazuje na istnienie karczmy, komory celnej i kościoła.

Położenie Inowłodza na styku Księstwa Łęczyckiego, Mazowsza i Małopolski gwarantowało silną pozycję w życiu gospodarczym, którą wzmacniały także nakazy Kazimierza Wielkiego wobec kupców toruńskich podróżujących na Węgry, by przejeżdżali przez Inowłódz. Z rąk Kazimierza Wielkiego miasto otrzymało w XIV w. akt lokacyjny. Władca wybudował na wzgórzu w latach 1352 – 1370 zamek obronny z kamienia wapiennego, a miasto otoczył murami, w których dwie bramy wyprowadzały szlaki do Piotrkowa

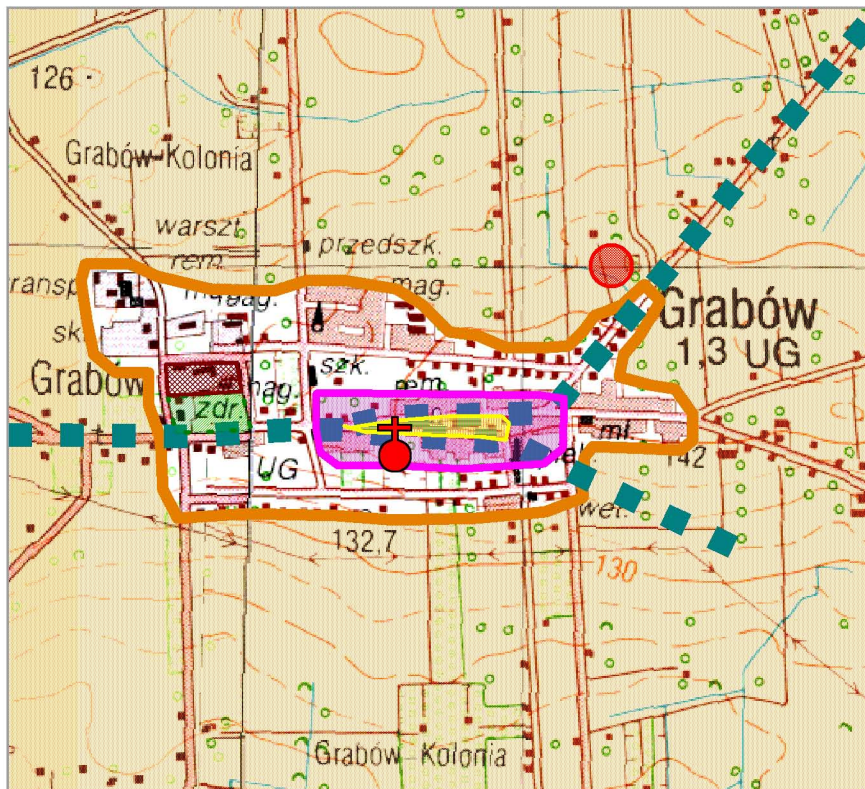

Fot. 32. Inowłódz. Kościół p.w. św. Idziego (XI w.)

fot. M. Mikołajczyk, 2002

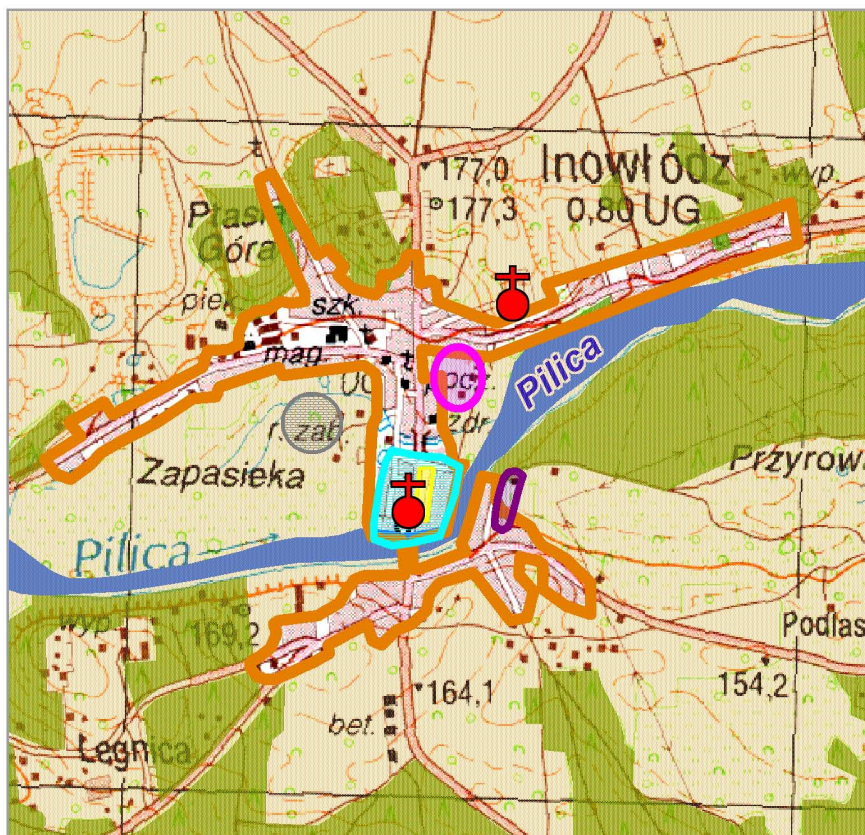
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Grabów

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODOBNY PRZEBIEG SZLAKU HANDLOWEGO
- HIPOTETYCZNE POŁOŻENIE GRÓDKA WAROWNEGO
- WCZESNOŚREDNIOWIECZNA OSADA TARGOWA
- PRAWDOPODOBNY ZARYS PIERWOTNEGO PLACU TARGOWEGO
- ZESPÓŁ PARKOWY Z XVIII W.
- ZESPÓŁ FOLWARCZNY
- ✚ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- POZOSTAŁE TERENY

Inowłódz

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- OSADA Z V - VI W.
- OSADA Z XI - XII W.
- PRZEDLOKACYJNY PLAC TARGOWY
- MIASTO LOKACYJNE
- TEREN ŚREDNIOWIECZNEGO ZAMKU
- ✚ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

i Krakowa. Otoczony fosą gród inowłodzki bronił przeprawy przez Pilicę z Małopolski. Na początku XIV w., po wejściu w skład Królestwa Polskiego stał się ważnym elementem systemu obronnego kraju. Miasto pełniło też ważne funkcje handlowe, gdyż poza prowadzącymi tutaj szlakami lądowymi przebiegał Pilicą wodny szlak spławu zboża do Wisły wykorzystywany wiosną i jesienią. Około roku 1520 powstał późnogotycki zespół kościelny p.w. św. Michała Archaniola. Miasto podupadło gospodarczo na skutek potopu szwedzkiego i licznych pożarów, tracąc w 1870 r. prawa miejskie. Pod koniec XIX w. jeden z właścicieli dóbr inowłodzkich – Birenzweig, chcąc podnieść gospodarczą pozycję Inowłódza, wykreował go na uzdrowisko. Powstała stacja klimatyczno-leśna, na którą składały się „wille szwajcarskie”, kąpielisko nad Pilicą oraz wycieczkowy statek „Inowłódz”, odbywający regularne rejsy w górę i w dół rzeki, do Tomaszowa Maz. i Nowego Miasta nad Pilicą. Właściwie od tego momentu Inowłódz zaczyna rozwijać się jako miejscowość letniskowa. Działania przyniosły zamierzone efekty, niestety krótkotrwałe ze względu na dwie wojny światowe XX wieku, które poważnie zniszczyły miasto, choć nie na tyle by trwale usunąć z krajobrazu najważniejsze obiekty – zamek i kościół św. Idziego. Wspomniany kościół jest jednym z najstarszych zabytków budownictwa romańskiego w Polsce. Obiekt jest doskonale wyeksponowany ze względu na usytuowanie na wzgórzu. Bryła kościoła architektonicznie nawiązuje do tradycji budowlanych południowej Anglii i Dolnej Saksonii. Wysoko umieszczone okna i ślady strzelnic wskazują na obronne cechy wieży kościoła tak typowe dla stylu romańskiego. Zastosowany materiał budowlany – piaskowiec z domieszką związków żelaza – nadaje kościołowi unikatową czerwoną barwę. Został on zniszczony podczas działań I wojny światowej, ale szybka odbudowa w 1938 r. przywróciła pierwotny stan zabytku.

Fot. 33. Inowłódz

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

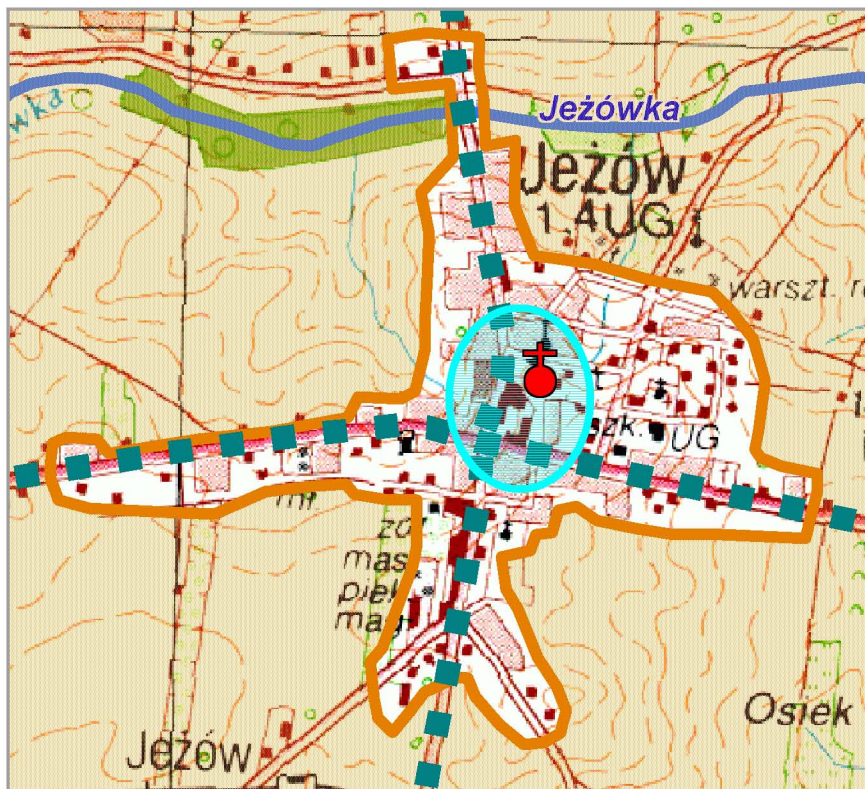
Kazimierzowski zamek do naszych czasów przetrwał w formie ruin. Niegdyś był niziną fortyfikacją z ośmiokątną wieżą, której wzorce odnaleźć można w architekturze zakonu krzyżackiego. W czasie wojen szwedzkich w inowłodzkim zamku założono szpital. Szwedzi, wycofując się z miasta, zamek spalili i nie został ponownie odbudowany

Rozplanowanie Inowłódza uważa się za jedno z największych osiągnięć polskiej urbanistyki średniowiecznej. We wczesnym średniowieczu istniał tutaj gród kasztelański. Gród i późniejsze miasto zlokalizowane były prawdopodobnie na wyspach na Pilicy, co podnosiło walor obronności. W konfiguracji granic oraz w topografii i hydrografii doliny zachowały się zarysy najwcześniejszych założeń rozplanowania. Ślady są jeszcze widoczne we współczesnym układzie przestrzennym tej miejscowości. Miasto lokacyjne było wytyczonym nowym układem przestrzennym ok. poł. XIV w. powiązane z powstającym w tym czasie zamkiem. Miasto otrzymało dość duży prostokątny rynek, przy końcu którego wzniesiono kościół p. w. św. Michała Archanioła. Przypuszcza się, że rynek wytyczony został na miejscu placu targowego i stąd jego dość znaczne rozmiary (250 m x 50 m). Po obu stronach rynku wytyczone zostały szerokie działki. Istotnym elementem w ukształtowaniu sylwety miasta jest rzeźba terenu, a przede wszystkim wzgórze, na którym dominantę stanowi kościół św. Idziego.

JEŻÓW - dawniejsze miasto, leżało niegdyś na pograniczu Łęczyckiego i Rawskiego, na uczęszczanym szlaku z Brześcia Kujawskiego przez Łowicz i Rawę Mazowiecką do Małopolski i na Ruś. Według źródeł Jeżów jest jedną z najstarszych miejscowości na zachodnim Mazowszu. Nazwa miejscowości wskazuje na pierwszego założyciela – Jeża. Jeżów stanowił własność książąt mazowieckich. Jego początki sięgają 1138 r. fundacji prepozytury (oddziału) benedyktyńskiej. Sprowadzeni z Lubinia w Wielkopolsce, benedyktyni objęli w posiadanie jeżowski konwent na długie wieki, bo aż do roku 1796, wywierając wpływ na życie osady, a potem miasta. W latach 1168 – 1185 miał miejsce synod prowincji benedyktyńskiej z udziałem legata papieskiego, co świadczy o silnym zagospodarowaniu konwentu jeżowskiego. Nazwa Jeżów pochodzi od imienia Jeż i w ciągu stuleci uległa licznym zmianom. Jeżów wyrósł w cieniu klasztoru jako placówka usługowa w obrębie dóbr benedyktyńskich. Już przed 1239 r. odbywały się tu targi benedyktyńskie. Istniała tu też komora celna, w której pobierano cło na trasie handlowej z Pomorza do Sandomierza. Pod koniec XII w. miejscowość była jedną ze znacniejszych osad na zachodnim Mazowszu. Prawa miejskie posiadał wtedy jedynie Łowicz, a Jeżów prawa miejskie otrzymał w 1334 r. od Ziemowita III, jednego z najpotężniejszych książąt mazowieckich. Mieszkańcy trudnili się rzemiosłem i handlem. W XVI w. były tu 3 cechy rzemieślnicze, szkoła parafialna przy klasztorze benedyktynów i łaźnia miejska. Z łaźni mogli korzystać raz w tygodniu bezpłatnie zakonnicy i uczniowie szkoły parafialnej. Klasztorowi zawdzięcza Jeżów możliwość goszczenia królów polskich Zygmunta I Starego i Zygmunta Augusta, a także legata papieskiego kardynała Henryka Gaetano. W roku 1796 dobra kościelne upaństwowiono, a Jeżów od tej pory staje się miastem królewskim. Prawa miejskie utracił w 1870 r., a oddalony od linii kolejowej spełniał funkcję targowiska dla rolniczego zaplecza.

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Jeżów

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODÓBNY HISTORYCZNY PRZEBIEG DRÓG
- PRAWDOPODÓBNY ZASIĘG JĄDRA ŚREDNIOWIECZNEGO
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

Kazimierz

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODÓBNY HISTORYCZNY PRZEBIEG DRÓG
- OSADA TARGOWA
- MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU
- DZIELNICA STODOLNA
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

Układ przestrzenny z okresu lokacji posiada cechy miejskiego rozplanowania średniowiecznego, przekształconego w wyniku późniejszych zniszczeń i XIX – wiecznej regulacji. Centrum to prostokątny rynek, w którego wschodniej pierzei znajduje się zabytkowy kościół, pierwotnie romański, z gotycką nawą z XV w. Ciekawym elementem układu przestrzennego jest aleja biegnąca do kościoła od południa, od drogi Brzeziny – Rawa Maz. Prawdopodobnie jest to twór XVIII – wiecznej urbanistyki. Zabudowa Jeżowa posiada charakter małomiasteczkowy, mieści się w granicach średniowiecznej lokacji i wzdłuż głównych dróg wylotowych.

Fot. 34. Jeżów. Kościół p.w. św. Józefa (XX w.)

fot. M. Pabich, 2003

W Jeżowie znajdują się dwa zabytkowe kościoły. Jeden p.w. św. Leonarda, drewniany, usytuowany na cmentarzu, pochodzi z XVII w. i zbudowany został przez benedyktyna z klasztoru w Lubinie, Jakuba Azarycza. Drugi, św. Andrzeja, jest najstarszym zabytkiem Jeżowa wzniesiony na miejscu dawnego, romańskiego kościoła z roku 1141.

KAMIEŃSK – wieś powstała prawdopodobnie w XIII w., najstarsza wzmianka o miejscowości dotycząca parafii pochodzi z 1291r. Osada rozwinęła się w oparciu o ważną, we wczesnym średniowieczu, drogę z Przedborza do Łasku. Nazwa miasta wywodzi się prawdopodobnie od rodu Kamionów – Jastrzębców, którzy w XIV w. związani byli z pobliskimi Grocholicami. W 1374 r. otrzymał prawo miejskie magdeburskie od regentki królowej Elżbiety, które następnie w 1420 r. zatwierdził Władysław Jagiełło. Sąsiedztwo większych ośrodków było czynnikiem ograniczającym możliwości rozwojowe, niewielki też wpływ na jego rozwój miało wybudowanie w pobliżu linii kolei warszawsko – wiedeńskiej. Nie powiodły się też próby ożywienia gospodarczego miasta w początkach XIX w. poprzez założenie niewielkich zakładów włókienniczych. W rezultacie miasto utraciło prawa miejskie w 1870 r. i przez wiele dziesięcioleci pełniło funkcję wsi gminnej, otrzymując ponownie prawa miejskie w 1994 r.

Przedlokacyjny Kamieńsk zgrupowany był wokół targowego rozwidlenia dawnego traktu z Przedborza

do Łasku. Wewnątrz placu zlokalizowany został kościół. W XIII – XIV w. trakt Piotrków – Radomsko – Częstochowa zaczął odgrywać ważniejszą rolę i na jego linii został wytyczony obecny rynek. Po wytyczeniu w trakcie lokacji miasta rynku, rozbudowa układu poszła w kierunku zachodnim, ponieważ z innych stron przylegały do miasta podmokłe łąki.

Dzisiejszy Kamieńsk stanowi prosty układ rozplanowania, powstały podczas dwu zasadniczych etapów przed lokacją i w jej trakcie, z główną osią północ – południe utworzoną przez podłużny rynek i ulice wylotowe z miasta w kierunku Piotrkowa Trybunalskiego oraz Radomska. Rynek posiada ślady przyległej od wschodu przedlokacyjnej owalnicy targowej.

KAMION - pierwotnie należał do dóbr królewskich, w pierwszej połowie XVI w. stanowił ośrodek zarządu dóbr stołowych królowej Bony, później połowę praw własności przejęła kapituła gnieźnieńska. Wykopaliska archeologiczne potwierdzają istnienie osady już na przełomie XII i XIII w. Pierwsza wzmianka pisana o miejscowości pochodzi z 1382 r. a z 1462 r. pierwsza wzmianka o mieście, natomiast w XVIII w. jest już wzmiankowany jako wieś. Przebiegający tędy szlak handlowy oraz istniejąca przy przeprawie przez Wartę komora celna miały wpływ na rozwój miejscowości. Główne funkcje polegały na pobieraniu cła. Na Warcie był młyn, a przy nim piła. Mieszkańcy utrzymywali się z rolnictwa i bartnictwa. Kamion posiada relikty starej zabudowy utrwalone w większym stopniu, niż to ma miejsce w wielu innych wsiach na terenach nadwarciańskich. Układ urbanistyczny nie rozwinął się. Szczególnie interesująca jest jedynie centralna część wsi wielodrożnej, tworząca wnętrze na kształt małego rynku, z dominantą zespołu starych lip otaczających ludową kapliczkę z XVIII w. wykonaną z bali (obiekt wpisany do rejestru zabytków).

Fot. 35. Kazimierz. Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela

fot. M. Pabich 2004

KAZIMIERZ – początki miejscowości sięgają XIII w. Prawa miejskie otrzymał jeszcze przed 1288 r., kiedy to stanowił własność cystersów z Wąchocka. W 1288 r. opaci cysterscy z Wąchocka odstąpili dobra kazimierzowskie kanonikom regularnym z Trzemeszna. Odtąd do końca XVIII w. wraz z okolicznymi wsiami należał do opactwa trzemeszeńskiego. W mieście, leżącym na pograniczu Łęczyckiego i Sieradzkiego istniała komora celna. Za panowania Kazimierza Wielkiego należał do klucza dóbr kazimierzowskich, które otoczone były specjalną opieką królewską. Władysław Jagiełło nadał miastu w 1426 r. przywilej na 2 jarmarki i cotygodniowy targ w sobotę. Na przełomie XIV/XV w. Kazimierz był siedzibą kasztelanii. Od XVIII w. rozpoczyna się upadek miasta, a przyczyną było bliskie sąsiedztwo Lutomierska oraz kłęski żywiołowe. W układzie przestrzennym Kazimierza

zachowały się typowe cechy miejskie – rynek i ulice nadane w czasie lokacji. Układ ten, który od czasów lokacji przez następne siedem wieków istnienia miasta nie rozwijał się świadczy o głębokiej sta

gnacji przestrzennej i gospodarczej. We wschodniej części wsi znajduje się zachowana dzielnica stodołna, jeden z rzadko spotykanych elementów układów urbanistycznych. Obecnie małomiasteczkowa zabudowa mieści się w granicach miasta średniowiecznego oraz wzdłuż drogi do Lutomierska.

KIERNOZIA – niegdyś miasto położone na skrzyżowaniu starych dróg z Łowicza do Gąbina i Płocka przez Żychlin do Sochaczewa. Dawniej miejscowość leżała w ziemi gostyńskie, województwie rawskim. Stanowiła własność szlachecką, lecz brak dokumentów z czasów lokacji miasta uniemożliwia ustalenie przybliżonej daty jego założenia. Wiadomo, że w XV w. istniała już parafia. Na podstawie odnalezionych fragmentów murów i zarysów ulic można domniemywać o jego miejskim charakterze i znaczeniu. Prawa miejskie utraciło w 1870 r. Zachował się tu gotycki kościół parafialny z XVI w. i klasycystyczny pałac z I poł. XIX stulecia.

KOLUSZKI – historia miejscowości sięga końca XIV w. Z roku 1399 pochodzi pierwsza wzmianka – jest to rejestr w Sądowych Księgach Brzezin. Na przełomie XIV i XV w. przez Koluszki przechodził ważny szlak handlowy bałtycko – ruski. Prowadził on od Łęczycy poprzez Brzeziny, Koluszki, Inowłódz, Opoczno w kierunku Sandomierza. Okolice miasta w czasach historycznych wchodziły w skład województwa łęczyckiego i stanowiły własność szlachecką. Większego znaczenia miasto nabrało dopiero, kiedy wybudowano trasę kolei warszawsko – wiedeńskiej w 1840 r., 2.IX. 1846 r. wyjechała po raz pierwszy z Koluszek do Piotrkowa lokomotywa zbudowana w Belgii. W miarę przemysłowego rozwoju Łodzi zaszła potrzeba połączenia miasta z trasą kolei warszawsko—wiedeńskiej. Pierwszy pociąg do Łodzi wyjechał w 1865 r. Znaczenie Koluszek, jako ważnego w kraju węzła kolejowego wzrosło z chwilą połączenia kolejowego ze Skarżyskiem Kam. przez Tomaszów Maz. oraz uruchomienia nowo wybudowanej linii kolejowej przez Łódź Kaliską i Pabianice do Poznania. Po obu stronach linii kolejowej zaczęły powstawać nowe dzielnice mieszkaniowe, początkowo z chaotyczną zabudową. Centrum stanowił dworzec kolejowy z zabudowaniami – budynkiem stacyjnym, wieżą ciśnień oraz murowanymi domami z czerwonej cegły dla kolejarzy. Historyczny układ został wtopiony we współczesne miasto (Koluszki Stare) przecięte linia kolejową na część wschodnią i zachodnią. „Koluszki Stare” są najstarszą częścią do których zaliczamy ul. Brzeźnicką na jej przedłużeniu w kierunku Bogdanki. Istniał tutaj pierwotnie młyn, browar, karczma i tartak. W XVIII w. powstały cztery kolonie czynszowe (Katarzynów, Felicjanów, Stefanów, Słotwiny), w których mieszkało 20 rodzin kolonistów niemieckich. Od 1831 r. częścią Koluszek jest Kowalszczyzna, w której istniał folwark i kolonia Wypalenisko. Pod koniec XIX w. wszystkie wymienione osady weszły w skład miejscowości zwanej już Koluszkami. W układzie rozplanowania widoczne są kolejne przekształcenia. Obecnie miasto posiada rozproszoną sylwetę, z dominantą kościoła i wieży ciśnień, ale zakłóconą rozbudową przemysłową. Z końca XIX w. i początków XX w. pochodzi zachowane osiedle mieszkaniowe pracowników kolei oraz 1-2 kondygnacyjna murowana, rzadko drewniana zabudowa przy ulicy Brzeźnickiej. Koluszki faktycznie miastem stały się w 1940 r., a prawnie w 1949 r.

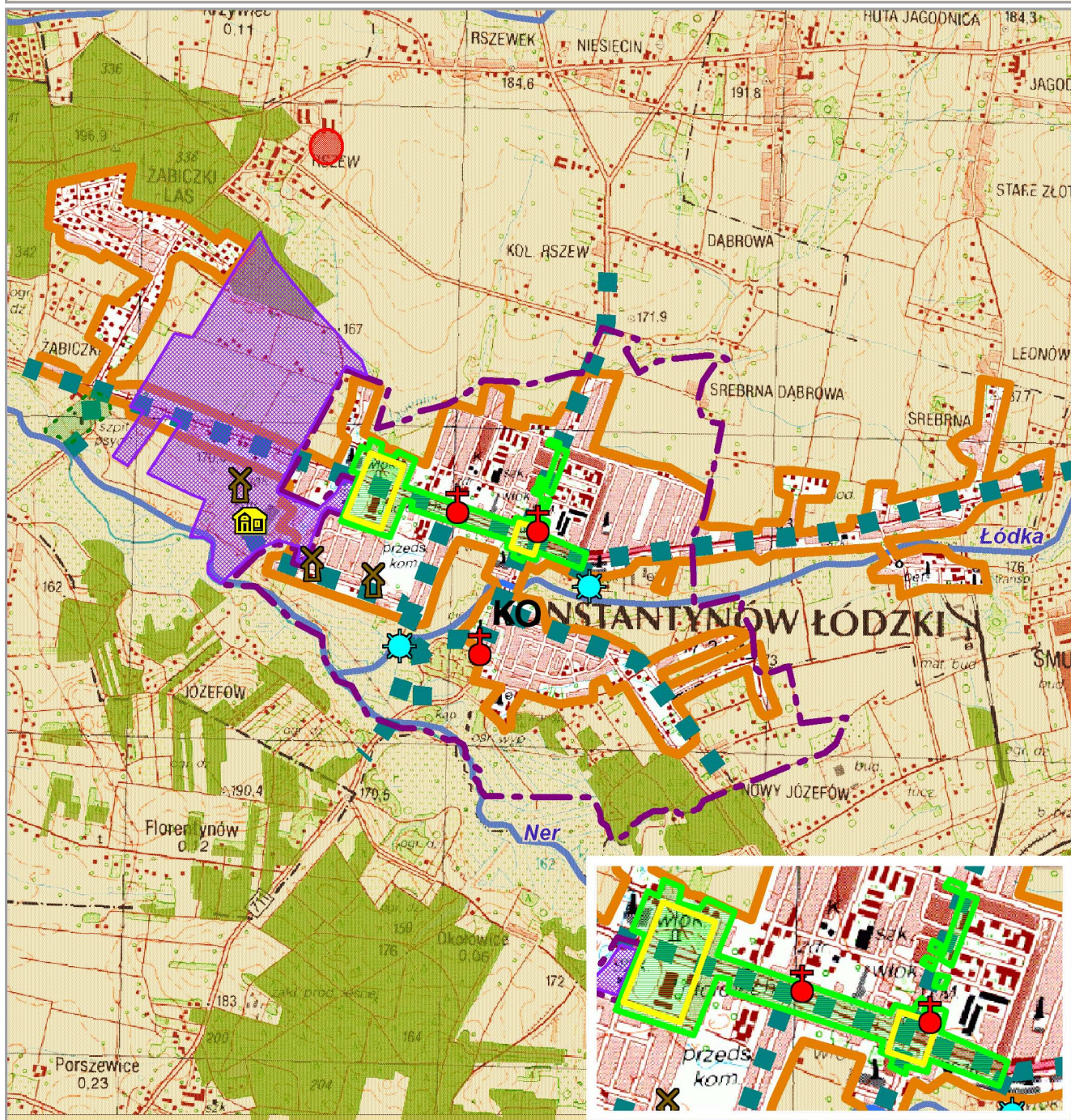
KONSTANTYNÓW ŁÓDZKI – miasto powstało na terenach wsi Żabice Wielkie, która wzmiankowana jest już w dokumentach z XIV w. Na północ od Konstantynowa odkryte zostały ślady grodziska

z XIV w. Pierwszym jej właścicielem był Mikołaj z Żabicy. Dzisiejsza nazwa miasta została nadana osadzie w 1824 r., a prawa miejskie dopiero w 1830 r. W latach 20-tych XIX w. wraz z rozwojem przemysłu włókienniczego nastąpił rozwój osady fabrycznej. Osadę wytyczono na prywatnym terenie dziedzica w oparciu o plan sporządzony przez geodetę w 1823 lub 1828 r. Do Konstantynowa zaczęli napływać sukiennicy, głównie z Prus, Saksonii, Śląska, Wielkopolski. W sierpniu 1830 r. na mocy postanowienia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego osadę fabryczną wyniesiono do rzędu miast prywatnych. Zaczął rozwijać się przemysł wełniany. Ośią układu przestrzennego jest droga z Łodzi do Lutomierska łącząca dwa rynki. Jeden prostokątny, o pow. 12 ha – Duży Rynek, miał być przeznaczony na obsługiwanie targów i jarmarków usytuowanych mocą przywileju lokacyjnego. Drugi zwany Małym Rynkiem - w kształcie kwadratu, założony został na skrzyżowaniu ciągów dwóch ulic: Łódzkiej i Zgierskiej, prowadzących z Pabianic do Zgierza. Domy pierwszych osadników zaczęły powstawać wokół obu rynków i wzdłuż głównych ulic. W okresie 1830 – 1863 następuje stagnacja w rozwoju miasta. Wzrasta konkurencja szybciej rozwijających się miast rządowych – Łodzi i Zgierza, miasto nie posiada dogodnego połączenia drogowego z Łodzią. W 1860 r. przestaje być własnością prywatną, a w 1870 r. traci prawa miejskie, które odzyskuje w latach 20-tych XX w. W II poł. XIX w. ma miejsce ożywienie gospodarcze – powstają nowe tkalnie i farbiarnie, oraz jednopiętrowe kamienice czynszowe i wielorodzinne fabryczne budynki mieszkalne. W następnych latach w mieście nie zachodziły istotne zmiany zarówno gospodarcze jak i w rozwoju przestrzennym. Konstantynów posiada zachowany, w prawie niezmienionym stanie, plan z elementami ukształtowanymi w okresie jego powstania i wczesnego rozwoju. Do czasów współczesnych zachowała się struktura dawnego planu w jego południowej części.

KROŚNIEWICE – pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z 1378 r. kiedy stanowiła własność rycerską, później szlachecką. W Krośniewicach znajdowała się komora celna i kościół parafialny. Korzystne położenie na krańcach Łęczyckiego, w pobliżu Kujaw i Mazowsza, przyspieszyło uzyskanie praw miejskich przed 1442 r. W XVI w. miasto posiadało dobrze rozwinięte rzemiosło. W 1870 r. utraciło prawa miejskie, które odzyskało ponownie w 1926 r. W układzie przestrzennym czytelny jest obszar jądra średniowiecznego, przekształcony na skutek późniejszych nawarstwień, szczególnie z okresu przebudowy klasycystycznej. Obok dawnego drewnianego kościoła powstał nowy neogotycki, ustawiony osiowo w południowej pierzei rynku, na zamknięciu widokowym ul. Toruńskiej. Kościół stanowi dominantę architektoniczną układu. Rynek, to typowo klasycystyczny plac o charakterze reprezentacyjnym. W układzie przestrzennym na uwagę zasługuje zespół pałacowy z I poł. XIX w. złożony z pięknie urządzonego na 17 hektarach parku z dwoma stawami, pałacu, kordegardy oraz pawilonu pałacowego. Obecna zabudowa zajmuje teren średniowiecznego jądra i znaczne obszary na południowy- zachód i południe od centrum.

KUTNO – po raz pierwszy w źródłach historycznych wymieniane w 1301 r., choć osada z kościołem powstała znacznie wcześniej – najpóźniej w trzynastym stuleciu. Istnienie tego kościoła właśnie w Kutnie wskazywałoby na to, że wieś była ośrodkiem klucza dóbr, których obszar pokrywał się być może z zasięgiem rozległej parafii. Koniec XIV w. jest ważnym dla Kutna momentem historii, gdyż

UKŁAD PRZESTRZENNY KONSTANTYNÓWA ŁÓDZKIEGO Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

	OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY		GRANICA MIASTA Z OKRESU POWSTANIA (1821 - 30 R.)		WODY POWIERZCHNIOWE
	DROGI HISTORYCZNE		TEREN HISTORYCZNEGO ZAŁOŻENIA DWORSKIEGO		LASY
	GRODZISKO		KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna		POZOSTAŁE TERENY
	OSADA FABRYCZNA		NIEISTNIEJĄCY BROWAR		
	TERENY ZABUDOWANE W LATACH 1821 - 30		LOKALIZACJA MŁYNÓW W XIX W.		
	ZARYS RYNKU		LOKALIZACJA WIATRAKÓW W XIX W.		

w 1386 r. książę Siemowit IV wydał zezwolenia na wyjęcie wsi spod opolskiego prawa ziemskiego oraz na zorganizowanie jarmarku na dzień św. Wawrzyńca oraz targ cotygodniowy w poniedziałek. Targ zlokalizowany był prawdopodobnie u zbiegu traktu z Płocka i Gostynina z drogą z Poznania do Warszawy. Przypuszcza się, że późniejszy Rynek Zduński (między ul. Zduńską a Teatralną) powstał na miejscu tego placu. Oczywiście takie posunięcia polityczne były możliwe tylko dzięki czynnemu wstawiennictwu dziedziców Kutna z rodu Ogończyków, jednego z najzamożniejszych na Mazowszu. W 1397 r. Kutno było jeszcze wsią. Właściciele rozbudowywali miejscowość, wyposażając ją w szkołę, kaplicę oraz dom dla ubogich przyczyniając się do nadania w 1432 r. praw miejskich. Prawdopodobnie już w II poł. XV w. zaczęły powstawać folwarki: Kutno, Sieciechów i Gnojno. W XV w. Kutno było siedzibą dekanatu i należało do archidiecezji łęczyckiego, archidiecezji gnieźnieńskiej. Pod względem administracyjnym była to Ziemia Łęczycka, a od XIV w. Ziemia Gostynińska w województwie rawskim, włączonym w II poł. XV stulecia do Korony. Kolejne lata rozwoju miasta można zawdzięczać lokalnej społeczności żydowskiej, która rozwinęła handel czerwcem na potrzeby przemysłowe. W XIV i XV w. był to bardzo poszukiwany barwnik czerwony, którego produkcja skupiała się głównie w okolicach Kutna, Łęczycy, Rawy i Sochaczewa. Pierwsze jarmarki zorganizowano w połowie XVI w., a Kutno zyskało na znaczeniu dzięki sukiennikom uznanym za ważnych eksporterów wyrobów wełnianych. XVII i pierwsza połowa XVIII w. to „tabula rasa” w historii Kutna, gdyż z tamtych czasów nie zachowały się na ten temat informacje. W roku 1753 miał miejsce wielki pożar. W konsekwencji konieczne było wydanie ponownego dokumentu lokacyjnego na prawie magdeburskim, co uczynił w 1766 r. Stanisław August na prośbę właściciela miasta Andrzeja Zamoyskiego. Przeprowadzona przez niego reforma gospodarcza i poprowadzenie przez Kutno traktu pocztowego relacji Warszawa – Poznań i Wschowa zdecydowały o ponownym wzroście znaczenia miasta, które do tego czasu było ośrodkiem lokalnym, obsługującym okoliczne wsie. W XIX w. Kutno, ważny ośrodek zaplecza rolniczego, nadal rozwijało się gospodarczo czemu sprzyjały liczne jarmarki, przemysł głównie sukienniczy, położenie komunikacyjne przy linii kolejowej oraz zlokalizowanie w 1876 r. siedziby powiatu.

Pod koniec dziewiętnastego stulecia w Kutnie powstały dwie fabryki, w tym cukrownia. Przemysł cukrowniczy i uczynienie z Kutna węzła kolejowego zdecydowały o stabilnej pozycji gospodarczej, której nie zdołały osłabić w sposób drastyczny wojny XX w. i nawet po II wojnie światowej należało do jednych z ważniejszych miast województwa łódzkiego.

Układ urbanistyczny – najwcześniejsze miasto XIII-wieczne tworzyła zabudowa wokół Rynku Zduńskiego (ul. Teatralna i Zduńska), z podłużnym placem, a następnie wokół dzisiejszego Placu Wolności. Zlokalizowany w najwyższym punkcie Rynku Zduńskiego kościół został wybudowany na miejscu dawnego pod koniec XV w. Rozplanowanie rynku (ob. Plac Wolności) pochodzi prawdopodobnie z XV w. Późniejsze regulacje prawdopodobnie zmieniły jego pierwotny układ. Obecnie stanowi czworobok o wymiarach 100 x 100 m. Uważa się, że był większy od przeciętnie wówczas zakładanych rynków, przy mniejszych od przeciętnych działkach. Prawdopodobnie związane to było ze statusem Kutna jako miasta prywatnego (*Kutno – studium historyczno – urbanistyczne*). Rozwój przestrzenny miasta do końca XVIII w. następował wyłącznie w kierunku północno-zachodnim wzdłuż ulic Podrzecznej i późniejszej Królewskiej. Rozwój w przeciwnym kierunku był niemożliwy z uwagi na fakt, że były to tereny przynależne do kościoła. Nowy rynek (PL. 19 stycznia) został wytyczony w jego obecnym kształcie

chyba po 1811 r., kiedy to jeden z wydatków Kasy Miejskiej przeznaczony był na „ochędostwo rynku”. Nowy rynek rozmierzono na wzór starego, stosując te same szerokości działek; pozostawiono niezmienioną granicę działki pałacu pocztowego. Kutno, spośród innych miast wyróżnia nietypowy budynek tzw. zajazd saski czyli pałac pocztowy króla Augusta III, który powstał w latach 1750 – 51, na działce wydzierżawionej od hrabiego Paca. Podobny zajazd na tej trasie powstał jeszcze tylko w Kleczewie. Kursował on bardzo często między Warszawą a Dreznem. W pierzei pñ. – zach. rynku dominuje ratusz z wieżą z lat 1843 – 1845. W przestrzeni Kutna zaznaczył się pałac w Gierlartach, zbudowany w latach 1781 – 85. Początkowy układ zespołu pałacowego, (według prof. Tatarkiewicza) nawiązywał do wzorców palladiańskich i znany jest tylko ze schematów rysunkowych. W XIX w. ogród przypałacowy został powiększony i nadano mu układ romantyczny. Pomimo znacznego oddalenia, bo około 1 km, pałac jest bezpośrednio związany z Nowym Rynkiem. Z uwagi na pożar miasta, który miał miejsce w XVIII wieku trudno jest odtworzyć układ sprzed tego okresu. Nigdy nie były też ściśle określone granice miasta.

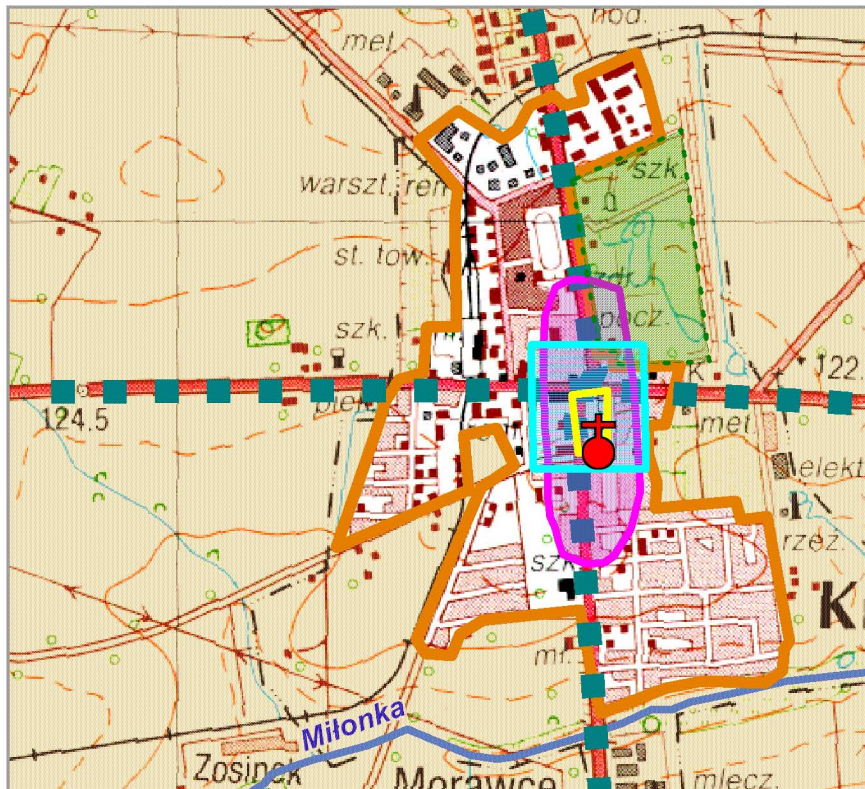
Obszar śródmiejski to dobrze zachowany zespół o dość jednolitym stylu z okresu II i III ćw. XIX w. z szczególnie wartościową ul. Królewską.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

KUTNO – msto powiatowe gub. warszawskiej, nad rz. Ochnią; odl. 125 w. od Warszawy, z którą łączy je droga żelazna; droga bita IV rzędu łączy K. z Łowiczem, Kołem, Koninem i Kaliszem. Jest tu kościół paraf. murowany, kościół ewang. Filialny, szpital św. Walentego na 30 łózek, dwie szkoły początkowe (katol. i ewang.) , sąd pokoju okr. II, należący do II okręgu zjazdu sędziów we Włocławku, urząd powiatowy, urząd miejski, stacya telegr., st. poczt., st. drogi żel. warsz.bydgoskiej o wiorstę od msta odległą, kasa wkładowo zaliczkowa. Z zakładów przemysłowych są tu: młyn parowy z piekarnią produkujący za 57,000 rs., 4 garbarnie z produkcją 1400 rs., fabryka świec i mydła na 1800 rs., fabryka narzędzi rolniczych na 4350 rs., fabryka cykoryi na 4000 rs., olejarnia na 400 rs., 2 fabryki octu na 2200 rs. I miodosytnia na 400 rs. (...) Przeszłość K. jest mało znana, gdyż pożar w 1753 r. zniszczyć musiał dawne dokumenta miejskie. Według podania czech Piotr z Kutna miał założyć tu siedzibę swą w 997 r. i nadać jej nazwę rodzinnego gniazda. (...) Kiedy zostało miastem i kiedy założono tu kościół parafialny, nie wiadomo. Kościół istnieje już na początku XVI w. K. wtedy jest własnością Jadwigi z Łaskich wojewodziny rawskiej i jej synów. Na ich prośbę Zygmunt August ustanawia tu w 1555 r. jarmarki. Gdy pożar 1753 r. zniszczył do szcztu drewniane mko, wtedy dziedzice K. Zamojscy wyjednali w 1766 r. nowy lokacyjny przywilej u Stanisława Augusta. Dzięki zabiegom właścicieli i przyjaznym warunkom, szybko się teraz K. rozwijało tak, że w 1807 r. było jednym ze znaczniejszych miast departamentu warszawskiego, po Warszawie i Łowiczu najludniejsze. Było tu wtedy 2000 mk., ale jednocześnie Łęczyca miała 1500, Gostynin 550, Zgierz 500, Łódź 400 mk. K. miało wtedy 300 rzemieślników, między nimi 22 kuśnierzy. Propynacja przynosiła wielkie korzyści. Powstały tu później fabryki sukna, lecz upadły około 1840 r. Obecnie jako główny punkt zamożnego i ludnego powiatu, połączony koleją z Warszawą, Włocławkiem i Toruniem, posiada K. trwałe warunki pomyślnego rozwoju. Handel zbożowy ma tu swoje ognisko. O zamożności miasta świadczy znaczna stosunkowo

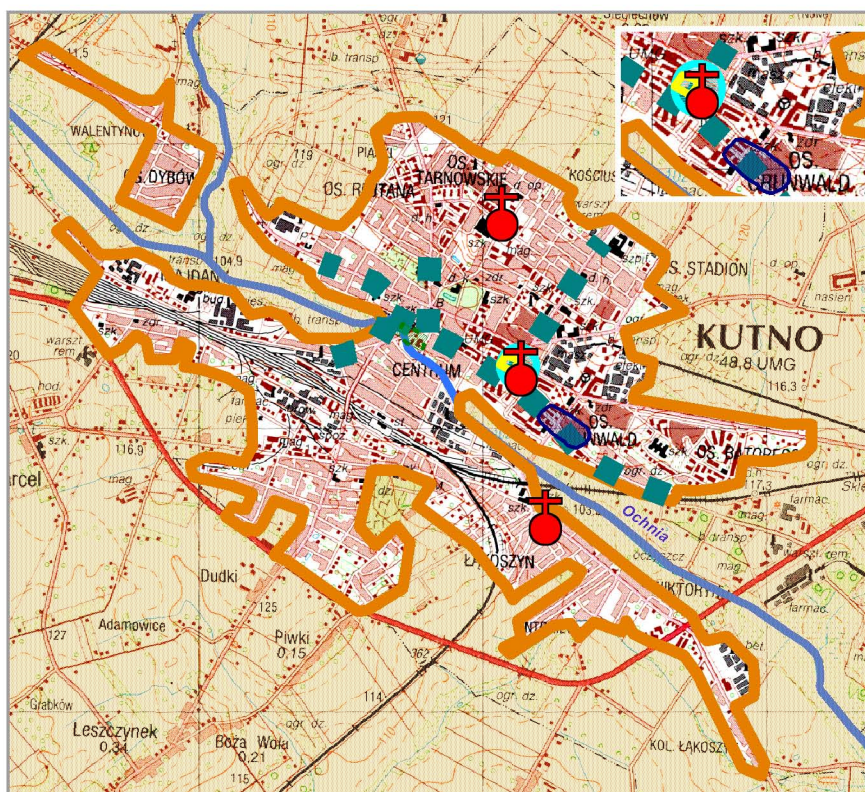
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Krośnice

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODOBNY PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU
- OWALNY ZARYS PIEWROTNEJ WSI
- ŚREDNIOWIECZNE MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU
- ZAŁOŻENIE PAŁACOWO - PARKOWE (XIX W.)
- + KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LAS
- POZOSTAŁE TERENY

Kutno

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- DROGI, TRAKTY
- JĄDRO ŚREDNIOWIECZNE
- PRZEDMIEŚCIE Z XVI W.
- ZARYS RYNKU
- TEREN DWORU XVI - XVII W.
- + KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LAS
- POZOSTAŁE TERENY

wysokość wartości domów, które dla ubezpieczenia od ognia oszacowane są na 536,450 rs. (...) Według Tow. Kred. Ziems. Dobra K., własność Stan. Zawadzkiego, składają się z folwarków: K., Sieciechów, Gołębiówek i Adamów, z osady Gierlaty, osady fabrycznej cukru Konstancya, msta K., wsi: Walentynów, Dutki, Ryków, Florek, Gnojenek, Raszew, Gołęmbiówek, Dybów, Klonowiec Nowy. Rozległość wynosi mr. 2231 (...).

**Fot. 36. Lutomiersk.
Kościół p.w. NMP (XVIII w.)**

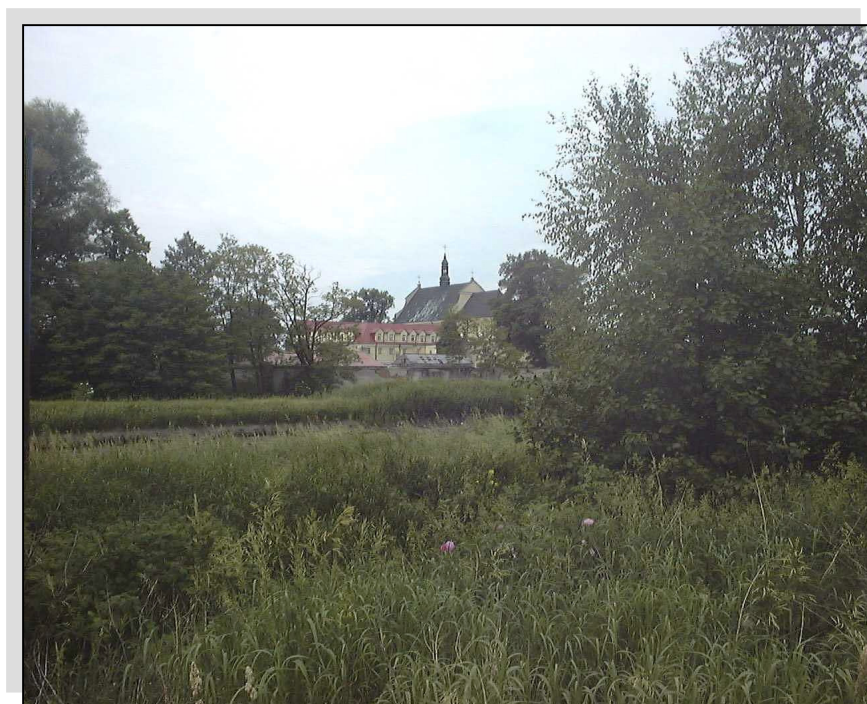
fot. M. Pabich, 2003

LUTOMIERSK – jest jedną z wielu miejscowości, która utraciła prawa miejskie, a dzisiejszy układ przestrzenny nie wskazuje na dawny miejski charakter. Historia osady sięga wczesnego średniowiecza, o czym świadczy cmentarzysko z X i XI w., odkopane na brzegu Neru, w którym stwierdzono groby wojowników przybyłych z Rusi. Na podstawie badań archeologicznych Lutomiersk zaliczyć można do najstarszych osiedli w naszym kraju. Liczba znalezionych grobów wskazuje na to, że znajdował się tu silny ośrodek władzy. Lutomiersk był jedną z pierwszych miejscowości lokowanych na prawie niemieckim, która uzyskała prawa miejskie z nadania Leszka Czarnego w 1274 r. i cieszył się nimi prawie 600 lat. Po jego śmierci, na mocy testamentu przejął ziemię sieradzką jego przyrodni brat – późniejszy król Władysław Łokietek, który powiększył miasto o wieś Wrząca. Wzrost znaczenia gospodarczego Lutomiersk zawdzięcza trzynastowiecznemu osadnictwu sukienników, sprowadzonych z Czech. Wówczas też wchodził on w skład dóbr szlacheckich. W latach 1400 – 1410 wzniesiono tu zamek dla sieradzkiego rodu Niemirowskich. Miasteczko

ciągle zmieniali właścicieli. Od 1570 r. istniała tu gmina ariańska. Tutaj odbywały się synody ariańskie. XVII w. przyniósł ze sobą rozbudowę miasta, gdyż w 1650 r. wybudowano kościół i klasztor Reformatorów. Reformatorów do Lutomierska sprowadził wojewoda rawski, oddając im na pomieszczenia klasztorne istniejący jeszcze zamek. Choć obiekt był wielokrotnie przebudowywany, na odsłoniętej z tynku południowej ścianie widać najwyraźniej zarysy zamurowanej obecnie gotyckiej bramy wjazdowej oraz podpory, na których wspierał się most zwodzony. Ciemne korytarze klasztorne, słabo rozjaśnione światłem dziennym, podkreślają zabytkowy charakter budowli. Ciekawostką jest zachowane zamknięcie głównych drzwi kościoła w postaci kłody wsuwanej w otwory.

Wojny szwedzkie i klęski żywiołowe spowodowały zahamowanie w rozwoju miasta i począwszy od XVII w. znaczenie Lutomierska stopniowo ulegało osłabieniu. Lutomiersk był swoistym prekursorem włókiennictwa w okolicach Łodzi, gdyż w tym mieście istniała pierwsza manufaktura włókiennicza w regionie łódzkim, która niestety upadła po II rozbiórze Polski. W latach 20-tych XIX w. próbowano uczynić miasto ośrodkiem przemysłu włókienniczego, ale zabiegi ożywienia miasta okazały się bezskuteczne. To na zawsze przekreśliło szansę Lutomierska na utrzymanie statusu

miasta i w 1870 r. utracił on prawa miejskie na skutek polityki carskiej. Obecnie jest on małą wsią o powierzchni nie większej niż 6 km², w której dwa kościoły (barokowy i późnobarokowy) oraz klasztor mogą świadczyć o dawnym miejskim statusie.

Fot. 37. Lutomiersk. Zespół klasztorny Reformatów (XVIII w.)

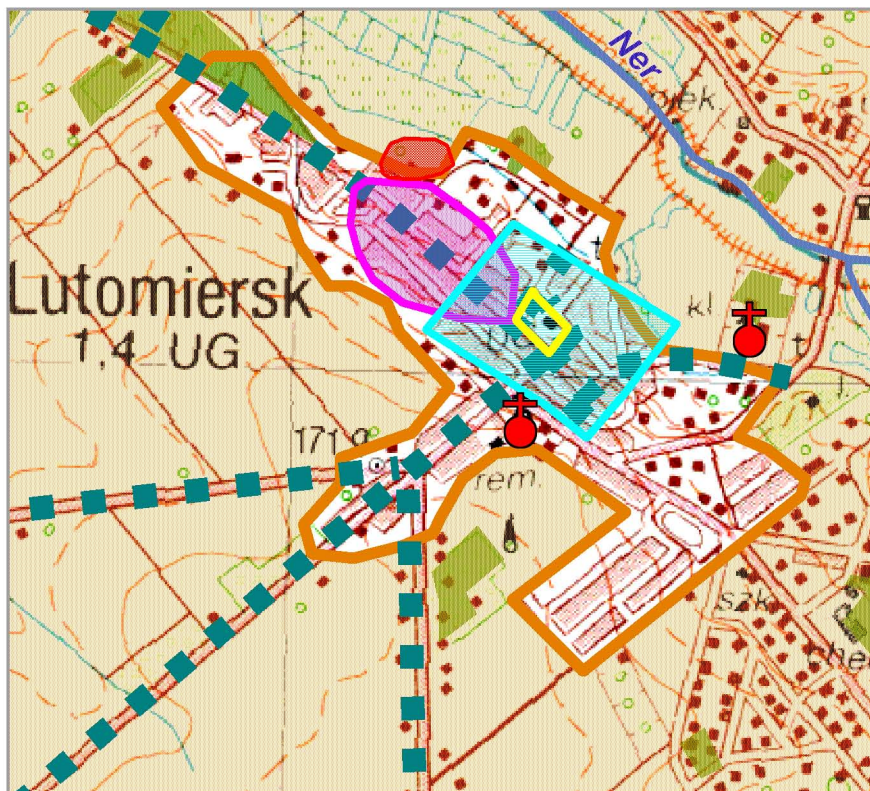
fot. M. Pabich, 2003

Ślady miejskich funkcji odnajdujemy wśród elementów układu przestrzennego. W układzie rozplanowania, w części lewobrzeżnej, lokacyjnej, wyraźnie zaznacza się średniowieczne założenie z prostokątnym rynkiem i siecią ulic. Jednakże pierwotna siatka ulic została przekształcona. W układzie przestrzennym zaznaczyły się także procesy gospodarcze – rozkwit przemysłu włókienniczego w XVI – XVII w. Również osadnictwo wczesnośredniowieczne pozostawiło ślady swojego istnienia w sąsiedztwie miasta średniowiecznego, na prawym brzegu Wrzącej, w miejscu dzisiejszego klasztoru. W okolicach Lutomierska odkryto jeden z najstarszych w Polsce i najlepiej zachowanych śladów osadnictwa z epoki brązu (1400 – 1200). Zabudowa Lutomierska ma charakter małomiasteczkowy, zlokalizowana jest w granicach miasta średniowiecznego i wzdłuż dróg wylotowych prowadzących na zachód i na południe.

LUTUTÓW – nazwa pochodzi od imienia Lutold, używanego w rycerskim rodzie Wieruszów. Pierwsze pisane wzmianki o miejscowości pochodzą z XV w. Na podstawie zapisów w dokumentach fundacja miasta miała nastąpić w 1405 r., w dwa lata później otrzymał Lututów przywilej na cotygodniowe targi. W 1406 r. wyposażono kościół parafialny. Miasto posiadało charakter rolniczy. W 1563 r. wśród mieszczan było zaledwie 6 rzemieślników. W XVII wieku miasteczko zostało zniszczone najpierw przez pożar, a później wojny szwedzkie, postoje wojsk i zarazy. Do 1720 r. Lututów był nazywany jeszcze miasteczkiem, a w późniejszych latach we wszelkich sprawozdaniach z wizytacji i lustracji

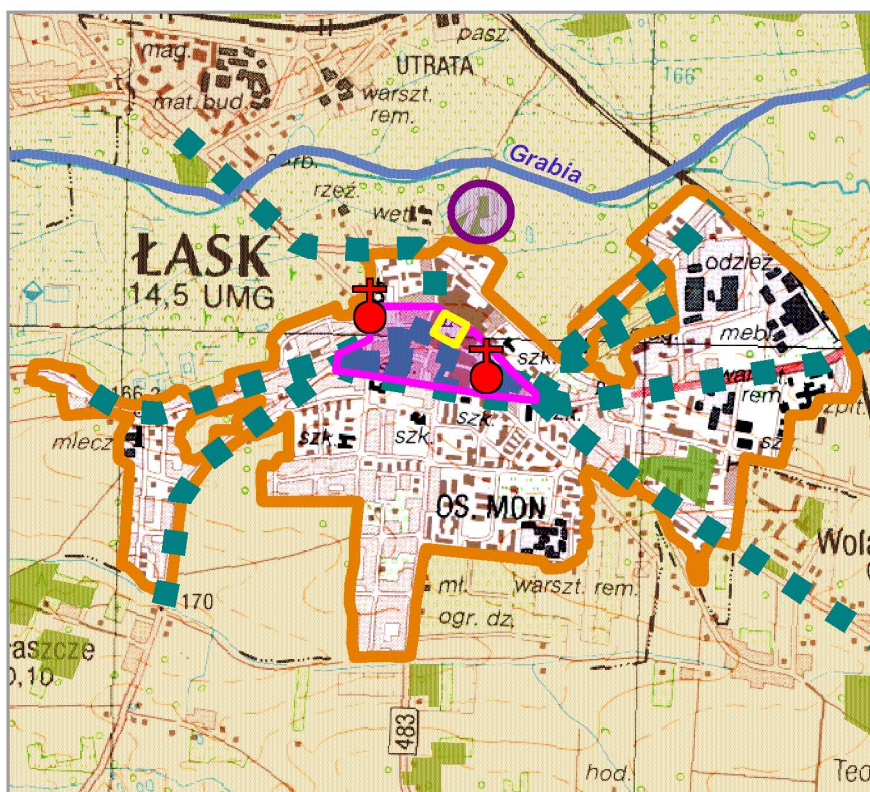
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Lutomiersk

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODOBNY HISTORYCZNY PRZEBIEG DRÓG
- GRÓD
- PIERWOTNA OSADA TARGOWA
- MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Łask

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODOBNY HISTORYCZNY PRZEBIEG DRÓG
- PRAWDOPODOBNA LOKALIZACJA PIERWOTNEGO JĄDRA OSADNICZEGO
- OBSZAR DAWNEJ WSI OWALNICOWEJ
- ZARYS RYNKU ŚREDNIOWIECZNEGO
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

przypominano tylko niegdyś miejski charakter, nazywając miejscowość konsekwentnie wsią. W ciągu XVII i pierwszych dziesiątkach XVIII stulecia istniała tu szkoła, a w 18617 r. właściciel Lututowa, Alojzy Biernacki, poseł wieluński, zorganizował szkołę dla ok. 60 uczniów – chłopców i dziewcząt. Następny właściciel rozpoczął starania o ponowne nadanie praw miejskich, co zostało uwieńczone ponownym zaliczeniem Lututowa w 1843 r. do rzędu miast prywatnych. Jednocześnie miasto otrzymało prawo odbywania targu co poniedziałek i 10 jarmarków w roku. Jednak nie przyczyniło się to do rozwoju organizmu miejskiego. Lututów pozostał wsią, tracąc prawa miejskie w 1870 r.

ŁASK - początki istnienia osady sięgają XIV w., gdyż z 1356 r. pochodzi pierwsza pisemna wzmianka dotycząca fundacji kościoła. Nazwa miasta wywodzi się od słowa Łazsko, które oznacza osiedle na łąkach, czyli na karczowisku. Robotników karczujących lasy zwano kiedyś łazekami, to jest przenośzonymi się z miejsca na miejsce. Choć źródła archeologiczne wskazują na istnienie miasta już w XI w. Podstawą jego rozwoju była owalnica, prawdopodobnie wieś targowa ukształtowana wzdłuż drogi z Piotrkowa do Szadku i Sieradza. Łask do XVII w. pełnił rolę głównego ośrodka rozległych dóbr rodziny Łaskich, co wraz z położeniem przy przeprawie na rzece Grabi i na ważnym szlaku komunikacyjnym stanowiło istotny czynnik miastotwórczy. W 1422 r. Władysław Jagiełło nadał miastu prawa miejskie przyznając tym samym przywilej jarmarków. Rozwój miasta był tak dynamiczny, że w XVI w. Łask otrzymał kolejne przywileje powiększające liczbę jarmarków. Do połowy XVII w. miasto odznaczało się dużym zaludnieniem, a lokalni mieszkańcy trudnili się rzemiosłem, w tym sukiennictwem. Pożar w 1624 r. znacznie osłabił rozwój miasta, a kryzys pogłębił potop szwedzki. Odbudowa Łasku nie trwała długo, gdyż została zakłócona przez liczne pożary. Zniszczenia dotknęły domostwa i kolegiatę łaską, a były na tyle duże, że w okresie XVII – wiecznych reform i w II połowie XVIII w., mimo usilnych starań właścicieli, miasto już się nie odrodziło. W Łasku od dawna zamieszkiwali Żydzi, którzy już w XVI w. utrzymywali stosunki handlowe z kupcami gdańskimi. Tutejszy przedstawiciel gminy żydowskiej sprawował władzę administracyjną nad wieloma gminami żydowskimi w województwie sieradzkim. Miasto do lat 60 – tych XIX w. nie rozwijało się, będąc małym ośrodkiem miejskim o charakterze rolniczo – rzemieślniczym. Próby uprzemysłowienia miasta poprzez założenie manufaktury wełnianej w latach 30 – tych XIX w. nie przyniosły efektów, a indywidualne warsztaty tkackie powstałe w okresie 1863 – 64 r. nie poprawiły gospodarczego prosperity. Ożywienie w rozwoju zapoczątkował rok 1867, kiedy to Łask otrzymał status miasta powiatowego. Utworzenie połączenia kolejowego z Kaliszem i Łodzią spowodowało, że dalszy rozwój Łasku wiązał się z położeniem na szlaku komunikacyjnym Łódź - Zduńska Wola.

O historii miasta świadczą m.in. dwa zabytkowe obiekty sakralne – gotycki kościół parafialny, który w latach 1532 – 1810 był kolegiatą. Zbudowany w stylu późnogotyckim, po pożarze w 1749 r. odbudowany w stylu barokowym. Na części zachowanej widać rzadko spotykany element dekoracyjny w postaci gzymsów z płytek glazurowanych, tworzących kształt koła z czwórliściem. Drugi to XVII – wieczny, niegdyś szpitalny, kościół św. Ducha, drewniany o konstrukcji zrębowej. W latach 1814-19145 był zbozem ewangelicko-augsburskim.

Układ przestrzenny miasta w znacznym stopniu zaadaptował pierwotny układ owalnicy. Wieś przedlokacyjna położona była w miejscu lokalizacji pierwszego kościoła. Lokacyjne miasto rozwinęło się

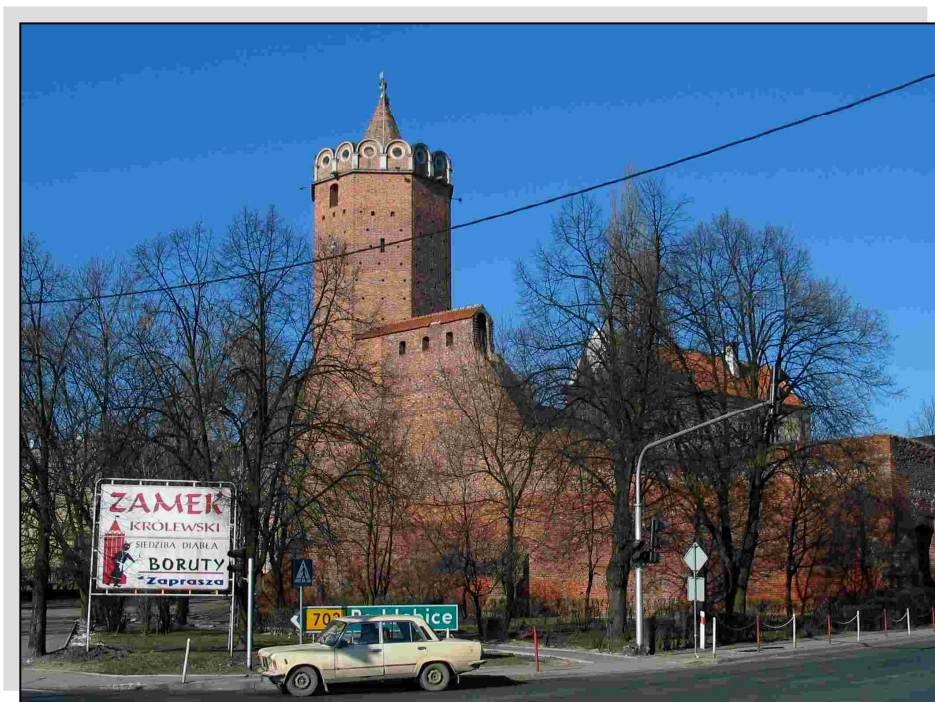
w granicach wsi na zachód od jej właściwego jądra, dzięki czemu owalny kształt jest nadal czytelny, podobnie jak pierwotny układ drożny. Szlaki komunikacyjne zbiegały się przy kościele parafialnym, a siatkę dróg tworzyły drogi przelotowe (w tym główny szlak biegnący równoleżnikowo doliną rzeki z Sieradza w kierunku Pabianic) oraz drogi lokalne łączące Łask z okolicznymi wsiami. Łask posiada układ rozwinięty prosty, którego cechą jest prawidłowy plan rynku wraz z ulicami, a także wyraźnie wyznaczone granice działek przyrynkowych, tworzących bloki urbanistyczne.

ŁĘCZYCA – miasto rozwinęło się przy istniejącym w Tumie grodzisku, które było ośrodkiem największego w Polsce Środkowej grodowego skupiska łęczyckiego. Łęczyckie skupisko położone w pradolinie warszawsko – berlińskiej było prawdopodobnie najstarszym i najliczniejszym pod względem grodów i osad otwartych w regionie, a pierwszy gród w Tumie pojawił się już na początku I okresu wczesnohistorycznego, czyli między VI a IX w. n.e. Prawdopodobnie w tym samym czasie założono obok grodu osadę. Po przyjęciu chrześcijaństwa Łęczyca stała się stolicą jednej z siedmiu prowincji Polski. Dlatego też założono tu jeden z pierwszych klasztorów w kraju, więc już w XI w. znajdowało się tu opactwo benedyktyńskie, które z czasem przeszło na własność arcybiskupa gnieźnieńskiego. Opactwo założono na terenie osady wiejskiej, która razem z grodem, osadą targową i osadą lokacyjną tworzyła w okresie X-XIII w. łęczycki zespół osadniczy. Na miejscu opactwa w XII w. wzniesiono romańską kolegiatę konsekrowaną w 1161 r., obecnie jeden z najstarszych romańskich zabytków architektury sakralnej w województwie łódzkim. W XII w. na wschód od kolegiaty w Tumie zaczęła się rozwijać osada protomiejska w formie rozproszonej osady targowej. Uległa ona jednak zniszczeniu prawdopodobnie podczas najazdu litewskiego w 1294 r., zaś obecnie znana jest jako Tum.

Łęczyca była ważnym ośrodkiem politycznym plemienia łęczycan wchodzących w skład państwa Mieszka I. Z czasem przejęła funkcje kasztelanii, jednej z najstarszych w Polsce. W 1007 r. gród został przebudowany przez Bolesława Krzywoustego, który utworzył w nim warownię. Od XII w. jako stolica księstwa, a następnie województwa, była miejscem zjazdów prowincjonalnych i ogólnokrajowych, synodów i zjazdów duchowieństwa, a sejmiki ziemskie odbywały się tu do II rozbioru Polski. Po 1136 r. na zachód od właściwego grodu powstała osada targowa z własnym kościołem św. Krzyża. Jedną z istotnych przyczyn przeniesienia centrum gospodarczego na zachodni brzeg Bzury był rozwój posiadłości kościelnych na wschodnim brzegu rzeki. Wspomniana osada targowa została założona na skrzyżowaniu dwóch szlaków handlowych biegnących z północy na południe i ze wschodu na zachód. Jednak nie rozwinęła się ona ze względu na niewielki obszar jaki zajmowała, a jej upadek był konsekwencją rozwoju miasta lokacyjnego. Miasto prawa miejskie otrzymało już wcześniej w XI-XII w., ale dopiero w XIII w. jego wzrost doprowadził do dominacji gospodarczej nad osadą. Obszar dawnej osady targowej określano mianem Starego Miasta, które w XVI w. przekształciło się w przedmieście zwane Waliszewem.

XIII i XIV w. to okres najazdów, początkowo Litwinów, a następnie Krzyżaków, którzy spalili miasto. W XIV w. Kazimierz Wielki zbudował tu zamek, a Łęczycę otoczył murami. Piętnastowieczne miasto było miejscem ważnych wydarzeń historycznych, gdyż Władysław Jagiełło zorganizował tu zjazd koronny, a w 1414 r. wypowiedział w Łęczycy wojnę krzyżakom. Miasto rozwijało się gospodarczo, o czym świadczyła różnorodność cechów rzemieślniczych. Podczas pożaru w XVII w. i potopu

szwedzkiego znacznie ucierpiało. W XVIII w. zostało zajęte przez Szwedów, następnie zdziesiątkowane przez epidemię i zniszczone przez konfederatów barskich. Odbudowę Łęczycy rozpoczęto w ostatniej ćwierci XVIII w. czemu towarzyszyły reformy, które nadały jej status miasta wydzielonego zarządzającego zespołem miast królewskich. Zawsze była ona ważnym punktem strategicznym, również podczas wojen napoleońskich skoncentrowano tu wojska i zapasy.

Fot. 38. Łęczycza. Zamek królewski (XIV w.)

fot. S. Ciesielska, 2004

W okresie Królestwa Polskiego Łęczycza, jako jedno z pierwszych miast rządowych, została wytypowana na ośrodek przemysłu włókienniczego. Jednakże wprowadzenie w 1832 r. przez Rosję wysokich celi na wyroby importowane spowodowało upadek przemysłu wełnianego. Wówczas też Łęczycza w Królestwie Polskim słynęła z więzienia śledczego dla więźniów politycznych.

W 1923 r. uzyskała ona połączenie kolejowe z Łodzią. Mimo to Łęczycza do połowy XX w. nie odzyskała swojej świetności. Poprawę sytuacji gospodarczej przyniosło uruchomienie, dziś już nie istniejącej kopalni rud żelaza. Współcześnie posiada rangę stolicy powiatu.

Rozwój przestrzenny Łęczycy i jej geneza oparte były na schemacie rozwoju miast od grodu przez podgródzie do osady targowej, miasta przedlokacyjnego, a następnie lokacyjnego. Miasto mogło kształtować się gospodarczo dzięki dogodnemu położeniu komunikacyjnemu, przy przeprawie przez rzekę Bzurę szlaków, biegnących z południa na północ oraz dzięki pełnionym funkcjom administracyjnym – państwowym i kościelnym.

W układzie przestrzennym Łęczycy do dnia dzisiejszego przetrwały ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa w postaci układu miasta lokacyjnego wraz z zamkiem królewskim i Starego Miasta. Zaś na południowy – wschód w miejscowości Tum znajdują się wczesnośredniowieczne grodzisko i archikolegiata wpisane na stałe w kulturową przestrzeń ziemi łęczyckiej.

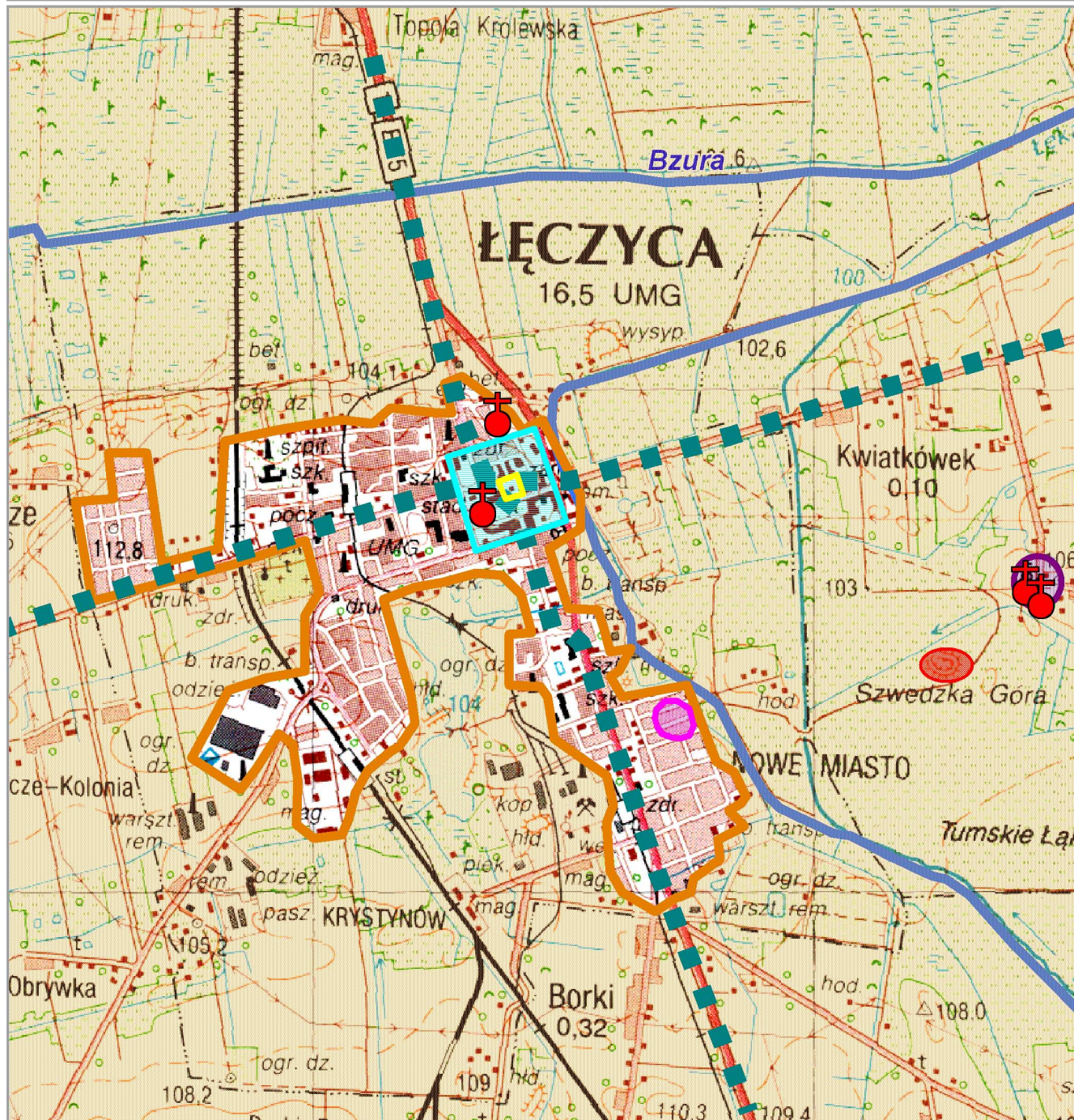
Fot. 39. Tum. Archikolegiata (XII w.)

fot. S. Ciesielska, 2004

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

ŁĘCZYCA – miasto powiatowe, gubernia kaliska nad rzeką Bzurą. Leży wśród bagnistej niziny nad-rzecznej (łąki i stąd nazwa osady), odległe 126 wiorst od Warszawy, 70 wiorst od Kalisza, 21 wiorst od Kutna, najbliższej stacji drogi żelaznej Warszawa – Bydgoszcz. Połączona z sąsiednimi i dalszymi miastami przez trzy bite drogi: trakt łowicko-pydzdrcki, trakt zgiersko-włocławski i łęczycko-kutnowski. Posiada obecnie 2 kościoły katolickie – parafialny, pobernardyński, cerkiew prawosławną w koszarach wojskowych, kościół filialny ewangelicki, synagogę murowaną, szpital św. Mikołaja na 50 chorych, wzniesiony ze składek, dom schronienia dla starców, seminarium nauczycielskie ze szkołą wzorową, 3 szkoły początkowe, szkołę niedzielno-rzemieślniczą, prywatne 4-klasowe progimnazjum. Z władz rządowych mieszczą się tu: zarząd naczelnika powiatu, kasa powiatowa, naczelnik wojenny okręgowy, naczelnik żandarmeryi, urząd miejski, sąd pokoju na Łęczycę i Ozorków, sąd gminny okręgu Topola – Zabrodnia, komisarz włościański, sędzia śledczy, więzienie śledcze, urząd pocztowy, stacja telegraficzna, zarząd akcyzy na 2 powiaty. W 1874 r. zorganizowała się straż ogniowa potwierdzona w 1880. Przemysł fabryczny ubogo się przedstawia: fabryka narzędzi rolniczych, 3 miodosytnie, browar,

UKŁAD PRZESTRZENNY ŁĘCZYCY Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO
- OBSZAR GRODZISKA Z KĘPĄ PRZYGRODOWĄ (I POL. VI W.)
- OSADA WIEJSKA Z OPACTWEM BENEDYKTYŃSKIM (X/XI W.)
- OSADA TARGOWA (OD XIV W. TZW. STARE MIASTO, OD XVI W. PRZEDMIEŚCIE WALISZEW)
- MIASTO LOKACYJNE

- ZARYS RYNKU ŚREDNIOWIECZNEGO
- KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- POZOSTAŁE TERENY

fabryka octu, olejarnia, młyn parowy, 14 wiatraków, młyn wodny, mydlarnia i cegielnia, Rękodzielnictwo też nieświeżnie się przedstawiają: 17 piekarzy, 21 rzeźników, 20 szewców, 17 krawców, 4 cieśli, 4 mularzy, 2 zdunów, 9 stolarzy, 2 białoskórników, 1 mosiężnik, 1 nożownik, 3 tokarzy, 2 ślusarzy, 6 kowali 2 gwoździarzy, 2 lakierników, 2 siodlarzów, 2 piekarzów, 2 farbiarzy, 2 powroźników, 1 fotograf. Z zakładów publicznych posiada: 40 szynków, cukiernię, 4 handle win, 2 apteki, hotel, 2 restauracje. Jest tu 3 lekarzów, 5 felczerów, 2 akuszerki. Handel cały w ręku Żydów, 2 tylko sklepy mają chrześcijanie. W 1827 r. Łęczyca miała 210 domów i 3291 mk (...)

Łęczyca należy do rzędu starożytnych, przedhistorycznych niewątpliwie osad, zakładanych jak wszystkie siedziby Wielkopolski wśród błot lub jezior. Dopiero w bieżącym stuleciu częściowe osuszenie bagien okolicznych i zbudowanie 2 grobli (od strony Tumu i Topoli) ułatwiło dojazd do miasta (...) Bliiskość starożytnego kościoła w Tumie, sięgającego czasów Mieczysława I, świadczy iż miejscowość ta obronna z natury i umocniona przez zamek, zdawna istniejąca na kępie olanej wodą, stanowiła ważne ognisko dla całej okolicy (...)

Na kartach kronik pierwszy raz pojawia się Łęczyca w opowieści wojny, jaką Bolesław Krzywousty wiódł ze Zbigniewem. Wtedy to w 1108 r. zajął on Łęczycę a raczej gród nadrzeczny, który widocznie odgrywał ważną rolę w życiu politycznym całej okolicy, gdyż odtąd występuje często jako miejsce zebrań politycznych i synodów kościelnych. Pierwszy taki donośniejszy zjazd, zanotowany w kronikach, zwołał Kazimierz Sprawiedliwy w 1180 r.

Zjechali tu: Bolesław ks. Śląski na Wrocławiu, Leszek mazowiecki i Otton poznański tudzież liczni panowie świeccy i duchowni, dla uchwalenia postanowień i ugód wywołanych ówczesnymi potrzebami. (...)

ŁOWICZ – w źródłach po raz pierwszy występuje w bulli papieskiej z 1136 r. jako wieś, stanowiąca centrum oddzielnego obwodu, kasztelanii. Położony nad Bzurą i jej dopływami, na silnie zabagnionej dolinie, w miejscu ułatwiającym przeprawę przez rzekę, na skrzyżowaniu ważnych średniowiecznych traktów handlowych. Przez Łowicz prowadziło odgałęzienie szlaku bałtycko-czarnomorskiego, łączącego Gdańsk z portami Morza Czarnego. Równie istotny był trakt krajowy łączący Poznań i Gniezno przez Kutno i Łowicz z Warszawą i dalej z Wilnem. Takie położenie geograficzne zapewniało naturalne warunki obronności miasta i w dużej mierze zaważyło na jego losach. Stwarzało dogodne warunki dla zlokalizowania tutaj w średniowieczu grodu kasztelańskiego. Z czasem w miejscu grodu wybudowano zamek. Łowicz z tamtego okresu rozciągał się od grodu – osady przedlokacyjnej do przeprawy przez Bzurę. Kierunek rzeki w naturalny sposób wyznaczył równoleżnikową oś miasta. To jedno z najokazalszych miast na Mazowszu. Początkowo stanowił własność książąt mazowieckich, w późniejszych stuleciach był siedzibą arcybiskupów gnieźnieńskich, ośrodek klucza dóbr kościelnych liczący ok. 100 miejscowości. Z chwilą otrzymania praw miejskich pod koniec XIII w. powstał regularny czworokątny rynek, który przylegał jednym bokiem do kościoła parafialnego, podniesionego w następnych latach do rangi kolegiaty. Z rynku w stronę grodu i mostu na rzece Branicy wychodziła ulica Długa. Za rzeczką Branica ciągnęła się ul. Św. Jana. W XV w. została ona zamieniona na rynek otrzymując nazwę Podgrodzia. Z rynku wychodziły jeszcze dwie ulice, w tym jedna w kierunku Skiernewic, druga w stronę rzeki. Na terenie Podgrodzia powstało targowisko. W XVI w. pojawia się po raz

pierwszą nazwą ul. Zduńskiej. Jest to ulica biegnąca ze Starego Miasta w kierunku Nowego Miasta. Nad Bzurą przy przeprawie przez rzekę powstało przedmieście Kaczew (obecnie Tkaczew), gdzie od dawnych czasów osiedlali się rybacy.

Łowicz, w przeciwieństwie do innych miast o średniowiecznym rodowodzie, z uwagi na swoje położenie wśród rzek i bagien, nie był nigdy otoczony miejskimi murami obronnymi, pozostawał miastem otwartym. Jego cztery bramy miejskie stały przy ulicach odpowiadających głównym traktom, idącym z zewnątrz do środka. Łowicz był więc miastem otwartym.

W układzie rozplanowania Łowicza już z XVI w. wyróżnić można: Stare Miasto, Nowe Miasto, Podgrodzie oraz dwa przedmieścia – Bratkowice i Kaczew.

Jest to miasto, którego rozwój przestrzenny związany był z warunkami topograficznymi. Na jego zabudowę i rozwój duży wpływ miało też to, że ongiś było rezydencjalnym miastem biskupów gnieźnieńskich. Kościół pijarski, kaplica Karola Boromeusza z klasztorem misjonarzy oraz kolegiata to trzy najbardziej reprezentacyjne budowle w Łowiczu, skupione przy Starym Rynku. Uważa się, że rozplanowanie Łowicza jest wymownym wyrazem tradycji narodowej. Układ sieci ulic nie został tu narzucony, nie jest też wzorowany na obcych miastach. Ten samorodny rozwój układu przestrzennego nastąpił już w drugiej połowie XIII w., kiedy wieś Łowicz otrzymała prawa miejskie. Wówczas został wytyczony rynek na Starym Mieście i dotąd zachował on swój dawny kształt i wymiary (100x100 m) i należy do najbardziej charakterystycznych rynków w Polsce. Z rynkiem graniczy kolegiata. Oryginalną formę przedstawia rynek Nowego Miasta, ze względu na swój trójkątny kształt. Jego kształt jest ściśle związany z układem ulic sprzed XV w., kiedy rynku jeszcze w tym miejscu nie było. Południowo-zachodnim brzegiem Rynku przepływała struga, wzdłuż której osiedlali się piwowarzy, tworząc trwałą linię uliczną, zamienioną z początkiem XV stulecia w jedną z trzech ścian Nowego Rynku. Można powiedzieć, iż warunki topograficzne miały niewątpliwie istotny wpływ na rozwój przestrzenny Łowicza.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

ŁOWICZ – msto pow. gub. warszawskiej, nad rz. Bzurą, na prawym brzegu Bzury, w nizinie w punkcie zbiegu trzech dopływów Bzury: Uchanki, Zielkówki i Jarzębówki; odległy 82 w. od Warszawy, z którą połączony jest linią drogi żel. warszaw.-bydgoskiej od r. 1845 (od 1861 z Bydgoszczą); szosa 1-go rzędu łączy go z Warszawa i Kaliszem; trakty gubernialne 2-go rzędu z Płockiem, Łęczycą, Wiskitkami i Skierniewicami. Ł. posiada obecnie 6 kościołów katol. mur. (kolegiata, paraf. św. Ducha, fil. św. Leonarda, fil. po-pijarski, fil. po-misyjonarski i koś. z klaszt. bernardynek etatowy), cerkiew prawosł., koś. Par. ewang., szpital św. Tadeusza, ochronę na 40 dzieci, ochronę dla starozakon., szkołę realną 6-klas., progimnazjum żeńskie 3-klas., cztery szkoły element., dwie szkoły prywatne żeńskie, szkołę ewang., bibliotekę przy szkole real. (do 5000 tom.), sąd pokoju, urząd powiat., miejski, st. dr. żel. warsz.-bydgos., st. poczt. i telegr. W 1827 r. Ł. miał 411 dm. i 6693 mk. (676 żyd.) (...) Z zakładów fabrycznych istniały tu w r. 1878: młyn parowy, 2 dystylarnie, 5 garbarni, 4 cegielnie, 3 mydlarnie, fabryka wyrobów glinianych, browar 2 olejarnie, 2 warzelnie miodu, 3 fabryki octu. Do 1877 r. istniała tu fabr. wyrobów żelaznych. (...) Ł. jest miejscem odbywania się głośnych od wielu wieków jarmarków

na s. Jana (2 dni) i na św. Mateusza (4 dni), na które przybywają liczni kupcy z odległych stron, a przedmiotami zbytu są: konie, bydło, wyroby siodlarskie, rymarskie, kuśmierskie. Obecnie dawna świetność ich upadła. (...) Według podania (prawdopodobnego zresztą) Ł. pierwotnie był dworem łowieckim (Łowisko) książąt mazowieckich, koło którego mieszkali ludzie pomagający przy łowach książęcych i utrzymujący w porządku łowieckie przybory. Papież Innocenty, zatwierdzając bullą z 1136 r. nadania poczynione arcybiskupom gnieźnieńskim, wymienia już Ł. Jeszcze w obecnym stuleciu stał pierwotny dworzec na środku rynku, służąc za skład soli. Kiedy osada ta otrzymała prawo miejskie niewiadomo. Znaczenie jej datuje się od połowy XIV w., kiedy Jarosław ze Skotnik, arcybisk. gnieźn., wznosił na sztucznym nasypie nad brzegiem Bzury okazały zamek, mający służyć za rezydencją dla arcybiskupów. Ziemowit ks. Mazowska przywilejem 1359 r. udzielonym temuż arcybiskupowi nadał wielkie swobody miastu, jako też i całej majątności łowickiej. Odtąd arcybiskupi w okręgu tym władzę najwyższą, jako udzielnicy książęta piastowali tak dalece, iż szlachta, bez apelacji króla, ulegała ich wyrokom. (...) Prymasi z upodobaniem tu przemieszkując z licznym dworem, przyczyniali się do wzrostu i pomyślności miasta; sławny Jan Łaski na początku XVI w. rugował stąd Żydów i surowymi obwarował prawami, aby nadal nie osiadali. Mikołaj Dzierżgowski założył synod prowincjonalny 1556, Jakób Uchański zwołał tutaj po zgonie Zygmunta Augusta 1572 r. zjazd Wielkopolan i ustanowił urządzenia dotyczące się porządku w kraju, bezpieczeństwa i obrony. (...) Ł. po wojnach szwedzkich naprawiwszy swe mury, liczył w r. 1680 kościołów 11 a domów 380, rzemieślników i artystów różnego rodzaju 231, którzy 8 cechów składali. (...) Przy tylu historycznych wspomnieniach, Ł. pomimo swoich klęsk, przechował jeszcze zabytki swoich czasów. Pierwsze miejsce zajmował tu zamek prymasów, zbudowany przez arcybisk. Jarosława ze Skotnik około 1355 r., rozszerzony i ozdabiany przez następców, zburzony w czasie pierwszego najścia Szwedów i znowu na początku zeszłego wieku, przez Teodora Potockiego, arcybisk. podzwignięty, dotrwał do naszych czasów. Zamek ten urządzony był wspaniale i obszernie na małej, umyślnie widać sypanej wyniosłości, wśród bagnistego Bzury wybrzeża. Woda oblewała go do koła, a wysokie mury czyniły go miejscem dosyć warownym. Most długi, przez błota idący, wzmocniony przekopem i dwoma szarńcami z obu stron usypanymi, łączył go z miastem. Po opuszczeniu przez Szwedów, arcybiskupi wprawdzie naprawili główne uszkodzenia, ale, wystawiając z konieczności dla tymczasowego dla siebie mieszkania pałac w Skierniewicach, już później chętniej w tym ostatnim miasteczku niżeli w Ł. przemieszkowali. Verbum, przejeżdżając przez Ł. w końcu XVII w., zastał zamek w dobrym stanie. W niezamieszkałym zamku, prymas Michał Poniatowski urządził fabrykę płótna, zebrawszy fundusz na jej prowadzenie, przez wypuszczenie akcji po 4000 złp. (...) Za rządów królestwa, kiedy księstwo łowickie utworzone zostało, administrator jego, ową starożytną i jeszcze mieszkalną budowlę rozebrał w r. 1822, a materiałów użył na wybudowanie pałacu w Łyszkowicach. Za to Ł. będąc przez kilka wieków stolicą prymasów rozplitej, bogatym jest w duchowne instytucje i gmachy. Najznamienitszym z nich jest kolegiata, erygowana w r. 1433 przez Wojciecha herbu Jastrzębiec, arcybiskupa gnieźnieńskiego, z dawniejszego parafialnego kościoła, który początkiem swoim r. 1100 miał sięgać. Pierwotny atoli gmach, gdzie się nabożeństwo kolegiackie odbywało, był drewniany i długo takim jeszcze pozostał. (...)

ŁÓDŹ

„Łódź – małe drewniane miasteczko rządowe, od dwóch lat na fabryki rozmaite przeznaczone. Położenie miejsca tego jest szczególniejsze z wielu względów, znajduje się z całą swoją rozległą okolicą pod obszernym i wyniosłym wzgórzem, z którego niezliczne tryszcą źródła. Tych zbieg wód łatwo tak kierowany być może, iż prawie przy każdego fabrykanta mieszkaniu przebiegać mogą dla jego użytku strumienie. Jest to z natury przysposobione miejsce nie tylko do fabryk sukienniczych, ale szczególnie do wszelkiego gatunku rękodzielni bawełnianych i lnianych”

<St. Staszic>

Historia tego drugiego co do wielkości miasta w Polsce ma już pięć wieków, ale współczesny układ urbanistyczny jest efektem przestrzennego i gospodarczego rozwoju zapoczątkowanego w XIX w.

Pierwsza wzmianka o Łodzi pochodzi z 1332 r., wówczas jako wieś w dobrach biskupów włocławskich, zlokalizowana była w miejscu dzisiejszego Browaru Łódzkiego przy ul. Północnej. Nazwa miejscowości wywodzi się od herbu Łodzia biskupa Gerwarda, choć niektóre źródła wspominają o wierzbie – łozie, porastającej okoliczne mokradła. Pierwsza lokacja miasta przypada na 1414 r., zaś drugą przeprowadzono w 1423 r. na prawie magdeburskim, a potwierdzono przywilejem Władysława Jagiełły.

Pierwsza osada miejska była położona na zachód od wsi Łodzia, na północnym stoku doliny rzeki Łódki. Dogodną lokalizację uwarunkowało istnienie węzła dróg lokalnych prowadzących z Lutomierska do Brzezin oraz z Włocławka przez Łęczycę i Zgierz do Wolborza i Piotrkowa. Położenie geograficzne z dala od dużych dolin rzecznych, na obszarze o wysokiej lesistości, słabych glebach i peryferyjna lokalizacja w stosunku do ówczesnych ośrodków gospodarczych spowodowały, że nadanie praw miejskich nie przyczyniło się do gwałtownego rozwoju Łodzi. Okresem największego wzrostu przestrzennego, demograficznego i gospodarczego były lata 1500 – 1650. W tym czasie osadnictwo w Puszczy Łódzkiej zaowocowało powstaniem wsi prywatnych, duchownych i młyńskich nad rzekami Łódką i Jasieniem. Wówczas w granicach tak zwanego łódzkiego klucza dóbr biskupów kujawskich znajdowały się miasto Łódź, Stara Wieś (Łodzia), Widzew, Wólka, Zarzew, Bałuty, Rogi, Rokicie, Brus. Łódź była lokalnym ośrodkiem handlu i rzemiosła, a rolniczy charakter miasta zdecydował, że historycznie ten okres dziejów nazywany jest okresem Łodzi rolniczej.

We wspomnianym czasie obszar zabudowy miejskiej Łodzi (20 ha) był porównywalny do innych miast średniowiecznych. Układ przestrzenny miasta nie był regularny i odznaczał się krętym lub łamanym przebiegiem ulic. W centrum miasta istniał nieregularny, o kształcie podobnym do rombu, rynek (obecnie Stary Rynek), pośrodku którego w XVI w. wzniesiono drewniany ratusz. W południowo – zachodnim narożniku rynku miała swój początek droga do Piotrkowa, która w przyszłości przekształciła się w ulicę Piotrkowską. Z przeciwległego jego narożnika wybiegała droga lokalna do wsi Stoki, Widzew i Zarzew. W północnej części rynku znajdował się plac Kościelny, po środku którego stał drewniany kościół parafialny. W otoczeniu kościoła istniał cmentarz grzebalny, a na tzw. Górce Plebańskiej ulokowano zabudowania plebani. Plac Kościelny był swoistym węzłem komunikacyjnym, gdyż na nim zbiegały się drogi z Brzezin, Łęczycy, Lutomierska i Zgierza. Zabudowania miejskie były drewniane. Budynki mieszczan, zwykle o charakterze zabudowy zagrodowej, koncentrowały się w rynku i przy ulicach z niego prowadzących (Wolborskiej, Kościelnej, Drewnowskiej, Podrzecznej).

Na peryferiach, w rejonie obecnej ul. Lutomierskiej, wytyczona została ul. Stodolna, przy której znajdowały się stodoły mieszczan rolników. Do miasta należały także rozległe pola i lasy, które w sposób znaczący kontrastowały z niewielkim obszarem zabudowanym miasta. Niwy rolnicze położone były w dolinie rzeki Łódki i na obszarze dzisiejszej dzielnicy Polesie. Zachodnią część Łodzi porastał las miejski, którego reliktem jest obecny park im. J. Piłsudskiego.

W XVII w. nastąpił upadek miasta w wyniku licznych wojen, w tym potopu szwedzkiego, zarazy i pożarów. Największy regres życia gospodarczego, który przejawiał się w zaniku form gospodarki miejskiej tj. jarmarki i targi, nastąpił w XVIII w. Wówczas Łódź w niczym nie przypominała już miasta, a wręcz upodobniła się do otaczających ją wiosek. Drugi rozbiór Polski w 1793 r. włączył Łódź do Prus Południowych, w granicach których miasto pozostało do 1806 r. Czternastoletni okres zaboru pruskiego był czasem gwałtownych przemian osadniczych. Wówczas władze pruskie prowadziły na szeroką skalę akcję kolonizacyjną, której dowodem są nowe miejscowości zasiedlone przez niemieckich kolonistów, w tym największa – Nowosolna. Akcja kolonizacyjna przyczyniła się do ożywienia życia gospodarczego w regionie, a tym samym w miasteczku. Istotnym dla Łodzi okazał się także rok 1798, w którym władze pruskie doprowadziły do sekularyzacji własności kościelnej. Tym samym stała się ona wraz z sąsiednimi wioskami biskupimi własnością Skarbu Państwa. Od tego czasu wszelkie decyzje władz państwowych obejmowały swym zasięgiem także region łódzkim co okazało się swoistym „kamieniem węgielnym” pod Łódź przemysłową. Po 1815 r. władze Królestwa Polskiego rozpoczęły program gospodarczych reform państwowych zapoczątkowanych przez księcia Ksawerego Druckiego – Lubeckiego. Reforma skarbową i celną chroniącą rodzimy przemysł przed konkurencją Prus, unia celna z Rosją, dekret z 1816 r. o przywilejach dla cudzoziemskich nowych osadników, a także rozporządzenie dotyczące budowy dróg publicznych stworzyły korzystne warunki do rozwoju rodzimego przemysłu.

Najważniejszy moment dla Łodzi nadszedł 18. IX. 1820 r., kiedy to władze królestwa wydały dekret o powołaniu fabryk sukienniczych w ośrodkach zaproponowanych przez Rajmunda Rembielińskiego, czyli m. in. w Gostyninie, Przedeczu, Dąbiu, Łęczycy, Zgierzu i Łodzi. Tym samym zostały one podniesione do rangi tzw. miast fabrycznych. O utworzeniu w Łodzi osad włókienniczych zdecydowało kilka istotnych czynników:

- położenie w granicach miasta dużych powierzchni gruntów rządowych;
- istnienie dogodnych warunków hydrograficznych w postaci licznych strumieni spływających z Wyżyny Łódzkiej ku zachodowi. Cieki tj. Sokołówka, Łódka z dopływem Bałutką, Jasień, Olechówka i Ner od dawna wykorzystywane były do napędzania foluszy i młynów. Wody lokalnych rzek posiadały wysoką jakość, która niezbędna była do produkcji lnu, sukna i bawełny;
- zasobność w tanie surowce budowlane. Dostępność drewna pochodzącego z otaczających Łódź lasów pozwoliła w początkowym okresie rozwoju Łodzi przemysłowej zaspokoić zapotrzebowanie na ten podstawowy surowiec budowlany. Dodatkowo zasoby gliny polodowcowej umożliwiły produkcję cegieł;
- ukształtowanie powierzchni było czynnikiem sprzyjającym, gdyż ze względu na położenie na dziale wodnym nie istniał problem związany z poszukiwaniem dogodnych miejsc przepraw przez duże rzeki;

- dobre położenie komunikacyjne przy wytyczonym w 1818 r. trakcie z Łęczycy do Piotrkowa;
- sekularyzacja dóbr biskupów pod zaborem pruskim, a także położenie po 1815 r. w granicach Królestwa Polskiego połączonego do 1832 r. unią celną z Rosją (głównym rynkiem zbytu).
- zasobność w siłę roboczą i obecność w regionie łódzkim niedawno osiedlonych osadników.

Rajmund Rembieleński świadom, wszystkich powyższych uwarunkowań, wskazał Łódź, jako najbardziej dogodne miejsce do powstania wielkiego miasta przemysłowego. Najważniejszy okres kształtowania miasta przypada na okres 1820 – 1830 r. Rozwój miasta przebiegał w sposób planowy w dwóch zasadniczych etapach:

- etap I w latach 1821 -23 – założenie na „surowym korzeniu” Nowego Miasta - osady sukienniczej, położonej na południe od miasta średniowiecznego,
- etap II w latach 1824 – 28 – powstanie Iniano – bawełnianej osady Łódka.

Nowe Miasto było pierwszą łódzką osadą rękodzielniczą, którą przeznaczono dla sukienników sprowadzonych spoza granic Królestwa Polskiego. Produkcja tkanin miała rozwijać się w przydomowych warsztatach. Osadę wytyczono w odległości około 500 m od leżącego na przeciwległym brzegu Łódki Starego Miasta, na miejscu dawnej Starej Wsi. Tym samym rzeka Łódka była swoistą granicą między miastem rolniczo – rzemieślniczym, a rękodzielniczym. Obie te części łączyła ulica Nowomiejska, fragment traktu piotrkowskiego, przebiegająca po grobli nad stawem młyńskim. Rozplanowanie nowej osady miało regularny kształt prostokąta, założony na osi traktu fabrycznego do Piotrkowa, do którego prostopadłe wytyczono ulicę Średnią. U ich zbiegu założono oktagonalny rynek, z najdłuższą osią wschód – zachód wynoszącą 123 m, będący centrum osady. Kształt tego najważniejszego elementu układu osady sukienniczej decyduje jego unikalności w skali Europy.

Fot. 40. Łódź. Nowy Rynek

Źródło: *Multimedialny Plan Miasta*

ROZWÓJ URBANISTYCZNY ŁODZI W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

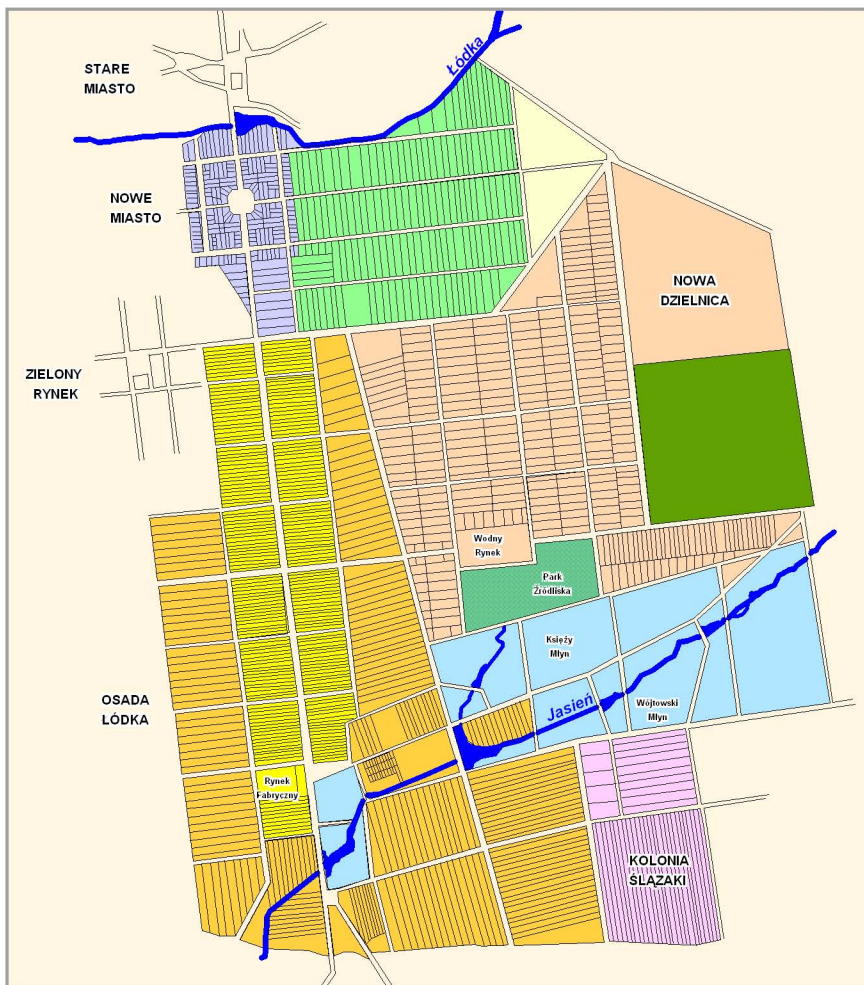
Układ urbanistyczny Łodzi rolniczej

układ urbanistyczny
zabudowy miejskiej
Łodzi rolniczej
według planu Johnney'a
z 1812/13 r.

- zabudowania
- * młyn
- parcele budowlane,
tereny wolne
- ogrody
- grunty użytkowane
rolniczo
- łąki

Układ urbanistyczny Łodzi wczesnoprzemysłowej

- OSADA SUKIENNICZA NOWE MIASTO
- OGRODY NOWOMIEJSKIE (SUKIENNICZE)
- KOLONIE TKACZY WYROBÓW LNIANYCH
I BAWELNIANYCH
- KOLONIE PRZĄDKÓW LNU
- PLACE I OGRODY NOWEJ DZIELNICY
- POSIADLA WODNO - FABRYCZNE
- PARK
- LASY
- POZOSTALE TERENY
- CIEKI POWIERZCHNIOWE
- ZBIORNIKI WODNE

Nowe Miasto składało się z czterech bloków urbanistycznych, a jego granice wyznaczały ulice Północna, Wschodnia, Zachodnia, Południowa (obecnie Rewolucji). W obrębie Nowego Miasta wytyczono 184 działki budowlane pod budowę miejskich domów powstających według ujednoliconych projektów – dom parterowy o stromym dachu z facjatą łączących funkcje produkcyjne z mieszkaniową. W rynku przewidziano wyłącznie jednopiętrowe budynki murowane. Dominantami architektonicznymi rynku był klasycystyczny ratusz z 1827 r. i kościół ewangelicki p.w. św. Trójcy, przebudowany w końcu XIX w. Na wschód od właściwego Nowego Miasta wytyczono rozległe ogrody sukiennicze pełniące funkcję wypoczynkową dla sukienników.

Regularne założenie Nowego Miasta nawiązuje do trendów klasycystycznej urbanistyki, za wzór posłużyły prawdopodobnie osady przemysłowe i fryderycjańskie kolonie Prus. Koniec budowy Nowego Miasta przypada na rok 1823.

W tym samym czasie przeprowadzono także regulację Starego Miasta polegającą na wyprostowaniu i poszerzeniu ulic, splantowaniu rynku i placu Kościelnego, wzniesieniu drewnianego ratusza oraz zrównania położenia budynków zgodnie z przebiegiem ulic.

Powstanie osady sukienniczej było tylko preludium do ukształtowania łódzkiego ośrodka przemysłowego. O prawdziwym rozwoju silnego gospodarczo miasta zdecydowała lokalizacja w Łodzi wielkiej osady Iniano – bawełnianej – Łódki. Wytyczenie osady Łódki rozpoczęto w 1824 r., około 3 km na południe od Nowego Miasta, niedaleko miejsca, gdzie trakt piotrkowski przekraczał rzekę Jasień. Kolonia tkaczy stała się najważniejszym w Królestwie Polskim ośrodkiem produkcji tkanin bawełnianych. Osią nowej osady był trakt piotrkowski, który w wyniku dużej odległości dzielącej Łódkę od Nowego Miasta, przekształcił się w najdłuższą ulicę miejską w Polsce –Piotrkowską.

Fot. 41. Łódź. Ulica Piotrkowska

Źródło: Multimedialny Plan Miasta

W tym samym czasie utworzono także posiadła wodno – fabryczne, na których miały zostać zlokalizowane obiekty przemysłowe napędzane spiętrzonymi wodami Jasieni. Posiadła wraz z osadą tkaczy tworzyły swoistą „linię produkcyjną”, gdyż w manufakturach wykańczano tkaniny wyprodukowane w tkackiej kolonii.

W miejscu, gdzie osada rękodzielników spotykała się z zespołem przemysłowym wytyczono Rynek Bielnikowy (obecnie skwer przy ul. Tymienieckiego), który kształtem nawiązywał do trapezu. Po przeciwnej stronie Piotrkowskiej założono Rynek Fabryczny (współcześnie Plac Katedralny). Przy południowej granicy osady utworzono Górny Rynek (obecnie Pl. Reymonta). Wszystkie place znajdowały się na osi traktu i wraz z innymi najważniejszymi placami publicznymi miasta – Starym i Nowym Rynku, decydowały o wysokiej randze ulicy piotrkowskiej.

Osada Łódka ulegała gwałtownej rozbudowie i w niedługim czasie osiągnęła długość 3,3 km, tworząc szeroki 600 metrowy pas wzdłuż traktu, na północy zaś dotarła za do granic osady sukienniczej wyznaczonych przez ulicę Dzielną (obecnie Narutowicza). Kolonia składała się z 307 działek, w formie wydłużonych prostokątów, na których stanęły drewniane domy, a na ich zapleczu powstały ogrody i uprawy. W latach 1826 i 1828 wokół Łódki powstały kolejne osady – prządków Inu i płócienników. Osady prządków Inu założono na zachodzie - Spinnlinie (wzdłuż obecnej ul. Wólczańskiej), wschodzie – Buschlinie oraz na południu, gdzie wytyczono Nową Łódkę. W 1828 r. dalej na wschód ulokowano kolonię tkaczy Inu – Ślązaki. W rezultacie Łódka i przyległe osady zajmowały powierzchnię 903 ha i liczyły 474 działki. Kolonie były pozbawione miejskiego charakteru. Rozwój miasta doprowadził do połączenia się samodzielnych osad, które stworzyły wydłużone śródmieście z ulicą Piotrkowską w osi. Utworzenie osady Łódki wywarło zasadniczy wpływ na ukształtowanie się układu przestrzennego współczesnego miasta. Układ urbanistyczny posiadał pasmowy kształt, którego oś z północy na południe osiągała 5 km długości, przy niewielkiej rozciągłości wschód – zachód. Charakterystyczna była trójczołnowa struktura rozplanowania, na którą składały się Stare Miasto, Nowe Miasto i osada Łódka.

Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. rozwój przemysłu sukienniczego i lnianego został zahamowany, a tylko przemysł bawełniany przeżywał swój rozkwit. Wówczas w latach trzydziestych powstała nad Jasieniem największa manufaktura Ludwika Geyera, która po uruchomieniu mechanicznej przędzalni stała się ważniejszą łódzką fabryką. W przestrzeni miasta była pierwszym w Łodzi dużym kompleksem przemysłowym, na który poza zespołem fabryk składała się rezydencja przemysłowca.

Przełom lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. to okres, w którym Łódź była najważniejszym ośrodkiem włókiennictwa w Polsce. Rozwojowi gospodarczemu towarzyszył trzykrotny wzrost liczby mieszkańców, a co za tym idzie konieczność powiększenia przestrzeni miejskiej. W celu prawidłowego rozwoju miasta władze wykarczowały częściowo las znajdujący się we wschodniej części miasta i na tym terenie stworzono Nową Dzielnicę. Układ rozplanowania Nowej dzielnicy nawiązywał do prostokątnego układu Nowego Miasta i osady Łódki. Ośią dzielnicy była ulica Główna, na której założono Wodny Rynek (obecnie plac Zwycięstwa). Od południa do rynku przylegały podmokłe, źródłiskowe tereny dopływu Jasieni, na których utworzono pierwszy w Łodzi i w Polsce publiczny park – Źródłiska. Nowa Dzielnica, jako pierwsza w Łodzi jednostka urbanistyczna, nie posiadała cech kolonii przemysłowej. Zabudowa komponowała się z pozostałościami drzewostanu leśnego.

W latach 1854 - 68 była miejscem lokalizacji największego w Imperium Rosyjskim kompleksu przemysłowego Scheiblera założonego przy Wodnym Rynku.

Założenie Nowej Dzielnicy było ostatnią, w historii dziewiętnastowiecznej Łodzi, akcją urbanistyczną przeprowadzoną w sposób planowy. Było to uwarunkowane zastąpieniem samorządu miejskiego carskim aparatem urzędniczo – politycznym, który zarzucił prowadzenie racjonalnej polityki przestrzennej.

Fot. 42. Łódź. Wodny Rynek w Nowej Dzielnicy z założeniem pałacowo – fabrycznym K. Scheiblera na drugim planie

Źródło: Multimedialny Plan Miasta

Uwłaszczenie chłopów w 1864 r. zaowocowało bardzo dużą migracją ludności ze wsi do miasta, a poprowadzenie w 1866 r. łódzko – fabrycznej linii kolejowej do Koluszek dodatkowo stymulowało do rozwoju ośrodka przemysłowego. Ponadto intensywna mechanizacja przemysłu włókienniczego i napływ kapitału zapoczątkowały nowy okres rozwoju gospodarczego i przestrzennego miasta na drodze wielkoprzemysłowego i wielokapitalistycznego postępu. Wówczas brak nowych przestrzeni miejskich zdecydowało o dośrodkowej tendencji w rozwoju miasta. Nie planowy rozwój przestrzenny, bez jakiegokolwiek dozoru, był przyczyną chaosu budowlanego, niekontrolowanej parcelacji działek. Wcześniej niezabudowane ulice zostały przekształcone w ulice miejskie (np. al. Kościuszki). Głód ziemi zdecydował o zagospodarowywaniu coraz to nowych obszarów, taką genezę miała dzielnica Wiązowa (obecnie Polesie) z osią urbanistyczną w postaci ul. Zielonej i centralnie położonym placem tzw. Zielonym Rynkiem (dziś pl. N. Barlickiego) – targowiskiem produktów rolnych. Charakterystyczne dla tej dzielnicy jest fakt, że mimo prostokątnej siatki ulic zachowała agrarny układ wewnątrz bloków urbanistycznych, stąd ukośny przebieg parceli budowlanych. Do dawnego układu pól uprawnych nawiązywał także układ działek i ulic zachodniej części miasta.

Rozwinęła się ona w ostatnim ćwierćwieczu XIX w., co spotęgowane zostało przez budowę kolei kaliskiej w 1902 r. W części zachodniej miasta ulice i działki poprowadzone zostały po śladach dawnych miedz i zagonów w dawnych Polach Wódzarowych. Stąd też ulice takie jak Srebrzyńska, Legionów,

S. Więckowskiego, 6 Sierpnia, A. Struga, M. Kopernika przebiegają pod kątem względem prostokątnej siatki ulic śródmieścia. Powstająca zabudowa w północnej części w strefie od Starego Miasta po Kozi-ny, także nawiązywała do układu pól w staromiejskich niwach, o czym świadczą łukowate ulice – Ryb-na, Piwna, Żytnia, Górna i in. Tak wykształcony układ przestrzenny nowych dzielnic, nałożony na układ XIX wiecznej Łodzi przemysłowej nawiązywał do średniowiecznego układu agrarnego Łodzi rolniczej.

II połowa XIX w. to także pojawianie się w przestrzeni miejskiej wielkich kompleksów przemysłowych zwanych jurydkami, czy królestwami przemysłowymi. W Łodzi do takich zespołów należą kompleksy przemysłowe K. Scheiblera i K. Poznańskiego czy też jurydyka L. Grohmana.

Fot. 43. Łódź. Kompleks przemysłowy K.I. Poznańskiego

Źródło: Multimedialny Plan Miasta

Fot. 44. Łódź. Familiaki w kompleksie przemysłowym K.I. Poznańskiego

fot. M. Pabich, 2003

Rozwój dzielnic peryferyjnych miasta Łodzi rozpoczął się już w połowie XIX w. i był bezpośrednią konsekwencją carskiego zakazu zamieszkiwania przez Żydów innych dzielnic niż Stare Miasto. Wzrost ludności żydowskiej spowodował głód terenów budowlanych, dlatego też dwaj kupcy żydowscy wykupili majątek Bałuty położony na północ od Starego Miasta. Na jego terenie powstała osada z Rynkiem Bałuckim. Napływ nowych mieszkańców powodował niekontrolowany rozwój Bałut. Parcelacja działek i brak dozoru urbanistycznego zaowocowało chaosem przestrzennym. Jednopiętrowe i parterowe drewniane domy czynszowe wynajmowała łódzka biedota. Nowopowstałe domy nie miały bezpośredniego połączenia z istniejącymi drogami, stąd wytyczano własne, wąskie dojazdy o nieutwardzonej powierzchni, których nazwy wywodziły się od nazwisk właścicieli: ul. Kielbacha, Zimmera, Rajtera, Engla, Golca i in. Mimo zniesienia w 1862 r. carskiego zakazu, Bałuty nadal rozwijały się bardzo burzliwie, ale były dzielnicą zaniedbaną znajdującą się poza kontrolą władz miejskich.

Bałuty nie były odosobnionym przypadkiem „urbanizacji” obszarów podmiejskich. Parcelacja gruntów podmiejskich osiągnęła swoje apogeum na południu, gdzie na terenach wsi Dąbrowa i Chojny w la-

tach osiemdziesiątych XIX w. zaczęło się kształtować drugie po Bałutach największe przedmieście Łodzi. W innych rejonach peryferyjnych Łodzi powstały także niewielkie przedmieścia przy drogach dojazdowych do miasta. Przedmieścia były miejscem zamieszkania najbiedniejszych warstw społecznych.

W okresie międzywojennym rozwijało się budownictwo społeczne dla robotników, wówczas powstało pierwsze blokowe osiedle w Łodzi im. J. Montwiłła Mireckiego, osiedle przy ul. Lokatorkiej na Chojnach, osiedla na Stokach i Marysinie III, osiedle domków jednorodzinnych na Karolewie, Julianowie, Radiostacji. Lata trzydzieste to okres zagospodarowywania ulic śródmieścia m.in. ul. Narutowicza, al. Kościuszki, ul. Wierzbowej, przy których wzniesiono kamienice czynszowe przeznaczone dla zamożniejszych obywateli.

Druga wojna światowa była dla Łodzi okresem regresu, wówczas jako Lizmanstad została wcielona do Rzeszy (Kraj Warty). Podczas okupacji hitlerowcy utworzyli getto Żydowskie w części Starego Miasta i Bałut. Do dziś przy ul. Brackiej zachował się fragment jego murów. Mimo, iż Łódź nie została zniszczona przez bezpośrednie działania wojenne, to represje okupanta doprowadziły do upadku gospodarczego miasta. Po wyzwoleniu tymczasowo stała się stolicą Polski, ze względu na ogromne zniszczenia Warszawy. W grudniu 1945 r. w granice miasta włączono miasto Rudę Pabianicką, gminę Radogoszcz i Chojny oraz fragmenty innych siedmiu gmin graniczących z Łodzią. Miasto przez ten zabieg przestrzenny nie zyskało zbyt wiele, gdyż przyłączone zostały biedne przedmieścia i rozległe tereny rolnicze. Wczesny okres powojenny nie przyniósł wzrostu gospodarczego Łodzi, która w mniemaniu ówczesnych władz państwowych nie wymagała inwestowania kapitału, gdyż nie uległa materialnemu zniszczeniu podczas II wojny światowej.

Przeszkodą dla rozwoju miasta stała się także polityka deglomeracji prowadzona przez państwo. Przyczyną jej wdrażania w życie był brak wody, która mogłaby zaspokoić potrzeby mieszkańców i przemysłu. Stąd ograniczenie imigracji oraz zahamowanie rozwoju wodochłonnych gałęzi przemysłu. Regres demograficzny i gospodarczy spowodował niewielkie zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym miasta. Przemiany układu urbanistycznego zachodziły głównie na terenach dawnego getta żydowskiego – nowe osiedle przy Starym Rynku i osiedle im. Władysława Bytomskiej na Bałutach, w których otoczeniu utworzono parki - Staromiejski i im. Promienistych. Przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych to okres powstawania nowych blokowych osiedli mieszkaniowych m.in. na Nowym Rokiciu, Kozinach, Żubardziu, Dołach, Chojnach, Kuraku. Lata siedemdziesiąte to epoka domów z „wielkiej płyty”, czyli wieżowców. Pierwsze osiedla o tym charakterze powstawały na Dąbrowie, Zarzewiu, Bałutach, gdzie wyburzono dawną zdewastowaną tkankę mieszkaniową. „Głód ziemi” doprowadził do zagospodarowania rolniczych terenów Łodzi, na których zlokalizowano Teofilów, Widzew – Wschód, Chojny Zatorze i największe ówczesne osiedle - Retkinię. Nowe „blokowiska” były odzwierciedleniem gigantomanii ówczesnych władz i nie uwzględniały kwestii kształtowania przyjaznej człowiekowi przestrzeni.

Zmiany zagospodarowania urbanistycznego zachodziły na peryferiach miasta, zaś Śródmieście nie podlegało przemianom. Dopiero lata siedemdziesiąte przyniosły przebudowę Śródmieścia, która doprowadziła do przebicia go trasą wschód – zachód (al. Piłsudskiego i Mickiewicza). Przy opisywanej trasie wybudowano Śródmiejską Dzielnicę Mieszkaniową z 24 kondygnacyjnymi wieżowcami. Lokali

zacja zabudowań mieszkaniowych w samym centrum miasta to zaprzeczenie modelu współczesnego miasta, w którym ten obszar winien być zagospodarowany pod CBD (Central Business District). Miasto w okresie PRL – u nie zyskało wielu sylwet architektonicznych budynków użyteczności publicznej, które byłyby dominantami decydującymi o tożsamości miasta. Jedyne inwestycje o tym charakterze powstały:

- w latach pięćdziesiątych przy ulicy Narutowicza - pierwszy w Łodzi wieżowiec, obecnie siedziba telewizji i urzędów;
- w latach sześćdziesiątych - Teatr Wielki, Dom Towarowy Uniwersal, gmach Biblioteki Uniwersyteckiej;
- w latach siedemdziesiątych – domy towarowe „Central” i „Juventus”, hotele „centrum” i „Światowid”, wieżowce Centrali Handlu Zagranicznego „Textilimpex”, osiedla akademickie Politechniki i Uniwersytetu Łódzkiego, budynek WSSP, szpitale im. Kopernika i CZMP.

Lata osiemdziesiąte to okres niewielkich przemian przestrzennych z uwagi na kryzys ustroju politycznego, a w konsekwencji gospodarczego. Jedną z większych inwestycji tego okresu jest osiedle na Radogoszczu, którego zróżnicowany układ przestrzenny z licznymi skwerami odbiegał od istniejących dotychczas osiedli wielkopłytowych.

Przemiany gospodarcze i polityczne lat 90 – tych wprowadziły wiele zmian w przestrzeni miejskiej Łodzi:

- pozytywnych:
 - dokonano rewitalizacji ulicy Piotrkowskiej;
 - powstające osiedla mieszkaniowe zyskały całkowicie odmienną sylwetę sprzyjającą budowaniu więzi i kreowaniu dogodnej przestrzeni społecznej (np. apartamentowce na Retkini);
 - zagospodarowano, głównie pod funkcje przemysłową, tereny wzdłuż kolei obwodowej i dróg wylotowych;
 - rozwinęto i usprawniono układ komunikacyjny;
 - stopniowo śródmieście nabiera cech dzielnicy CBD typowej dla centrów wielkich miast krajów rozwiniętych, gdyż powstał tu kompleks biur, banków, hotel, multikino, wielki obiekt handlowy (Galeria Centrum) i in.;
 - dążenie do zagospodarowania lotniska Lublinek;
- negatywnych:
 - dokonuje się stopniowa dewastacja dawnych obiektów fabrycznych;
 - prowadzi się nadmierne inwestycje w wielkoskalowe obiekty handlowe (supermarkety) i stacje benzynowe.

Przestrzeń miasta zmienia się nieustannie, napływ kapitału zagranicznego umożliwia rewitalizację dawnych obiektów przemysłowych, choć są to niestety odosobnione przypadki (kompleks pofabryczny Poznańskiego). Interesująca historia Łodzi zapisana w jej układzie przestrzennym nie może zostać w pełni uwypuklona na skutek powstałych zaniedbań w stosunku do obiektów zabytkowych, jak i tkanki mieszkaniowej śródmieścia, która tworzy swoiste tło dla historycznych dominant przestrzeni-

nych Łodzi (m.in. Pałacu Poznańskiego, willi Kindermanna, cerkwi św. A. Newskiego, czy też łódzkiej katedry i kościoła św. Mateusza).

Przywrócenie ładu przestrzennego jest niezbędne z uwagi na konieczność kształtowania pozytywnego wizerunku miasta w obliczu integracji z Unią Europejską. Predysponują ku temu liczne zabytki, a ponadto nietypowy układ przestrzenny, który mimo iż związany z okresem Łodzi przemysłowej, posiada do dziś dnia elementy ukazujące okres Łodzi rolniczej. Z czasów przedprzemysłowych do dnia dzisiejszego przetrwał bowiem:

- układ dawnych rozłogów miejskich w zarysach niektórych ulic,
- las miejski przekształcony w park im. J. Piłsudskiego,
- Stary Rynek,
- plac Kościelny,
- zarys dawnego stawu młyna Grobelnego, który można odnaleźć w parku Staromiejskim,
- modrzewiowy kościółek parafialny p.w. św. Józefa obecnie znajdujący się przy ul. Ogrodowej, a przeniesiony w końcu XIX w. z placu Kościelnego.

Zaniedbanie i niedoinwestowanie obszarów tożsamości sprawia, że hasło miasta - Łódź – drugim Manchesterem – jest wizerunkiem nie przystającym do rzeczywistości.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

ŁÓDŹ – nad rz. Łódką, miasto powiatowe gubernii piotrkowskiej, największe ognisko przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskiem, leży na środku. Płaskowzgórza zgierskiego, pokrytego jeszcze w początkach bieżącego stulecia przez rozległe lasy. Odł. od Warszawy 132 wiorst (linia kolei), od Piotrkowa 49 w., od Łęczycy 38 w., od Łowicza 56 w., od Pabianic 14 w., od Zgierza 10 w., leży Ł. wśród całej grupy drobniejszych ognisk przemysłu fabrycznego. Osobna linia drogi żelaznej (26 w.) łączy ją z linią dr. z warsz.-wied. (w Koluszkach) i ze świeżo zbudowaną linią dr. żel. Iwangrodzko-dąbrowskiej, przez odnogę idącą z Koluszek na Tomaszów do Bzina. Pięć dróg bitych łączy Ł. z sąsiednimi miastami i dalszymi okolicami kraju, skutkiem czego stała się ona głównym rynkiem handlowym dla produkcji fabrycznej otaczających ją miast i osad. Zajmuje Ł. obszar mający 6 w. długości przy stosunkowo nieznacznej szerokości, z powodu ciągnących się równolegle mokradli. Kierunek miasta wytknęła szosa zgiersko-kaliska, wzdłuż której wznoszono domy i fabryki. Szosa ta, dziś ulica Piotrkowska stanowi główną arterią miasta. (...) Miasto obecnie posiada 2 kościoły katolickie (stary drewniany i nowy murowany, poświęcony w 1875 r.), dwa kościoły ewangelickie, cerkiew prawosławną, świątynię baptystów, kościół braci morawskich, trzy synagogi 29 domów modlitwy żydowskich, szkołę wyższą rzemieślniczą 6-klasową, szkołę miejską 4-klasową, szkołę 2-klas. żydowską męską i żeńską, szkół początkowych 2-klasowych 16, rzemieśln.-niedzieln. 6. Szpital miejski, szpital żydowski, towarzystwo dobroczynności i tow. pielęgn. rannych. Trzy sady pokoju, 2 sędziów śledczych, prokurator, zarząd powiatu, urząd miejski (magistrat), biuro policmajstra, naczelnika żandameryi, naczelnika wojennego, dyrekcyja naukowa, biuro pocztowe, stacya telegraficzna. Bank handlowy, oddział Banku Polskiego, Tow. Kredytowe Miejskie, 5 banków prywatnych. Straż ogniowa ochotnicza w 4

oddziałach, towarzystwo strzeleckie, towarzystwo śpiewaków, trzy teatrzyki (1 murowany, 2 drewniane), dwa ogrody publiczne. Miasto oświetlone jest gazem: obecnie zaprowadzoną została (1883) komunikacja telefoniczna i urządzają się tramwaje. O stosunkach plemiennych wśród ludności mogą dać przybliżone pojęcie cyfry stanu ludności podług wyznań. Śród stałej ludności jest obecnie katolików 19693, ewangelików 21067, prawosławnych 155 i Żydów 13024, wśród niestałej zaś katolików 15550, ewang. 19714, prawosł. 66, Żydów 17562. Podstawą bytu i świetności obecnej Ł. jest przemysł tkacki polegający głównie na przeróbce bawełny. Zajmuje on 264 wielkich i małych fabryk. W liczbie 264 fabryk, 157 wyrabia bawełniane wyroby, 61 wełniane, 5 jedwabne i pół jedwabne, 5 lniane i konopne, przędzy dostarcza 18 przędzalni wełny i 18 bawełny. Z fabryk tych pierwsze miejsce zajmują zakłady Karola Szaiblera w czterech oddzielnych grupach rozmieszczone i zatrudniające przeszło 5000 robotników. Po nim idą zakłady sukcesorów Ludwika Geyera (przędzalnia, tkalnia, drukarnia i apertunia), przędzalnia Ludwika Grohmana, przędzalnia i tkalnia Izraela Poznańskiego, tkalnie: Juliusza Heintzla, Ludwika Meyera i Edwarda Haentschla. Prócz tego posiada Ł. 12 farbiarni, 10 pończoszarni, 56 młynów i wiatraków, 120 piekarni, 4 browary, 2 dystylarnie wódki, 4 fabryki octu, 2 olejarnie, 2 fabr. miodu, 4 garbarnie, 5 fabryk mydła i świec, 110 zakładów stolarskich, 2 cegielnie parowe, 4 fabr. wyr. żelaznych i fabryka gazu. (...) Jakkolwiek ogromna większość ludności stanowią robotnicy fabryczni, rzemieślnicy i drobni handlarze, jednakże wytwarza się tu coraz liczniejsza warstwa inteligencji kosmopolitycznego charakteru, która umożliwia powstanie obok lichej niemieckiej gazetki, poważniejszego polskiego organu interesów przemysłowo-handlowych i społecznych („Dziennik Łódzki”) i utworzenie oddziału rosyjskiego towarzystwa dla popierania handlu i przemysłu, liczącego dziś poważne grono członków i wywierającego korzystny niekiedy wpływ na przebieg i rozstrzygnięcie spraw dotyczących miejscowego przemysłu. (...) Łódź, właściwie Łodzia, była osadą założoną zapewne już w czasach historycznych, przez jakiegoś Łodzia, wielkopolanina, jak świadczy nazwisko będące herbem dawnej wielkopolskiej rodziny. Pierwszą o niej wzmiankę spotykamy w przywileju, w którym Władysław ks. ziemi łęczyckiej i dobrzyńskiej nadaje cały szereg wsi biskupom kujawskim. Przywilej ten wydany został w Łęczycy 1332 r. w wigilią willi Narodzenia Maryi Panny. Drugi raz Ł. występuje w wykazie miast dostarczających pomocy na wojnę pruska w 1459 r. Wyprawiła ona wtedy jednego zbrojnego. Trzeci raz ślad jej bytu zaznacza lustracja zarządzana przez rząd pruski po zajęciu w 1793 r. tej części Rzeczypospolitej. Było tu wtedy 44 dm. I 190 mk., prócz tego 11 pustych domów, 18 pustych placów i 44 stodoły. Ludność żyła z pracy rolnej i posiadała dość liczny inwentarz (...) . Przemysł rękodzielniczy reprezentowało 8 stelmachów, 2 garbarzy, ślusarz, krawiec, szewc, stolarz. Istniał tu z dawna drewniany kościółek parafialny, młyn wodny i dwie karczmy. W 1806 r. Ł. przechodzi na własność rządu. (...) Rok 1820 jest właściwie datą założenia Łodzi jako miasta fabrycznego. Postanowienie księcia namiestnika królewskiego z 18 września 1820 r. zaliczyło biedną mieścinę do rzędu miast fabrycznych ze względu na korzystne dla rozwoju przemysłu warunki położenia osady. W 1821 r. przystąpiono do pierwszej regulacji miasta, która polegała na przygotowaniu miejsca pod osadę fabryczną, dzisiejsze Nowe Miasto i rozdzielenie tego obszaru na dwieście placów. Dla zyskania miejsca wcielono do miasta sąsiedni folw. Stara Wieś i wójtostwo łódzkie stanowiące część klucza Gałkówek w ekonomii dóbr rządowych Łaznów. W 1823 r. specjalnie wydelegowany komitet dopełnił regulacji Starego Miasta. W 1825 r. cesarz i król Aleksander I, w podróży przedsięwziętej dla pozna-

nia fabrycznych miast królestwa, zwiedził Ł. i zezwolił wtedy na nowe rozszerzenie obszaru miejskiego, przez włączenie wsi Wólki, wójtostwa Zakrzewskiego i części lasu rządowego z ekonomii Łaznów. Na tym nowym obszarze wytknięto 462 placów do budowy, resztę zaś oddano siedmiu większym zakładom fabrycznym. W przedłużeniu osady sukienniczej powstała nowa osada tkacka: Łódką zwana. (...) w przeciągu pięciu lat zaszła potrzeba przeprowadzenia aż trzech regulacji połączonych z tak znacznym rozszerzeniem obszarów miejskiego terytorium. (...) Ówczesny rząd królestwa dla nowego rozszerzenia obszaru miejskiego odstąpił w 1839 r. 28 włók lasu rządowego z leśnictwa Łaznów skutkiem czego nastąpiła w 1840 dodatkowa, czwarta już regulacja miasta. (...)

Ułatwienia czynione nowoosiadającym fabrykantom, w uzyskaniu placów i drzewa na budowę ściągały tak licznych przybyszów, iż w 1840 r. ludność doszła do 20,000 mieszkańców. (...) Zbudowanie kolei terespolskiej łączącej królestwo ze środkowymi guberniami cesarstwa i upadek waluty rosyjskiej podczas wojny francusko-pruskiej, podtrzymany i zwiększony jeszcze przez wojnę wschodnią spowodził zdumiewający rozrost produkcji fabrycznej Ł. (...).

ŁUBNICE – leżały w kasztelanii rudzkiej, były początkowo własnością rycerską, a później klasztorną. Początki sięgają XIII w. kiedy to kasztelan krakowski w 1238 r. lokował miasto na prawie średzkim i zorganizował targ w soboty. Przywileje mieszkańców Łubnic potwierdził książę opolski Mieszko. Od tego czasu istniały dwie jednostki miasto Łubnice i wieś Łubnice. Wieś od imienia sołtysa otrzymała nazwę Dietrzkowice. Założyciel miasta był fundatorem w latach 1239 – 1241 klasztoru cysterek, który w późniejszych latach został przeniesiony do Ołoboku. Przywilej lokacyjny został potwierdzony w 1253 r. Miasto nie rozwinęło jednak swoich funkcji miejskich, a proces urbanizacyjny został zahamowany. Złożyły się na to głównie – przeniesienie konwentu cysterek oraz konkurencja szybciej rozwijającego się Bolesławca, będącego grodem książęcym. Ponieważ targi w Bolesławcu też odbywały się w soboty, więc w Łubnicach przełożono je w 1266 r. na czwartki, aby zapobiec konkurencji. O znaczeniu Łubnic jako targowiska świadczyć mogą znalezione skarby, głównie 1200 denarów kołońskich pochodzących prawdopodobnie z 1267 roku. Łubnice prawdopodobnie już pod koniec XIII w. były wsią, a erygowana w mieście parafia przetrwała do początku XVI w., kiedy przyłączono ją do kościoła parafialnego w Dietrzkowicach.

MAŁYŃ – niewielka miejscowość położona nad Nerem, pierwsza wzmianka pochodzi z wieku XIII. O wczesnych początkach osadnictwa w tej okolicy świadczy niewielkich rozmiarów grodzisko stożkowate z okresu wczesnego średniowiecza, usytuowane na łąkach, na lewym brzegu Neru. Małyń identyfikowany jest przez historyków z Malinowem z nadania Leszka Białego dla biskupa pruskiego Chryściana z lat 1233 – 1234 i lokują w tym mieście targ. Pod koniec XIV w. i następnych okresach Małyń był własnością prywatną rodu Małyńskich. Ostatnią wzmiankę o mieście znajdujemy z około 1654 r. Układ urbanistyczny jest słabo rozwinięty, ale zachowany w stanie dość dobrym.

MAZEW – pierwsza pisana wzmianka o miejscowości pochodzi z końca XIV w., początkowo był własnością arcybiskupa gnieźnieńskiego, a następnie przeszedł w ręce kolegiaty w Tumie. Przypuszcza się, że jego pierwotna nazwa to Mazow i pochodzi od osadników – bartników z Mazowsza. W doku-

mencie lokacyjnym figuruje nazwa Mazow Kielcza. Prawo miejskie zostało nadane przez Władysława Jagiełłę w roku 1416, na prośbę kustosa kolegiaty – Kielcza z Bzowa. Wraz z nadaniem praw miejskich Mazew otrzymuje przywilej na jarmark trwający trzy dni na św. Jana Chrzciciela (24 – 26 czerwca) oraz cotygodniowy targ. Ponowne nadanie praw miejskich miało miejsce w 1523 r. Jednak miejscowość nie rozwijała się jako miasto, a układ urbanistyczny nie wykształcił się i Mazew pozostawał wsią.

NIEMYŚLÓW – pierwsza historyczna wzmianka pochodzi z 1262 r., w której jest zapisane, że biskup lubuski odstąpił w drodze zamiany arcybiskupowi gnieźnieńskiemu m.in. tę miejscowość. Ostatnia data, kiedy Niemysłów figuruje jako miasto to rejest z 1563 r., i mówi o płaceniu przez miejscowość podatku od 8 rzemieślników oraz 2 florenów szosu. Brak jest innych danych mówiących o posiadaniu w przeszłości przez Niemysłów praw miejskich. Układ urbanistyczny nie został wykształcony.

OPOCZNO – najstarsza wzmianka pochodzi z 1284 r. Wcześniej wieś królewska, następnie w okresie tworzenia scentralizowanej monarchii ostatnich Piastów, stało się monarszym ośrodkiem miejskim. Miasto rozwinęło się na miejscu zwanym w XVI w. „Staromieście”. Przed 1360 r. zostało przeniesione na obecne miejsce. Za czasów panowania Kazimierza Wielkiego wybudowany został w mieście kościół, zamek oraz otoczono je murami. W 1365 r. przeniesiono miasto z prawa średzkiego na prawo magdeburskie. W XV i XVI w. następuje rozwój Opoczna jako znacznego ośrodka rzemieślniczego i handlowego. Dawne miasto średniowieczne stanowi współczesne centrum organizmu miejskiego i stanowi zespół nawarstwiających się elementów. Składają się na nie: osada wczesnośredniowieczna, miasto lokacyjne, dzielnica przemysłowa.

Opoczno położone jest w widłach Wąglanki i Drzewiczki, przy skrzyżowaniu dawnych gościńców z Mazowsza przez Inowłódz i Żarnów w kierunku Krakowa oraz z Radomia przez Sulejów i dalej w kierunku zachodnim. To dogodne położenie zadecydowało o wytyczeniu tędy przez Kazimierza Wielkiego drogi handlowej z Torunia do Sandomierza, na Ruś i Węgry. Przypuszcza się, że osada wczesnośredniowieczna znajdowała się w pobliżu kościoła cmentarnego p.w. św. Marii Magdaleny u zbiegu ulic: Stodolnej i Staromiejskiej. W obecnym układzie ulic trudno rozpoznać relikty rozplanowania tej osady.

Miasto otoczone murem, rozplanowane zostało w kształcie zbliżonym do prostokąta, z wytyczonym w środku układu rynkiem. Za czasów panowania Kazimierza Wielkiego w południowym narożniku miasta usytuowany został starościński zamek. Rozplanowanie miasta ograniczało się do bloków przyrynkowych, odsuniętych znacznie od murów, a stanowiących integralną część z zamkiem. Z tego samego okresu pochodzi kościół p.w. św. Bartłomieja. W późnym średniowieczu w sąsiedztwie miasta zaczęły powstawać przedmieścia. W XVI w. wzniesiono w pobliżu zamku trzecią bramę, w pobliżu zamku dla lepszego skomunikowania z osiedlem stawościńskim na podmurzu. Do upadku miasta przyczyniły się zniszczenia z okresu najazdu szwedzkiego. Taki stan przetrwał aż do II połowy XIX w., kiedy to przystąpiono do odbudowy miasta. Ukształtowała się wówczas w południowo – wschodniej części miasta dzielnica przemysłowa. Lokalizację zakładów przemysłowych w tym rejonie umożliwiło wybudowanie linii kolejowej ze Skarżyska Kamiennej do Tomaszowa.

Sylweta dzisiejszego Opoczna ma kompozycję rozproszoną. Zagubione zostało akcentowanie historycznymi dominantami wież kościelnych, gdyż w ich sąsiedztwie pojawiły się nowe dominanty przestrzenne, tworzone przez współczesną zabudowę i przez obiekty przemysłowe. Najkorzystniejsza ekspozycja zespołu staromiejskiego od strony południowo – wschodniej.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

OPOCZNO – u Długosza *Oppoczno*, miasto powiatowe, gub. radomskiej, nad rz. Drzewiczką, przy ujściu do niej rz. Węglanki. Odl. 156 w. od Warszawy, 70 w. od Radomia, 44 w. od Piotrkowa, leży przy linii dr. żel. dąbrowsko-awangardzkiej, w odl. 25 w. od Tomaszowa i 22 w. od Końskich, i przy drodze bitej łączącej trakty warszawsko-kielecki i piotrkowsko-kielecki. Posiada dwa kościoły katol., parafialny i szpitalny, synagogę murowaną, szpital powiatowy św. Ładysława na 28 łóżek, dom przytułku dla starców, szkołę jednoklasową ogólną i rzemieślniczo-niedzielną, sąd pokoju okr. V, sąd gminny okr. I, należące do zjazdu sędziów w Radomiu, zarząd powiatu, zarząd akcyzy okręgu VI, urząd miejski, urząd pocztowy, st. telegr. , st. dr. żel. dąbrowsko-awangardzkiej, 250 dm., 5500 mk. Z zakładów przemysłowych istnieją tu: browar, fabryka miodu, fabryka octu, trzy farbiarnie, dwie garbarnie, dwie olejarnie, wiatrak i młyn wodny. Są to drobne bardzo zakłady (...) Z rzemieślników najwięcej jest szewców (70), krawców (30), inne rzemiosła mają nielicznych przedstawicieli. (...) Probstwo (opoczyńskie) istniało przy kościele św. Maryi Magdaleny, obecnie filialnym, cmentarnym. Erekcja jego sięga zapewne XII w. Przy kościele istniała pierwotna osada zwana dawniej Stare Opoczno. (...) Prawdopodobnie na początku XIV w. na obszarach ziemi królewskiej , w sąsiedztwie Starego O. które może dawniej uzyskało prawo miejskie, powstaje nowe miasto na prawie niemieckim osadzone. Aktu fundacyjnego nie znamy, szczegóły przechował jednak dokument w którym Kazimierz W. potwierdzając 1365 r. sprzedaż wójtostwa w O. za 110 grzyw. (...) powiada, że miasto zasadzone jest na stu łanach, z których 6 należą do wójta a 1 do kościoła; mieszczanie obowiązani są płacić z łanu po 12 gr., z karczmi po 4 gr., z domów i ogrodów po groszu, mogą na drzewicy ryby łowić siecią, zwaną *kłomy*, wójt zaś pobiera 3 ci den. Od kar zasadzonych, 6-ty od czynszów (...). Po założeniu nowego miastaprzemieszono zapewne i parafią do nowego murowanego kościoła pod wezw. Św. Bartłomieja, kościół ten murowany istniał już w XV w. Dawny kościół istnieje za murami miasta jako kaplica Maryi Magdaleny. Miasto samo ma przedmieścia (Suburbia). Za miastem znajduje się szpital (przytułek dla ubogich) i kościół pod wezw. Św. Ducha i św. Leonarda z kapelanią obsadzoną przez radnych miasta. Szczegóły uposażenia tej instytucji podaje Lib. Ben. Łask. Zyg. August pod 1550 r. stanowi: pragnąc przyłożyć się do wzrostu i polepszenia bytu miasta, zakazujemy: ażeby nie odbywały się we wsiach pobliskich targi, handle, ani warzenie piwa. Pozwalamy mieszkańcom wystawić budynek na rzece dla spuszczenia wody do kanałów i sporządzić w rynku skrzynie na zbiór wody, z której rurami dostarczać się ma woda do domów. Dla pokrycia wydatków i utrzymania nadal takowych zakładów, ma być nałożona stosowna opłata na warzących piwo, jakoteż na innych obywateli; część tej składki obracana będzie na naprawę murów miejskich; burmistrz i rajcy trudnić się mają poborem pieniędzy, zdając co rok sprawę z przychodów i rozchodu. W końcu pozwala król wrębu w lasach na budulec i potrzebne do kanałów drzewo. Zygmunt III potwierdza 1588 r. plebiscyt miejski tej treści: ażeby mieszczanie nie

przechowywali żydów w domach, nic im nie sprzedawali, ani zastawiali, pod utratą zabrania rzeczy na skarb króla i wypędzenia z miasta (...)

OPORÓW – pierwsza wzmianka pochodzi z 1363 r., a prawa miejskie otrzymał przed 1427 r. Arcybiśkup gnieźnieński Władysław Oporowski zbudował tu zamek oraz założył klasztor, sprowadzając do niego paulinów z Częstochowy. Klasztor został skasowany w 1864 r. Przez okres XV – XVI w. Oporów posiadał miejski charakter, jednak później utracił prawa miejskie i w 1775 r. był tylko wsią parafialną z 42 domami, kościołem, klasztorem i zamkiem. Gotycki zamek z 1434 - 1449 r. jest jedną z najlepiej zachowanych rezydencji rycerskich w Polsce, położony został na niewielkiej kępie otoczonej wałem i fosą z obszernym parkiem krajobrazowym z elementami starszego ogrodu.

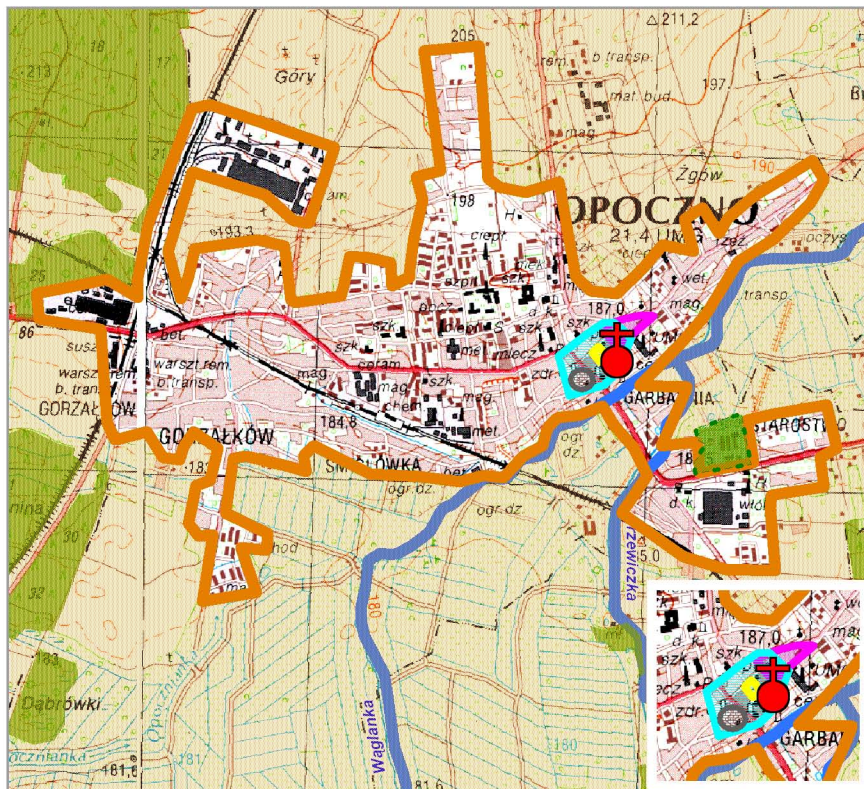
W układzie przestrzennym nie zostały wykształcone żadne cechy miejskie. Jest to wieś o dość luźnej zabudowie wzdłuż drogi z Kutna do Żychlina. Przy wjeździe do wsi znajduje się kościół i klasztor – dominanta architektoniczna układu oraz położony w centrum wsi, nad Słudwią, najważniejszy element układu park otaczający zamek gotycki.

ORŁÓW – dawny gród kasztelański, a następnie do końca XVIII w. siedziba powiatu orłowskiego w województwie łęczyckim. Po obronnym grodzie zachowało się stożkowate grodzisko na prawym brzegu Bzury, w sąsiedztwie torfiastych łąk. Położenie Orłowa było korzystne dla lokalizacji wczesno-średniowiecznego osadnictwa, znaleziska archeologiczne w postaci części ceramiki pochodzą właśnie z okresu wczesnego średniowiecza. Pierwsza pisana wzmianka o wsi pochodzi z 1384 r. a od 1387 r. pojawiają się w źródłach pisanych mieszczanie z Orłowa i urzędnicy miejscy. Miasto stanowiło własność monarszą. Od 1409 r. czynna była w Orłowie szkoła. W 1550 r. otrzymał zatwierdzenie prawa organizowania jarmarków i targów. Jednak nigdy nie wykształcił się w poważniejszy ośrodek miejski. Raz występuje w dokumentach jako miasto, innym razem jako ośrodek wiejski. Ostatnia wzmianka o Orłowie jako mieście pochodzi z pocz. XIX w. Miejscowość nigdy nie rozwinęła się w poważniejszy ośrodek miejski. Z obiektów zabytkowych to z XV stulecia kościół parafialny, kilkakrotnie restaurowany, oraz ratusz z XVII w., który po przebudowie stracił cechy stylowe. Obecnie Orłów jest wsią.

OSJAKÓW – z roku 1299 pochodzi pierwsza wzmianka. Na początku XV w., kiedy stanowił własność szlachecką, powstała parafia. Prawa miejskie otrzymał przed 1446 r., a przywilej na targi w 1538 r. W XV – XVI w. w miejscowej kuźnicy przetapiano występujące w okolicy rudy darniowe. Już od XVII w. dawne miasto występuje w dokumentach jako wieś. Układ zachował typowe cechy miejskie. Centrum stanowi rynek z dominantą architektoniczną układu – kościołem z XVII w., zbudowanym w zachodniej pierzei, w miejscu wcześniejszego kościoła drewnianego. Rynek i przyległe ulice pochodzą prawdopodobnie z okresu lokacji. Wybiegająca z południowo – wschodniego narożnika na południe szeroka ulica Targowa, przechodząca w południowej części miasteczka w trójkątny plac wydaje się być pozostałością układu targowego sprzed okresu lokacji. Stanowi to fragment szlaku Pajęczno – Sieradz. Brak historycznych materiałów kartograficznych uniemożliwia potwierdzenie tej hipotezy, która pozwala na umieszczenie Osjakowa w grupie miasteczek o układach wielocłonowych z nałożonymi na siebie założeniami z dwu epok. Te dwa człony to wczesnośredniowieczny wydłużony

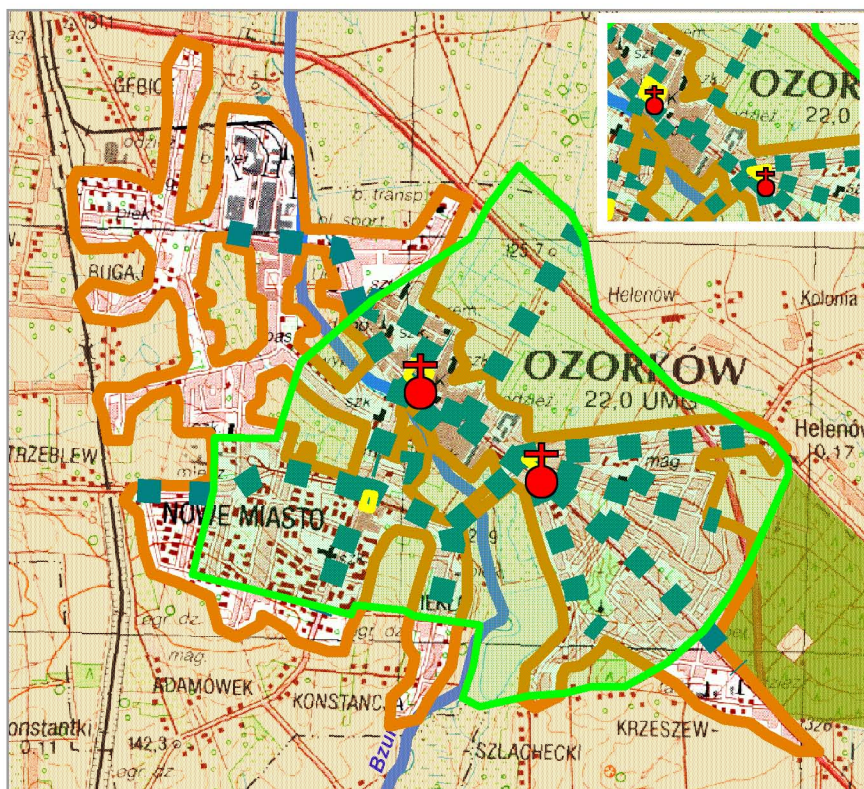
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Opoczno

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- WCZESNOSREDNIOWIECZNA OSADA PRZEDLOKACYJNA
- ŚREDNIOWIECZNE MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU
- TEREN ŚREDNIOWIECZNEGO ZAMKU
- ZAŁOŻENIE DWORSKO - PARKOWE
- KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Ozorków

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG WAŻNIEJSZYCH DRÓG Z OKRESU MANUFAKTURY (1807 - 21 R.)
- ZASIĘG OSADY ROLNICZEJ SPRZED 1807 R.
- ZARYS RYNKU
- KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

plac targowy w części południowej i późnośredniowieczne jądro lokacyjne w centrum miasteczka. Dzisiejsza zabudowa ma charakter małomiasteczkowy i wykracza poza zabytkowe centrum na północ i południe nawiązując do ukształtowania doliny Warty.

OZORKÓW - powstał na terenie stanowiącym własność prywatną dziedzica, co pozwoliło na swobodne zaprojektowanie planu i jego realizację. Na terenach użytkowanych rolniczo wytyczono rynek, aleje, ulice, rozpoczęto wznoszenie budynków mieszkalnych sukienników oraz obiekty przemysłowe. Przy rynku stał kościół, pozostałości dawnego folwarku, karczma.

Powstanie osady przypada na okres trzeciego ćwierćwiecza XVIII w., kiedy to następowała zmiana form produkcji z rzemieślniczej na manufakturową. Właściciel wsi Ozorków postanowił utworzyć osiedle sukienników w celu wzbogacenia majątku. Na rozwój przemysłu sukienniczego wpłynęły również warunki geograficzne – Bzura dostarczała niezbędnej dla przemysłu manufakturowego wody i energii, na rzece były 3 młyny, które łatwo dały się przerobić na folusze. W sąsiednim Strzeblewie funkcjonował folwark, z gorzelnią i cegielnią, który z czasem zostanie przyłączony do Ozorkowa. Miasto uzyskało nowe ulice i plac (Zielony Rynek). W pierwszym okresie napływ sukienników, z uwagi na wojny i napięcia polityczne, był powolny. Do czasu wprowadzenia maszyny parowej następuje rozszerzanie się terenów mieszkaniowych na tereny podmokłej doliny, regulacja rzeki oraz odwodnienie terenu. Większe perspektywy przed przemysłem sukienniczym otworzyły się dopiero po 1815 r. Ozorków otrzymał prawa miejskie 30 stycznia 1816 r. jako miasto prywatne, jednak dotarły one dopiero w końcu 1820 r. z powodu nieprzychylności prezesa wojewódzkiej komisji mazowieckiej Rajmunda Rembieleńskiego. Był on mało przychylny powstawaniu miast prywatnych z uwagi na ich konkurencję dla zamierzonej przez niego akcji uprzemysłowienia miast rządowych w Zgierzu, Łodzi, Gostyninie i Łęczycy. Uzyskanie praw miejskich spowodowało większy napływ osadników z Wielkopolski, Śląska i Niemiec oraz bezrolnych chłopów, co przyczyniło się do znacznego rozwoju Ozorkowa. Następuje zagęszczenie miasta poprzez wtórne parcelacje gruntów. Powstaje nowa zabudowa - szkoły, budynki administracyjne, dom starców, łaźnia.

W Encyklopedii Powszechnej (S. Orgelbranda) wydanej w 1865 r. czytamy o Ozorkowie: „ (...) w skutek założonych fabryk Ozorków w latach 1820 – 1831 doszedł do wielkiej zamożności, samych fabryk sukna liczono w nim 536, warsztatów było 1400, wyroby zaś miały znaczny zbył szczególnie w Rosyi, dokąd licznym zapotrzebowaniom nawet wystarczyć nie mogły. Świetny ten rozwój przemysłu wypadki krajowe 1831 r. zatamowały (...) ”.

W 1866 r. Ozorków przestaje być miastem prywatnym na skutek uwłaszczenia i staje się samodzielnym ośrodkiem. Następuje okres stagnacji, który trwa do 1921 r. W 1922 r. oddano do użytku linię tramwajowa komunikacji podmiejskiej Ozorków – Zgierz – Łódź, a w 1925 r. uruchomiono linię kolejową Łódź – Kutno, przebiegającą w pobliżu miasta.

Wykształcony układ przestrzenny Ozorkowa przez długie lata nie ulegał zmianom, nie zmieniła go też rozbudowa według planów z 1934 i 1937 r. Wymianie ulega tylko niewielka część zabudowy. Do II wojny światowej pozostaje małym miastem przemysłowym w łódzkim okręgu włókienniczym. Podczas okupacji następuje powiększenie miasta o tereny położone na zachód aż do granic wsi Bibianów, Śliwniki za torami kolejowymi (do dziś zachowały rolniczy charakter), a po 1945 r. następuje kolejna

próba rozwoju miasta, w którym najważniejszym czynnikiem kształtującym miasto są zakłady przemysłu bawełnianego w Strzeblewie. W latach powojennych wybudowano kilka zespołów osiedli mieszkaniowych w Nowym Mieście, wkraczając na tereny użytkowane dotychczas rolniczo, miasto wzbogaca się o nowe arterie komunikacyjne (obwodnica).

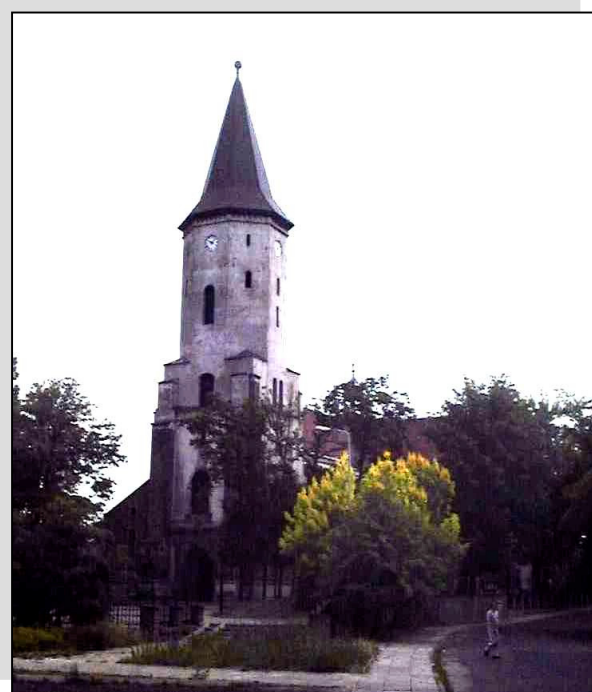
WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

OZORKÓW – miasto, pow. łęczycki. Leży nad rzeką Bzurą, częścią w dolinie nadrzeczej, częścią na wynioślejszej krawędzi tej doliny. Drogi bite łączą Ozorków ze Zgierzem (odl. 14 w.) i Łęczycą (12 w.). Trakt zwykły łączy O. z pobliską osadą Parzęczew. Miasto posiada kościół katolicki parafialny, kościół ewangelicki, synagogę, trzy szkoły początkowe (męską, żeńską i ewangelicką), tudzież szkołę trzyklasową imienia Henryka Szlossera, przytułek dla starców ubogich, towarzystwo strzeleckie, urząd miejski, stacją poczt. i telegraf., 500 dm. i 10376 mk. stałych. Do miasta należy 1227 mr. Ziemi. Ludność trudni się głównie przemysłem fabrycznym i handlem. Fabryk jest 40, z produkcją ogólną roczną wartości 1,247,960 rs.(...) W liczbie tych zakładów pierwsze miejsce zajmują przędzalnie bawełny należące do sukcesorów braci Szlosserów i folusz Szajblera. (...) O. był poprzednio wsią. Według rejestru. Pobor. Z 1576 r. należał O. do par. Solca, w ziemi łęczyckiej, miał 2 łany kmiece, 2 ogrodz., karczmę, młyn o 2 kołach i 2 osadników. Dziedzicem wsi był Szymon Szubski, prawdopodobnie przybysz z Wielkopolski. Potomkowie jego, czy też inna gałąź tej rodziny przybrali nazwisko Szczawińskich lecz pisali się z Szubski. Jeden z nich Mikołaj, kasztel. Brzeziński i łęczycki, uczestnik wypraw wojennych Batorego, założył w O. zapewne przy końcu XVI w. kościół i zbudował przy nim klasztor i uposażył takowy. (...) Zdaje się, że fundacja klasztoru dla braku funduszy, czy innych powodów, nie przysłała do skutku, a wzniesiony kościół po wykończeniu został poświęcony dopiero w 1668 r. przez Jana Różyckiego, bisk. Chełmińskiego. Kiedy przy kościele utworzono parafię nie wiadomo. Obecnie rozpoczęto przebudowywać kościół dla rozszerzenia dotychczasowych rozmiarów, przyczem wzniesioną będzie wieża wysoka na 90 stóp. Od Szczawińskich przeszedł O. w ręce Starzyńskich. (...) Ignacy Starzyński założył tu w 1811 r. osadę fabryczną, którą w 1816 r. wyniesiono do rzędu miast. Między 1820 a 1831 r. powstały tu liczne fabryki sukna. Tych drobnych zakładów było 536 z 1400 warsztatami. Wyroby tutejsze szły głównie do Rosji. W 1827 r. O. miał 400 dm. i 3250 mk. Wypadki 1831 r. powstrzymały pomyślny rozwój sukienniczego przemysłu. (...) Po 1831 r. w miejsce przemysłu sukienniczego rozwinęły się przędzalnia bawełny (braci Szlosserów) i powstała wielka fabryka sukna (Libracha). W 1842 r. wzniesiono kościół ewangelicki w stylu ostrołukowym. W 1860 r. było tu 498 dm., i 5816 mk. (...).

PABIANICE – najstarsze ślady osadnictwa z okolic Pabianic pochodzą sprzed 10 000 lat p.n.e. Jeszcze w XII w. na terenach tych zalegała rozległa puszcza. Na przełomie XIII/XIV w. wieś Pabianice prawdopodobnie była dużą osadą o znaczeniu lokalnym – stała się siedzibą kasztelanii. W I poł. XIV w. Pabianice podniesiono do rangi miasta. Nie zachował się jednak żaden dokument lokacyjny miasta. Od XIV w. zostają siedzibą biskupów kapituły krakowskiej. W poł. XIV w. istniał już po zachodniej stro-

nie Dobrzyńki kościół parafialny. Rangę Pabianic podnosiły wizyty królewskie Władysława Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka.

Układ osadniczy składa się z 3 części: folwarku, na zachód od Dobrzyńki, dworu na wschód od rzeki i samego miasta. Pabianice w okresie średniowiecza rozwijały się głównie w kierunku wschodnim. Istniejący do dziś dwór powstał w latach 1565 – 71. Od 1833 r. przeniesiono do niego ratusz, dziś

Fot. 45. Pabianice. Kościół p.w. ś.ś. Mateusza i Anny (XVI w.)

fot. M. Pabich, 2003

mieści się Muzeum Regionalne. W mieście wytyczenie rynku, starszych ulic i ewentualnie najbliższej okolicy można chronologicznie wiązać z datą założenia miasta i kościoła – z poł. XIV w. Zachodnia strona miasta przylegała do fosy oddzielającej miasto od dworu.

Drugi rynek zwany Nowym powstał w I poł. XVI w., jako skutek pomyślnego rozwoju miasta w kierunku rzeki i nowo powstałego kościoła. W mieście istniały kramy rzemieślnicze: krawieckie, piekarskie, rzeźnicze, szewskie, przy ulicy Piątkowskiej była austeria, w XVIII w. funkcjonowały 2 szynki. Miasto szybko się rozwijało, w XVI w. należały już Pabianice do średnich miast regionu. O pozycji Pabianic decydował brak w pobliżu większych ośrodków miejskich, między Piotrkowem, a Sieradzem nie było żadnego bliżej położonego miasta. Na przełomie XVI/XVII w. Pabianice zdystansowały liczącą ok. 650 mieszkańców Łódź. Tymczasem

w wyniku różnego rodzaju klęsk w początkach XIX w. miasto stało się małym miasteczkiem o charakterze rolniczo – rzemieślniczym. Pabianice rozpościerały się na prawym brzegu Dobrzyńki, a zabudowania miejskie stanowiły zaledwie niewielką część. Punktem przełomowym było postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego z 1820 r. o założeniu rządowej osady sukienników. Do miasta przyłączono wówczas część sąsiadującego rządowego folwarku, i na pozyskanym terenie zaprojektowano nową osadę – Nowe Miasto. W 1823 r. wykonano plan regulacyjny miasta, nastąpiła regulacja Starego Miasta oraz wytyczono sieć nowych ulic na obszarze Nowego Miasta. Centrum nowej osady fabrycznej, a jednocześnie drugim centrum Pabianic stał się Nowy Rynek i sąsiadujący z nim plac przeznaczony pod budowę kościoła ewangelickiego. Szybko zaczęły powstawać nowe zabudowania fabryczne, szczególnie w części położonej w sąsiedztwie Dobrzyńki. Regulacja miasta przyczyniła się do jego podziału na dwie części, z których każda rozwijała się wokół własnego centrum, które stanowił rynek. W 1825 r. przybyli do Pabianic osadnicy z Saksonii, Czech i Śląska, którzy dzięki protekcyjnej polityce władz mogli szybko rozwinąć produkcję rzemieślniczą. Z czasem Stare Miasto zaczęło tracić swoje znaczenie, do końca XIX w. zachowało charakter miasteczka rolniczo – rzemieślniczego, natomiast rosła pozycja Nowego Miasta. O dalszym rozwoju miasta i jego kierunku w rozwoju przestrzennym zdecydowało połączenie Pabianic i Łodzi linią tramwajową w 1900 r. oraz przez linię kolejową

wybudowaną w 1901 r. z Kaliszem i Warszawą. Inwestycje te ostatecznie zintegrowały miasto i wpłynęły na jego równoleżnikowy rozwój w późniejszych latach.

PAJĘCZNO – pierwsza informacja o miejscowości pochodzi z kroniki Ortlieba z 1140 r., w której wzmiankowane jest jako miasteczko. Świadczyło to niewątpliwie o jego dużej randze i prawdopodobnym istnieniu tutaj osady targowej. Pajęczno rozwinęło się przy trakcie prowadzącym z Wrocławia na Ruś przez Wieluń i Radomsko, stanowiącym oś ówczesnego przestrzennego układu miejscowości. Szlak handlowy po ominięciu placu targowego rozwidlał się prowadząc na północ i południe. Prawa miejskie nadał Pajęcznu książę sieradzki Leszek Czarny przed 1276 r., choć nie znana jest dokładna data jego lokacji. Wówczas wyznaczono także rynek, którego południową pierzeją przebiegał trakt, nawiązujący do krzywizn targowego placu wcześniejszej osady. Z czterech narożników rynku wybiegało 6 ulic (po jednej z północno – wschodniego i północno – zachodniego oraz po dwie z południowo – zachodniego i południowo – wschodniego). Przy wschodnim wylocie na dawny plac zlokalizowano kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1277 r., który w latach 1401 – 1801 znajdował się pod patronatem Akademii Krakowskiej, ponieważ w 1401 r. król Władysław Jagiełło dekretem nadanym w Nowym Korczynie nadał miasto i parafię w Pajecznie jako uposażenie kolegiasty św. Floriana w Krakowie, której beneficja posiadali profesorowie Uniwersytetu Krakowskiego.

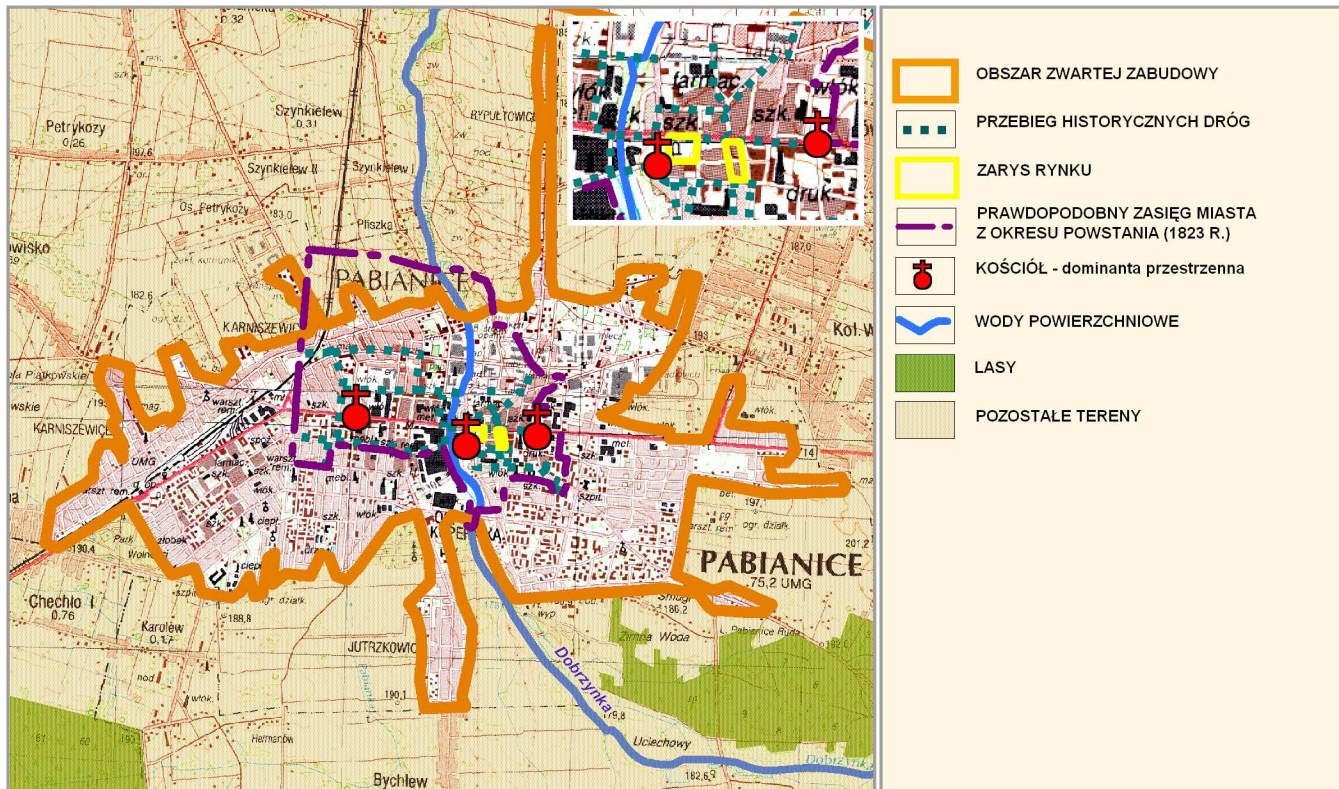
Do XVIII w. Pajęczno stanowiło królewszczyznę podlegającą starostwu brzeźnickiemu, wraz z którym w 1717 r. przeszło w ręce częstochowskich Paulinów. Rok 1553 był dla Pajęczna ważną datą w historii, gdyż otrzymało ono przywilej na targi i 2 jarmarki rocznie. Jednakże miasto nie potrafiło wykorzystać tego nadania, o czym świadczy fakt, że się nie rozwinęło nawet do pozycji lokalnego ośrodka dóbr. Miastu towarzyszył folwark, choć w XVI w. mieszkało tutaj także 10 rzemieślników. Pod koniec szesnastego stulecia miasto zostało dotknięte pożarem. Mimo, iż w XVII i XVIII w. istniała tutaj szkoła, miasto nie rozwijało się i na początku dziewiętnastego stulecia nadal było miejscowością o charakterze wyłącznie rolniczym. Kolejny pożar w 1810 r. zniszczył miasto z ratuszem, jednakże miasto udało się odbudować. Jednak nadal podstawowym źródłem utrzymania ludności było rolnictwo, zaś handel i rzemiosło, będące domeną Żydów, stanowiły niewielki udział w budżecie miasta. Słaba pozycja gospodarcza i finansowa Pajęczna spowodowała na mocy carskiego ukazu utratę praw miejskich w 1870 r. Od tego czasu, aż do 1950 r. Pajęczno jako ośrodek usługowo – handlowy pełnił rolę zaplecza rolniczego. Przełomowym dla miejscowości okazał się rok 1956, w którym została stolicą nowoutworzonego powiatu. W konsekwencji zmian administracyjnych Pajęczno ponownie otrzymało prawa miejskie utrzymując je do dnia dzisiejszego.

Współczesne Pajęczno posiada wiele relikwów historycznego rozwoju przestrzennego w postaci zachowanych elementów układu tj. rynek lokacyjnego miasta, który został nieco zmieniony przez wytyczenie dodatkowej ulicy ze środka południowej pierzei rynku oraz kościół (1748 – 1753) na placu kościelnym usytuowany w północno – wschodniej części rynku. Przy dawnym trakcie handlowym zachowało się również kilka domów z drugiej połowy XVIII w. i początku XIX w.

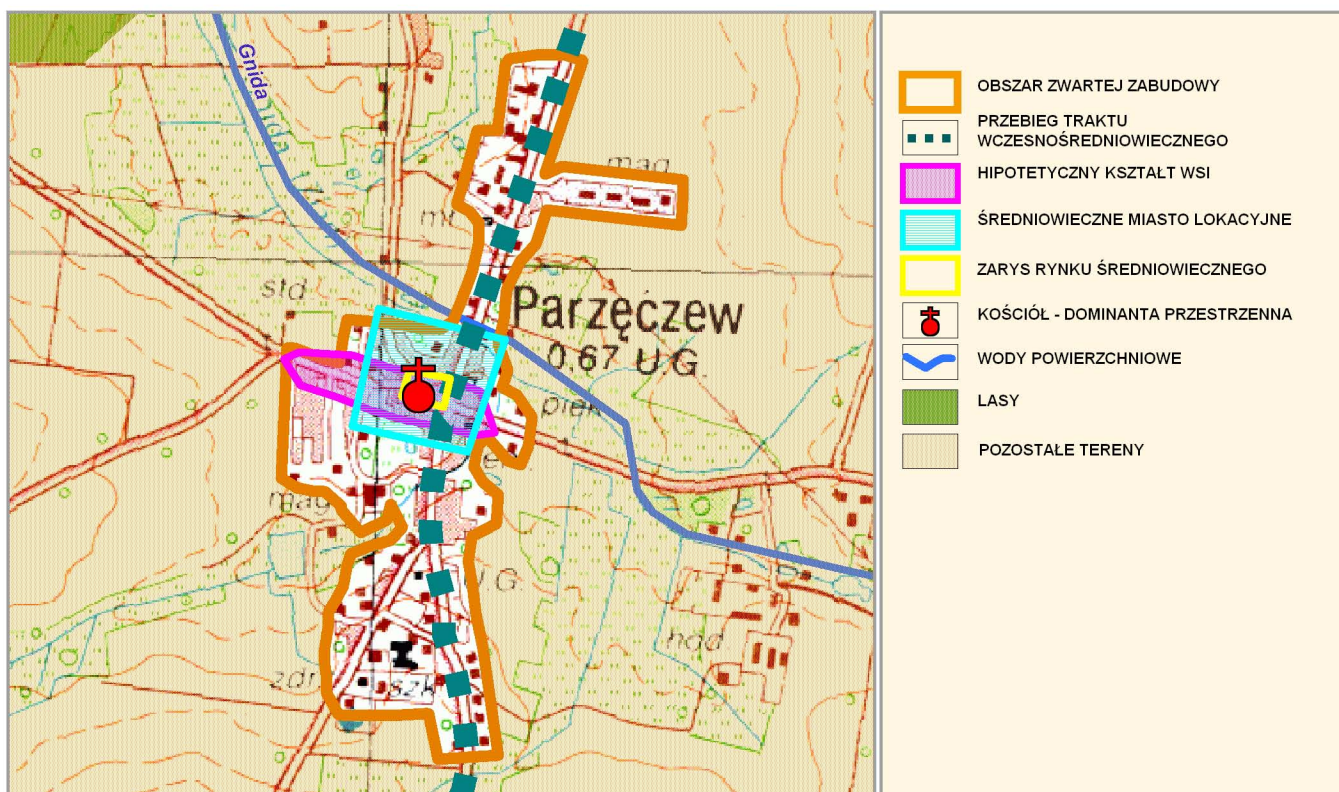
PARZĘCZEW – najstarsza wzmianka pochodzi z 1385 r. jako Parznicew. Miejscowość, historycznie związana z ziemią łęczycką, była wsią szlachecką, a prawa miejskie nadał 7 kwietnia 1421 r. Władysław Jagiełło, potwierdzone później przywilejami przez kolejnych władców. Rozwojowi miasta sprzy-

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Pabianice

Parzęczew

jało dogodne położenie przy średniowiecznej drodze z Lutomska do Łęczycy. Głównym zajęciem mieszczan było rolnictwo. Z kronik Jana Długosza dowiadujemy się, że osada Parzęczew na ziemi łęczyckiej, w dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich, za czasów Kazimierza Wielkiego liczyła ok. 1000 mieszkańców. Przyczyn upadku miasta dopatruje się w szybszym rozwoju sąsiednich miast (m.in. Ozorkowa). Miasto nie wykształciło funkcji miejskich i po upadku powstania stycznego wraz z innymi, na mocy ukazu carskiego utraciło w ramach reformy administracyjnej prawa miejskie. W układzie przestrzennym czytelne są cechy rozplanowania miejskiego. Prawdopodobnie już z okresu lokacji pochodzi prostokątny rynek i sieć ulic, ale zasięg jądra średniowiecznego jest zatarty z powodu późniejszych nawarstwień. Dominantę układu stanowi kościół, zlokalizowany w rynku, tworząc zamknięcie widokowe dla dwu ulic wbiegających do rynku od wschodu i zachodu. Jest to lokalizacja typowa dla XIX w. Obecna zabudowa tylko nieznacznie wykracza poza jądro średniowieczne. W Parzęczewie znajduje się jeden z najstarszych w okolicach Łodzi modrzewiowy kościółek p.w. św. Rocha, wzniesiony we wsi Ignacew w XVI w., a w XVII w. przeniesiony na cmentarz grzebalny do Parzęczewa. Stanowi on cenny zabytek ludowego budownictwa sakralnego bogato wyposażony w trzy barokowo-rokokowe ołtarze, obrazy malowane na płótnie i liczne figurki świętych. Nazwa miejscowości pochodzi od nazwy osobowej Parzęta, Parzyniec, Parzeń, Parzenicz lub Parzęcz.

PIĄTEK – o starym osadnictwie na tym terenie świadczy występowanie grodzisk stożkowatych. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1241 r. i zbiega się z pobytem księcia Konrada Mazowieckiego. Zapewne była tu już wcześniej parafia, a nazwa miejscowości świadczy, że osada powstała jako miejsce targów. W zamierzonych czasach osada stanowiła uposażenie opactwa – w roku 1136 przeszła wraz z całym majątkiem klasztornym na własność arcybiskupów gnieźnieńskich, w których władaniu pozostawała aż do roku 1796. Przed 1339 r. nastąpiło przekształcenie osady w miasto. W XV – XVI w. Piątek był czołowym miastem w grupie miast średnich województwa łęczyckiego i sieradzkiego, był miejscem słynnych jarmarków trzech w ciągu roku i cotygodniowych targów. W XVI w. w mieście było ponad 70 rzemieślników i 16 kramarzy. Wielkim uznaniem cieszyło się wówczas tutejsze piwo. W latach 1842 – 1867 mieściła się tutaj siedziba okręgu wiejskiego. Wspomnieć należy, że w czasie działań wojennych we wrześniu 1939 r. Piątek znalazł się w środku frontu bitwy nad Bzurą. Obecnie jest wsią z zabudową małomiasteczkową. Układ przestrzenny ukształtowany w XIV – XVI w. zgodnie z duchem urbanistyki średniowiecznej w wyniku późniejszych zniszczeń i regulacji XIX-wiecznej został przekształcony, rozebrano też mury, które otaczały średniowieczne miasto, uregulowano przebieg ulic. Dominantą układu jest gotycki kościół św. Trójcy z XV w. usytuowany na południe od rynku. Wielokrotnie przebudowywany, zachował ślady gotyckiej bryły, podkreślonej skarpami wspierającymi ściany. Małomiasteczkowa zabudowa mieści się w granicach miasta średniowiecznego.

PIOTRKÓW TRYBUNALSKI - Pierwsze pisemne wzmianki o Piotrkowie pochodzą z 1217 r. i 1222 r., choć początki osadnictwa na tym obszarze sięgają już VIII w. Z czasów wczesnego osadnictwa, pochodzą legendy świadczące o istnieniu pogańskich miejsc kultu religijnego. Zasadlaniu opisywanego terenu sprzyjało środowisko przyrodnicze. Położenie na Wysoczyźnie Piotrkowskiej w lasach Puszczy Nadpiliczańskiej, w widłach rzek Strawy i Strawki, wzdłuż których istniały podmokłe łąki, stworzyło

dogodne warunki obronne dla rozwijającego się ośrodka osadniczego. XIII - wieczne zapisy wymieniają Piotrków jako miejsce sądów książęcych. W pierwszej połowie XIII w. dwukrotnie odbyły się tu zjazdy rycerstwa. Miejski charakter Piotrkowa potwierdza określenie „civitas” użyte przez Władysława Łokietka w królewskim dokumencie z 1313 r., natomiast data lokacji miasta nie jest znana. W XIV w. pozycja polityczna Piotrkowa uległa wzmocnieniu, ponieważ został on stolicą nowoutworzonego powiatu. Wówczas Piotrków przejął funkcje administracyjne i sądownicze Wolborza i Rozprzys, dawnych kasztelanów, na pograniczu których był położony. Miasto przeżywało swój rozkwit za rządów Władysława Łokietka, a następnie Kazimierza Wielkiego. Wówczas Piotrków rozbudowano – otoczono murem z bramami Krakowską i Sieradzką (Wolborską) oraz fosą. Prawdopodobnie także za Kazimierza Wielkiego wybudowano poza murami miejskimi, niedaleko tzw. Wielkiej Wsi, zamek książęcy. Na jego miejscu w latach 1512-19, za panowania Zygmunta I, królewski budowniczy Benedykt wybudował w obrębie wałów zachowany do czasów współczesnych zamek gotycko – renesansowy - wolnostojącą wieżę mieszkalną. Za budulec posłużyła cegła z ciosowymi, kamiennymi obramieniami gotycko-renesansowymi otworów okiennych i portali, na planie zbliżonym do kwadratu. Ten trzykondygnacyjny budynek posiadał piwnice. W XVI w. zamek był miejscem odbywania się synodów i sejmów o czym wspomina ówczesny poeta Andrzej Krzycki w jednym ze swoich wierszy:

*„To miejsce to siedziba warowna senatu
I stąd się oczekuje pokoju, bitew, praw,
Więc słusznie wieżę wielką tak, zwycięski królu,
Zbudował, skąd spoglądać możesz na swój kraj.”*

Fot. 46. Piotrków Trybunalski. Kościół farny p.w. św. Jakuba (XIV/XV w.)

fot. W. Ciesielski, 2004

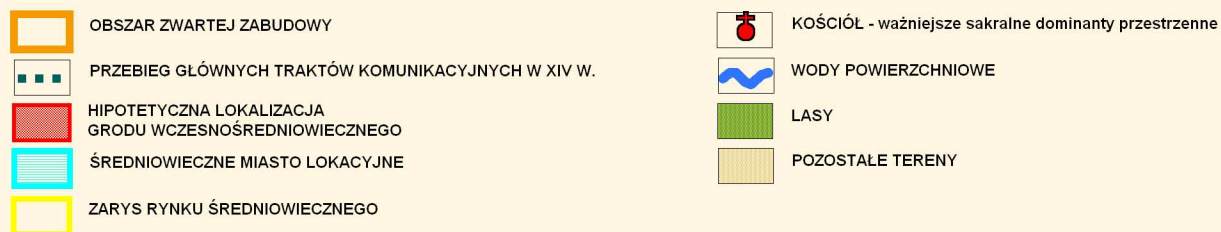
(„Na zbudowaną w Piotrkowie przez króla Zygmunta wieżę, w której zbierają się sejmy Królestwa”).

Od początku XVII w. wieża znajdowała się w ruinie, zaś w 1657 r., uległa zniszczeniu na skutek oblężenia szwedzkiego. W tym samym wieku ponownie odbudowana. Obecnie w dwukondygnacyjnej wieży znajduje się muzeum.

Z czasów Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego pochodzą pierwsze murowane kościoły.

Gospodarcza pozycja miasta Piotrkowa ukształtowała się w wyniku położenia na skrzyżowaniu najważniejszych średniowiecznych szlaków handlowych Polski, które zdecydowały o istnieniu komory celnej. Wytyczona przez Piotrków droga na Ruś i Węgry wymuszała na kupcach przejeżdżających przez miasto konieczność płacenia ceł.

Przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim nadany miastu przez Władysława Jagiellońskiego zakończył okres kształtowania średniowiecznych założeń układu miejskiego i był zarazem początkiem gwałtownego rozwoju miasta za panowania Jagiellonów, zwłaszcza w okresie XIV - XVI w. Schyłek średniowiecza i renesans przyniósł wzrost politycznej

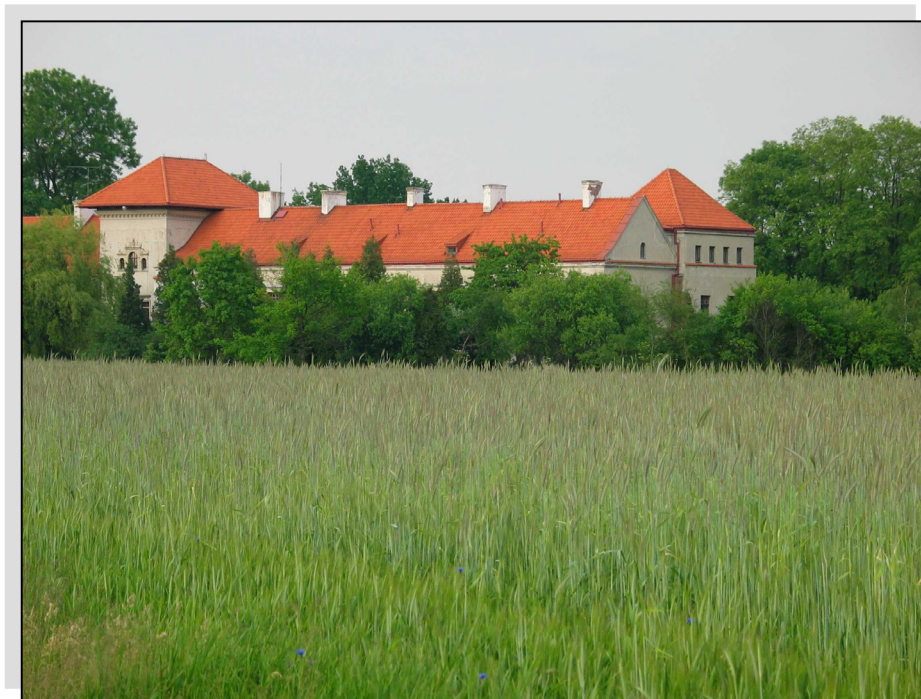
rangi Piotrkowa, określanego za Jagiellonów mianem drugiej stolicy kraju. Wzmocnienie pozycji miasta było bezpośrednią konsekwencją politycznych przemian w kraju – unii polsko – litewskiej. Dotychczasowa stolica Polski – Kraków – była zbyt odległa od Litwy, dlatego też dwór królewski często rezydował w Piotrkowie. Wówczas w mieście odbywały się książęce i królewskie zjazdy dzielnicowe, generalne synody kościelne prowincji gnieźnieńskiej, sejmy walne koronne (od 1493 r.). Dlatego też Piotrków odwiedzali ludzie kształtujący polityczną, społeczną i religijną myśl narodową – począwszy od wielkich polityków (A. Frycz Modrzewski), przez pisarzy (J. Kochanowski, M. Rej), a skończywszy na naukowcach (M. Kopernik). Wydarzenia polityczne i liczni goście wymagali obsługi przez lokalną ludność, która dzięki temu bogaciła się. To znalazło wyraz w przestrzennym rozwoju miasta – pod murami miejskimi powstawały przedmieścia, zaś Wielka Wieś sąsiadująca z zamkiem stała się przedmieściem pałaców i magnackich dworów. Poza granicami miasta powstał także folwark Obrytka. Okresowi rozkwitu towarzyszyły też liczne klęski żywiołowe – pożary i epidemie, mimo to wysoka ranga polityczna, gospodarcza i kulturalna Piotrkowa zaowocowała ukształtowaniem się subregionu piotrkowskiego w obrębie historycznej ziemi sieradzkiej. W II połowie XVI w. polskie sądownictwo przeżywało kryzys, zaś w wyniku reformy utworzono w 1578 r. w Piotrkowie najwyższy sąd szlachecki – Trybunał Koronny dla Wielkopolski. Trybunały, od których pochodzi nazwa miasta, odbywały się corocznie, nieprzerwanie do 1793 r., w miejskim ratuszu. Ten okres 214 lat nie przyniósł znaczących zmian w rozwoju miasta zwłaszcza, że od 1655 r. Piotrków i okolice były miejscem nieustannych działań wojennych. Pozytywnym akcentem wspomnianych czasów był wiek XVII, kiedy do miasta przybyli zakonnicy – Bernardyni, Dominikanie, Franciszkanie, Pijarzy, Jezuici, lokalizując tu swoje klasztory, a ponadto prowadząc własne szkoły (Pijarzy, Jezuici). W II połowie XVII w. swoją obecność w przestrzeni miejskiej zaznaczyli Żydzi, którzy stworzyli dzielnicę żydowską z synagogą, kirkutem i rynkiem handlowym.

Po rozbiórce Polski w 1793 r. Piotrków znalazł się pod okupacją wojsk pruskich, zaś w 1816 r. pod rządami rosyjskimi. Miasto jednak nadal się rozwijało, o czym zdecydowało poprowadzenie przez Piotrków kolei warszawsko – wiedeńskiej oraz rozwój przemysłu (manufaktura, huty szkła) w końcu XIX w. Po odzyskaniu niepodległości Piotrków pełnił funkcję miasta powiatowego, od 1975 r. miasta wojewódzkiego, zaś współcześnie jest stolicą powiatu.

W układzie przestrzennym miasta możemy odnaleźć cechy osady przedlokacyjnej, która rozwinęła się prawdopodobnie wzdłuż drogi łączącej przeprawy przez rzeki, w postaci wrzecionowatego układu ulic (Rwańskiej, Łaziennej, pierzei Pl. Czarneckiego). Regularne rozplanowanie miasta średniowiecznego pochodzi dopiero z końca XIII w. Współczesna sylweta miasta charakteryzuje się znacznym rozproszeniem dominant. W części staromiejskiej dominują wieże kościołów, w dawnej Wielkiej Wsi dominantą jest zamek, zaś w części zachodniej miasta – wieża ciśnień. W krajobrazie miejskim Piotrkowa zaznacza się także obecność cerkwi i budynku sądu.

Od początków swojego istnienia miasto Piotrków miało korzystne warunki rozwoju będąc miastem królewskim, co pozwoliło mu się cieszyć wieloma przywilejami. Rezydowanie dworu królewskiego, synody duchowne, sejmy i trybunały, były podstawowymi czynnikami rozwoju. O czasach dawnej świetności świadczą elementy układu urbanistycznego oraz liczne obiekty dziedzictwa kulturowego. Dzięki współczesnemu położeniu komunikacyjnemu na trasach łączących Łódź z Piotrkowem, Katowicami i Wrocławiem, miasto Piotrków jest ważnym węzłem komunikacyjnym.

ce z Warszawą, Piotrków stanowi dogodne miejsce dla rozwoju wielu form działalności gospodarczej, w tym także turystyki. Walory okolic Piotrkowa – dolina rzeki Pilicy, zbiornik Sulejowski, Zespół Nadpilicznych Parków Krajobrazowych – decydują o atrakcyjności miasta zarówno dla mieszkańców oraz odwiedzających ten historyczny subregion piotrkowski.

Fot. 47. Piotrków Trybunalski – Byki. Zamek (XV w.)

fot. S. Ciesielska, 2004

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

PIOTRKÓW – w dok. z 1233 r. Petrecow i Petrcov, 1241 Potrcow, 1291 Petrkovia, w języku urzęd. Petrokow, miasto guberalne i powiatowe, nad rzeką Strawą (dopł. Łuciaży, dopł. Pilicy), śród bezleśnej wyżyny. P. zabudowany po obu stronach linii drogi żelaznej warsz. wiedeń., której stacya odl. 152 w., od st. Granica a 136 w. od Warszawy i 49 w. od Łodzi. Na wschód od linii drogi żel. rozsiadło się miasto właściwe, na zachód dopiero od lat kilkunastu rozwijać się zaczęło przedmieście. Gleba okolic P. jest gliniasto-piaszczysta, powierzchnia falowata. Przy kopaniu fundamentów natrafia się na wyraźne ślady znacznie niższego dawniej poziomu miast; na półtora łokcia pod brukiem dzisiejszym znajdują bruk dawny, na łokieć znowu pod nim drogę faszyną nawożoną. Strawa przepływa przez miasto w północno-wschodniej jego stronie, zaś Strawka (dopływ Strawy) przepływa południową stroną. (...) W trójkącie utworzonym przez linię drogi żelaznej oraz koryta Strawy i Strawki strona zachodnia najwyżej jest wzniesioną, zdrową i dobrze zabudowaną. W bliskości podstawy tego trójkąta, tj. drogi żelaznej, koncentrują się instytucje rządowe; w okolicy wierzchołka trójkąta mieści się stara, ciasna część miasta, przeważnie przez ludność starozakonną zamieszkała i tu skupił się ruch handlowy. Dzielnica południowa (Krakowskie Przedmieście), przebudowana na dawnych błotach i moczarach, złożona przeważnie z domków drewnianych, jest siedzibą mieszczan rolników. Południowo-wschodnią

część miasta zajmuje Wielka Wieś, dzielnica zamieszkała wyłącznie prawie przez najuboższą rzemieślniczo-rolniczą ludność. Szybko rozwijające się przedmieście na zachód drogi żel. warsz.-wiedeń., zamieszkane przez urzędników kolei i ludność koło tejże pracującą, zarówno jak prawie pułta dotąd południowo-wschodnia, granicząca ze stacją towarową część miasta, przedstawiają miejscowości zdrowe, w kierunku których rozwijać się powinno miasto na przyszłość. (...) Z miasta rozchodzą się cztery drogi bite: do Bełchatowa, Łodzi, Tomaszowa i Kielc. Ta ostatnia do niedawna bardzo ożywiona, podupadła znacznie z powodu otwarcia drogi żel. iwangrodzko-dąbrowskiej. Nieruchomości znajdowało się w P. w 1882 r. 564, w czym budowli mieszkalnych 962. (...) Budynki drewniane znajdują się wyłącznie na przedmieściach: we właściwym mieście wyjątkowo się spotykają. (...) Wszystkich zakładów przemysłowych i handlowych w P. jest 732, w tej liczbie przedsiębiorstw gildyjnych 64. Z zakładów fabrycznych istnieją: młyn i tartak parowy, fabryka narzędzi rolniczych, 12 cegielni, piec wapienny, 2 gorzelnie, 4 browary, 2 miodosytnie, 1 fabryka octu, 5 olejarni, 2 farbiarnie, 3 garbarnie, 4 mydlarnie 2 fabryki świec łojowych, fabryki kafli, 4 fabryki wód mineralnych 15 warsztatów stolarskich, 1 tokarnia, 1 warsztat bednarski, 1 kotłarnia, 4 zakłady introligatorskie, 5 magazynów mód, 3 zakłady rękawicznicze, 2 fabryki pończoch, 2 warsztaty powroźnicze, 2 blacharskie, 16 mieszanych, 6 wiatraków, 1 bydłobójnia. Nadto wewnątrz lokalów mieszkalnych mieści się przeszło 300 rozmaitych zakładów rzemieślniczych przeważnie krawieckich i szewskich. Handlem prawie wyłącznie zajmują się żydzi(...). Rozwój w P. ściśle pozostaje związku z przybywaniem władz rządowych. W 1867 r. P. zostaje miastem głównym gubernii. Począwszy od tej chwili wzrasta ruch budowlany. Umieszczenie licznych władz rządowych, jak rząd gubernialny z kancelaryą gubernatora, kasa gubernialna, komisja włościańska, drukarnia rządowa i redakcja „Gubernialnych Wiadomości”, sprowadza do P. całą falangę, w części krajowej, w części też napływowej ludności urzędniczej. W 1869 r. przybywa do miasta izba skarbową. W 1871 r. zarząd pocztowy okręgowy na trzy gubernie i wtedy ludność miasta wynosi już 16,945 mk.

P. leży wśród rozległej wyżyny, sięgającej wokół miasta do 900 stóp n.p.m.,(...) Rozległy naturalny zbiornik wód leśnych tej wyżyny, stanowiło zagłębienie, w którym spotykamy dziś staw Bugaj.(przy drodze z Piotrkowa do Sulejowa). Zbiornik ten posiadał o wiele większy obszar wód niż obecnie. Nad brzegami tego lesnego jeziora mieściło się niewątpliwie grodzisko a przy nim osada a wreszcie dwór książęcy (myśliwski). Jak w Kaliszu i Łęczycy i wielu innych miastach, nastąpiło z czasem przeniesienie osady z mokrej niziny na sąsiednie wyniosłości, na których powstał Piotrków. Położenie w punkcie środkowym między Wielkopolską, Małopolską i ziemią łęczycką, nadało dworowi myśliwskiemu książąt znaczenie politycznego ogniska. Założone w pobliżu klasztoru (Sulejów, Witów), sąsiadujące dobra i dwory biskupie (Wolbórz, Pabianice), pomagały do kolonizacji puszczy i dostarczały dworowi książęcemu odpowiedniego otoczenia i ułatwiały zaspokajanie potrzeb tego dworu. (...) Kazimierz W. zwołał do P. w lutym 1347 r. zgromadzenie, na którym wielkopolscy panowie spisali prawa obowiązujące Wielkopolskę. Prawa te w tymże samym roku, wraz ze statutem małopolskim, zatwierdzone w Wiślicy, za powszechnie obowiązujące ogłoszone zostały. (...) W P. sadzone były sprawy Wielkopolski, Mazowsza i pruskiej szlachty, województw: poznańskiego, kaliskiego, gnieźnieńskiego, brzesko-kujawskiego, sieradzkiego, łęczyckiego, ziemi wieluńskiej, dobrzyńskiej, oraz województw Mazowsza, wcielonych w różnych czasach do Korony: rawskiego, płockiego i mazowieckiego. Kadencje

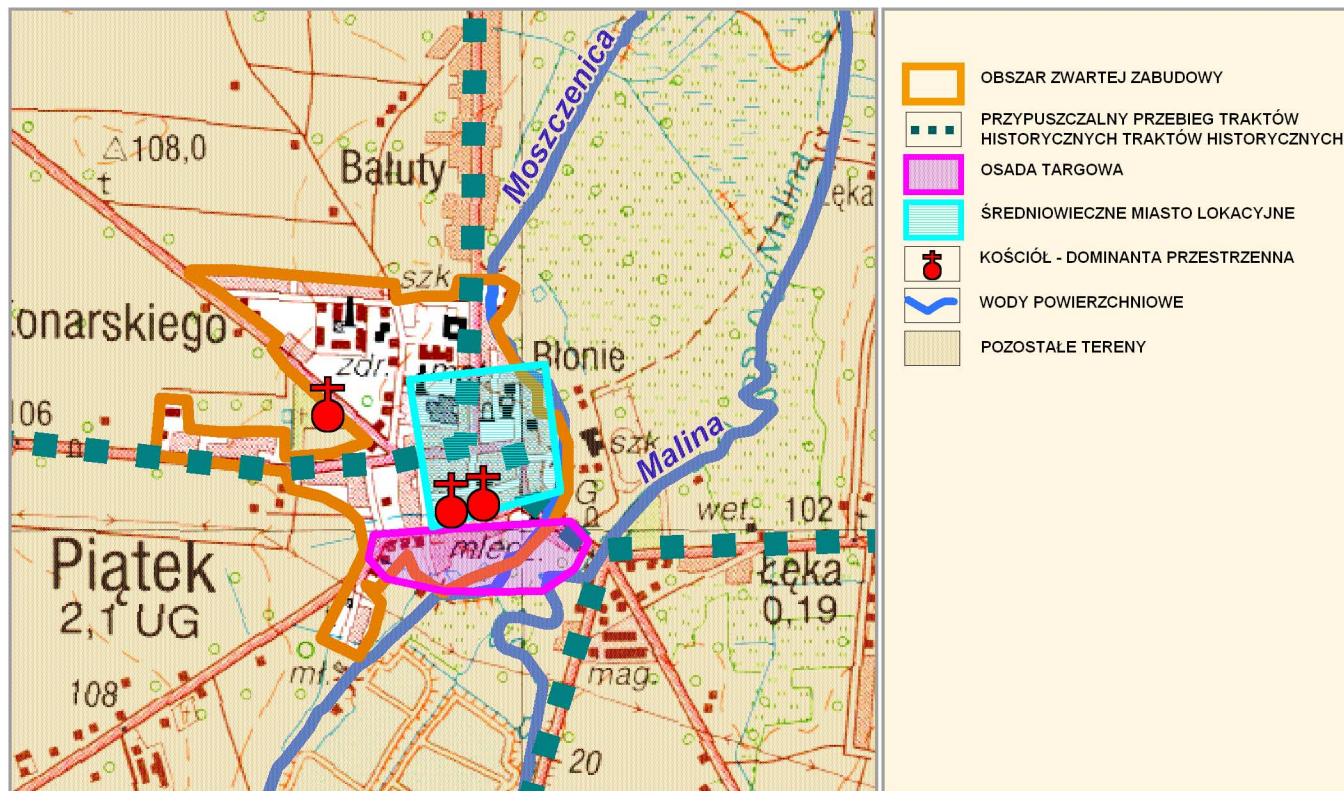
sądowe w trybunale piotrkowskim rozpoczynały się pierwotnie w poniedziałek po św. Marcinie, a następnie po św. Franciszku Serafickim i trwały do niedzieli kwietnej. Od roku 1775 trybunał rozpoczynał swe czynności dnia 1 września. (...) Od 1768 r. trybunał wielkopolski odbywał się na przemian w Kaliszu i w P. co pół roku, po czym były ferye na miesiąc jeden; a następnie udawał się trybunał do Lublina i do Lwowa. (...) Ostatni trybunał odbył się w 1792 r. Oprócz sejmów i trybunałów w P. w miejscowej Farze odbyło się od 1455 do 1628 r. 14 synodów. (...) P. był stolicą jednego z czterech powiatów składających dawne województwo sieradzkie i miał za herb orła białego z tarczą na piersi, wznoszącego się nad brama opatrzona w górze w blanki i trzy wieże. Na bramie była umieszczona litera P, na tarczy wyobrażenie orła, jak to widzimy z pieczęci położonej na akcie na ratuszu w sadzie miejscowym w dniu 25 września 1792 r. ferowanym. Właściwe miasto, dawniej nader szczupłym zamknięte było obrębem, tak że tylko mała część obecnego obszaru, objęta była kamiennym równoległobokiem. Mur ten sięgał czasów Kazimierza W. , choć nie za jego panowania w całości ukończony został, gdyż według miejscowego podania królowa Jadwiga dokonała rozpoczętego dzieła, ofiarowawszy na ten cel łańcuch złoty, którego wyobrażenie ku uczczeniu jej pamięci, na tym murze z czarnych nietynkowanych cegieł wyrobione zostało. Mur ten, około 9 łokci wysoki i na sążęń szeroki (...). Najstarszą świątynią P. jest kościół farny, niewiadomo przez kogo erygowany. Podług świadectwa wizyty ks. Andrzeja Łąckiego, kanclerza gnieźnieńskiego, odbytej w 1699 r., istnieć ona miała jeszcze przed 1300 r. (...) Zamek piotrkowski, w którym podczas sejmów rezydowali królowie a następnie mieszkał starosta grodowy, zbudowany był podobno jeszcze przed Kazimierzem Wielkim, który go przebudował i wzmocnił. (...).

PŁAWNO - najstarsza pisana wzmianka o miejscowości pochodzi z 1262 r. Prawie do połowy XVI w. była niewielką wsią szlachecką przynależną do położonej nieopodal parafii w Gidlach. Prawa miejskie otrzymało Pławno w 1544 r. z nadania Zygmunta Starego w wyniku starań ówczesnego właściciela. Wraz z prawami miejskimi zostały nadane prawo odbywania targów we czwartki i 3 jarmarków rocznie. Jednak miejscowość nie rozwijała się jak miasto, o czym świadczy brak Pławna w rejestrach poborowych z lat 1552 i 1553. Potwierdzenie aktu lokacyjnego nastąpiło w 1619 r. za Zygmunta III. Z chwilą erygowania w Pławne kościoła parafialnego w 1613 r. wzrosło znaczenie miejscowości. Kolejne odnawianie praw miejskich i dodawanie przywilejów na kilka nowych jarmarków w roku nie podniosły ekonomiki miasta i jego znaczenia. Mimo wielkiego wysiłku wkładanego w zagospodarowanie miasta utraciło ono prawa miejskie w 1870 r. i zostało włączone do gminy Gidle. Pod koniec XIX w. zasłynęło w Królestwie Polskim jako miejsce wyścigów konnych. Z Pławna pochodzi zabytek polskiej plastyki renesansowej początków XVI w. - tzw. tryptyk z Pławna do końca XIX w. przechowywany w mieście, a obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie.

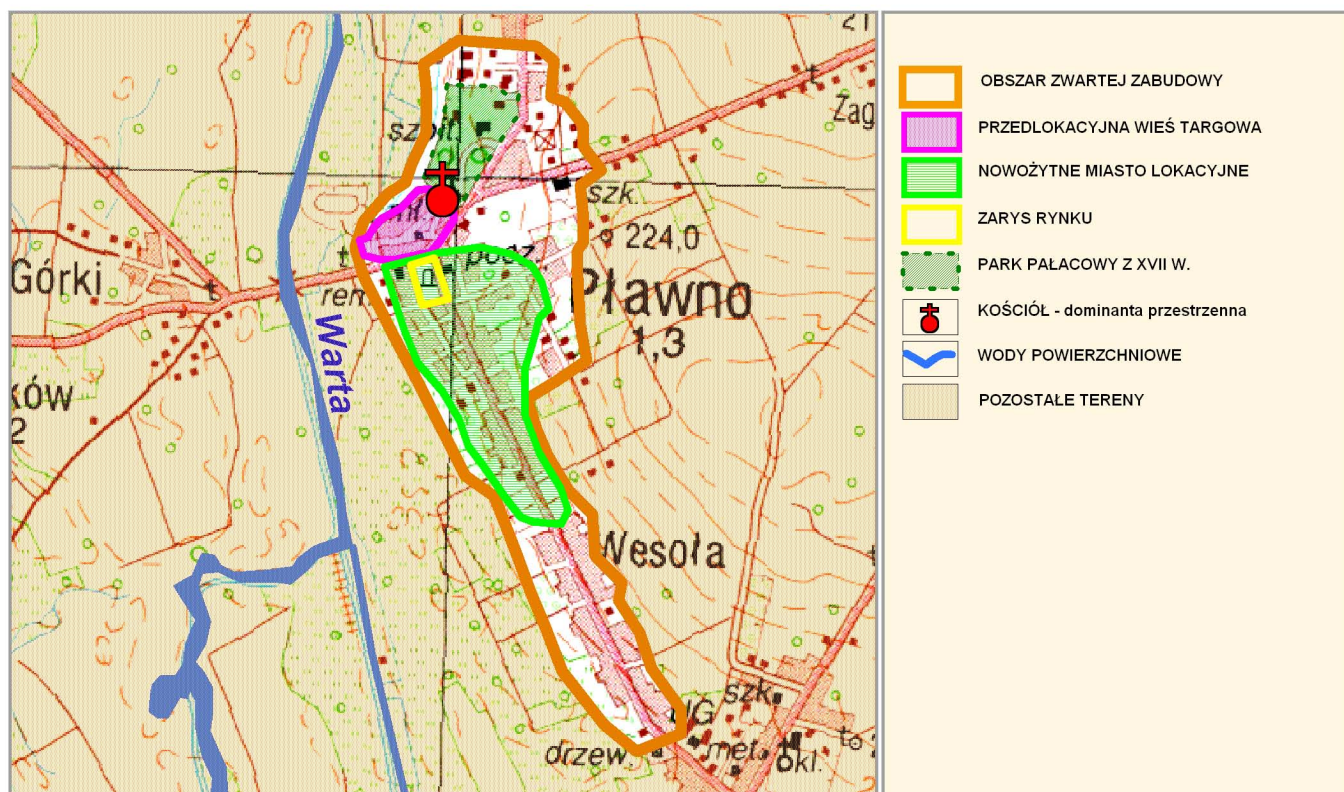
PODDĘBICE – osada istniała tu już w XII w., a pierwsza wzmianka pochodzi z 1388 r. W tym czasie Poddębice należały do wielkopolskiego rodu Chebów. Prawa miejskie otrzymały przed 1400 r. Miasto często traciło miejski charakter, o czym świadczy określanie go w różnych źródłach raz jako miasto, a innym razem jako wieś. Mieszkańcy zajmowali się przeważnie rolnictwem. W 1822 r. Poddębice zostały wyniesione do rzędu miast jako osada fabryczna, a miasto z inicjatywy właściciela dóbr poddę-

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Piątek

Pławno

bickich prawo odbywania targów w poniedziałki i 8 jarmarków w roku. Wśród mieszkańców znaczną część stanowili koloniści – sukiennicy, skupieni wokół zorganizowanej manufaktury sukienniczej. Obok nich mieszkali też płóciennicy, serwetnicy, garbarze, ślusarze, kowale, cieśle, stolarze. Ten rozwój Poddębic trwał do upadku powstania listopadowego. W 1870 r. miasto utraciło prawa miejskie. Przeprowadzenie obok osady w 1930 r. linii kolejowej Herby Nowe – Gdynia i zorganizowanie stacji kolejowej spowodowało ożywienie gospodarcze Poddębic z odzyskaniem praw miejskich w 1934 r. Spośród obiektów dziedzictwa kulturowego zachował się późnorennesansowy kościół parafialny oraz wzniesiony w tym samym stylu pałac przebudowany w XVIII w. Położony w parku pałac uważany jest za jeden z piękniejszych obiektów renesansowych w środkowej Polsce. W starannie utrzymanym pałacowym ogrodzie znajduje się wielki głaz narzutowy, upamiętniający pobyt Marii Konopnickiej w tutajszych stronach.

PRZEDBÓRZ - początki istnienia tego ośrodka osadniczego sięgają XII w. Wówczas na lewym brzegu Pilicy istniała osada targowa, o której pierwsze wzmianki pochodzą z 1145 r. Swoje istnienie zawdzięcza przeprawie na Pilicy na skrzyżowaniu szlaków handlowych:

- Radom → Skrzynno → Opoczno,
- Kraków → Chmielnik, Małogoszcz → Wielkopolska.

W okresie rozbicia dzielnicowego, w XIII w. Przedbórz był miejscem zjazdów politycznych. Wówczas jako osada targowa położona na pograniczu Wielkopolski i Małopolski miał duże znaczenie strategiczne. Dowodem na istotną pozycję są ruiny zamku, który został wybudowany w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego na prawym brzegu Pilicy. Położenie w borach piliczańskich, na co wskazuje także nazwa, że Przedbórz leżał przed borem, decydowało o atrakcyjności tego obszaru dla królów, przyjeżdżających na polowania. Zamek miał charakter obronny, wielokrotnie palony i niszczone opustoszał i podupadł w 1765 r. W XIX w. mury zamkowe rozebrano. Przypuszcza się, że jego wybudowaniu towarzyszyła lokacja miasta na prawym brzegu Pilicy za Kazimierza Wielkiego. Lokację na prawie magdeburskim potwierdził w 1405 r. Władysław Jagiełło.

Począwszy od XV w. mieszkańcy zajmowali się handlem, któremu sprzyjały liczne przywileje celne. Rozwijało się też rzemiosło, ale jedynie na skalę lokalną. Przedbórz był ważnym ośrodkiem wymiany handlowej dla okolicznych wsi i miast, w tym także dla rolniczej wówczas Łodzi. W Przedborzu rozpoczęła się historia miasta Łodzi, gdyż tutaj w 1423 r. Władysław Jagiełło osadzie Łódce nad rzeką Ostrogą nadał prawa miejskie. Dynamiczny rozwój miasta przerwały w XVII w. wojny szwedzkie, podczas których miasto wraz z zamkiem Kazimierzowskim uległo zniszczeniu. Trzeciemu rozbiorowi Polski towarzyszył podział Przedborza na dwie części z granicą na Pilicy.

W okresie intensywnego dziewiętnastowiecznego uprzemysłowienia Przedbórz ponownie zaczął się rozwijać. Powstała manufaktura włókiennicza. W celu uruchomienia fabryki sukna sprowadzono maszynę parową. Jednakże produkcja nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, więc tylko w części zrealizowano projekt budowy wielkiej osady sukienniczej. Zahamowanie w rozwoju miasta było także spowodowane oddaleniem od linii kolejowych. Przedbórz okresu międzywojennego to lokalny ośrodek wymiany handlowej, na co wpływały między innymi odbywające się co tydzień targi. Działania II wojny

światowej zniszczyły zabudowę Przedborza, zwłaszcza rynek i jego otoczenie. Okres powojenny to kolejne próby aktywizacji miejscowości, przez utworzenie m.in. Spółdzielni Pracy Rękodzieła Ludowego i Artystycznego.

Historyczny rozwój miasta ma swoje odzwierciedlenie w układzie przestrzennym. Łukowaty zarys ulic nawiązuje do ukształtowania powierzchni, której zróżnicowanie związane jest z położeniem na pograniczu Pasma Przedborsko – Małogowskiego i Wzgórz Radomszczańskich. W układzie urbanistycznym istnieją elementy założenia miasta średniowiecznego.

Fot. 48. Zasięg przestrzenny miasta Przedborza na podstawie mapy topograficznej (reprint) z 1804 r., autorstwa Antoniego Mayera von Heldensfelda

Układ Przedborza jest złożony z dwóch odrębnych jednostek położonych po obu stronach rzeki. Lewobrzeżna część rozwinęła się na bazie średniowiecznej osady targowej, natomiast część prawobrzeżna to miasto średniowieczne z widocznym układem z okresu lokacji. W średniowieczu w układzie urbanistycznym wyróżnić można było rynek, z którego trzech narożników wychodziły po dwie prostopadłe ulice. W południowo - wschodnim narożniku wybudowano kościół parafialny. Historyczny układ przestrzenny rynku uległ zatarciu na skutek przestrzennych przekształceń miasta, mimo iż jako jedyny w regionie zachował brukowane podłoże. Współcześnie rynek stracił swoje znaczenie na rzecz nowego centrum, w którym w 1824 r. zbudowano klasycystyczny ratusz.

Z miasta promieniście biegły trzy trakty w stronę Sulejowa, Żarnowa i Końskich, Krakowa przez Jędrzejów. Po drugiej stronie rzeki poza folwarkiem, prawdopodobnie znajdowało się przedmieście zwane Widomą. Z przedmieścia prowadziły drogi w kierunku Radomska, Gorzkowic, Piotrkowa Trybunalskiego. Charakterystyczny układ drożny, który przetrwał do czasów współczesnych, zbiegał się przy przejściu przez Pilicę.

Obecnie dominantą architektoniczną miasta jest kościół i ratusz. Walorem miasta jest także rzeka Pilica, która wraz z zespołem zieleni parkowej urozmaica krajobraz miejski.

Fot. 49. Przedbórz. Układ urbanistyczny miasta

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWL

Osiemnastowieczna i dziewiętnastowieczna zabudowa miasta w części zabytkowej jest murowana i posiada małomiasteczkowy charakter.

Współcześnie miasto pełni funkcje kulturalną. W Przedborzu znajduje się etnograficzne Społeczne Muzeum Ludowe, a także siedziba Międzynarodowego Festiwalu Marii Konopnickiej. Położenie miasta w pobliżu Przedborskiego Parku Krajobrazowego czyni go dobrą bazą turystyczną.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

PRZEDBÓRZ w dokumentach Przedbor, miasto z przedmieściem Widomą, powiat konecki. Leży pod $51^{\circ}5'3''$ szerokości północnej i $38^{\circ}31'8''$ długości wschodniej, na prawym brzegu pilicy w dolinie otoczonej przez wynioślejsze wzgórza odległe 44 wiorsty od Końskich, 42 wiorsty od Opoczna, 31 wiorst od Radomska i 24 wiorsty od stacji kolei warszawsko – wiedeńskiej w Gorzkowicach. Drogi bite łączą Przedbórz z powyższymi miejscowościami a także z Piotrkowem. O geologicznych stosunkach okolicy miasta podał szczegóły „Pamiętnik Fizyograficzny” (t. III, 185). Obecnie Przedbórz posiada kościół parafialny murowany, kościółek przy przystanku dla starców i kalek, szkołę początkową, dom modlitwy ewangelicki, urząd miejski, urząd gminny, st. Pocz., należy do sądu pokoju okręgu III - ego w Końskich. Z fabryk: browar, miodosytnia, olejarnia, fabrykę łyżek, 4 garbarnie, fabrykę pończoch, cegielnię, piec wapienny; 283 domy (170 murowanych), 6600 mieszkańców (1885 r.) i 822 mórg ziemi do mieszczan należącej. W 1827 r. było 196 domów, 2535 mieszkańców; w 1862 297 domów, 4738

mieszkańców, fabryki kortów (Zacherta) i płótna (Goldberga). Do miasta należy przedmieście Widoma, na lewym brzegu Pilicy, które ma 60 domów i 340 mórg. W mieście odbywa się 12 jarmarków rocznie; dawniej służyły do dostawy trzody chlewnej. Przedbórz poduchowny, osada, ma 2 morgi ziemi włościańskiej. Przedbórz parafia, dekanat konecki, ma 3890 dusz; kaplica filialna w Rączkach. Pierwsza wzmianka o Przedborzu spotykamy w 1145 r. W akcie potwierdzenia posiadłości i dochodów klasztoru w Trzemesznie. W lipcu 1239 roku w tutejszym grodzie gości Bolesław Wstydlivy z matką i panami (baronibus suis) i Konrad mazowiecki z synem Ziemowitem. Odbywa się tu rada (colloquium). Tu wydaje książę dokument potwierdzający darowiznę wsi Kępiny, danej klasztorowi sulejowskiemu przez Fulkona arcybiskupa gnieźnieńskiego (Kod. Małop., II, 62). Takie wiece częściej musiały się odbywać w tutejszym grodzie, gdyż tenże książę wydaje podczas „colloquium” w Przedborzu w grudniu 1260 roku potwierdzenie wsi Garno, danej Januszowi, arcybiskupowi, przez niejakiego Mikołaja, którego bracia zabili Leonarda dyakona i kanonika z Kurzelowa (Kod. Małop., II, 113). Kazimierz Wielki odwiedzając często Przedbórz dla łowów, wystawił piękny, murowany zapewne zamek, i on to prawdopodobnie nadał osadzie, jaka się tu utworzyła, prawo miejskie, wystawił wedle tradycji istniejący dotąd kościół przeniósł do niego parafię z przyległego Policka. Na łowach pod Przedborzem trafił się Kazimierzowi w 1370 r. Wypadek, który spowodował przedwczesną śmierć wielkiego króla. Powstanie i rozwój swój zawdzięczał Przedbórz położeniu nadrzecznemu na pograniczu dwóch prowincji, przy trakcie handlowym. Pobierane tu cło stanowiło uposażenie kanclerza kapituły łęczyckiej, który wydzierżawiał je za 12 do 15 grzywien rocznie. Miał on za to obowiązek naprawiać i budować most na Pilicy (Długosz, Lib. Ben., I, 509). Dziesięcinę z łąnów miejskich pobierała kanonia kurzelowska (Łaski, Lib. Ben., I, 556). Uposażenie proboszcza przedborskiego opisał Łaski; pobierał on między innymi dziesięcinę z wójtostwa. Nawiedzał miejsce to Jagiełło i zamek rozprzestrzenił, a podczas bytności w 1405 r., pragnąc spalonemu miastu nieść pomoc, przeniósł je z prawa polskiego na niemieckie i porównał co do praw, swobód i zwyczajów z Chęcinami. Według registr. Pobor. Z 1540 r. Przedbórz jest w zastawie u Abrahama Łużeńskiego. Do miasta należy 64 łąnów i 130 domów. Dochody są z czynszu z domów, od rybaków, szewców, rzeźników, przkupniów soli i z młyna. Wójt dziedziczny ma 3 łąny, łąźnią, trzeci gorszy od rybaków i rzeźników, łąki obszerne i dobre. Oceniono to wójtostwo na 125 grzywien. Mostowe należy do kolegiaty krakowskiej i daje do 20 grzywien; ocenione na 200 grzywien. Wraz z Przedborzem zastawiona była i wieś królewska Policko i inne przyległe dobra krakowskie. W 1537 roku płaci Przedbórz szosu „in duplo” fl. 36 gr.86, od 3 rzem. 12 gr., z młyna o 2 kołach 1 fl. 18 gr., czopowego za cały rok 55 fl. (Małop., Pawiński). Przedborksa Wola istnieje już w 1573 roku i ma łąn. Zygmunt August przywilejem 1550 r. W Seceminie danym, mając wzgląd na ubogi stan miasta i na wycieńczenie mieszkańców częstymi powodami, uwalnia od dostawiania wozu wojennego, pod obowiązkiem płacenia 20 grzywien w razie wyprawy wojennej. Tenże król uwalnia 1570 r. Mieszczan Przedborza z towarami lub po takowe jadących, od ceł, targowego i jarmarkowego w całym państwie, a ich bydło i trzody od opłaty mostowej i pastewnego w okolicach miasta; udający się zaś po towary do Wrocławia, lub wracający z niemi, nie mają w drodze żadnej doznawać przeszkody. Kiedy Zygmunt III dążył objąć tron, Erazm Lichtenstein, dowódca jazdy arcyksięcia Maksymiliana i hufce Zborowskich, opanowawszy Przedbórz w październiku 1587 r., stojący tam oddział częścią znieśli, częścią zabrali. Wspomniany król nakazuje 1595 r., ażeby więcej nie przybywało domów żydowskich;

w razie zaś gdyby obywatel sprzedał dom Żydowi, jeden postrada kupno, a drugi pieniądze, które mają być użyte na budowanie ratusza, na potrzeby miasta lub szpitala. Według lustracji 1636 r. Było 162 domy, opłacających po groszu; żydowskich z bożnicą 10, z każdego po złotych 2, komorn. żydowskich 6, po 1 złotych. Na stacyą składają mieszczanie owsa kor. 90, piwa achteli 12. Targ we czwartek, jarmarków 6, z których 3 po tygodniu; wybiera się na zamek od wozu kupieckiego i od wołu po 1 grosz, tyleż od czworga baranów lub cieląt, od pospolitego wozu 9 denarów; garncarze zaś i handlujący naczyniami drewnianymi, dają naczynia. Mostowe należy do kolegiatów krakowskich. Rzeźnicy dają z 10 jatek po ćwierć kam. łoju nieszmel., a zamiast łopatek płaci każdy po zł. 4; krawcy, kuśnierze, szewcy, kowale i inni rzemieślnicy nic nie płacą, a garncarze dają po kopie garnków i są obowiązani do naprawy pieców w zamku. Młynów jest trzy. Władysław IV w 1638 r. Powiada: „Przychylając się do supliki żydów miasta naszego, z dopuszczenia Bożego przez ogień ze wszystkim domostwem zniesionych, daiemy ten przywilej y pozwolenia, aby mogli domy swe na tymże mieyscu gdzie pierwey mieli budować, także bożnicę y kierchow, handle wszelkie odprawować, pozywienie wszelkie kupować y rzeż wszelakie bydła bić y przedawać, gorzałkę palić i szynkować y wszystkich inszych praw swych, wolności y zwyczajów dawnych zażywać, podatki iako przedtym dawali, tak y teraz niemniej ani więcej dawać będą powinni”. Szwedzi Jana Kazimierza spalili miasto, przyczem i zamek ucierpiał. Lustratorowie z 1660 r. Podają tylko 30 domów. „Zamek murowany, w gornych pokoiach okien i piecow nie masz. Przetosz zlecamy P. Staroście, aby wczesnie zabiezał dal-szey ruinie tak pięknego pałacu, mianowicie dachem nowym opatrzyć kazał”. Żydzi otrzymali 1745 r. Przywilej dozwalający im posiadać 25 domów, według świadectwa zaś lustracyi 1765 r. Znajdowało się gospod. 37 i 46 komorn. „Jarmarków bywa 8, mają przywileje na więcej, ale jeszcze nie przyszły *ad effectum*; 3 głównejsze dawniejszych czasów po tygodniu się odprawiały, ad praesens po 1 dniu trwają. Targi bywają w niedziele; przeszła lustracya ordynowała one na czwartek, dla uczczenia dnia świętego, ale wzwyczajeni ludzie, targ niedzielny utrzymują. Zamek spustoszały i zrujnowany, nad 3 izbami dach, reliquum wali się”. Lustracya 1789 r. Podaje: „Przywileju *locationis* Przedborz nie składa, ani żadnej wiadomości o wielości łąnów posiadanych nie ma. Stacyi wydaje owsa miary opoczyńskiej w ćwierć garcy 10 trzymającą korcy 45, które na terażniejszą miarę warszawska wynoszą kor, 56, ćwierć 1. Należy miastu dawać piwa achteli 6, garcy 55. Jarmarków bywa 12, ale podupały i niewiele dają pożytków. Most na Pilicy należał do akad. krak.; ten nabyty od JW. Piotra Małachwoskiego, Wdy krakowskiego ssty. Przedbors., prawem dziedzictwa, nowo porządnie, wygodno i bezpiecznie wysta-wiony. Cechy: krawiecki, slusarski z kowalami, kuśnierski, szewcki. Teraz krawców katolików tylko 2, ślusarza żadnego tylko kowal 1, szewców kilku znajduje się. Ludność przez uciski różne, a jak się miasto oświadcza, żołnierskie najwięcej, do dziesiątej i więcej części zmniejszona, wszystko podupa-dło, przywileje i prawa czcze zostały, ani prowent starościński żadnej z cechów prowencyi nie ma. Żydów znacznie pomnożyło się, ale gdy miasto prawie do szczytu pogorzało, więc tylko wybudowa-nych znajduje się 37 domów, szkoła, szpital i dom szkolnika. Z domów płacić powinni po zł. 2; komorn. 41, płacą po 1 zł.; rzeźników kilku, płacić każdy winien zł. 4, dotąd bez żadnego opłacają zażalenia zł. 60. Browar za miastem pod zamkiem wystawiony, który z przyległemi browarkami trzyma arendarz, płacąc 4800 zł. Między austeryami starościńskimi są rudera zamku, do niczego niezdatne. Do mu-rów zamkowych są przystawione chatki 3, ledwie mieszkalne i upadające, w których pogorzelnicy

i nędzni mieścić się przymuszeni. Jest także domów do zamku należących 2, żydom sprzedanych, z których zakupnicy dają zł. 45. Dochód ze sstwa czyni zł. 9128 gr. 20, z czego połowa wpływa do skarbu koronnego”. Miasto żydami jest przepelnione , w rynku stoi starożytny murowany budynek, mający sklepy z różnemi towarami; kościół zaś farny z muru, pamięta czasy Kazimierza Wielkiego. Z pamiątek przeszłości mało bardzo się pozostało. Po zamku królewskim, który już w 1660 r. Był ruina bez dachu, przechowały się tylko ubogie szczątki. Kościół Kazimierzowski, zniszczony ostatecznie w czasie pożaru miasta w 1834 r., został na nowo odbudowany kosztem rządu. Ma dwie kaplice boczne i wieżę. Widoki i opisy przedborza podał Tygodnik Illustrowany z 1863 t., t. VII, 156; z 1871 r., t. VII, 238 i z 1876 r., t. II, 248., tudzież „Kłosa” z 1876 r., No 565. Przedborskie starostwo niegrodowe, w województwie sandomierskim, powiecie chęcińskim, podług lustracyi z 1765 r. obejmowało miasto Przedbórz z zamkiem opustoszałym i wsie: Zuzowy z wójtostwem, Nosalewice, Policzko, Starawieś z Wólką, Żeleznica, oraz daniny z wsi Rączki i Stobnicy. W r. 1771 posiadał je Piotr Małachowski, starosta oświęcimski, opłacając kwarty złp. 1,726 gr. 18. Przedbórz gmina należy do sądu gminnego okręgu IV w Pilczycy, urząd gminy w Przedborzu ma 6794 morg (1810 dwors.), 278 domów drewnianych i murowanych, 2156 mieszkańców. W skład gminy wchodzi: Chałupki, Gaj, Grobelaki, Nosalewice, „Pohulanka, Policzko, Robak młyn, Taras wieś, Trupień, Zuzowy. Leśnictwo rządowe przedborskie, z zarządem w Radoszycach, dzieli się na pięć straży: nosalewicka, zychowska, wietrzyńska, przygołowska, żeleznicka.

PRZERĄB – najstarsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1398 r. kiedy miejscowość była wsią szlachecką w parafii Rzejowice, stanowiące gniazdo rodowe Przerębskich. Położona w otoczeniu lasów, nad Luciążą, przy ważnej historycznej drodze Przedbórz – Gorzkowice, stanowiącej fragment średniowiecznego traktu łączącego Wielkopolskę z Rusią. Do 1785 r. Przerąb był wsią, a w następnym roku otrzymał prawa miejskie. Od tego czasu do końca XVIII w. nazywany był miastem. Jednak była to lokacja nieudana, najprawdopodobniej nie wykształcił się tutaj nigdy miejski układ rozplanowania. Miejscowość będąc słabym gospodarczo organizmem miejskim w XIX w. utraciła prawa miejskie. Dzisiejsze rozplanowanie to układ folwarku ze słabo zachowanym zespołem dworskim, wzbogacony bryłą kościoła, położonego na zakręcie drogi.

RADOMSKO – wzmiankowane po raz pierwszy w 1243 r. Przypuszcza się, że gród obronny istniał tu już najpóźniej w XII w., natomiast leżące w okolicy siedem osad służebnych może sugerować, że gród funkcjonował nawet w XI w. w okresie powstawania sieci tych osad. Gród stanowił wówczas centrum administracyjne i obronne terenów książęcych. Istniejące zapewne w XII w. podgrodzie dało początek przyszłemu miastu, a na jego rozwój wpłynęło korzystne położenie na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych (z Wrocławia przez Wieluń na Ruś przez Przedbórz i Radom oraz stara droga solna z Bochni do Sieradza i Wielkopolski przez Szczerców), istnienie grodu, stary ośrodek kultu religijnego oraz położenie na styku obszarów o różnej strukturze gospodarczej. Wokół grodu wytworzyła się osada targowa. Wcześniej, jeszcze w okresie przedlokacyjnym wzniesiony został pierwszy kościół p.w. św. Lamberta. Datę lokacji Radomska na prawie średzkim przyjmuje się na rok 1266, a miasto pełniło wówczas funkcję ośrodka handlowo – rzemieślniczego z rolniczymi zajęciami mieszkańców. W II poł.

XIV w. było już znaczącym ośrodkiem, odbywały się tu zjazdy polityczne, a w XV w. powstało tutaj starostwo grodowe. Prawdopodobnie w II poł. XIII w. zbudowano kościół i klasztor Franciszkanów na przedmieściu Bugaj. Miasto szybko się rozwijało, w XVII w. było jednym z największych miast w województwie sieradzkim, ważnym ośrodkiem gospodarczym. Rozbudowa miasta następowała na podstawie planów regulacyjnych. Na jego rozkwit dodatnio wpłynęła budowa linii kolejowej, przy której zaczęły powstawać zakłady przemysłowe a kolejne plany regulacyjne były próbą kształtowania miasta przemysłowego. Przedlokacyjny rynek powstał przy zbiegu traktu handlowego Śląsk – Ruś, który wyznaczał północną pierzeję, a szlak solny zachodnią. Polokacyjne miasto nie było miastem obronnym – nie zachowały się ślady murów miejskich i urządzeń obronnych, stanowiących kontynuację grodu z czasów średniowiecza. Rozwój terytorialny miasta na przestrzeni wieków powodował powstawanie przedmieść. Istniejący już w XV w. kościół p.w. św. Marii Magdaleny (na południe od miasta), świadczy o istnieniu tutaj rozwiniętego przedmieścia, przy drodze do Gidel i Krakowa. Przedlokacyjny układ przestrzenny miasta czytelny jest w nieregularności rynku. Rynek miasta lokacyjnego miał formę trapezoidalną, zbliżoną do kształtu dawnego placu targowego. W okresie XII – XIII w. taką formę rozplanowania można było często spotkać na ziemiach polskich, nawiązywało to do ukształtowania powierzchni celowo zajętej przez osadę. Odnieść go można do najwcześniejszego prymitywnego okresu rozplanowania osady targowej. W tym czasie proces urbanizacyjny mógł przebiegać następująco: miasto – podgrodzie traci znaczenie na rzecz targu, targ zaś – przy dogodnym położeniu topograficznym – przekształca się w miasto średniowieczne (M. Kulesza 2001). Na dawnych przebiegach, z niewielkimi korektami z początku XIX w. znajdują się drogi wychodzące z rynku w kierunku: Wrocławia, Kalisza (dawniejsza Kaliska), Lublina, Krakowa (dawniejsza Krakowska i Stara Droga), Sieradza, Częstochowy, Strzałkowa i Piotrkowa (droga prowadziła z rynku ul. Przedborską, po czym odgałęziała się na północ, pozostałe odcinki tej drogi są obecnie nieczytelne na skutek przekształcenia miasta w XIX w.).

Fot. 50. Radomsko. Układ przestrzenny

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

W przypadku Radomska właśnie warunki topograficzne i rozplanowanie dawnej osady targowej ze starymi traktami handlowymi miały podstawowy wpływ na późniejszy kształt urbanistyczny miasta, dość czytelnie zachowany w wielu fragmentach obecnego centrum. Znacznie zmieniona jest sieć drożna wokół zachowanego przedmieścia Bugaj. Plan inżyniera Paprockiego z 1930 r. zakładał podział miasta na dzielnicę o odrębnym profilu funkcjonalnym oraz ciekawe rozwiązanie komunikacji w mieście oparte na dwóch obwodnicach. Plan ten został zrealizowany tylko w części. W latach 50-tych XX w. nastąpiło znaczne uprzemysłowienie Radomska, co doprowadziło do rozbudowy zakładów przemysłowych, głównie w zachodniej części miasta.

RAWA MAZOWIECKA – miasto należy do najstarszych ośrodków miejskich w Polsce Środkowej o czym świadczy pochodząca z 1228 r. pierwsza historyczna wzmianka o miejscowości. Jednakże początki osadnictwa na tym terenie sięgają czasów epoki kamienia łupanego (10 tys. – 4,5 tys. lat p. n. e.). Ślady osady pochodzą z przełomu epoki brązu i żelaza. Osada znana z XIV - wiecznych dokumentów istniała prawdopodobnie na terenie Anielskiej Góry (zwanej także Diabelską) położonej

Fot. 51. Rawa Mazowiecka. Zamek, siedziba książąt rawskich z l. 1363 - 1366

fol. S. Gontarek, 2000

na północny – zachód od obecnych siedzib. Właściwy ośrodek grodowy leżał 1,5 km od wspomnianej osady i na południe od obecnego miasta. Usytuowanie grodziska wykorzystywało podmokłe tereny łąk, zapewniając sobie naturalną izolację gwarantującą bezpieczeństwo. Gród z podgrodziem utożsamiany jest jednak z Anielską Górą, która była elementem wyjściowym dla dalszych procesów osadniczych. Miasto przedlokacyjne, po raz pierwszy wymienione w 1321 r., znane jako Stare Miasto czy Stara Rawa, nie rozwinęło się na bazie Anielskiej Góry, ale w oddaleniu od niej. Do końca XIII w. Rawa nie była znaczącym ośrodkiem, gdyż znajdowała się w granicach kasztelani w Białej (obecnej Białej Rawskiej). Wzrost znaczenia Rawy, a tym samym upadek Białej, wiązał się z przebiegiem nowej drogi handlowej toruńsko – lwowskiej oraz ze stratami poniesionymi przez siedzibę kasztelani w wyniku najazdu Rusi i Litwy na Mazowsze. Na początku drugiej połowy

XIV w. wzniesiono na wschodnim przeciwnym brzegu Rawki murowany zamek, na miejscu wcześniejszego drewniano - ziemnego kazimierzowskiego z 1313 r. Jego powstanie bezpośrednio świadczyło o przeniesieniu centrum osadniczego ze Starej Rawy i przejęciu przez nowy gród funkcji administracyjnych pełnionych wcześniej przez Białą. Stare Miasto pozostało osadą o charakterze miejskim. W niej wykształciły się funkcje miastotwórcze, które bezpośrednio wpłynęły na powstanie gminy lokacyjnej.

Lokacja miasta na prawie chełmińskim miała miejsce między 1355 a 1374 r. Nowa Rawa lokowana była na surowym korzeniu, podobnie jak zamek książęcy na wschodnim brzegu rzeki Rawki, u ujścia rzeki Rylki, i nawiązywała do istniejących szlaków handlowych biegnących do Lwowa, Warszawy, Piotrkowa Trybunalskiego, Torunia i Łowicza. Miasto lokacyjne otoczone było murami obronnymi, w których cztery bramy prowadziły do Warszawy i Nowego Miasta, do zamku, do Piotrkowa Trybunalskiego oraz do Łowicza. Centrum Nowej Rawy stanowił prostokątny rynek z drewnianym ratuszem. Poza murami istniał klasztor Augustianów i kościół szpitalny co świadczyło o dużym znaczeniu miasta na religijnej mapie Królestwa Polskiego, które wzrosło także na początku XVII w., gdy do miasta przybył zakon Jezuitów zastąpiony w drugiej połowie XVIII w. przez Pijarów. Ponadto o roli Rawy w życiu religijnym świadczyła liczba obiektów sakralnych w XVII i XVIII w. – pięć kościołów i dwa klasztory.

W XVI w. obwarowania miejskie powoli zaczęły tracić na znaczeniu i pozbawione odpowiedniej konserwacji z czasem uległy całkowitemu zniszczeniu.

Szesnastowieczna Rawa była jednym z największych miast mazowieckich i znaczenia tego nie umniejszyły nawet pożary. Wówczas poza murami miejskimi przy trakcie biegnącym do Piotrkowa powstało przedmieście zwane Nowym Światem z trójkątnym placem przedbramnym - Końskim Targiem. W XVI i pierwszej połowie XVII w. Rawa stanowiła centrum handlowo – usługowe dla pobliskich miejscowości i była miejscem odbywania się jarmarków, a zwłaszcza słynnych rawskich targów koni i bydła, na które spędzano zwierzęta aż z ukraińskich i mołdawskich stepów. Cechy szewców, piekarzy, krawców, rzeźników, a także rzemieślników branży metalowej przeżywały swój „złoty wiek”. Miasto zasłynęło także z produkcji włókienniczej, zwłaszcza tkanych pasów, konkurujących nawet z perskimi i tureckimi. Jednakże w wyniku zniszczeń powojennych Rawy w połowie XVII w. przeniesiono produkcję pasów w Opoczyńskie.

Zniszczenia wojen szwedzkich doprowadziły miasto do regresu społeczno – gospodarczego, które zaczęło się odradzać dopiero w XVIII w. w dobie pojawiającego się kapitalizmu. Wtedy na gruntach wsi Zamkowa Wola, u zbiegu traktu warszawskiego i drogi do Nowego Miasta, powstało handlowo – rzemieślnicze osiedle żydowskie stanowiące konkurencję dla mieszczan rawskich. Jednakże już w 1799 r. zostało włączone w granice miasta. W wyniku podziałów rozbiorowych Rawa znalazła się pod panowaniem pruskim stając się wówczas stolicą powiatu. Krótkotrwała stabilizacja gospodarcza wiązała się z odbudową i przebudową miasta po 1815 r., którym towarzyszyły procesy uprzemysłowienia – utworzenie fabryki sukna i osady fabrycznej z działkami wytyczonymi wzdłuż traktu piotrkowskiego. Rozwój przemysłowy został zahamowany przez wybuch powstania listopadowego, a także zmniejszenie zapotrzebowania na wyroby z Rawy. Po zakończeniu walk narodowo – wyzwolńczych fabryka sukna mająca już nowego właściciela (Edwarda Frydrychsa) w latach czterdziestych rozwinęła produkcję przędzy czesankowej kształtując sobie dogodną pozycję na rynkach warszawskich. Jej prospe-

riety nie trwało jednak długo, gdyż kryzys ekonomiczny lat 1847 – 1848 doprowadził fabrykanta do bankructwa. Wielkoskalowa produkcja przemysłowa nie odrodziła się w Rawie i z czasem miasto przestało liczyć się jako znaczący ośrodek produkcji włókienniczej. W latach 60 – tych regres pogłębił pożar dzielnicy żydowskiej, która została całkowicie zniszczona. Mimo to Rawa nadal pozostawała ważnym centrum administracyjnym, zwłaszcza że po reformie w 1870 r. została jedynym miastem w powiecie, będąc jego stolicą sprawującą władzę nad dawnymi miastami – Inowłodzem, Białą i Nowym Miastem.

Dopiero w latach 1918 – 1939 r. Rawa podlegała planowym procesom odbudowy miasta. Wówczas z zamiarem przyspieszenia rozwoju planowano rozbudować kolej wąskotorową z Warszawy do Tomaszowa Mazowieckiego, jednakże skończyło się na modernizacji nitki Rogów – Rawa – Biała, co zapewniło połączenie centrum powiatu z siecią kolei normalnotorowej. W czasie drugiej wojny światowej istniały tu dwa getta żydowskie i dwa obozy jenieckie. W okresie powojennym odbudowano miasto ze zniszczeń wojennych i wprowadzono dużo nowych elementów do układu urbanistycznego, co jednak nie spowodowało zatarcia pierwotnych form rozplanowania miasta. Dlatego też do dnia dzisiejszego w układzie przestrzennym wyraźnie zaznaczają się elementy przedlokacyjne – gród z podgrodzem, Stare Miasto, zamek książąt Mazowieckich i lokacyjne – Nowe Miasto, a także związane z XIX - wieczną regulacją Rawy - zakład przemysłowy i dzielnica sukiennicza, w której jednak nie zachował się żaden z domów sukiennika.

Fot. 52. Rawa Mazowiecka. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP (XVII w.)

fot. S. Gontarek, 2001

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

RAWA – miasto powiatowe gub. Piotrkowskiej, nad rz. Rawką i wpadającą tu do niej Rylską, częścią w dolinie nadrzecznej, częścią na zamykających ją wyniosłościach. Odl. 14 w. od Starej Rawy, 26 w. od st. dr. żel. warsz.-wiedeń. w Skierniewicach, około 80 w. od Warszawy, 56 w. od Piotrkowa, 28 w. od Nowogomiasta (nad Pilicą). Posiada kościół par. murowany, kościół poklasztorny, trzy kaplice katol., cerkiew prawosł. (od 1870 r.) kościół ewang. parafialny, synagogę, szpital św. Ducha na 27 chorych i 3 ubogich starców, ochronę dla sierot, szkołę początkową miejską (73 uczn.), szkołę żeńską (52 uczn.), szkołę począt. ewang. (10 uczn. i 3 uczn.), sąd pokoju okr. III należący do zjazdu sędziów w Piotrkowie, oddział hioteczny, notariusza, urząd powiatowy, urząd miejski, urząd poczt. i telegr., straż ogniowa ochotniczą od 1881 r. (103 czynnych, 75 honorowych członków), szkołę muzyczną (od 1884 r. ma 20 członków), dwie apteki, piękny park nad rzeką Rawką, upiększony i rozszerzony w 1886 r. Z zakładów przemysłowych istnieją: browar, dwa młyny wodne, dwa wiatraki, olejarnia. Miasto w obecnym stanie i na obecnym miejscu zbudowało się dopiero w 1824 r. a głównie od 1861 r. po spaleniach się dzielnic żydowskiej nad rzeką Rylską i przeniesieniu się żydów do środka miasta w 1862 r. Obecnie składa się z 284 posesyi i zabudowań (64 mur.), 160 pustych placów; ma 6485 mk. (1887 r.), w tej liczbie 3214 katol., 40 prawosł., 184 protest., 3046 żydów. (...) Ogólny obszar ziemi miejskiej 3831 mr. (...)

Nazwisko miasta, będące zarazem mianem herbu a zapewne i starego zawołania rodowego, wskazuje, iż osada zawdzięcza zapewne swój początek Rawitom, których działalność kolonizatorską rozciągała się daleko na wschód północny po Wieprz i Tyśmienicę. (...) Przy pierwotnej osadzie, którą była dzisiejsza Stara Rawa, istniał gród książęcy a przynajmniej dwór myśliwski, czego pamiątką jest nazwa pobliskiej wsi: Psary. Kiedy gród książęcy przeniesiono do Nowej Rawy niewiadomo i ztąd trudno odgadnąć o ile dawniejsze świadectwa dziejowe odnoszą się do Nowej Rawy. Pierwszy raz w dokumentach występuje R. jako miejsce urodzenia jednego z ze świadków aktu z 1249 r. Marcina syna Jana „niegdyś z Rawy” oraz Jana kanonika błońskiego z 1261 r. Istniała już zapewne w końcu poprzedniego (XII) wieku. Zdaje się, że osada ta w lesistej, nieludnej okolicy miała znaczenie, ztąd w czasie napadu Prusaków (1263 r.) na „kasztelaninę łowicką” i „liczne wsie w okolicy, które uległy rzezi i pożarom, jedyny zamek plocki uważany był za osłonę Mazowsza. Na początku XIV w. (1313) jest już kasztelan rawski, a więc istniał już gród w R., która staje się stolicą księstwa odrębnego, wydzielonego z ziemi czerskiej. Chwilowo zabrana przez Kazimierza W., w obawie, by Ziemowit III za przykładem Wańka, swego stryja ks. na Płocku, nie złożył hołdu Czechom, 1355 r. wróciła z zamkiem do Ziemowita z nadania tego króla. W 1374 r. jest już Stara i Nowa R., pierwsza gdzie wieś Stara R. z dworami obu książęcami. (...) Z czasów Jana Olbrachta datuje 1496 wskazanie R. na miejsce sejmików ziemskich, co wpłynąć musiało na podniesienie życia miejskiego. (...) W 1624 przywilej królewski ustanowił cechy: kowali, ślusarzy, kotlarzy mieczników, paśników i konwisarzy. W 1821 r. była tu fabryka sukna. (...) W 1795 r. Rawa włączona do nowych Prus południowych, kamery i rejencji. Od 1807 r. należy do departamentu warszawskiego, jako stolica powiatu. W 1816 ma 141 dm. I 1200 mk., stacją pocztową na trasie do Wrocławia leżącą. Od 1815 w wojew. Mazowieckim jest

stolicą obwodu rawskiego; w 1821 „dość porządna i obszerna”, prócz szkoły ma sąd pokoju, miejsce sejmików i zgromadzeń gminnych, 256 dm., 3189 mk. (...)

Drogi publiczne do R. szły z półn. Przez Maków 1339 r. z Łowicza, z półn.-zach. z Głuchowa i Miłochowic przed 15521, jedna droga do R., niby dalszy ciąg „publicznej” z Jeżowa do Dmosina, granicami wsi Kołacin i lasu. (...) Przyłęk (dzis wsi) 1334 r.: 1335 szła droga na Inowłódz do Rawy. W 1611 r. uchwalono drogę do Prus przez Piotrków, R., Dybów. (...) Zamek w R. wymienia akt z 1335 r. w St. i N.R. w Sochaczewie i Regnowie. Powstał zapewne między 1263 a 1313, kiedy prócz zamku łowickiego nieznaleźli innych Prusacy, i kiedy pierwszego kasztelana rawskiego poznajemy. W 1374 występuje Henryk prebendarz i pisarz zamku rawskiego, co może dowodzi istnienia kaplicy zamkowej. (...) W sto lat później 1563 r. ziemia czyli *województwo* rawskie obejmowało 4 powiaty: rawski, sochaczewski, gostyniński i gąbiński. (...) Zgodnie z Paprockim (Herby) za herb podaje orła czarnego ze złotą literą R na piersiach w czerwonym polu. (...)

ROZPRZA - to jedno z najstarszych osiedli ziemi piotrkowskiej, które od XI w. było stolicą kasztelanii. Początki miejscowości sięgają okresu wczesnohistorycznego, w IX w. na prawym brzegu rzeki Łuciąży, na wschód od obecnej osady, istniał drewniano - ziemny gród pierścieniowaty, jedyny w historycznym osadniczym skupisku rozpierskim.

Lokalizacja grodu wykorzystywała warunki naturalne gwarantujące bezpieczeństwo (podmokły teren, lasy, rzeka), dobrą dostępność do surowców budowlanych (drewno) i wody.

Wówczas pełnił on funkcję opola – związku terytorialno – sąsiedzkiego i strzegł przeprawy przez rzekę. Na rozwój osady targowej wpłynęło położenie wzdłuż ważnego traktu handlowego biegnącego z Krakowa na Mazowsze i Pomorze przez Radomsko i Piotrków.

Po powstaniu państwa polskiego, ze względu na swoją dawną pozycję gród rozpierski został w XI w. centralnym ośrodkiem kasztelanii zaliczanej do tzw. kasztelanii mniejszych (drażkowych). Rozprza swoimi wpływami administracyjnymi obejmowała 1100 km², a wpływy gospodarcze uwarunkowane były istnieniem komory celnej i odbywaniem się targów. Jako komora celna, o tak silnej pozycji jak komora piotrkowska, została już zauważona przez Kazimierza Wielkiego, który wyznaczył przez nią drogę dla cudzoziemskich kupców podróżujących na Węgry i Ruś.

Pierwsza wzmianka o Rozprzy pojawia się w 1065 r. w dokumencie mogileńskim. Kolejny zapis w Bulli Gnieźnieńskiej z 1136 r. potwierdza jej istnienie, wówczas „Rozpra” była posiadłością arcybiskupa gnieźnieńskiego.

Gród kasztelański był podstawowym czynnikiem miastotwórczym, a właściwe miasto ukształtowało się z podgrodzia. Prawa miejskie Rozprza uzyskała przed 1344 r., prawdopodobnie już w XIII w., a jej lokacja odbyła się na prawie średzkim w 1372 r. W XV w. miasto utraciło swoją funkcję administracyjną w wyniku reformy wprowadzającej powiaty i starostwa, które przejęły zadania kasztelani. Wówczas pozycję Rozprzy dodatkowo osłabił konkurencyjny, dynamiczny rozwój Piotrkowa Trybunalskiego. W konsekwencji gród rozpierski opustoszał i podupadł. Od początku istnienia do okresu rozbiorów Rozprza pozostawała miastem prywatnym. Od XVI wieku była małym miasteczkiem szlacheckim, bardziej przypominającym wieś, w którym rozwijała się funkcja oświatowa (szkoła). Kryzys w rozwoju

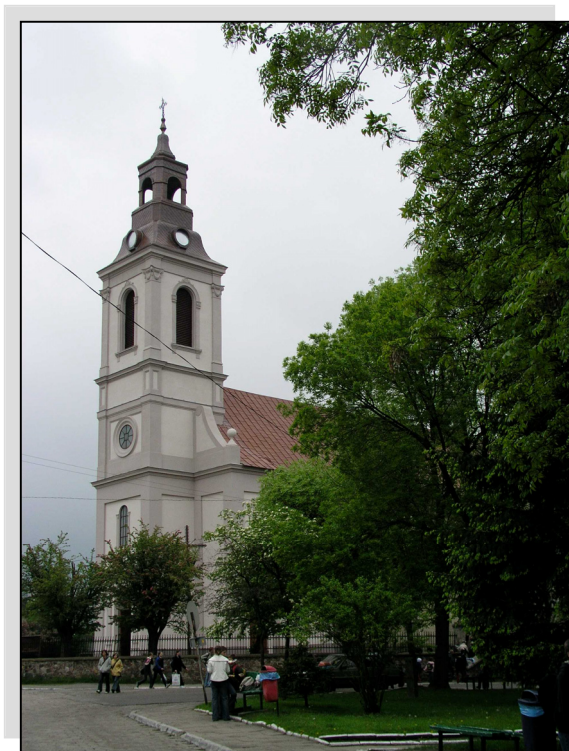
pogłębiły konsekwencje najazdu szwedzkiego (XVII w.). Od tego czasu Rozprza stała się ośrodkiem powstańczym – podczas konfederacji barskiej i powstania styczniowego.

Pomimo przeprowadzenia w XIX w. linii kolejowej (Warszawa – Wiedeń), miasto nie znalazło się w strefie rozwoju przemysłu, nie rozwijało się i w konsekwencji w 1870 r. Rozprza utraciła po 500 latach prawa miejskie. W 1928 r. w Rozprzy miał miejsce pożar. Podczas II wojny światowej partyzanci z Rozprzy i okolic aktywnie uczestniczyli w działaniach wojennych.

Długa i burzliwa historia Rozprzy – początkowo grodu, kasztelanii, a następnie miasta, którego słaba pozycja doprowadziła do utraty praw miejskich to zaledwie jeden przykład spośród 42 miejscowości regionu łódzkiego, które straciły swoje prawa miejskie w 1870 r. na mocy carskiego ukazu z 1869 r. Zarządzenie carskie uregulowało stan niezgodności między statusem prawnym miast, a rzeczywistymi funkcjami i charakterem wiejskim miejscowości. Jednak niewiele z tych miejscowości posiada tak bogatą przeszłość. Ślady przeszłości odnajdujemy w układzie przestrzennym Rozprzy, kształtującym się od XII-XIV w., a także w wieku XVIII. Układ ten jest odzwierciedleniem zachodzących przemian z przedlokacyjnego układu owalnicy, w regularny z prostokątnym rynkiem powstały po lokacji miasta w późnym średniowieczu. Prawdopodobnie w XVIII w. za południowo-wschodnią pierzeją rynku powstał zespół dworsko – parkowy, będący rezydencją właścicieli dóbr rozpierskich - Zarembów. Współczesny układ urbanistyczny dawnego miasta posiada prostą kompozycję i jest postulowany do objęcia ochroną konserwatorską. Podstawę układu stanowi regularny rynek nałożony na południową część wcześniejszego placu targowego, którego część północna ma formę długiego trójkąta

będącego wylotem w kierunku Piotrkowa. Ponadto wartość zabytkową układu podnosi osiemnastowieczny zespół parkowy. W układzie przestrzennym znajduje się także uliczka gospodarcza na zapleczu ulicy Szymanowskiego, która jest dowodem na przenikanie się funkcji miejskich i wiejskich miejscowości. O bogatej przeszłości miejscowości świadczy grodzisko pierścieniowe z IX-XIV w. wpisane do rejestru zabytków.

Zabytkowy jest także zespół kościoła p.w. Nawiedzenia NMP z drugiej połowy XVIII w. Historia kościoła sięga XI - XII wieku, kiedy to został wybudowany na podgrodziu. Kolejną świątynię wzniesiono później na osadzie targowej. Pierwsze wzmianki o Rozprzy jako parafii pochodzą dopiero z 1470 r. i 1521 r. Do XVIII w. świątynia była drewniana, dopiero w latach 1763-67 wystawiono kościół murowany z ufundowany przez ówczesnego właściciela miejscowości – Szymona Zarembę. Kolejna przebudowa kościoła miała miejsce na początku XX wieku wówczas z dawnego kościoła zachowano

Fot. 53. Rozprza. Kościół p.w. Nawiedzenia NMP (XVIII w.)

fot. M. Pabich, 2004

cztery przeszła nawy, sklepione kolebkowo z lunetami i dolną część wieży. Obecnie kościół jest dominantą układu miejscowości. Obiekt jest murowany z cegły i otynkowany, orientowany. Na wystrój wewnątrz składają cztery ołtarze z rokokowymi ornamentami, w jednym z nich obraz Matki Boskiej Bolesnej z I połowy XIX wieku. Ponadto w kościele znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem sprzed 1676 r. oraz bogato zdobiona rokokowa ambona ufundowana w 1794 r. Zespół sakralny tworzą także murowana plebania i drewniana organistówka z początku XX w.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

ROZPRZA – w dokumencie Rospir, Rospra, Rospiria, osada dawniej miasteczko nad rzeką Luciążą, powiat piotrkowski, gmina i parafia Rozprza. Leży przy linii drogi żelaznej warszawko – wiedeńskiej, mającej tu przystanek i stację towarową, odległość 148 wiorst od Warszawy, 12 wiorst od Piotrkowa. Posiada kościół parafialny murowany, szkołę początkową, sąd gminny okręgu V, urząd gminny, 58 domów (10 murowanych), 955 mieszkańców (593 Żydów). Do osady należy 147 mórg. W 1827 r. było 44 domy (3 murowane) i 448 mieszkańców (213 Żydów). W 1860 r. 43 domy, 637 mieszkańców.

Osada leży w bagnistej kotlinie wytworzonej przez dwie zbiegające się tu rzeczki Luciążę i Prudkę (Bogdanękę). Tędy projektował architekt Nax przeprowadzić (1775 r.) kanał mający łączyć Wartę z Pilicą. Związkiem osady było przedhistoryczne grodzisko leżące wśród bagien we wschodniej stronie od miasta (Łaski, L.B., 191), przy łące plebana.

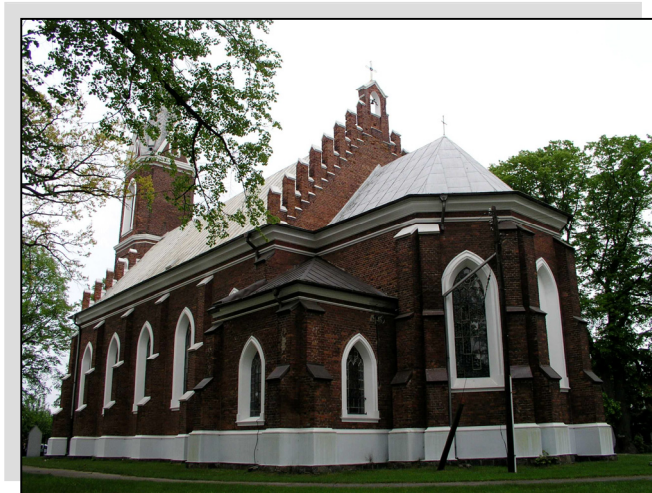
Dotąd przechowane przysłowie: „Starsza Rozprza od Piotrkowa” stwierdza drogą tradycji znaczenie tego grodu, na pograniczu Wielkopolski położonego.

Pierwszą wzmiankę o Rozprzy znajdujemy w nadaniu Bolesława Śmiałego dla klasztoru benedyktynów w Mogilnie z 1065 r., który to dyplomata uważa Helcel za potwierdzenie pierwotnego nadania przez Bolesława Kędzierzawego i odnosi go do 1165 r. Nadanie to przeznacza dla klasztoru z Rozpry 7 grzywien. Jako gród (castellum) pierwszy raz wspomina rozprzę bulla Inocentego II – ego z roku 1136, potwierdzająca posiadłości i przywileje archikatedry gnieźnieńskiej. Pod rokiem 1247 czytamy w kronice Wielkopolskiej i kronice Boguchwała, że po śmierci Konrada Mazowieckiego syn jego Kazimierz (książę kujawski), zagarnął młodszemu bratu Ziemowitowi zamki: Spycimierz, Przedbórz i Rozprzę. Musiała kasztelania rozpierska niepoślednie mieć znaczenie, skoro spotykamy na tej godności najznakomitsze rody i tak wybitne osobistości jak Dresława z Rytwian, który potem na krakowskiego kasztelana postępuje, Hinczę z Rogowa, kasztelana sieradzkiego i podskarbiego koronnego, Piotra Myszkowskiego, później łeczyckiego wojewodę i t.d. (.....) Przywileje miejskie Rozpry nieprzechowały się. Jak wskazują fundamenta, na które przy uprawie pól często robotnicy w kierunku od miasta natrafiają, musiała dawniej osada znacznie większą przestrzeń zajmować. Leżąc tuż przy trakcie wielkopolskim ucierpiała zapewne Rozprza niemało w czasie wojen szwedzkich. O przejściu tedy Szwedów świadczy wykopany wśród łąk szaniec, na którym znajdowane przedmioty do tych właśnie czasów odnieść go każą. Okolica obfituje w cmentarzyska pogańskie.

Dobra Rozpry była zawsze własnością prywatną. W połowie XV w. Należy Rozprza do Bąków z Góry (de Alto – Monte) herbu Zadora, z których Zbigniew był kasztelanem rozpierskim, a tegoż syn Henryk autor „Tractatus contra Cruciferos”, nazwiska Rozpierski często używał. Podług aktów kościelnych

należy Rozprza w roku 1501 do Żeromskich herbu Pobóg, w roku 1523 do Gomulińskich herbu jelita, w 1643 do Szladkowskich herbu Jastrzębiec, w 1677 do Gomolińskich, około 1680 do Sucheckich, od 1729 – 1739 do Kowalskich, w roku 1741 przechodzi do Zarembów. Od nich w roku 1798 nabywa Ignacy Suchecki, chorąży sieradzki, starosta kanorlicki. Z dziewięciorga dzieci tegoż dostała się Rozprza najmłodszemu Janowi. Syn tegoż z drugiej żony także Jan odziedziczył Rozprzę w roku 1848 i majątek dorad w ręku rodziny pozostaje. Kościół parafialny, według wszelkiego prawdopodobieństwa, miała już Rozprza w XI w. Akta grodu piotrkowskiego wspominają o kościele drewnianym, fundowanym przed rokiem 1470; kościół ten spalił się a na jego miejscu wystawił własnym kosztem murem, obszerny, Szymon Zaremba, kasztelan sieradzki, właściciel Rozprzy w roku 1763. Kościół ten nic godnego nie zawiera prócz starego obrazu Najświętszej Maryi Panny, przeniesionego z dawnego kościoła, a uważanego powszechnie za cudowny. W bocznych nawach wiszą portrety fundatora i Józefa Zaremby, marszałka konfederacji barskiej, który tutaj życie zakończył. Majątek składa się z folwarków: Rozprza, Białocin, Dzieciary i Magdalenka. Ogólna przestrzeń 2521 morgów, 18 prętów. Po uregulowaniu serwitutów włościńskich, które zostało dokonane w roku 1887, odpadło 605 morgów, pozostało zatem 1916 morgów, poszczególniej zaś: gruntów ornych morgów 856, łąk morgów 243, pastwisk morgów 93, lasów morgów 594, nieużytków morgów 73, pod zabudowaniami morgów 11, ogrodów morgów 18, zarośli morgów 4, łąk leśnych morgów 23; grunta orne w połowie pszenne II – ej klasy, w połowie żytnie, dobre. W XVI wieku (Pawiński, Wielkp.) istniały 4 młyny: Opielicze, Groczi (miejski), Napolny i Przemiejski (mol. Penes oppi dum) z tych obecnie jeden tylko pozostał. Rozprza parafia, dekanat piotrkowski, ma 4590 dusz (1887 r.). Rozprza gmina należy do sądu gminnego okręgu V, ma 8412 mieszkańców (6611 katolików, 1040 ewangelików, 761 żydów). Szkół w gminie 3.

RUDA – była jednym z najstarszych grodów kasztelańskich w Polsce. Powstała na przełomie X i XI w. Znajdują się w niej pozostałości kościoła romańskiego wzniesionego na początku XII stulecia. Niekorzystne warunki środowiska geograficznego, a zwłaszcza brak wody, ograniczały możliwości rozwoju przestrzennego, toteż w II połowie XIII w. ośrodek miejski przeniesiono z Rudy do Wielunia, który po raz pierwszy jest nazwany miastem w dokumencie z 1281 r.

Fot. 54. Rusiec. Kościół Nawiedzenia NMP (pocz. XX w.)

fot. M. Pabich, 2004

RUSIEC – o pradziejowym osadnictwie na tym terenie świadczą wczesnośredniowieczne znaleziska archeologiczne. Miejscowość jest już wzmiankowana w źródłach pisanych z roku 1386 gdy Władysław Jagiełło przekazał osadę staroście łęczyckiemu. W początkach XVII w. Rusiec był miastem o nazwie Toporów, pochodzącej od herbu ówczesnych właścicieli Korycińskich. Już w XVI w. był tu kościół filialny, a w 1643 r. stał się samodzielną parafią. Rusiec był miasteczkiem rolniczym, miejscem wymiany towaro-

wej rolniczego zaplecza. Jednak bliskość większych ośrodków miejskich – Pajęczna, Osjakowa, Szczercowa czy Widawy spowodowały upadek miasta. Źródła z II połowy XVIII w. przedstawiają Rusiec jako wieś, dawne miasto Toporów.

Układ przestrzenny posiada charakter rozplanowania wiejskiego – jest to układ dwuczłonowy złożony ze zwartej części prawobrzeżnej z placem u zbiegu dróg z czterech kierunków i kościołem oraz z części lewobrzeżnej o luźniejszej zabudowie wzdłuż rzeki przy drodze na północ. Jest to rozplanowanie typowe dla wsi położonych na dwóch brzegach rzeki i przy skrzyżowaniu dróg.

RZECZYCA - pierwsza wzmianka jako o wsi królewskiej pochodzi z 1335 r. Z 1365 r. pochodzi wzmianka o tutejszym kościele p.w. św. Katarzyny. W latach 1450 – 1470 Władysław Jagiełło przeznaczył dochody z dóbr rzecznych na potrzeby uniwersytetu jagiellońskiego. Pod koniec XVIII w. Rzeczyca uzyskała status starostwa, a w 1790 r prawa miejskie. Jednak po upadku powstania listopadowego prawa te utraciła. W Rzeczycy mieszkał, sprawując funkcje plebana w latach 1779 – 1804 Jędrzej Kitowicz – pisarz historyczny, pamiętnikarz, konfederat barski i kanonik kaliski. Był on autorem kroniki bieżących wydarzeń, które wymiennie nazywał „Pamiętnikami” lub „Historią Polski” oraz „Opisu obyczajów za panowania Augusta III”. Była to pierwsza próba przedstawienia życia obyczajowego na ziemiach Polski za czasów panowania dynastii Sasów. W Rzeczycy rozwijało się rzemiosło.

Fot. 55. Rzgów. Krajobraz wiejski z dominantą przestrzenną kościoła p.w. św. Stanisława (XVII w.)

fot. M. Pabich, 2003

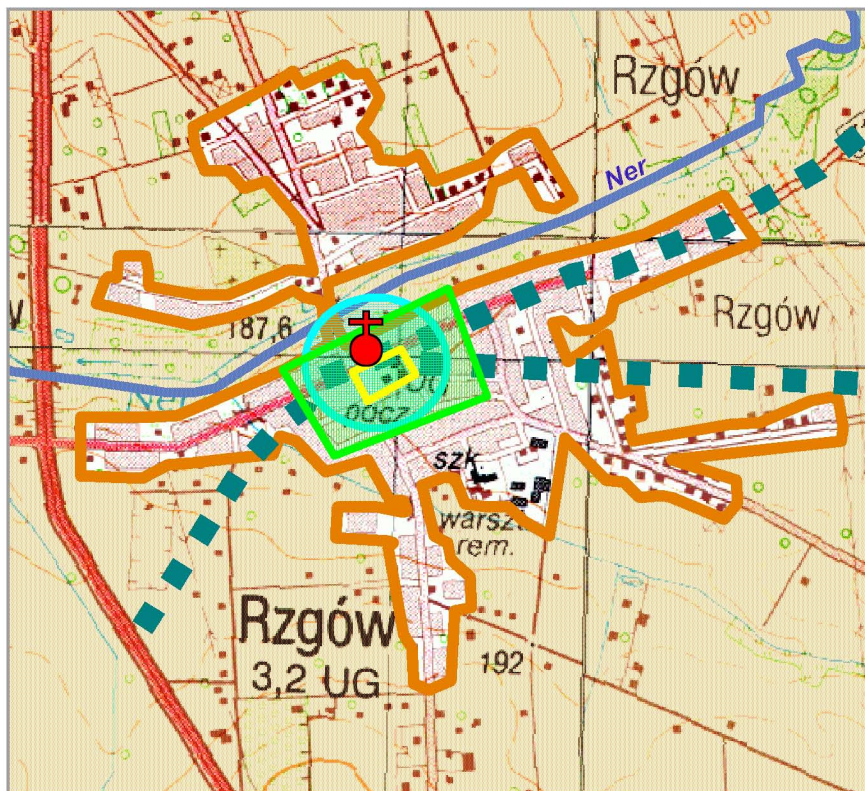
RZGÓW – był jedną z osad należącą do klucza pabianickiego, a do końca XVIII w. stanowił własność kapituły krakowskiej. Pierwsza wzmianka o Rzgowie pochodzi z 1378 r. i wiąże się z nadaniem osadzie praw średzkich. Kazimierz Jagiellończyk w 1467 r. nadał przywilej lokacyjny. Okres rozkwitu miasta to koniec XVI w. W Rzgowie był już kościół, szkoła oraz 5 cechów rzemieślniczych, wśród których dominowali sukiennicy. Miasto zamieszkiwali głównie rolnicy, choć spisy wymieniają również kołodziejów, sukienników, kuśnierzy, a także rzeszotarzy, nieckarzy i olejarzy. Układ przestrzenny ukształto-

wał się w XIX w. wg planu regulacyjnego, który opracowano po kilkukrotnych pożarach miasta. Jądro średniowieczne jest nieczytelne. Przypuszcza się, że nie została zrealizowana koncepcja urbanistyczna kapituły krakowskiej, bowiem najstarszy zachowany plan pochodzi z 1796 r.

Pierwotny układ dróg posiadał formę krzyżową. W miarę rozwoju miasta na skrzyżowaniu dróg powstał rynek, z czasem nowe ulice. Przy jednej z nich, z 1513 r. lokowali swoje warsztaty sukiennicy. W 1827 r. powstał plan regulacyjny, według którego następowała rozbudowa miasta, przekształcając dotychczasowy swobodny układ w niemal prostokątną sieć ulic. Obecna zabudowa wykracza znacznie

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Rzgów

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG DRÓG
WG PLANU Z 1796 R.
- PRAWDOPODOBNY ZASIĘG
MIASTA ŚREDNIOWIECZNEGO
- OBSZAR MIASTA OBJĘTY PLANEM
REGULACYJNYM Z 1827 R.
- ZARYS RYNKU
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- POZOSTAŁE TERENY

Skoszewy

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- GRODZISKO
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- POZOSTAŁE TERENY

poza zasięg jądra średniowiecznego. Mimo sukienniczych tradycji przemysł włókienniczy w Rzgowie nie rozwinął się. Prawa miejskie miasto utraciło w 1870 r.

W II poł. XIX w. dzięki zapotrzebowaniu szybko rozbudowującej się Łodzi na kamień wapienny i wapno z Sulejowa, powstał nowy sposób zarobkowania – furmaństwo. Znalazło to wyraz w architekturze domów mieszkalnych, które budowane były z olbrzymimi sieniami do przetrzymywania wozów z wapnem. Na początku XX w. rynek stracił swój targowy charakter i umieszczono tutaj park.

SIERADZ – jak pisał w swojej książce w 1927 r. ks. Pogorzelski ...*”miasto Sieradz obecnie podupadłe i zapomniane, a przecież ongi znane i głośnie, stolica udzielnego księstwa, później i aż do upadku Polski, stolica obszernego województwa”...*

Miasto Sieradz (Siradia) powstało między kościołem a klasztorem dominikańskim pomiędzy rokiem 1243, a 1247, kiedy to dokonano lokacji miasta na prawie niemieckim. Osadnictwo jednak na tym terenie pojawiło się już w neolicie, a w XI wieku w widłach Warty i Żegliny istniało grodzisko. W 1136 roku wzmiankowane było jako siedziba kasztelani i komora celna z targiem. Już w XII wieku Sieradz wymieniany był obok Krakowa, Gniezna, Wrocławia jako sławna stolica i silne centrum osadnicze Polski (według Księgi Rogera). Miasto lokacyjne prawdopodobnie zostało wkomponowane w istniejący już układ przebiegających przez osadę szlaków komunikacyjnych. W XII w. Sieradz odgrywał ważną rolę w ówczesnej sieci drożnej. Obok Kalisza i Łęczycy był jednym z trzech głównych węzłów drogowych w Polsce Środkowej. Na zachód od grodu przebiegał główny trakt handlowy między Wielkopolską a Małopolską. Po lokacji przejęły one rolę głównych ulic miasta, u zbiegu których wytyczono rynek, przypuszczalnie w miejscu już istniejącego placu targowego. Sieradz był założeniem miejskim o charakterystycznym dla średniowiecza szachownicowym układzie ulic z centralnie usytuowanym rynkiem.

Rozwój zabudowy miasta średniowiecznego został prawdopodobnie zakończony w drugiej połowie XIV wieku. W okresie wojen krzyżackich miasto zostało zniszczone, ale król Kazimierz Wielki do 1380 roku odbudował miasto – zamek, kościoły i klasztor, które otoczył murami obronnymi, wałami i fosą. Do miasta prowadziły trzy bramy – Krakowska, Warcka i Grodzka. Bramy Warcka i Grodzka uległy zniszczeniu w drugiej połowie XVIII wieku, Krakowska dotrwała do 1800 roku. Kazimierz Wielki był również twórcą kanałów w Sieradzu, na jednym z nich łączącym Żeglinę z Wartą stało pięć młynów: dwa królewskie, dominikański, wójtowski i miejski oraz folusz i blich dla sukienników. Począwszy od XV wieku rozwój przestrzenny miasta koncentrował się na powstawaniu i rozbudowie przedmieść. Pierwszym powstałym na południu było Przedmieście św. Mikołaja (wokół tzw. Poświętnej Górki), drugim – Porzecze - nad rzeką Żegliną, oraz najmłodsze Nowe Przedmieście (tzw. Nowe Miasto lub Nowy Rynek) rozwiniętym koło Bramy Warckiej w połowie XVI wieku.

**Fot. 56. Sieradz. Narożnik rynku z kościołem
farnym w pierzei**

fot. M. Pabich, 2004

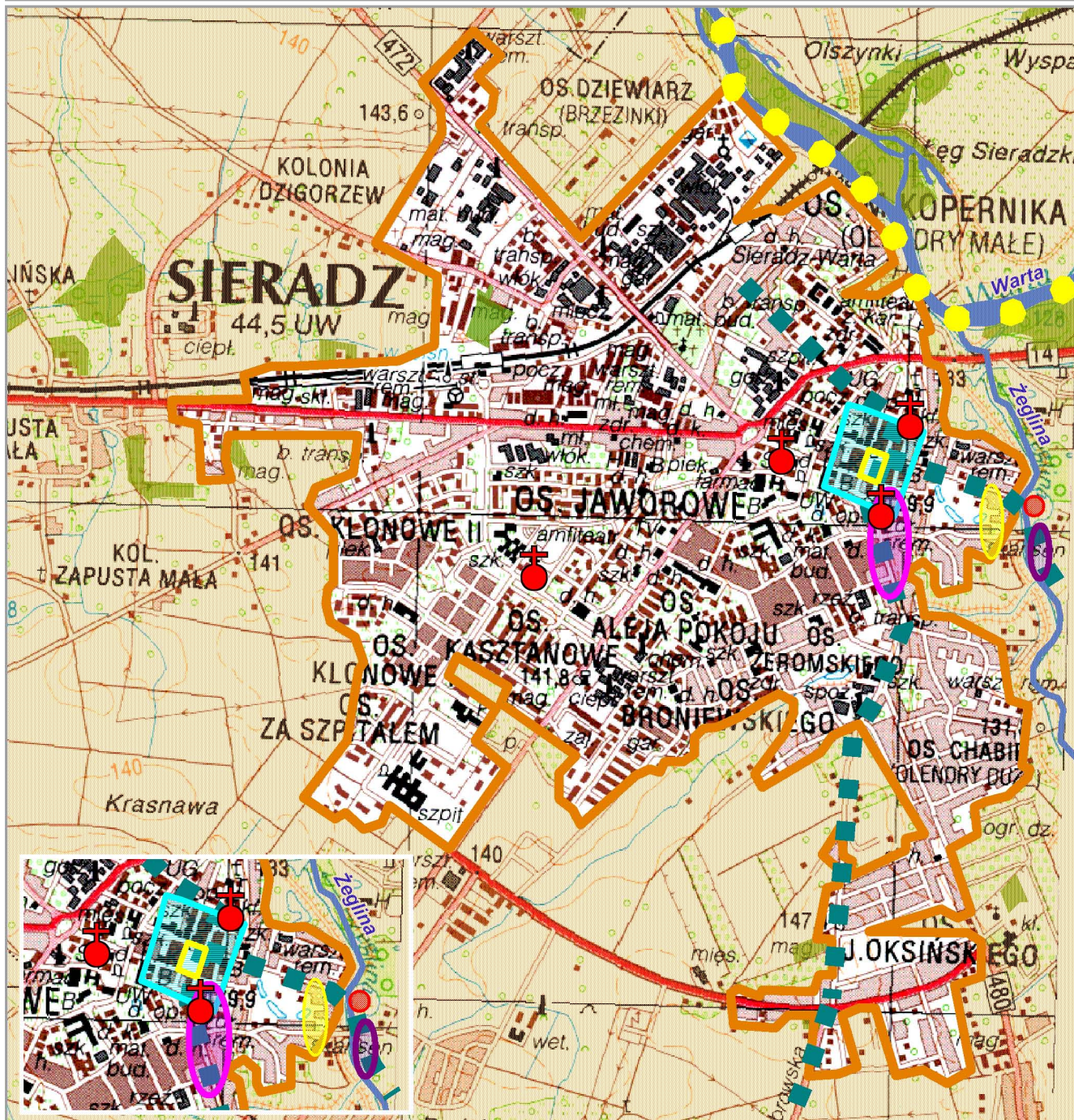
**Fot. 57. Sieradz. Kościół farny p.w. Wszystkich
Świętych (XIV w.)**

fot. M. Pabich, 2004

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

SIERADZ – miasto powiatowe guberni kaliskiej, stolica dawnej ziemi i księstwa t.n. leży na lew. brzegu Warty, przy zbiegu Warty z Zagliną (Żegliną), właściwie odnogą Warty, na wzgórzu wzniesionym 448 st. n.p.m. a 33 st. nad poziom Warty. Odł. 180 w. (około) od Warszawy, 57 w. od Łodzi a 48 w. od Kalisza. Leży na trasie łączącym te miasta. Projektowana dr. żel. łódzko-kaliska przechodzić ma przez S. Drogi bite łączą S. z Turkiem (53 w.) i Wieluniem 43 w. odl.) Miasto posiada kościół par. murowany i poddominikański, ochronkę dla dzieci, szpital św. Józefa na 30 łóżek, dom schronienia dla 6 starców, szkołę miejską 2-klas. Męską, szkołę 1-klas. żeńską, szkołę prywatną męską, więzienie karne, sąd pokoju okr. III, urząd powiatowy, magistrat urząd pocz. I telegr., 487 dm., 5977 mk. W 1827 r. było 221 dm., 2652 mk. (...) Na 5430 mk. było 1728 żydów i 242 Niemców. Z zakładów przemysłowych istnieje tu fabryka narzędzi rolniczych, igieł i szpilek, kilka garbarni i cegielni. W ciągu roku odbywa się 6 jarmarków. Najważniejszy bywał na W. W. Świętych na kozuchy i kamienie młyńskie. S. należy do najstarszych grodów wielkopolskich. Kazimierz W. uwalniając w 1354 r. dobra arcyb. Gnieźn. Od robót i posług koło zamków, wyłącza z tego uwolnienia „castra antiqua” Gniezno, Łęczycę, Sieradz (Syradz) i Nakło. Długosz w opisie geogr. Polski wymienia S., Pызdry i Poznań jako trzy główne miasta nad Wartą. Najważniejszą wzmiankę o S. Mieści potwierdzenie dóbr i dochodów arcyb. Gnieźn. Przez

UKŁAD PRZESTRZENNY SIERADZA Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- HIPOTETYCZNY PRZEBIEG HISTORYCZNYCH SZLAKÓW
- WODNY SZLAK BURSZTYNOWY
- OSADA TARGOWA (I POŁOWY XI W.)
- GRÓD (KONIEC XI W.)

- OSADA PRZYGRODOWA (KONIEC XI W.)
- OSADA PROTOMIEJSKA (ISTNIAŁA DO PRZEŁOMU XII I XIII W.)
- ŚREDNIOWIECZNE MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU
- KOŚCIÓŁ - DOMINANTA PRZESTRZENNA

- WODY POWIERZCHNIOWE
- LAS
- POZOSTAŁE TERENY

Innocentego II w 1336 r. wymieniając między innymi i „Ziraz” (...) W 1270 r. odbywa się w S. synod biskupi pod przewodnictwem Janusza, arcyb. gnieźn. Zjechali wtedy biskupi: krakowski, wrocławski, poznański, lubuski, płocki. (...) Za księstwa warszawskiego jest miastem powiatowym w departamencie kaliskim, ma 2200 mk. Po utworzeniu królestwa jest miastem obwodowym, ma fabrykę sukna (około 1820 r.).

Sądy i sejmiki. Z dawna odbywały się w S. sądy wiecowe (iudicia ordinaria, generalia) dla wojew. sieradzkiego i ziemi wieluńskiej. Przewodniczyli tym sądom dostojnicy (arcybiskup, wojewoda, niekiedy król). (...) Z chwilą ustanowienia trybunału w Piotrkowie działalność tych sądów ustała. Sądy podkomorskie graniczne istniały do 1792 r. Akta przechowywały się w Piotrkowie od 1596 do 1651 r. Sądy grodzkie, starościńskie, dla powiatu sieradzkiego i szadkowskiego, rozwinęły się zapewne dopiero w XIV w. W drugiej połowie XV w. obok sądu grodzkiego powstaje w S. sąd ziemski, którego akta przechowywały się od 1386 r. Jednocześnie zapewne rozpoczynają się zjazdy szlacheckie dla wyboru sędziów i urzędników ziemskich. Sejmiki dla wyboru posłów z wojew. Sieradzkiego odbywają się w Szadku ale pospolite ruszenie zbiera się pod Sieradzem. (...) Dekretem z 16 marca 1816 r. wyznaczony został S. na miasto sejmikowe. W 1818 r. odbył się pierwszy sejmik, na którym obrano posłem Józefa Walewskiego z Chałup. W 1791 r. 10 sierpnia rozpoczął swe czynności nowo ustanowiony w S. sąd apelacyjny wydziału sieradzkiego dla 16 miast królewskich (S., Piotrkowa, Wielunia Szadka, Radomska, Ostrzeszowa, Szczercowa, Tuszyńska, Sulejowa, Pajęczna, Brzeźnica, Bolesławca, Grabowa, Mostowa, Sokolnik); czynności jego trwały krótko. (...)

Zamek sieradzki stał zapewne w miejscu odwiecznego grodu, założonego między dwoma odnogami Warty i otoczonego bagnami. Wspomniane powyżej dziejowe wypadki miały za widownię zamek. Choć od połowy XV w. znaczenie S. jako ogniska politycznego maleje, w zamku sieradzkim pojawiają się od czasu do czasu to dostojni goście, jak Elżbieta, żona Kazimierza Jagiellończyka przebywająca tu w 1454 i 1455 r., to znowu polityczni więźniowie. W 1578 r. za starosty Zebrzydowskiego zamek spłonął, przy czym zginęło 10 ludzi. Następny starosta Bykowski odbudowywał powoli, lecz w 1593 r. dach się w nocy zawalił. (...) Sejmik sieradzki w 1792 r. uchwalił rozebranie zamku i wystawienie z tego materiału pomieszczenia na archiwum. W 1800 r. zaczęto rozbierać mury przy czym pokazały się bruki pod trzyłokciową warstwą ziemi, znaleziono wiele kul kamiennych istarej broni i pieniędzy, nabytych przez handlarzy żydowskich.

Kościół. Przy zamku z dawna stał drewniany kościółek p.w. św. Trójcy, przy nim istniała kolegiata (...) Kościół ten zapewne w czasie wojen szwedzkich uległ zniszczeniu. W 1683 r. stał w ruinie. Skutkiem tego arcyb. Teodor Potocki przeniósł w 1729 r. kolegiatę do kościoła paraf.; kościółek zamkowy został rozebrany w 1786 r.

Klasztor dominikanów i kościół p.w. św. Stanisława założony został w 1260 r. przez Kazimierza ks. kujawskiego i sieradzkiego. W 1331 r. zrabowany i zniszczony przez krzyżaków. Klasztor przechował przywileje z 1337 r. na rybaka na Warcie, z 1383 r. na jatkę w mieście i z 1392 r. nadanie łąki. (...) Klasztor istniał do 1864 r. W kościele, który przez przebudowy zatracił pierwotne kształty, przetrwała się w jednym z ołtarzy rzeźba drewniana, przedstawiająca zdjęcie z krzyża (z XV lub XVI w.)

Kościół par. p.w. W W Św. patronatu królewskiego, powstał zapewne później od zamkowej kaplicy, może dopiero wraz z nadaniem miastu prawa magdebur. (...) Do kościoła tego przeniesiono w 1729 r.

kolegiatę, która istniała do 1819 r. Kościół sam częścią z cegły, częścią z kamienia wystawiony, nie wydaje się starszym po nad XIV w. (...) Nadanie prawa miejskiego S. nastąpiło prawdopodobnie za rządów księcia Kazimierza kujawskiego. Władysław Łokietek nadając prawo niemieckie dla Radziejowa w 1298 r. powiada, iż daje mu takie prawa jakie mają: Włocławek, Sieradz i Brześć. (...) Miasto posiadało zdawna skład soli, który wypuszczało w dzierżawę, jak świadczą akty z 1482, 1504, 1524 r. Rząd pruski wymurował oddzielny magazyn solny, który trwał do 1807 r. (...) Do połowy XVII w. istniała postrzygalnia i folusz sukienny na Warcie. (...) Ludność miasta była różnoplemienna. Kupcy i rzemieślnicy z kusztowniejszych gałęzi pracy, byli najczęściej cudzoziemcy. (herbem miasta była brama o trzech wieżach, z orłem białym na wierzchu środkowej. Herb ten spotykamy na dokumentach miejskich z 1566 r.

Sieradzka ziemia obejmowała obszar zawarty między pilicą, Wartą, Nerem i część obszaru z lewego brzegu Warty. Stanowiła ona ogniwo pośrednie między Wielkopolską, Małopolską, a mazowiecką Łęczycą. Po wcieleniu ziemi rudzkiej (wieluńskiej) zetknęła się też i ze Śląskiem. Nazwę ziemi zachowuje Sieradzkie bardzo długo nawet w urzędowych dokumentach. Łokietek w aktach z 1299 i 1314 używa wyrażenia ziemia nie ksiestwo, jak jego poprzednicy. Pomimo braku ognisk życia umysłowego, rozwój rolnictwa, kultury obyczajowej, zamożności i życia politycznego, odbywa się na obszarze ziemi sieradzkiej szybko i pomyślnie, sprowadzając rozkwit, dosięgający najwyższego stopnia w pierwszej połowie XVII w. (...)

SKIERNIEWICE – pierwsza wzmianka pochodzi z 1359 r., zawarta jest w Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski, kiedy to miejscowość była jeszcze wsią. W okresie formowania się państwowości polskiej teren wokół późniejszych Skierniewic wchodził w skład wspólnoty plemienia Łęczyčan. Przez teren przechodziły ważne szlaki handlowe - Skierniewice leżały bowiem na trasie handlowej o istotnym znaczeniu, łączącym Toruń ze Lwowem poprzez Gostynin, Kutno, Łowicz i Rawę Mazowiecką. Trakt ten stanowił odgałęzienie drogi handlowej bałtycko-czarnomorskiej. Do dnia dzisiejszego zachował on dawny przebieg, tracąc z czasem pierwotne znaczenie. Drugi ważny szlak, tym razem tranzytowy biegł z Warszawy przez Grodzisk Mazowiecki – Pamiętną – Skierniewice – Jeżów i tam skręcał na południe w kierunku Ujazdu i Tomaszowa. Znaczący wpływ na układ przestrzenny późniejszego miasta miała sieć dróg lokalnych, która dość gęsto oplatała Skierniewice. Jednak najistotniejsze znaczenie miał trakt toruńsko – lwowski, a szczególnie jego fragment między Rawą Mazowiecką a Łowiczem, ponieważ stał się osią całego organizmu miejskiego, rozwijającego się w układzie południkowym.

Skierniewice wchodziły w obszar kasztelanii łowickiej i dosyć wcześnie znalazły się w uposażeniu stołu arcybiskupiego. Czytamy o tym w bulli papieża Inocentego II wydanej w Pizie w 1136 r. Przywilej z roku 1219/1221 powtórzony w roku 1240 potwierdza nadanie arcybiskupom gnieźnieńskim rozległych dóbr w tej części Mazowsza. Ziemie arcybiskupie koncentrowały się głównie wokół Łowicza i Skierniewic. Klucz łowicki skupiał 100 posiadłości, zaś klucz skierniewicki tylko 13 wsi. Świadczy to o wcześniejszym lokowaniu wsi wokół Łowicza i o lepiej zorganizowanym życiu gospodarczym na tym terenie w połowie XIV w. Klucz skierniewicki stanowiły przede wszystkim osady leżące nad brzegami rzeki Skierniewki, m.in.: Samice, Pamiętna, Dęba, Stachlew, Bobrowniki, Lupia, później nazwana Ar-

kadą oraz same Skierniewice. W ówczesnych czasach odbywały się w Skierniewicach zjazdy dostojników kościelnych. Przekazy o licznych zjazdach dowodzą (już w 1373 r.), że Skierniewice musiały być już w tamtych czasach sporą osadą wiejską, z okazałym dworem mogącym pomieścić wielu gości. Dwór był też wykorzystywany przez arcybiskupów do dłuższego wypoczynku w czasie przejazdów po terenie rozległej archidiecezji. Znaczenie dworu wzrosło w I połowie XVII w., gdy stolica Polski została przeniesiona do Warszawy i arcybiskupi częściej przebywali w Łowiczu i Skierniewicach niż w Gnieźnie. Każdy przyjazd do Skierniewic orszaku biskupa, mimo, że był obciążeniem materialnym dla mieszkańców, wpływał na ożywienie osady.

Fot. 58. Skierniewice. Dawny pałac arcybiskupi (XVII w.)

fot. M. Pabich, 2004

W Skierniewicach jeszcze przed lokacją miasta istniał urząd starosty arcybiskupiego, co wskazuje na rosnącą rangę osady. Zasięg działania starosty skierniewickiego ograniczał się do południowej części kompleksu dóbr biskupich. Arcybiskup Jarosław Skotnicki podniósł swoje dobra na Mazowszu, leżące w obrębie kasztelanii łowickiej do rangi księstwa, wskutek czego jego następcy tytułowali się książętami łowickimi. Rozpoczął też on akcję lokowania wsi na prawie niemieckim, a w 1360 r. przeniósł wieś Skierniewice z prawa polskiego na prawo niemieckie średzkie. Dwór arcybiskupi miał wpływ niewątpliwie na rozwój osady i za zgodą kapituły został podniesiony do rangi miasta. Jednak lokacja ta była nieudana i wkrótce została ponowiona. W 1457 r. wieś Dęba (nazywana też „Nawara”) arcybiskup przyłączył do Skierniewic wraz z ziemiami i ogrodami oraz lokował tu miasto na prawie średzkim. Połączenie obu tych miejscowości już w momencie lokacji przesądziło o późniejszym kierunku historycznego rozwoju przestrzennego Skierniewic. Wieś „Damba-Nawara”, położona na południe od Skierniewic, nigdy nie zrosła się przestrzennie z miastem, wywarła jednak niepodważalny wpływ na jego wyraz

i układ rozplanowania. Do połowy XIX w., dopóki nie rozwinęły się północne dzielnice związane z uruchomieniem kolei warszawsko – wiedeńskiej, miasto rozrastało się w układzie południkowym, wzdłuż osi „Damba – Rynek”. Drugą oś równoległą stanowił trakt handlowy Rawa Maz. – Łowicz. Wraz z lokacją Skierniewice otrzymały przywileje na targi tygodniowe w soboty oraz jarmark roczny w dzień św. Jakuba Apostoła. Centrum lokowanego miasta stanowił rynek, którego lokalizacja do dziś nie uległa zmianie. Nie zostało jednak ustalone na gruntach której wsi miasto zostało lokowane. Przywilej lokacyjny został zatwierdzony przez Kazimierza Jagiellończyka na sejmie w Piotrkowie w 1463 r. Późniejsze potwierdzenie lokacji miasta nastąpiło w roku 1509.

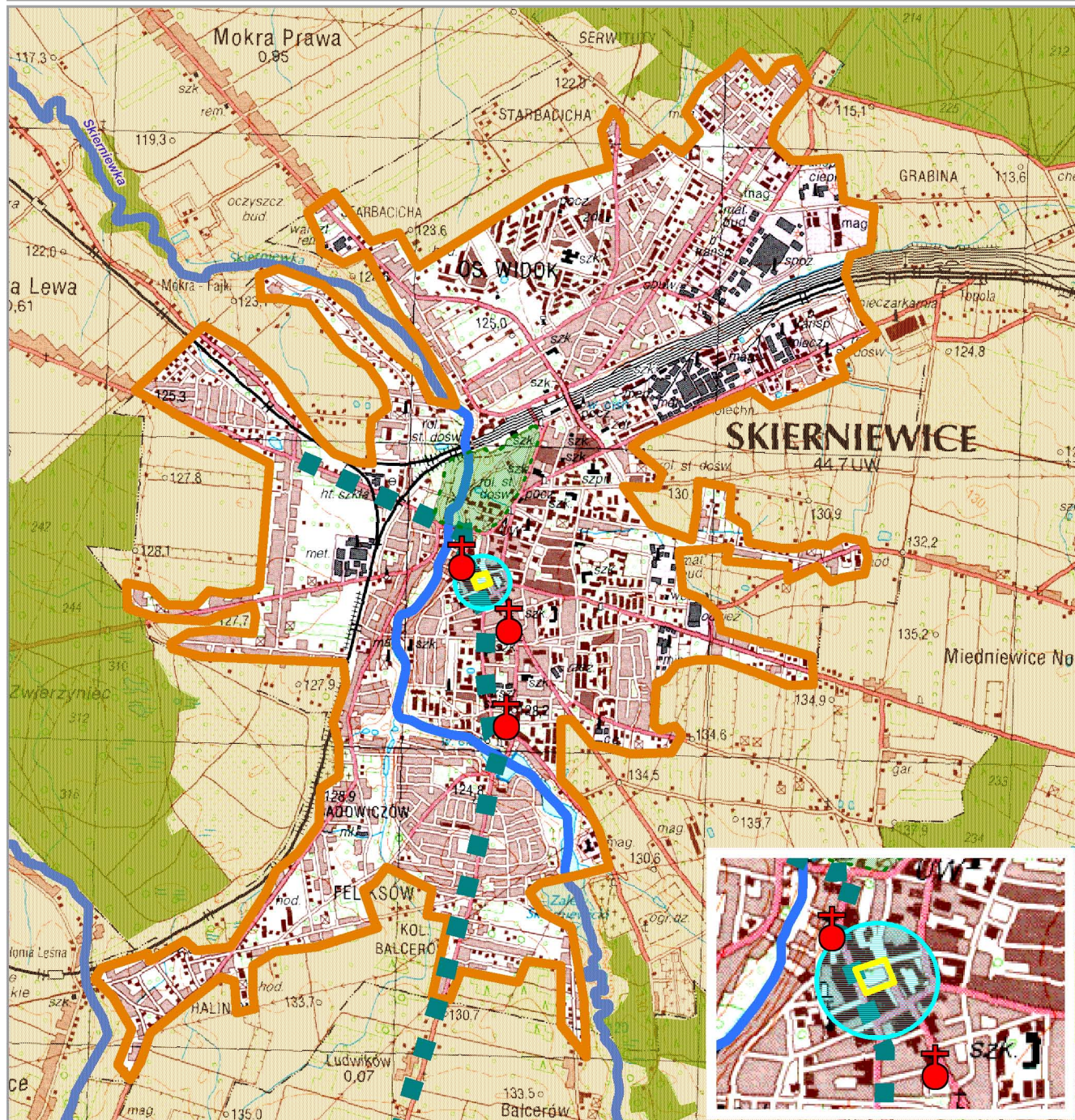

Fot. 59. Skierniewice. Brama wjazdowa do dawnego pałacu arcybiskupów

fot. S. Gontarek, 2000

Opisy XVI-wieczne informują o istnieniu w Skierniewicach założenia obronnego ulokowanego na wyspie - kopcu otoczonym fosą, a fakt istnienia wieży sugeruje, że było to założenie zamkowe. Od XVI – XVII wieku miasto rozwijało się w zasadzie w granicach układu lokacyjnego. Poważniejszym przemianom przestrzennym podlega w tym czasie jedynie osada pałacowa, sprzężona z miastem i w pewien sposób ograniczająca jego rozwój w kierunku północnym. Dopiero z końcem XVIII stulecia zachodzą bardziej istotne zmiany w układzie przestrzennym, które dotyczą nowej zabudowy rynku (ratusz) oraz nowego ukształtowania terenów kościelnych. Wzniesiony zostaje w 1780 r. kościół, (istniejący obecnie kościół św. Jakuba i stanowiący dominantę architektoniczną) oraz powstają trzy murowane domy dla proboszcza i mausionarzy. Obszarem, który podobnie jak dobra kościelne, wyłączonym spod zabudowy miejskiej był teren wójtostwa. W ciągu ponad trzech stuleci zabudowa miejska hamowana nadaniami wójta, od strony zachodniej nie wyszła poza obręb bloku przyrynkowego. Dopiero w I po

UKŁAD PRZESTRZENNY SKIERNIEWIC Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODOBNY PRZEBIEG HISTORYCZNEGO TRAKTU KOMUNIKACYJNEGO
- ŚREDNIOWIECZNE MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU
- ZAŁOŻENIE PAŁACOWO - PARKOWE BISKUPÓW

- ✚ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LAS
- POZOSTALE TERENY

łowie XIX w. wytyczono tu osadę sukienniczą Adama Krutza. Jej pozostałości to parterowe, szeregowo domy wzdłuż ulicy Wodnej, zaś opisywany obszar zachował w dużej mierze historyczny charakter ogrodów. Napływ do miasta, w epoce uprzemysłowienia, ludności żydowskiej doprowadził do zagęszczania zabudowy mieszkaniowej w obrębie terenów już zainwestowanych. Dopiero wybudowanie kolei warszawsko-wiedeńskiej w II połowie XIX stulecia wpłynęło na powiększenie miasta o dalsze tereny. Jednocześnie zmianom przestrzennym podlegał obszar pozostający w posiadaniu Księstwa Łowickiego.

Fot. 60 Skierniewice. Ratusz miejski (XIX w.).

fot. S. Gontarek, 2000

Przejęto pod zabudowę tereny leżące bezpośrednio wzdłuż linii kolejowej, po przeciwnej stronie parku cesarskiego. Rozrosły się przestrzennie dwie wsie Skierniewka Prawa i Skierniewka Lewa, które ulicami zostały połączone ze Skierniewicami, z czasem zrastając się z nimi. Formalnie włączono je do miasta w 1922 r. Miasto wzbogaciło się o dworzec oraz urządzenia i budynki towarzyszące węzłowi kolejowemu. Jednocześnie powstawały prywatne posesje budowane przez pracowników kolei, jak i licznych przedsiębiorców żydowskiego pochodzenia, a związane z transportem kolejowym. W tej części miasta na początku XX w. zaznaczył się intensywny ruch budowlany. W ten sposób ukształtowała się nowa dzielnica, położona poza obrębem miasta lokacyjnego, utworzona przestrzennie w oparciu o naturalny kierunek połączenia centrum z linią kolejową i terenami składowymi.

Wybudowanie w latach 70 i 80 XIX stulecia koszar w południowej części terenów miejskich ograniczyło w sposób naturalny rozwój miasta w tym kierunku, na północ ograniczały rozbudowę tereny folwarku należącego do cara. W pobliżu wybudowano również cerkiew wojskową, a na nadbrzeżnej skarpie usytuowano willę komendanta garnizonu. W tej sytuacji miejska zabudowa mogła się kierować jedynie na południowy-wschód i wschód. Południowa granica miasta przesunęła się poza rzekę dopiero w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wraz z wybudowaniem tu tzw. Kolonii

oficerskiej. W układzie przestrzennym Skierniewic do dziś zachował się w obrębie historycznego centrum miasta regularny, prostokątny układ ulic, między którymi w ramach bloków zabudowy odczytać można historyczne podziały własnościowe – granice działek z czasów lokacji. Ulica Senatorska, stanowiąca przez stulecia reprezentacyjną, na skalę Skierniewic, arterię miasta zachowała do chwili obecnej formę nadaną jej w ubiegłych stuleciach. Akcentem architektonicznym ulicy jest klasycystyczny kościół św. Jakuba, zamykający perspektywę od strony Rynku i ulicy Daszyńskiego. Charakteryzując stopień zachowania historycznej tkanki miasta, należy zwrócić uwagę na zabudowę przy ulicach Sienkiewicza i Lelewela, tj. tereny XIX- wiecznej Skierniewki Nowej – zachował się tutaj tradycyjny podział parcel.

Fot. 61. Skierniewice. Kościół p.w. św. Jakuba (XV, XVIII w.)

fot. M. Pabich, 2004

Fot. 62. Skierniewice. Wnętrze kościoła p.w. św. Jakuba (XV, XVIII w.)

fot. S. Gontarek, 2002

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

SKIERNIEWICE – właściwie Skwierniewice, miasto powiatowe gub. warszawskiej, nad rz. Skierniewką, zwaną też Jeżówka al. Łupia (dopł. Bzury), odległe od Warszawy 63 w. Posiada kościół par. murowany, synagogę, szpital św. Stanisława na 12 łóżek, dom przytułku dla 12 starców i kalek, szkołę 2-klas. męzką i 1-klas. żeńską, pensję prywatną żeńską, sąd pokoju okr. VIII, sąd gminny okr. I, urząd powiatowy, straż ogniową ochotniczą, resursę, stację dr. żel. warsz.-wiedeńskiej, urząd poczt. i telgr., 388 dm. i 5279 mk. Z zakładów fabrycznych istnieją: browar, dystylarnia, fabryka octu, fabryka świec

i mydła, 13 małych garbarni, dwie fabryki grubego sukna włościańskiego, cegielnia. (...) Przy mieście na lewo od toru drogi żelaznej stoi wśród rozległego parku pałac cesarski, przy którym, jako w centrum dóbr stanowiących księstwo łowickie, mieści się zarząd tegoż księstwa. W odległości 2 wiorst od parku, pomiędzy rozchodzącymi się torami drogi żelaznej warsz.-wiedeńskiej i warsz.-bydgoskiej, znajduje się po za wsią Skierniewką rozległy zwierzyniec cesarski z dworem myśliwskim i bażantarnią. Stacja dr. żel. warsz.-wiedeńskiej i bydgoskiej zajmuje znaczny obszar gruntów wsi Skierniewki, która stała się przedmieściem Skierniewic, ponieważ prócz domów na pomieszczenie licznej służby kolejowej, stanęło tu kilka willi i domów wynajmowanych na letnie mieszkania. S. zapewne nadane zostały arcybisk. gnieźnieńskim wraz z Łowiczem jako przyległy obszar leśny. (...) W 1463 r. otrzymuje arcyb. Jan ze Sprowy przywilej Kazimierza Jagiellończyka na założenie miasta na prawie niemieckim. Pomyślniejszy rozwój drobnej osady rozpoczyna się dopiero w XVII w., gdy arcybiskupi urządzają tu swą główną niemal rezydencję i przemieszkując prawnie a niekiedy stale, mogą opiekować się miastem i dawać ludności zarobek przez obsługiwanie liczego dworu i bywających tu gości. Szkołę, szpital i kościół zawdzięczało miasto arcybiskupom. W 1641 r. na prośbę posłów rawskich sejm nadał 4 jarmarki miastu i rozszerzył swobody handlowe mieszkańcom. W 1800 r. było w S. 164 dm., 1020 mk. 78 rzemieślników, w tej liczbie 5 sukienników. W 1827 r. 199 dm., 1713 mk., 1858 r. 191 dm., 3000 mk. (889 żyd.). Otworzenie kolei warsz.-wiedeńskiej, a jeszcze więcej pomieszczenie władz powiatowych 1867 r. spowodowało wzrost ludności i zamożności miasteczka.

Fot. 63. Skoszewy Stare. Kościół p.w. św. Barbary (XX w.)

fot. M. Pabich, 2003

SKOSZEWY STARE – wieś położona w Parku Krajo-
brazowym Wzniesień Łódzkich nad rzeką Moszczenicą,
dawniej była miastem, które utraciło prawa miejskie na
skutek stagnacji. Powstanie miejscowości związane
było z istnieniem wczesnośredniowiecznego grodziska
z VI w., które położone było na krawędzi doliny rzeki,
nieco na południe od dzisiejszej wsi. Grodzisko w Sko-
szewach jest najstarszym odkrytym w Polsce środko-
wej wczesnośredniowiecznym ośrodkiem administracji
terenowej i wojskowej. Skoszewy po raz pierwszy wy-
mienione zostały w dokumentach w 1426 r., wówczas
były włością rycerską. Przywilej lokacyjny otrzymały
w 1426 r., jednak rozwój miasta uniemożliwiała konku-
rencja pobliskich miast. Już około 1570 r. rozpoczął się
upadek miasta, zaś XVII w. na zawsze przekreślił per-
spektywy rozwoju. Układ przestrzenny nie wykazuje
cech miejskich, a luźna zabudowa posiada typowo wiej-
ski charakter. Dominantą układu jest ceglany kościół
z początku XX w. Interesującym elementem układu jest
także XX - wieczny dworek oraz zaznaczające się
w krajobrazie grodzisko.

SKOTNIKI – rejestr poborowy z 1577 r. wymienia *oppidum* Skotniki wśród wsi powiatu opoczyńskiego, bez bliższej jednak charakterystyki miasteczka. Źródło to podaje jedynie, że *Skotniki cum Wolia Stanisłai Dobrzikowski*, obejmowały 6,5 łanu roli kmieci i 4 zagrody, co wskazuje dowodnie na wiejski charakter osady. Określenie jej terminem *oppidum* świadczy jednakże o jakiejś nieudanej próbie lokacji miasteczka na gruncie wsi Skotniki, przeprowadzonej nie później niż w poł. XVI w. Stanowiło wówczas własność szlachecką. Obecnie wieś w gminie Aleksandrów pow. opoczyński.

SOBOTA – pierwsza wzmianka pochodzi z 1250 r., początkowo należała do kapituły krakowskiej, a następnie stała się własnością szlachecką. O odległych dziejach miejscowości świadczy grodzisko stożkowate położone w dolinie Bzury. Soboccy wzięli nazwisko od rodowej siedziby Soboty, położonej na lewym stoku doliny Bzury, naprzeciwko ujścia Mrogi. Wieś założona została na prawie niemieckim około 1250 r. Prawa miejskie zostały nadane przed 1393 r. W tym czasie istniała już parafia sobocka. Rozkwit miejscowości przypadł na II połowę XV w. i I poł. XVI w. W 1518 r. wzniesiono nowy murowany kościół, była szkoła i schronisko dla biednych. W Sobocie odbywały się 3 jarmarki w roku. Wielu mieszczan trudniło się rzemiosłem, czynnych było 15 karczem. Miasto podupadło w wyniku wojen i klęsk żywiołowych, tracąc prawa miejskie w 1870 r.

Układ przestrzenny zachował cechy rozplanowania miejskiego z okresu średniowiecza – stanowi go prostokątny rynek z odchodzącymi promieniście w czterech kierunkach uliczkami. W zachodniej pierzei znajduje się kościół parafialny. Zabudowa wsi układa się w pierzejach rynku i wzdłuż ulic biegnących w kierunku wschodnim. W II połowie XIX w. na wschód od rynku założono park krajobrazowy z malowniczym stawem i neogotyckim zameczkiem.

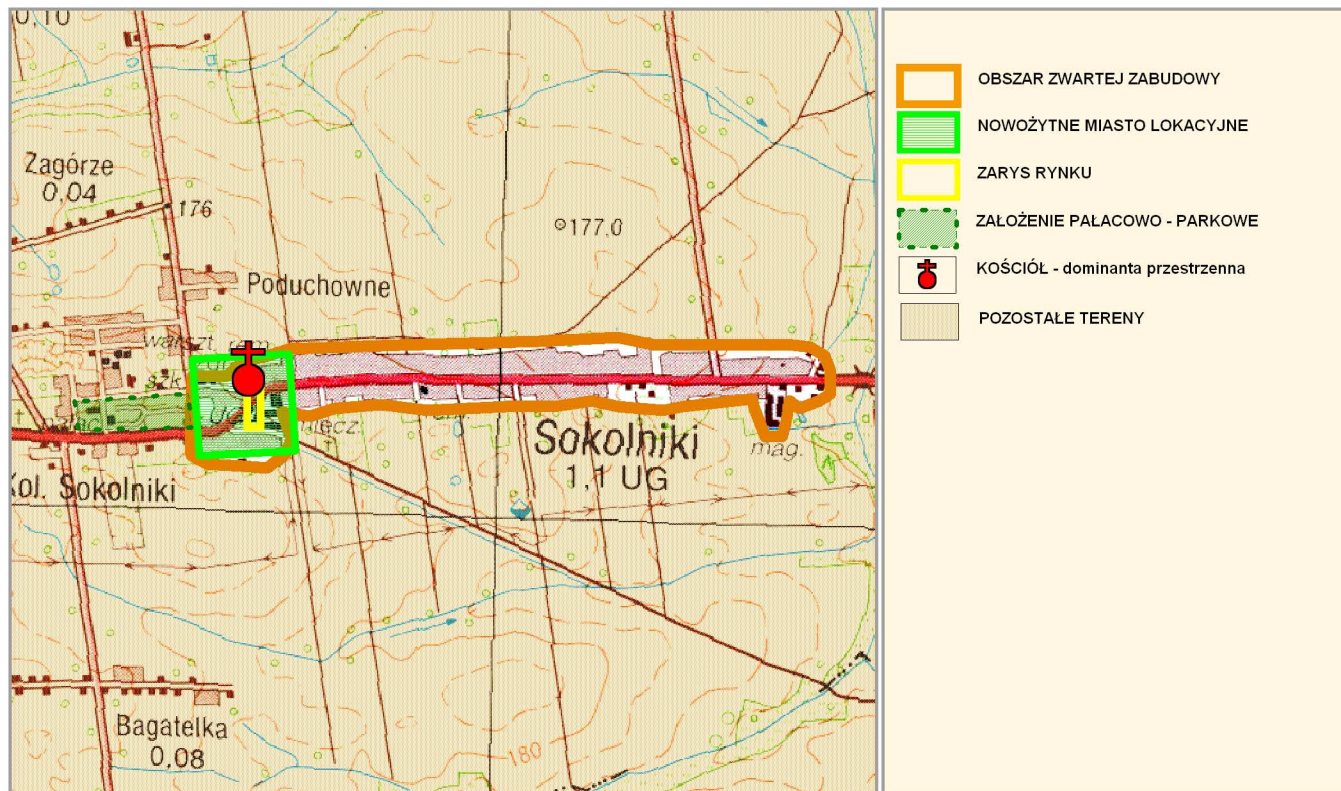
SOKOLNIKI – najstarsza wzmianka pochodzi z 1380 r. Była to osada służebna grodu w Rudzie. W XV w. należały do starostwa w Wieluniu, a w XVII w. powstało starostwo niegrodowe. Prawdopodobnie w XV w. erygowano kościół parafialny. Za panowania sasów wytyczono przez Sokolniki drogę z Warszawy do Drezna. Przyczyniło się to do wzrostu rangi wsi jako ośrodka starostwa, a w 1726 r. dzierżawca J. Sułkowski otrzymał pozwolenie utworzenia obok Sokolnik miasta Frydrychsztat od imienia elektora saskiego Fryderyka Augusta. W rzeczywistości nowe miasto powstało w obrębie wsi. W jej części zachodniej wytworzył się rynek, dziś zabudowany, z którego narożników wybiegało po jednej ulicy. Zabudowa nowego miasta następowała bardzo powoli. W 1791 r. prawem miejskim objęto chłopów starej wsi, wcielając ją w granice miasta Frydrychsztat i powrócono do polskiej nazwy Sokolniki. Z upadkiem Rzeczypospolitej nastąpiła utrata praw miejskich i od 1870 r. Sokolniki występują jako wieś.

Układ przestrzenny nie posiada miejskich cech rozplanowania, mimo przeprowadzonej w XVIII w. próby urbanizacji i powstania prostokątnego rynku. Rynek obudowano domami, lecz nie wykształciła się wokół niego sieć ulic, która mogłaby nadać rozplanowaniu cech miejskich.

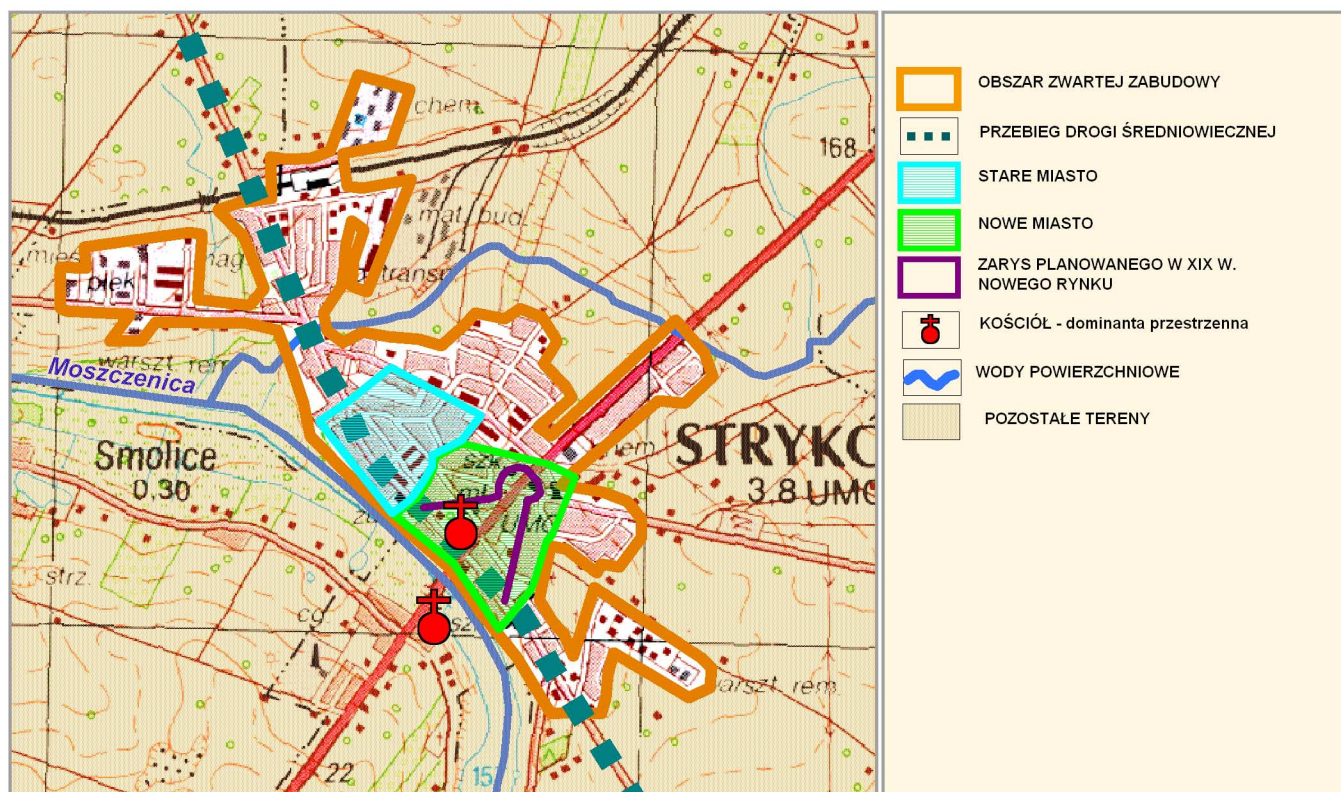
Obecnie Sokolniki są wsią o ulicowej jednokierunkowej zabudowie wzdłuż głównej drogi wschód – zachód, która w zachodniej części wsi przecina rynek po przekątnej, załamując swój prostoliniowy przebieg. W północno - wschodnim narożniku rynku mieści się kościół, stanowiąc dominantę przestrzenną układu. Obecnie zabudowany rynek utracił charakter przestrzenny jako plac, pozostał miej-

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Sokolniki

Stryków

scem rozgałęzienia dróg. Rozplanowanie wsi jest połączeniem dwóch typów: jednokierunkowego, ulicowego w części wschodniej i złożonego wieloulicowego w części zachodniej.

STRYKÓW – pierwsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1387 r. W 1394 r. otrzymała prawa miejskie i obok dawnej wsi zaczęło rozwijać się miasto. Prawa miejskie nadał osadzie Władysław Jagiełło, czyniąc zadość prośbie ówczesnego właściciela, podskarbiego łęczyckiego, Derśława. Jego potomkowie przejęli od miasta nazwisko Strykowskich względnie Strykowski. Był jednym z ważniejszych miast w okolicy na przełomie wieku XIX/XX. Swój rozwój zawdzięczał sukiennikom, którzy przybyli doń ze spalonego Leszna i okolic Poznania ściągnięci przez ówczesnego właściciela Strykowa. Za jego czasów miasto przeżywa okres rozkwitu. Powstała pierwsza manufaktura, która dała początek rozwojowi produkcji tekstylnej. Po pożarze części miasta, jego właściciel zlecił opracowanie projektu przebudowy miasta, który miał być dostosowany do idei rozwoju przemysłu włókienniczego. Plan ten, w znacznym stopniu został wcielony w życie i zmienił układ przestrzenny miasta, który tworzy bardzo charakterystyczny i niepowtarzalny system dwóch sprzężonych elementów o odmiennej strukturze. W części zachodniej jest to Stare Miasto z prostokątnym rynkiem z okresu lokacji, ukształtowany na starym trakcie z Łęczycy do Rawy Mazowieckiej oraz w części wschodniej promieniste Nowe Miasto, przykład awangardowej XIX- wiecznej myśli urbanistycznej. Układ Strykowa jest czytelny, podkreślając go dominanty w postaci głównej osi, którą stanowi droga Łódź – Warszawa, dzieląca symetrycznie Nowy Rynek. Główną dominantą architektoniczną układu jest kościół pochodzący z 1915 r. Nie powiodła się akcja uprzemysłowienia miasta, a w 1870 r. Stryków stracił prawa miejskie. Dalszy rozwój miejscowości przyspieszyło połączenie kolejowe z Warszawą i Łodzią.

SULEJÓW – PODKLASZTORZE - w początkowym okresie swojego istnienia był własnością książęcą, zaś od 1176 r. sulejowskie dobra należały do opactwa cystersów. Przez ponad sześć wieków Sulejów pozostawał w rękach zakonników, by w 1819 r. stać się własnością rządową.

W pierwotnej osadzie, położonej była na prawym brzegu Pilicy, Kazimierz Sprawiedliwy w 1176 r. ulokował opactwo cystersów. Sulejów był obok Jędrzejowa, Koprzywnicy, Wąchocka czwartym miejscem osiedlenia tego zakonu w Małopolsce. Cystersi przybyli do Sulejowa z francuskiego klasztoru Morimond w Burgundii. Poza intencją dewocyjną, lokalizacja zakonu miała kilka innych przesłanek. Kazimierz Sprawiedliwy świadomy wysokiego poziomu cywilizacyjnego zakonników wiedział, że cystersi mogą być przydatni w służbie kancelaryjnej i krzewieniu kultury rolniczej. Ponadto doceniał ich rolę w rozwoju gospodarczym, gdyż cystersi posiadali wysokie umiejętności w zakresie gospodarki rolnej. Dlatego też zakon ulokowano przy szlaku handlowym, licząc na podniesienie poziomu gospodarczego w regionie. Aspekt polityczny odegrał też niemałą rolę, gdyż Kazimierz Sprawiedliwy umacniał tym samym pozycję swojego stałego sprzymierzeńca - duchowieństwa. Klasztor cysterski miał liczne przywileje, w tym prawo do pobierania przeprawowego cła wodnego na Pilicy i eksploatacji rozległych włości, których mieszkańcy z poddaństwa włościńskiego przeszli pod zarządzanie klasztoru.

Położenie klasztoru było sprzyjające, gdyż poza bezpieczeństwem, które zapewniała Pilica i zalesione, bagniste tereny otaczające klasztor, gwarantowało rozwój gospodarczy dzięki przebiegającym tutaj szlakom handlowym:

- Kraków → Miechów → Piotrków → Łęczyca → Włocławek,
- Kazimierz Dolny → Radom → Piotrków Trybunalski → Kalisz.

Fot. 64. Sulejów – Podklasztorze. Opactwo Cystersów (XIII w.)

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWL

Rozwój Sulejowa rozpoczął się po przeniesieniu w połowie XIII w. pierwotnego, dwunastowiecznego targu z lewego na prawy brzeg Pilicy, z księstwa sandomierskiego do sieradzkiego. Targowisko ulokowano na pograniczu ziemi sieradzkiej i Małopolski. Niedługo potem osada dzięki staraniom cystersów uzyskała prawa miejskie. Miasto Sulejów powstało między 1279 i 1292 r., zaś jego erekcję poprzedziło wybudowanie kościoła św. Floriana. Miasteczko przechodziło swój rozkwit, jak ośrodek handlowy o zasięgu regionalnym, będący rynkiem płodów rolnych i działalności rzemieślniczej. Cystersi odznaczyli się dużą gospodarnością, pomnażali dobra, zagospodarowywali nowe posiadłości i starali się o nowe przywileje. Początkowo zakonnicy mieszkali w budynkach folwarcznych i mieli kaplicę, zaś budowę klasztoru ukończono w 1232 r. Opactwo trzykrotnie było niszczone podczas napadów tatarskich (1241 r., 1260 r., 1431 r.), ale zawsze szybko odbudowywane powracało do pierwotnego stanu. Po pierwszym najeździe tureckim opactwo w swojej formie architektonicznej nabrało cech zamku obronnego. Wraz z upływem czasu dobudowywano liczne wieże i kolejne bramy wjazdowe, będące efektem bogacenia się. W rezultacie dawny klasztor skromnych, ascetycznych mnichów zmienił się w swoisty pałac magnacki.

1308 r. jest datą nadania cystersom przez Władysława Łokietka nowych przywilejów. Wówczas opactwo stało się ważniejszym ośrodkiem osadniczym niż miasto Sulejów, co znajduje uzasadnienie

w rozwoju gospodarczym opactwa – powstały warsztaty rzemieślnicze tj. młyny, browary, gorzelnie, tartaki. Przy klasztornych murach budowano stajnie, spichrze i in. zabudowania gospodarcze, będące centrum życia opactwa.

XVII w. przyniósł ze sobą szereg sporów z opactwem norbertanów w Witowie o dobra ziemskie, co miało podstawy w dużej zamożności zakonników. Już w XII w. sulejowskie opactwo należało do najzamożniejszych w kraju. Klasztor był bowiem właścicielem terenów nie tylko okolic Sulejowa, ale także i włości okolic Włocławka, na wschód od Opoczna i nad dolnym Nerem, w okolicach Bałdrzychowa także rozciągnął swoje wpływy. Cysterskie dobra – wsie i miasteczka – były swoistym królestwem cystersów, których majątek nieustannie się powiększał przez pobieranie dziesięcin, ceł, organizowanie targów i handlu, a także polowań zwłaszcza na bobry. Cystersi mieli również bardzo dobrze rozwinięty system kar i opłat sądowych.

Świątynia klasztoru została zachwiana po potopie szwedzkim, podczas którego Szwedzi w odwecie za przegraną pod Opoczmem bitwę (1655 r.) zaatakowali klasztor grabiąc go i paląc. Rok drugiego rozbioru Polski 1793 r. to dla Sulejowa początek niekorzystnego okresu – opactwo przejęli Prusacy i wcielili je do Prus Południowych. Po Kongresie Wiedeńskim klasztor uległ kasacji w 1819 r., a kościół zamieniono na parafialny. Kryzys pogłębił pożar w 1847 r., który zniszczył budynki klasztorne, od tego czasu popadające w ruinę. Pod koniec wieku XIX rząd sprzedał prywatnemu właścicielowi część zachowanego klasztoru, który w tych budynkach założył browar. Kolejne lata nie przyniosły poprawy sytuacji i zabudowania klasztorne do lat siedemdziesiątych XX w. pozostawały w rękach prywatnych ulegając dewastacji. W 1973 r. Skarb Państwa wykupił część obiektu rozpoczynając długotrwały proces rewaloryzacji zabytkowego klasztoru przeprowadzony przez Biuro Projektowo – Badawcze Budownictwa „Miastoprojekt”. Obecnie w opactwie mieści się centrum konferencyjne, restauracja i muzeum.

Obecna wieś Podklasztorze była ośrodkiem rozległych dóbr klasztornych. Do dnia dzisiejszego zachowały się romańsko-gotyckie i renesansowe i barokowe budowle, które świadczą o znaczeniu nadpilickiej fundacji cysterskiej. Opactwo Cystersów jest w regionie piotrkowskim zabytkiem najwyższej klasy, o dużym znaczeniu europejskim, gdyż należy do najlepiej zachowanych obronnych założeń cysterskich na Starym Kontynencie. Wszystkie obiekty zespołu klasztornego o.o. Cystersów są wpisane do rejestru zabytków. Zabudowania opactwa reprezentują różne style architektoniczne poczynając od późnoromańskiego kościoła i wschodniego skrzydła klasztoru z pierwszej połowy XIII w., przez elementy zespołu z XV-XVII w. Podklasztorze to jedno z pierwszych miejsc w Polsce, w którym pojawił się gotyk, gdyż Cystersi byli pionierami tego stylu. Zabudowania zespołu klasztornego tworzą obszerny, nieregularny wielobok.

W przeszłości opactwo miało późnogotyckie obwarowania z wieżami i basztami założone na przełomie XV i XVI w., a następnie rozbudowywane do XVIII w. Do czasów współczesnych zachował się kościół oraz część zabudowań klasztornych. Najstarszą budowlą jest kościół p.w. św. Tomasza Kantauryjskiego w stylu późnoromańskim, konsekrowany w 1232 r. Do budowy kościoła wykorzystano szarobrunatne ciosy piaskowca szydlowieckiego związane wapienną zaprawą z lokalnych surowców. Orientowany, trójnawowy, bazylikowy kościół jest połączony z zachowanymi elementami dawnego kompleksu klasztorного klasztorным. Warowny charakter opactwa podkreślają nie tylko mury obronne

otaczające zespół cysterski, ale także mury klasztorne, w których małe otwory okienne używane były jako strzelnice.

Walory kulturowe Sulejowa pozostają w cieniu monumentalnego opactwa. Choć poza klasztorem cystersów w Sulejowie ochroną konserwatorską objęty jest także zespół neogotyckiego kościoła p.w. św. Floriana. Ponadto w okolicach Sulejowa znajdują się obiekty wpisane do rejestru PSOZ, które świadczą o powiązaniach historii osady z budową geologiczną obszaru. Wszakże to zasoby wapieni, margli, skał krzemionkowych i wapienno – krzemionkowych zdecydowały o powstaniu, już w średniowieczu, kamieniołomów wapienia, zaś w XIX w. zbudowano tutaj piec do wypalania wapna. Do dnia dzisiejszego przetrwały zabytkowe piece „Wiktor” i „Jan”, które wraz ze śladami po dawnej eksploatacji surowców skalnych kształtują interesujący krajobraz.

Cysterskie opactwo w Sulejowie jest nie tylko ważnym obiektem kultury materialnej, ale stanowi historyczny dowód na zwyczaje, tendencje budowlane, wysoką kulturę gospodarczą zakonników przybyłych z Morimond. Klasztor Sulejowski jest potwierdzeniem, że Cystersi zakładali swoje klasztory zazwyczaj z dala od ośrodków osadniczych, na terenach podmokłych i zalesionych. Architektura cysterska była funkcjonalna, prosta w swoich założeniach. Opactwo stanowiło zamknięty zespół architektoniczny, otoczony murami, wewnątrz którego poza kościołem i klasztorem znajdowały się budynki gospodarcze (młyn, obory, kuźnie, stodoły, warsztaty rzemieślnicze, wytwórnia wina, i in.) oraz cmentarz i ogrody. Bogate klasztory posiadały w odległych wsiach folwarki, które były dodatkowym źródłem dochodów.

Współcześnie w celu upowszechnienia kultury cysterskiej stworzono program zainicjowany przez Radę Europy, który powszechnie znany jest pod nazwą „Szlak Cystersów” łączący założenia cysterskie Europy, w tym także Polski. Sulejów znajduje się na Szlaku Cysterskim, jest również jedną z miejscowości Piastowskiej Drogi Romańskiej. W przeszłości będąc ważnym miastem położonych na szlakach handlowych, współcześnie funkcjonuje jako istotny element szlaku turystycznego, będącego sposobem do poznania długiej historii i tradycji Sulejowa i okolic.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

SULEJÓW – 1145 r. Sulugew, 1176 Siliow, 1178 Suleo, 1213 Syllo, osada miejska nad rzeką Pilica (z lewego brzegu), powiat piotrkowski, gmina Łęczno, parafia Sulejów, odległość 13 wiorst od Piotrkowa w stronie wschodnio – południowej, posiada kościół parafialny murowany, szkołę początkową, urząd gminy, 205 domów, 2268 mieszkańców, 3519 mórg należących do mieszczan 92020 mórg roli). W okolicy Sulejowa występuje biała jura dostarczająca wybornego wapna, którego dobywanie i wypalanie stanowi główną gałąź przemysłu miejscowego. Produkcja wapna, rozchodzącego się po kraju (głównie do Warszawy), dochodzi do znacznych rozmiarów. W 1827 r. było w miasteczku 154 domy, 1201 mieszkańców; w 1862 r. 157 domów (18 murowanych), 1747 mieszkańców (552 Żydów). Wójtostwo dawne sulejowskie weszło w skład wsi Łęczno i zamienione zostało na kolonie włościańskie. Związkiem osady było starożytne targowisko przy przewozie prze Pilicę. W XII w. Pobierano tu cło wodne, . Nadane klasztorowi cystersów, założonemu na obszarze należącym do Sulejowa na prawym brzegu Pilicy, zostawało pod władzą opatów, którzy uzyskali dla tej osady prawo miejskie zapewne

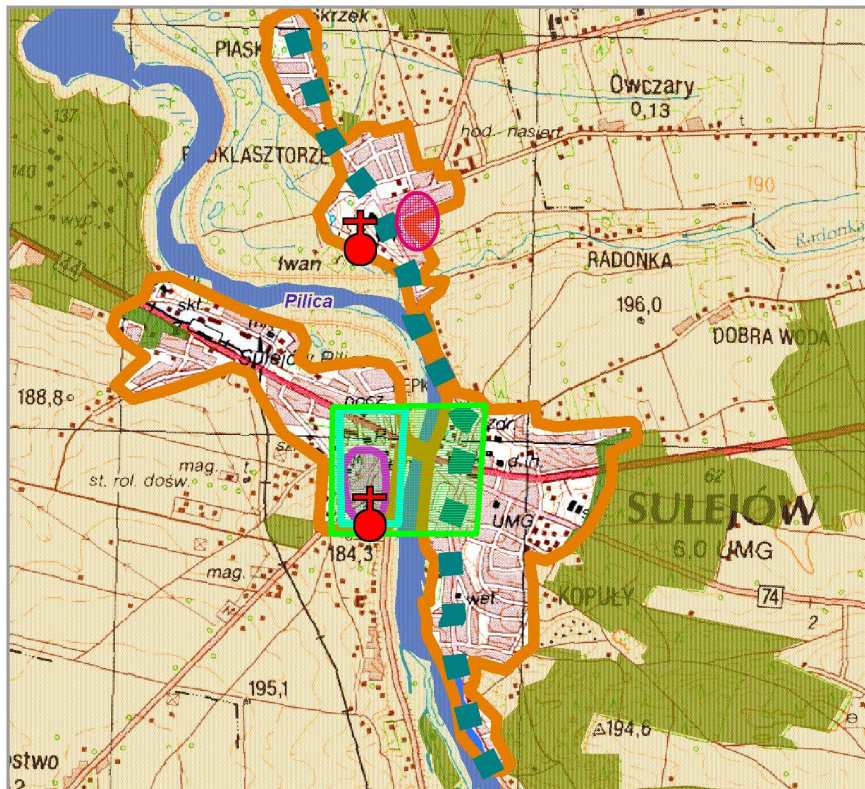
w drugiej połowie XIII w. Władysław (Łokietek), książę krakowski, gorliwy protektor klasztoru, potwierdzając jego przywileje w 1308 r., uwalnia „cives civitatissuleyoviensis” od opłaty targowego w Piotrkowie i Żarnowie i oddaje ich pod wyłączną jurysdykcją opata i sołtysa (Kod. Mał., II, 214). Współcześnie z utworzeniem miasta wzniesli tu cystersi kościół drewniany p.w.św. Floryana i utworzyli parafię. W 1640 r. na miejscu drewnianego wystawiono dzisiejszy murowany, poświęcony 1748 r. przez Franciszka Kobielskiego, biskupa łuckiego. Od 1778 do 1819 r. funkcje proboszczów pełnili zakonnicy. Po zniesieniu klasztoru w 1819 r. rozdzielono parafię na dwie: ze wsi leżących po prawym brzegu Pilicy utworzono nową parafię i przyłączono do kościoła poklasztornego. Pierwsza nosi nazwę Sulejów i należy do dekanatu piotrkowskiego, diecezji kujawskiej (ma 3015 dusz), druga zwana Sulejów al. Podklasztor, należy do dekanatu opoczyńskiego, diecezji sandomierskiej (620 dusz). Zdawna ludność trudniła się wypalaniem wapna, spławianego Pilicą. Miasteczko było biedne i nieludne. W 1552 r. płaci 6 zł. szosu. Szwedzi w 1655, pożar w 1731 r. niszczy całą osadę. Po 1795 r. miasteczko przeszło pod panowanie pruskie, zaś klasztor pod panowanie austriackie. Komora celna austriacka mieściła się przy osadzie klasztornej. Po 1815 r. Sulejów włączony został w skład dóbr rządowych Koło, które łączyły się z dobrami Łęczno. Osada klasztorna mieści się na prawym brzegu Pilicy, zdala od miasteczka, zdala od miasteczka, w powiecie opoczyńskim na obszarze wsi zwanej Podklasztor Sulejowski. *Dzieje klasztoru* Długosz i Paprocki podają, iż terytorium klasztoru sulejowskiego wraz z okolicznymi wsiami należało do niejakiego „comesa” Raclawa (Rościława?) z rodziny Skarbków, piszących się z Góry. Umierając bezpotomnie roku 1176 miał zapisać średniowiecznym obyczajem, majątek swój na kościół („Chrystusowi”), choć z aktu fundacyjnego księcia Kazimierza wynika, iż ów Raclaw trzymał tylko dożywotnio zapewne, wsi książęce rozłożone w okolicy Sulejowa. Sam Sulejów był osadą książęcą (targowiskiem), położoną przy przeprawie przez Pilicę i miejscem poboru cła. Książę Mieszko nadaje w Gnieźnie 1145 r. klasztorowi w Trzemesznie, Inowłódz (nad Pilicą) z kościołem św. Idziego (z 1080 r.), dwiema wsiami i karczmą, tudzież cła w Przedborzu i Sulejowie (Kod. Wielkop., Nr .11) wkrótce po śmierci Raclawa ks. Kazimierz Sprawiedliwy zajął się fundacją klasztoru, dla niedawno przybyłych do Polski cystersów. W potwierdzeniu przywilejów klasztoru przez Konrada (1242 r.) powiedziano: „Dux Kazimirus pater noster... fratres Cisterciensis ordinis... de Romanis partibus evocatos” (Kod. dypl. pol., I, 47). W potwierdzeniu Leszka czarnego z 1279 r. powiedziano, że sprowadzeni byli „de Morimundo”. W kacie 1308 r. oświadcza Łokietek: „fratres Gallicos de Gallie partibus advocatos”. Kronika wielkopolska w liczbie fundacji Piotra Włosta wymienia kościół sulejowski, a Paprocki wymieniając kościoły cystersów w Polsce podaje, iż sulejowski zwał się pierwotnie „skrzynnińskim”. Możliweby ztąd wnosić, iż cystersi spełniali funkcję kapelanów na dworze Piotra w Skrzynnie i ztamtąd przenieśli się do Sulejowa. Książę Kazimierz w nadaniu dla klasztoru z roku 1178 powiada: „capellanis meis de suleo”. Podobnie spotykamy benedyktynów pierwotnie w charakterze kapelanów zamkowych, czy to w Płocku, czy w Sieciechowie. W Sulejowie był zapewne gród, czy dworzec książęcy a przy nim istniała kaplica, przy której cystersi (ze Skrzynna?) byli kapelanami: dopiero zgon owego Raclawa umożliwił księciu Kazimierzowi założenie klasztoru. Piotr, arcybiskup gnieźnieński, nadając 1176 r. dziesięciny dla nowego klasztoru, oświadcza, iż czyni to widząc w księciu chęć zbudowania klasztoru. (...) *Ruiny klasztoru*. Zabudowania klasztorne przedstawiają dziś jedną z najokazalszych ruin. Zdaleka, od drogi bitej z Piotrkowa prowadzącej na Sulejów, Żarnów do Kielc,

po przebicciu mostu na Pilicy, przedstawia się oku jakby wielki średniowieczny zamek obronny, z basztami, wieżą i bramami, zajmujący kilkomorgową powierzchnią wzgórza, pochylającego się ku rzece. Do wnętrza prowadzi jedna tylko brama, z wieżą od północy. Wieża ta pochodzi z początku XVII w. Dziedziniec rozległy dzieli się na kilka części, pooddzielanych budowlami. Zapewne kiedyś musiało tu być (jak domyśla się prof. Łuszczkiewicz) przeprowadzone robocze koryto Pilicy, dla wprowadzenia w ruch młyna, tartaku, folusza, wchodzących zwykle w skład zabudowań klasztornych. Przy murze obwodowym ciągną się liczne zabudowania gospodarcze: spichrze, browar, piekarnia, gorzelnia, stajnie, wozownie. Prócz wieży nad bramą wjazdową jest jeszcze pięć baszt, z tych dwie (wschodni i zachodni róg), zbudowane z cegły, przechowały się dobrze i przedstawiają piękne zabytki architektury wojennej XVI w. Inne wzniesione z polnych kamieni, uległy zniszczeniu częściowemu. Z właściwych budowli klasztornych przechowały się szczątki krużganku, otaczającego mały dziedzińczyk klasztorny (13*5 X 22*4 mt.), prostokątnej formy. Budowle klasztorne w ruinie nie przechowały cech pierwotnej architektury. Ciekawym i pięknym jest kapitułarz, oddzielny budynek piętrowy, w którym przechowała się dolna sala kapitałna, z dwoma oknami ostrołukowymi i sklepieniem wspartym na jednym środkowym filarze. Mimo sklepień ostrołukowych występują (głównie w filarze) cechy romańskiego stylu. Pałac opacki stał we wschodnio – południowym rogu. Zostały z niego tylko ruiny. Była to budowla okazała, mająca swa oddzielną komunikację ze światem i ogrodem, który rozciągał się po za murem klasztoru. Najważniejszym i najlepiej zachowanym zabytkiem jest kościół klasztorny, stojący w głębi dziedzińca gospodarczego. Zbudowany z ciosu, przedstawia się nam w tym bezmała stanie, w jakim został wzniesiony 1232 r. Jedynym anachronizmem jest dach blaszany z drewnianą sygnaturką, dany po pożarze 1847 r. i drobne zmiany w szczytach. Kościół ten jest najpiękniejszym i najlepiej zachowanym z zabytków architektury romańskiej w Polsce. Ostrołukowe sklepienia wskazują na ostatnią epokę w rozwoju romanizmu. Piękność materiału budowlanego, który stanowi wyborny piaskowiec szydłowiecki, starannie ociosany w regularne bloki, nadaje budowli poważne wejrzenie, mimo małych rozmiarów. Długość świątyni wynosi (wewnątrz) 32*75 mt. (w Wąchocku 40*75, w Jędrzejowie 49*90, w Mogile 86*20) szerokość w krzyżu 19*45 mt. (w Wąchocku 22*40, Jędrzejowie 26*35, Mogile 35*10 mt.), szerokość trzech naw przodkowych 14*26. Nawy boczne oddzielają od środkowej rzędy filarów, podpierających półkoliste arkady. Okna pierwotne uległy przekształceniu, rozszerzono je dla uzyskania światła. Choć w innych kościołach cystersów wejście do kościoła było pierwotnie z boku, tu jednakże piękny portal zdobiący główną facyatę, został wzniesiony niewątpliwie wraz ze świątynią. Z przechowanych wewnątrz kościoła zabytków starożytnych zasługują na uwagę piscina i okazałe lwy z drzewa rzeźbione. Piscina, używana przy obrządkach kościelnych do połowy XIV w., przedstawia framugę wykutą w ścianie (0*50 mt.), prostokątną, półkolem w górze zamkniętą. Lwy zaś stanowiły widoczne albo części jakiejś większej całości, albo też podstawy do katafalku. (...)

SZADEK – powstał obok wsi książęcej Stary Szadek, która położona była na południe od miasta na wzgórzu zwanym obecnie Podgórze. Pierwotna miejscowość rozwinęła się w oparciu o skrzyżowanie ważnych szlaków komunikacyjnych, które łączyły Stary Szadek z najważniejszymi prowincjami państwa: Mazowszem (przez Łutomiersk), Wielkopolską (przez Wartę), Śląskiem (przez Sieradz), Ziemią Sandomierską (przez Piotrków Trybunalski). Pierwsza pisemna wzmianka o miejscowości pochodzi

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Sulejów

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO
- TARGOWISKO PODKLASZTORZE
- TARGOWISKO LEWOBRZEŻNE
- MIASTO LOKACYJNE
- MIASTO Z OKRESU XV - XVI W.
- +

 KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Szadek

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- LOKALIZACJA PODGÓRZA (STAREGO SZADKU)
- MIASTO LOKACYJNE
- NOWE MIASTO Z XVII W.
- PRZEDMIEŚCIE BOBOWNIA Z XVIII W.
- ZARYS RYNKU
- +

 KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

z 1295 r., choć prawdopodobnie istniała już w końcu XI w. na co wskazuje obecność wówczas kościoła pod charakterystycznym dla tego okresu wezwaniem św. Idziego. Lokacja Szadku miała miejsce prawdopodobnie między 1280 a 1290 r. co czyni miasto jednym z najstarszych ośrodków miejskich w regionie Polski Środkowej. Wytyczono je na północ od przedlokacyjnej wsi, w zakolu rzeki Pichny. W efekcie założenia miasta lokacyjnego Stary Szadek stał się przedmieściem Podgórze. Centrum nowego miasta stanowił rynek o kształcie nieregularnego prostokąta, którego wschodnią pierzeję wyznaczała droga z Uniejowa do Widawy. Na placu graniczącym z rynkiem od wschodu usytuowano kościół. Miasto lokacyjne granoczyło z przedmieściami – Podgórzem (od południa) i Uniejowskim zwanym także Bobownią (od północy).

W XIV w. Szadek został zniszczony przez Krzyżaków, ale już w drugiej połowie tego samego wieku, stał się siedzibą powiatu. Od tego czasu w mieście odbywały się roki sądowe i sejmiki województwa sieradzkiego. Rangę polityczną miasta podnosiła też siedziba starostwa i dekanatu. Do końca wieku XVIII Szadek wchodził w skład dóbr królewskich. W 1401 r. Szadek otrzymał potwierdzenie prawa miejskiego, co znalazło uzasadnienie w rozwoju gospodarczym. W XVI w. Szadek był po Brzezinach największym ośrodkiem sukiennictwa (około 90 tkaczy) na obszarze dzisiejszego województwa łódzkiego. Szadkowanie skutecznie w XVII w. wywalczyli prawo zakazujące szlachcie i jej poddanym zakup ziemi na terenie miasta. Pożary w XVI w. nie zahamowały rozwoju miasta, które szybko się odbudowywało. Regres ekonomiczny Szadku nastąpił w kolejnym stuleciu, a był uwarunkowany epidemiami, pożarami, ogólnokrajowym zastojem gospodarczym oraz potopem szwedzkim. W efekcie miasto przestało być ważnym ośrodkiem sukienniczym i przekształciło się w rolnicze miasteczko. Poprawa sytuacji ma miejsce dopiero w II połowie XVIII w. i związana jest ze zwiększeniem zakresu działań władz powiatowych. Rolniczo – rzemieślniczy charakter miasta nie uległ zmianom i utrzymał się zarówno w XIX, jak i XX w. Produkcja przemysłowa rozwijała się w oparciu o płody rolne. Handel był możliwy dzięki 6 jarmarkom w roku, ale miasto nie zdołało powrócić do XVI – wiecznej świetności ekonomicznej, dlatego też w 1870 r. utraciło prawa miejskie i zostało przemianowane na osadę. Status miasta Szadek odzyskał w 1919 r. W tym samym czasie poprowadzono połączenie kolejowe Herby Nowe – Inowrocław. Straty związane z II wojną dotyczyły zwłaszcza ludności, której liczba została zredukowana o 1/5.

SZCZERCÓW – położony nad rzeką Widawką, powstał na skrzyżowaniu ważnych traktów handlowych prowadzących na zachód w kierunku Wrocławia przez Wieluń, na północny-zachód do Wielkopolski przez Sieradz, na północ w kierunku Łasku, na wschód w kierunku Piotrkowa oraz południowy-wschód do Małopolski i na Ruś przez Przedbórz. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1332 r. i dotyczy kościoła parafialnego. Lokacja miasta nastąpiła prawdopodobnie przed rokiem 1364. Początków miejscowości należy jednak szukać na terenie Szczercowskiej Wsi, oddalonej od obecnego Szczercowa o kilka kilometrów na północ. Świadczą o tym dokumenty, w których jeszcze w XVI w. występuje pod nazwą Stari Sczircow oraz wczesnośredniowieczne cmentarzysko na polach tej wsi. Miejscowość została pozbawiona praw miejskich w 1870 r.

W układzie przestrzennym czytelny prostokątny rynek z czasów średniowiecznej lokacji, z kościołem na jego zamknięciu. Miasto lokacyjne nałożone zostało na układ starej owalnicy, której relikty odczytać

jeszcze można na planie miasta. Pierwotny układ rozplanowania uległ przekształceniom, a sylwetka miasta uległa rozproszeniu, z zagubionym akcentowaniem. Zabytkowa zabudowa została zachowana w niewielkim stopniu. Zabudowa mieszkalna murowana w rynku, pochodzi z XIX i XX w. Dominantę wewnętrzną stanowi XX-wieczny neobarokowy kościół parafialny.

ŚWINICE WARCKIE – jedyna znana wzmianka o miejscowości jako mieście pochodzi z 1458 r. Założenie wsi Świnice i ufundowanie kościoła przypisuje się arcybiskupowi Jakubowi Świnie ok. 1300 r. W XVI w. Świnice stanowiły ośrodek klucza majątkowego, nie posiadały jednak charakteru miejskiego. Jeśli więc kiedykolwiek posiadały prawa miejskie, to nie zostały one wykorzystane.

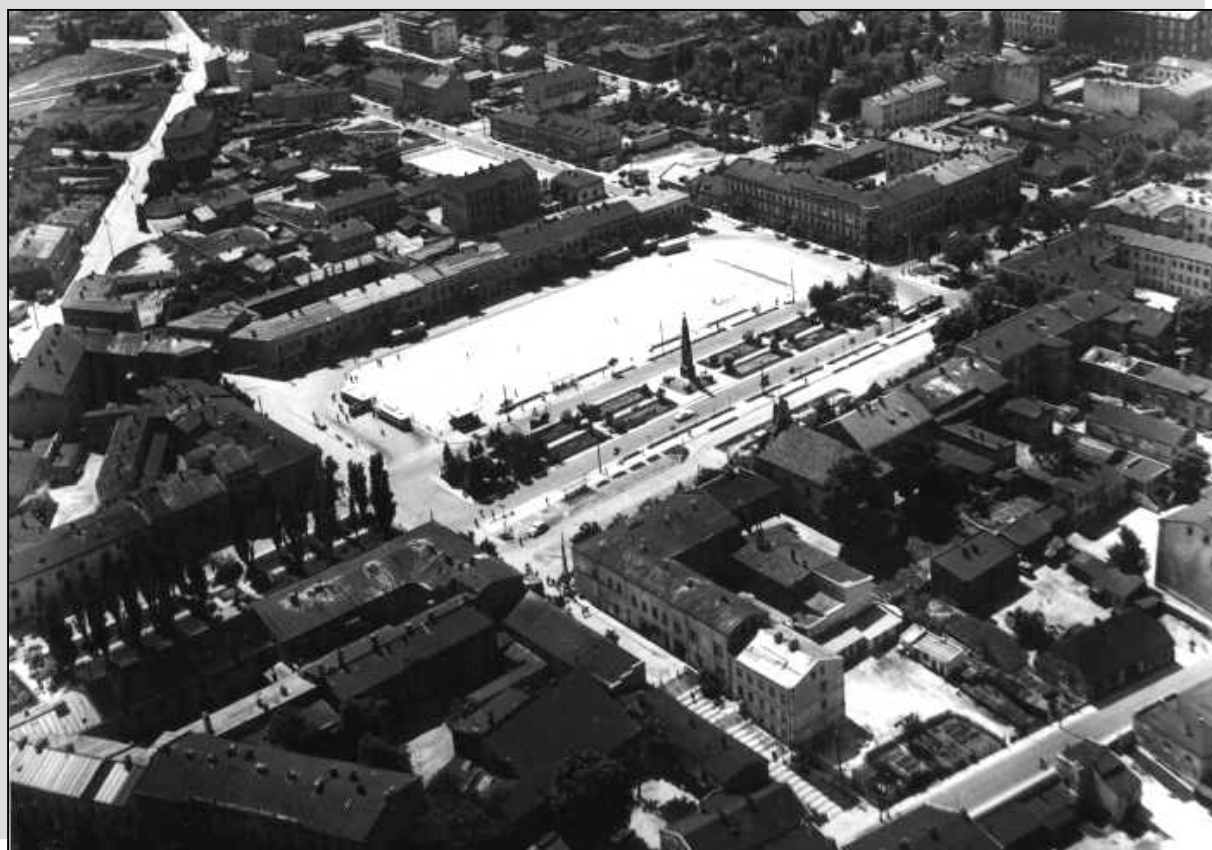
Układ przestrzenny nie posiada cech układu miejskiego, mimo dość zwartej zabudowy rozmieszczonej wzdłuż kilku ulic. W centrum, przy skrzyżowaniu dróg znajduje się kościół – stanowi dominantę układu.

TOMASZÓW MAZOWIECKI - w 1788 r. na bazie miejscowych rud żelaza zalegających w lasach nad Wolbórką, powstał w dobrach dziedzicznych Ostrowskich, niewielki ośrodek hutnictwa, założony przez Tomasza Ostrowskiego, właściciela Ujazdu. W 1912 r., jego syn, przeniósł tutaj z Ujazdu swą siedzibę, rozbudowując jednocześnie przemysł. Do Tomaszowa w latach 1822 – 23 zaczęli przybywać pierwsi tkacze, zakładając na wykarczowanym terenie osiedle, które w 1829 r. otrzymało prawa osady targowej. W 1830 r. Tomaszów uzyskał prawa miejskie i zaczął prężnie się rozwijać, a w 1851 r. stał się miastem rządowym. Następował rozwój miasta przemysłowego, zaczęły powstawać nowe fabryki włókiennicze i warsztaty wytwarzające sukno. W 1911 r. założono największe tomaszowskie przedsiębiorstwo - fabrykę sztucznego jedwabiu. W układzie rozplanowania miasta czytelne są założenia realizowanego od podstaw ośrodka przemysłowego, a późniejsze nawarstwienia stanowią kontynuację wcześniejszych założeń. W ukształtowaniu układu ważną rolę odegrał założony przez Ostrowskich pałac, na prawym brzegu Wolbórki. Na jego czterokondygnacyjną wieżę nakierowano oś głównej arterii i dwóch innych ulic. Wykreślony z dużym rozmachem plan miasta - dzielił się na trzy wyodrębnione dzielnice, których osie promieniście zbiegały się w pobliżu przeprawy przez rzekę, pod kątem 120°. W centrum układu przestrzennego znajdowała się dzielnica przemysłowa zlokalizowana na wyspie objętej odnogami Wolbórki. Sprzężona widokowo z pałacem, szeroka na 40 m kilometrowej długości aleja stanowiła trzon prostokątnej sieci przecznic ulic równoległych do arterii, dzieląc teren na znormalizowane boki o ujednoliconych działkach 20x50 m. Na początku alei znajdował się rozległy plac, który ze względu na bliskość skarpy przesunięto z osi drogi w kierunku południowym, co umożliwiło w ten sposób zabudowę północnej pierzei rynku. Targowisko natomiast zostało zlokalizowane w północnej części dzielnicy w kształcie trójkątnego placu. Do tego obszaru od strony południowo – wschodniej przylegała odrębna dzielnica, której oś stanowiła ul. Św. Antoniego. W jej centrum miał powstać wielki plac (125 m x 325 m), którego zlokalizowano tylko w części, jako plac, przylegający zachodnią krawędzią do ulicy (obecnie park). Tylko przy ul. Św. Antoniego skupiało się kilkanaście budynków wzniesionych jeszcze przed rozplanowaniem dzielnicy. Północny odcinek ulicy prowadził do stawu fabrycznego, gdzie droga wychodziła na czworoboczny nieregularny plac na lewym brzegu rzeki. Z placu wybiegał natomiast trakt do Warszawy oraz dwie długie ulice podporządkowane wido-

kowo pałacowi Ostrowskich. Ulice te wraz z kilkoma przecznicami tworzyły przedmiejskie kolonie dla uboższej ludności trudniącej się również rolnictwem. Z chwilą wybudowania dworca kolejowego w 1885 r. w odległości 2 km od centrum, nastąpił rozwój miasta w kierunku wschodnim.

Charakterystyczną cechą układu przestrzennego historycznego centrum jest to, że został on założony od jednego rzutu, mimo, że cechuje go duża skala założenia, wielośrodkowość i znaczne różnice strukturalne. Pomimo rozbudowy nowych dzielnic u schyłku XIX i w XX w. centrum miasta niezmiennie skupia się wokół placu Kościuszki. Na indywidualizm układu przestrzennego Tomaszowa wpływ miało harmonijne połączenie kompozycji klasycystycznej, w formie promienistego układu perspektyw ulicznych, w przeszłości zamkniętych dominantami architektonicznymi lub otwartymi na lustro wody (al. Wyzwolenia) z elementami romantycznymi, w postaci krajobrazowego parku pałacowego w centrum układu. Rozwiązanie to jest jedynym zrealizowanym na ziemiach polskich przykładem zastosowania powyższych zasad urbanistycznych przy projektowaniu dużego miasta przemysłowego.

Ochronie konserwatorskiej winna podlegać sieć uliczna zakresłona ulicami: Legionów, Słowackiego, Stolarską, Szkolną, Niecałą, 14 Brygady, pasem wzdłuż Prezydenta I. Mościckiego i początkowego fragmentu ul. Mireckiego, Sawickiej, Kołłątaja, Warszawską i Szeroką.

Fot. 65. Tomaszów Mazowiecki. Układ urbanistyczny miasta

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

TOMASZÓW, zwany *Mazowieckim, Rawskim, Piotrkowskim lub Fabrycznym*, miasto w pow. brzezińskim, nad rz. Wolbórką, na której w środku miasta zrobiony staw z szluzami i mostem, rozdziela takowe na dwie połowy; górną i dolną. Nad stawem tym pobudowały się i korzystają z wód jego, fabryki parowe, jak przędzalnie, farbiarnie i in. W odległości 1,5 do 2 w. od miasta w stronie wsch.-płd. płynie Pilica, która na wysokości Tomaszowa zwraca się ku wschodowi i w punkcie swego załomu przyjmuje z lewego brzegu Wolbórkę i tuż zaraz rzekę Czarną, okrążającą T. od płn. i płn.-wsch. St. T. dr. żel. iwang.-dąbrowskiej leży na wschód od miasta, odl. 10 minut drogi, od Kuluszek (st. dr. wied.-warszaw.) 25 w. i od Opoczna 25 w. (...) O 9 w. na wschód, w lasach nadpilickich, zbudowany został niedawno cesarski pałac myśliwski w os. Spała. Pod koniec zeszłego stulecia (ok. 1786 r.) miejsca te pokrywały lasy sosnowe i pola, będące własnością Tomasza Adama Ostrowskiego h. Rawicz, ówczesnego kaszt. czerskiego, a późniejszego prezesa senatu król. pols., dziedzica Ujazdu, człowieka przedsiębiorczego, popierającego gorliwie handel (magazyny zbożowe w Odesie) rolnictwo i przemysł górniczy. Dla osuszenia łąk w swych dobrach przyjął on do robót między innymi i grabarza z Kielc. Gdy robotnik ten niebezpiecznie zachorował, a dobroczynny dziedzic polecił troskliwie pielęgnować biedaka, wdzięczny za doznaną opiekę wskazał mu wykryte przy kopaniu bogate pokłady rudy żelaznej. Sprowadzeni z Miedzianej Góry górnicy potwierdzili odkrycie grabarza; wtedy przedsiębiorczy dziedzic powziął zamiar utworzyć w swych dobrach osadę przemysłową. Wzniósł tu wielki piec z odlewnią, a przy nim domy dla robotników. Księgi parafii chorzęcińskiej wzmiankują już pod r. 1789 osadę Tomaszów. Zakłady te po r. 1794 słabo się rozwijały, w skutek nieprzyjaznych warunków. Po utworzeniu królestwa w r. 1815, syn Tomasza Antoni hr. Ostrowski podejmując na nowo myśl ojca, postanowił, zgodnie z kierunkiem ówczesnego ruchu przemysłowego, rozwinąć tu przemysł tkacki. Sprowadziwszy w r. 1823 rękodzielników niemieckich, założył fabrykę w Antolinie pod Ujazdem, a drugą większą umieścił w T. Jednocześnie przeniósł do T. parafie i drew. kościółek ze wsi Tobiasze, wystawił w osadzie zbór luterński a w r. 1823 wznosił dla siebie przy osadzie pałac z parkiem ponad Wolbórką. W r. 1822 stały w T. 4 domy i mieszkało 30 ludzi, zajętych przy piecu wielkim i fryszerce. Drobna osada otoczona była zewsząd lasem, który wkrótce miał zniknąć. Wysokie zyski jakie osiągali pierwsi fabrykanci przy pomocy taryfy celnej z r. 1822, ściągali nowych przybyszów. W r. 1823 w Antolinie i w Tomaszowie jest 100 warsztatów wyrabiających cieńsze sukna, 8 postrzygalni, 3 folusze, fabryka tkanin wełn. o 16 warsztatach (wyrabia merynosy i czerkasy), kilkunastu płócienników, wyrób tasiemek, blich. W ciągu roku osiedliło się 1200 ludzi. Zbudowano w T. 30 domów murow. W 1824 r. otrzymał T. prawa osady fabrycznej i handlowej, pod zarządem wójta. Sukiennicy przybyli tu głównie ze Szląska. Powstają dwie przędzalnie urządzone na sposób holenderski. Sukna w znacznej ilości odchodzą do Moskwy; kupcy tamtejsi bywają często w T. (...) W r. 1830 d. 8 września nastąpiło ogłoszenie T. miastem. Burmistrzem został Śniegocki. Mowę polską komisarza odczytano też po niemiecku. Większa część Niemców fabrykantów ostentacyjnie usunęła się od udziału w obchodzie uroczystym. Miasto nowe miało do 500 domów, pocztę, urząd skarbowy i ekspedycję towarów, kościół par. katol. i kilka domów modlitwy, hotel. Nadano miastu 12 jarmarków (dwa 3-dniowe). Po r. 1831 Tomaszów. i dobra przyległe przeszły na własność skarbu.

Przemysł sukienniczy bardzo podupadł. (...) Dopiero od r. 1851, pod wpływem ceł protekcyjnych, przemysł tomaszowski zaczął szybko się rozwijać. T. naówczas liczył około 4000 mk.; w 1858 r. sprowadzono do T. pierwszą maszynę parową, która nie miała współzawodniczek aż do r. 1862. W r. 1865 działało już 5 parowych maszyn; w r. 1866 ludność wzrosła do 7000. W następnych latach rozwój miasta ulegał kilkakrotnym przerwom, bądź to z powodu kryzysów przemysłowych, które współcześnie trapiły Łódź, Zgierz i Tomaszów, bądź z powodu pożarów, które kilka fabryk w perzynę obróciły. Najświetniejszy rozkwit T. datuje się od r. 1874, kiedy po zbudowaniu dróg żelaznych, ułatwiających zbył do cesarstwa i na wschód, ludność miasta doszła do 9000, a wartość produkcji do 4 milionów. Najpomyślniejszym był rok 18778, w którym dorobili się fortun wszyscy więksi fabrykanci tutejsi. (...)

TOPORÓW - był początkowo wsią szlachecką zwaną Drganem, której właściciele prawdopodobnie pieczętowali się herbem topór (stąd późniejsza nazwa). Wieś o zabudowie ulicówki, bez śladów układu miejskiego.

Toporów jest znany od 1386 r. – wzmiankowana osada pod nazwą Drgań,

1464 r. – wzmiankowany Jan, mieszczanin ze Zdrzani,

1490 r. – pierwsza wzmianka o Toporowie, jako mieście oraz wzm. „scopulo dicto Szdrzany” (skopulus oznacza tutaj fortalitium, zameczek) i Mierzyce,

1519 r. – wzm. miasto,

1563 r. – Toporów ma 2 rzemieślników i płaci szosu 4 zł 24 gr,

XVII w. – budowa kościoła drewnianego,

XVIII w. – Toporów wsią,

1830 r. – pożar kościoła,

1827 r. - 38 domów, 294 mieszkańców,

1892 r. – 54 domy, 316 mieszkańców.

Toporów nie posiadał nigdy znaczących przywilejów miejskich, a ludność utrzymywała się z rolnictwa i nigdy nie doszło do ukształtowania się zurbanizowanej struktury przestrzennej.

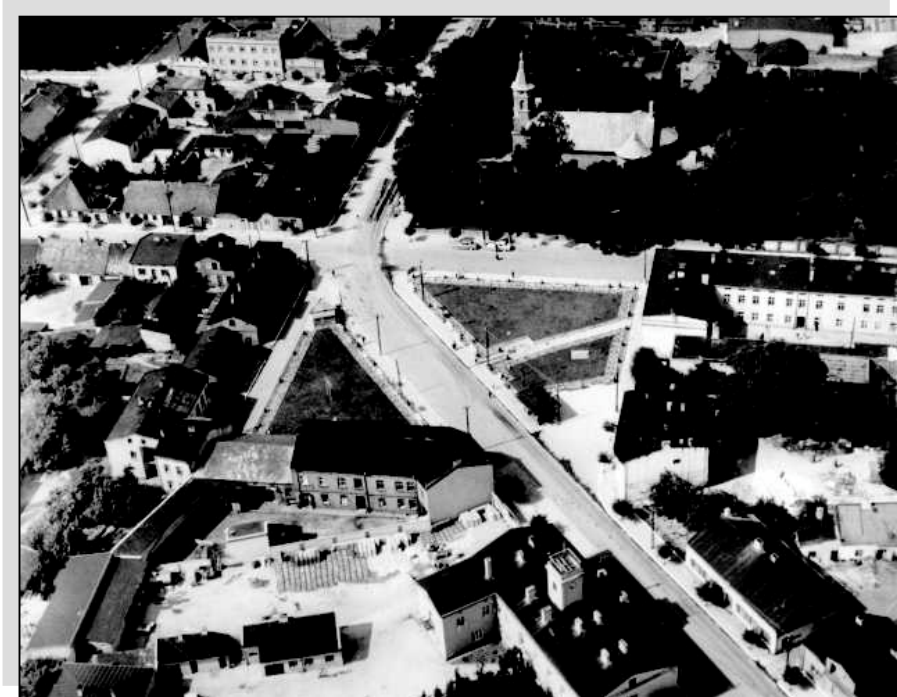
Upadek Toporowa, podobnie jak Kamionu pod koniec wieku XVI i w XVII w. należy łączyć z przesunięciem traktu wrocławsko – kijowskiego na północ przez Wierzchlas, Kraszkowice i Krzeczów.

WYPIS ZE 'SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH'

TOPORÓW – wieś nad rz. Wartą, pow. wieluński, gm. i parafia Mierzyce, odległość od Wielunia 13 wiorst, ma 54 domy, 316 mieszkańców. W 1827 r. było 38 domów, 294 mieszkańców. Toporów był już na początku XVI w. miasteczkiem, podobnie jak i leżący na przeciwnym brzegu Warty Kamion. Były to niewatpliwie 2 targowiska przy przewozie przez Wartę, zamienione z czasem na miasteczka. Oba należały do kapituły gnieźnieńskiej (Kamion był w połowie królewskim). W spisach z 1552 r. Toporów pominięto, podany tylko Kamion jako płacący szos. W r. 1563 Toporów ma 2 rzemieślników i płaci szosu 4 zł 24 gr. Kamion ma 4 rzemieślników i płaci też szosu 4 zł 24 gr. Toporów posiadał kościół

filialny, wzniesiony zapewne w XVII w. Kościół ten drewniany o 4 ołtarzach spłonął 7. VII. roku 1830 i nie został odbudowany. Toporów jak i pobliski Kamion przestały być miastami w XVIII w.

TUSZYN – najwcześniejsza wzmianka pochodzi z 1223 r. Tuszyn należał do dóbr królewskich, posiadał komorę celną. Już w XIII w. istniał tu dwór książęcy, karczmy, młyn, na licznych strumieniach, a w XIV w. parafia z kościołem. W 1416 r. otrzymał prawa miejskie. Od XV w. wraz z folwarkiem wchodził w skład starostwa piotrkowskiego. Po Piotrkowie i Wolborzu było to najludniejsze miasto w powiecie piotrkowskim. Próby uprzemysłowienia miasta podejmowane za czasów Królestwa Polskiego nie powiodły się. Miejski charakter gospodarki podtrzymywało jedynie rzemiosło. Prawa miejskie utracił, wraz z innymi miastami, w 1870 r. na skutek reformy administracyjnej. Odzyskał je ponownie w 1924 r.

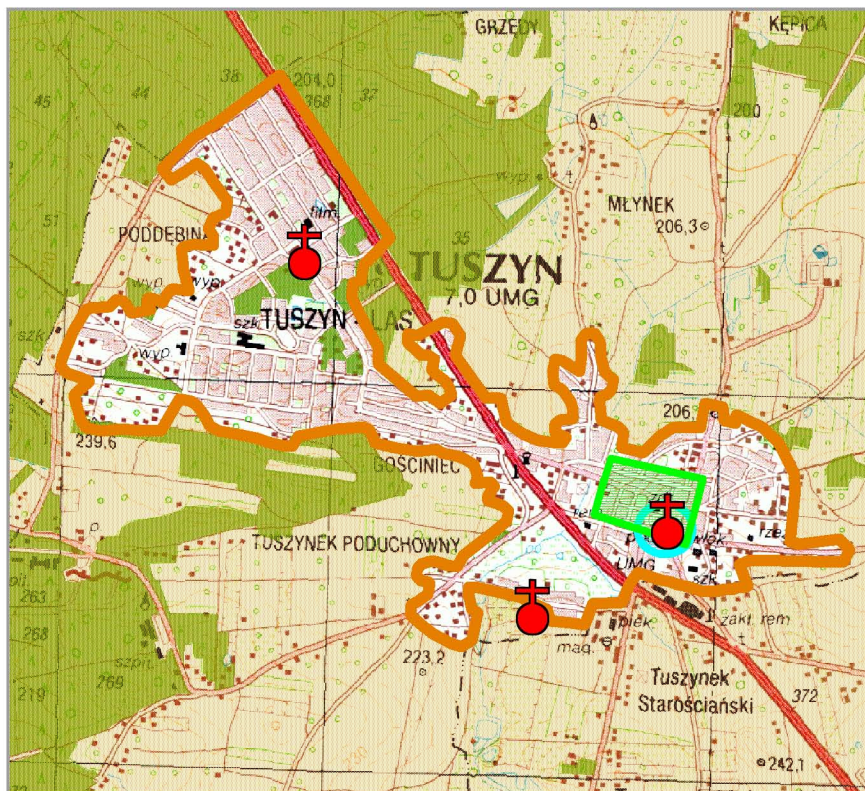
Fot. 66. Tuszyn. Układ urbanistyczny miasta

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

Układ przestrzenny miasta jest zachowany bez znaczących przekształceń. Czytelne są dwie zazębiające się części o różnej chronologii. Jedną to średniowieczne jądro związane z kościołem i rynkiem. Obudowa starego rynku zachowała swój charakter z przełomu XVIII/XIX w., jest ona zwarta i parterowa. Z pld.-wsch. narożnika rynku wychodziła droga w kierunku Piotrkowa Trybunalskiego. Druga część, położona na pld.-zach. od starego rynku, to centrum miasta o regularnym układzie z kwadratowym placem i prostokątną siatką ulic, charakterystyczny dla wszystkich osad rzemieślniczych z początków XIX w. Wokół nowego rynku następowała chaotyczna zabudowa, głównie czynszowa murowana i drewniana. Znajduje się tu pochodzący z początków XX w. 2-kondygnacyjny dawny magistrat, dawna plebania czy łaźnia, które reprezentują styl dworski. Z początków XX w. pochodzą zespoły wolno stojących budynków pensjonatowych często z bogatym detalem snycerskim. Obie te części łączy kościół z 1862 r, będąc jednocześnie, wraz z wieżą strażacką, dominantą prze-

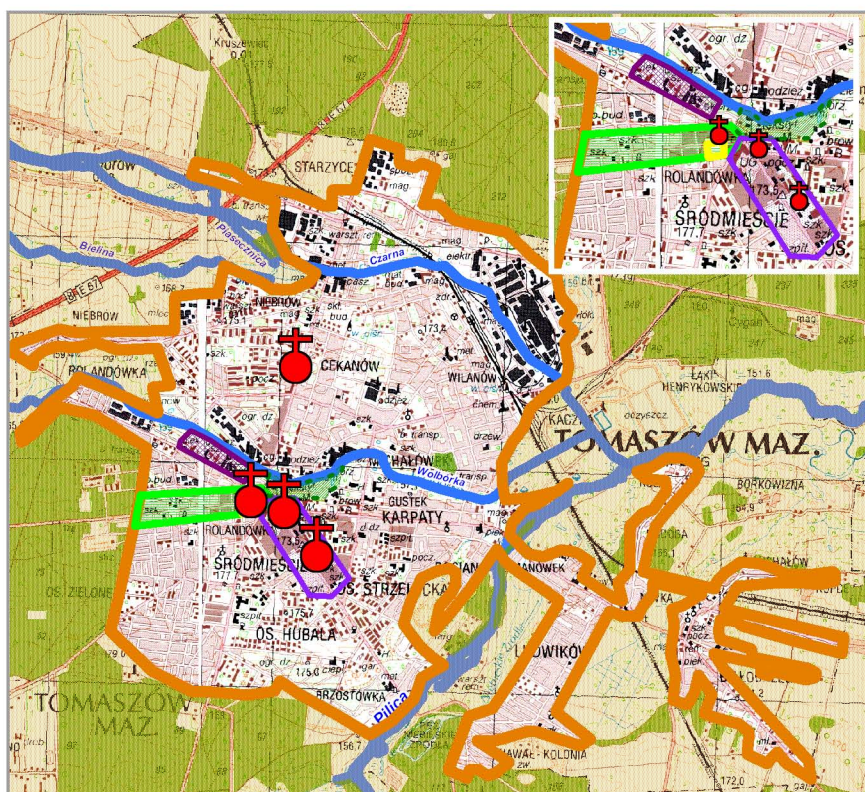
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Tuszyn

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRAWDOPODOBNY ZASIĘG JĄDRA ŚREDNIOWIECZNEGO
- NOWE MIASTO
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

Tomaszów Mazowiecki

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- DZIELNICA PRZEMYSŁOWA
- ZAŁOŻENIE PAŁACOWO - PARKOWE (1812 R.)
- XIX - WIECZNA DZIEL. MIESZKANIOWA (NA OSI OB. UL. PIŁSUDSKIEGO)
- XIX - WIECZNA DZIEL. MIESZKANIOWA (NA OSI OB. UL. ŚW. ANTONIEGO)
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTAŁE TERENY

strzenną w panoramie Tuszyna. W początkach XIX w. odkryte zostały źródła wód mineralnych, co zapoczątkowało tradycje kuracyjne Tuszyna. W 1928 r. powstało sanatorium przeciwgruźlicze. W XX w. miasto zostało połączone linią tramwajową z Łodzią.

UJAZD – pierwsza wzmianka pochodzi z 1283 r., kiedy był własnością rycerską. Nazwa Ujazd stanowi pozostałość starych zwyczajów prawnych, dotyczących rozgraniczania własności ziemi. Oznaczano nią obszar, którego granice zakreślano przez objazd na koniu w ciągu jednego dnia. Miejscowość leżała w południowej części kasztelanii łęczyckiej, a sąsiadowała z kasztelaniami wolborską. Staraniem założyciela Ujazdu Piotra Tłuka ze Strykowa, otrzymał prawa miejskie magdeburskie w 1428 r. Był to okres wzmożonej kolonizacji miejskiej na tych terenach. Znaczenie Ujazdu wzrastało na przestrzeni XV - XVI w. Tutaj krzyżowały się szlaki z Jeżowa do Wolborza, z Koła do Łęczycy i Radomia, gdzie dochodził historyczny trakt ze Śląska w kierunku Rusi. Mieszczanie trudnili się wówczas handlem, rzemiosłem i rolnictwem. Pod koniec XVI w. rozpoczął się upadek miasta, dopiero działalność dziedzica Tomasza Ostrowskiego doprowadziła do pewnego ożywienia gospodarczego. Ostrowski dążył do uprzemysłowienia swych włości, zrealizował budowę zakładów metalurgicznych, fryszerki i młyna. Jednak założenie Tomaszowa odbiło się ujemnie na dalszym rozwoju Ujazdu i w 1870 r., miasto utraciło prawa miejskie bezpowrotnie. Układ przestrzenny Ujazdu jest przykładem sprzężenia założeń urbanistycznych z różnych epok. Miasto rozwinęło się według pierwotnej osady targowej o owalnicowej formie rozplanowania. Stary Rynek w kształcie prostokąta wykształcił się w XIII – XIV w. i wówczas cała zabudowa grupowała się na zachód od rzeki, przy szlaku Jeżów – Wolbórz. W XVIII w. na przeciwległym brzegu rzeki powstał park i pałac założony przez dziedzica. Park krajobrazowy zaliczany jest do najcenniejszych w tej części województwa łódzkiego. Na obszarze 14 ha posadzono wielogatunkowe skupiska drzew i roślin ozdobnych, a szerokie aleje wysadzone zostały lipami i jaworami. Pośrodku parku stoi wybudowany w 1812 r. przez Antoniego Ostrowskiego pałac. Stanowił on rdzeń dóbr ujezdzkich, które jeszcze w 1922 r. liczyły sobie blisko 5 tys. ha., co stawiało je na 38 miejscu w Polsce. Pałac oparto na fundamentach fortalicy z XV w. W 1786 r. Stanisław August zatwierdził prawo do odbywania w Ujeździe targów i jarmarków. W końcu XVIII i na początku wieku XIX nastąpił rozwój przestrzenny w kierunku południowym, w stronę Tomaszowa. Powstał wówczas nowy rynek który nazwano „Nowym Miastem” (lub Żydowskim Miastem). Leżało już ono poza wyznaczonym przez lokację obszarze miejskim. W 1821 r. na zachód od niego powstała osada sukiennicza Antolin, sprzężona z miasteczkiem, choć terytorialnie wyodrębniona.

Nie rozwinął się tutaj przemysł sukienniczy i Antolin nie połączył się ciągiem zwartej zabudowy z resztą miasta. Z części wschodniej pierzei „Żydowskiego Miasta” oraz drogi prowadzącej do Antolina uformował się w I poł. XIX w. nieforemny trójkąt, w obrębie którego utworzono targowisko. Dzisiejszy układ rozplanowania miasta jest odbiciem historycznych nawarstwień. Złożony jest z najstarszej części związanej ze Starym Rynkiem oraz przylegającego doń dawnego „Żydowskiego Miasta” – te dwa człony tworzą właściwe miasto. Wszystkie człony układu są wyraźnie rozdzielone, a od wschodu przylega do nich zespół parkowo – pałacowy. Dominantę przestrzenną stanowi kościół barokowy z 1676 – 1680 r. wraz z klasycystyczną dzwonnica z XVIII w. Dawne osiedle sukiennicze Antolin, nie zdołało zrosnąć się z organizmem miejskim i do dzisiaj jego związki są nadal luźne.

UNIEJÓW – pierwsza wzmianka pochodzi już z 1136 r. Grodziska pierścieniowate w Człopach Wielkich, Spycimierzu i Wilamowie świadczą o wczesnośredniowiecznej genealogii osadnictwa na tym terenie. Uniejów stanowił wówczas własność dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich i położony był na terenie kasztelanii spycimierskiej. Wiadomo, że istniał tu w 1173 r. kościół i że w roku 1243 arcybiskupi gnieźnieńscy założyli tutaj swoją rezydencję. W Uniejowie już w 1331 r., przed najazdem Krzyżaków istniała kolegiata, kościół i komora celna. W XIV w. powstał obronny gotycki zamek, otoczony rzeką i broniony fosami. Po raz pierwszy jako miasto pojawia się w dokumentach z 1357 r. Na przeciwnym brzegu Warty istniała już wówczas osada targowa w Spycimierzu - jeden z najstarszych ośrodków kasztelańskich w Polsce, wymieniany w dokumencie mogileńskim z 1065 r. Uniejów wyrósł kosztem tej miejscowości, w ciągu XIII w. zaczął stopniowo przejmować funkcje miejskie Spycimierza. Prawa miejskie otrzymał ok. roku 1290. W tym czasie wybudowano pierwszą arcybiskupią rezydencję, dzięki której stał się w XIV - XV w. znacznym miastem, czołowym w grupie miast średnich oraz miejscem synodów. Miejscowa ludność już od XV w. trudniła się różnym rzemiosłem, a szczególnie sukiennictwem. W 1520 r. arcybiskup Jan Łaski zjednoczył 3 odrębne części miasta – stare miasto, nowe miasto i przedmieścia, nadając im wspólną nazwę. W XVI w. przeniesiono rezydencję biskupią do Łowicza, co odbiło się ujemnie na dalszym rozwoju miasta. Od XVII w. rozpoczyna się upadek miasta, a po rozbiorach przechodzi pod zarząd wojskowych władz pruskich. Zaborcy zajęli zamek, a w ratuszu urządzili magazyn, w pobliskiej Kościelnicy powstały stajnie wojskowe. W XIX w. podejmowano nieudane próby stworzenia tu ośrodka przemysłu sukienniczego. Plan regulacyjny przewidywał założenie osad sukienniczych na przedlokacyjnym Starym Mieście, we wsi Kościelnica. W 1870 r. Uniejów utracił prawa miejskie, które przywrócono w 1919 r.

Układ przestrzenny miasta jest wieloczołowy o dających się wyodrębnić nałożeniach urbanistycznych z późniejszych epok. Stanowi cenny zabytek urbanistyczny. Przypuszcza się, że pierwotna wieś leżała w miejscu dzisiejszej Kościelnicy, na północ od miasta lokacyjnego. Jądro średniowieczne zachowało cechy typowego miasta lokacyjnego z przełomu XIII – XIV w. Stare miasto przedlokacyjne powstało na południe od późniejszego lokacyjnego, wzdłuż skarpy rzecznej, z placem targowym przekształconym następnie na przedbramy, jako rozszerzenia drogi z kościołem w części południowej (dziś nie istnieje). Raptowny rozwój sił wytwórczych w XIII – XIV w. doprowadził do powstania miasta lokacyjnego, obecnego centrum Uniejowa. Miasto zostało wytyczone ściśle według typowego schematu – niemal kwadratowy rynek o wymiarach boku 75 m, po 6-7 działek w blokach przyrynkowych, po 2 ulice wybiegające z każdego narożnika, szachownicowy układ. Miasto w kształcie kwadratu o wymiarach 240 x 255 m otoczone było wałem i fosą, a w obwarowaniach znajdowały się 3 bramy – od strony zachodniej, prowadziła do zamku, od południowej do Poddębic i od strony wschodniej do Łęczycy. W XV w. przy trakcie w kierunku wschodnim powstało przedmieście łęczyckie. Odrębnym elementem układu przestrzennego Uniejowa jest, leżący na przeciwnym brzegu Warty, zamek arcybiskupi w rozległym 36-cio hektarowym parku krajobrazowym. Park założony został na terasie zalewowej Warty, gromadzi okazy flory z kilku kontynentów, m.in. cyprysiki wodne znad Missisipi i kaukaskie dęby. Stanowi on najcenniejszy zabytek miasta.

Fot. 67. Uniejów. Zamek biskupów (XIV w.)

fot. M. Pabich, 2002

Zamek w Uniejowie należy do nielicznych zamków w Polsce, które zawsze były użytkowane i zamieszkałe. Uniejowski zamek prócz funkcji reprezentacyjnych spełniał też rolę karceru. Tu przebywali więźni na rozkaz papieża Marcina arianie i husyci, tutaj zamknięto w wieży rzeźbiarza gdańskiego, gdy ten zwlekał z zakończeniem prac przy grobowcu św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej. Z wieży zamku rozpościera się piękna panorama na miasto. Zakłóca ją jednak kompleks 5-cio kondygnacyjnych bloków mieszkalnych, które zasłaniają od strony północnej sylwetę zabytkowego Uniejowa. Dominantę architektoniczną układu urbanistycznego stanowi kolegiata z XIV w., położona w północno-zachodnim bloku przyrynkowym.

WARTA – jedno z najstarszych małych miast w województwie, bowiem nieprzerwanie od XIII w. do chwili obecnej posiada prawa miejskie. Osada powstała przy przeprawie przez rzekę i od niej wzięła swoje imię. Nazwa Warta w dzisiejszej pisowni pojawiła się w 1232 r. i oznaczała wijący się strumień wodny z licznymi zakolami i zakrętami, rwący i bystry. Miejscowość ta, zarówno w średniowieczu jak i w czasach późniejszych była znaczącym ośrodkiem miejskim. Rozwojowi miasta sprzyjało dogodne położenie przy trakcie handlowym o znaczeniu regionalnym – w tym miejscu krzyżowały się drogi z Małopolski, Wielkopolski, Kujaw i Mazowsza. Związkiem osady był gród słowiański, strzegący ważnego brodu na Warcie. Miejscowość pozyskała prawa miejskie w roku 1255. Według dokumentów z 1255 r. i 1285 r. mieszkali tu kowale, rzeźnicy, szynkarze, handlarze miodem i piwem, tkacze i folusznicy. W rozwoju miasta dużą rolę odegrały odbywające się tu zjazdy państwowe. W latach 1423 – 1427 odbyło się ich 7. Na pierwszym wydano statuty warckie. W XV w. Warta została siedzibą dekanatu. W następnych latach ludność zajmowała się rolnictwem, rzemiosłem, handlem. W XIX w.

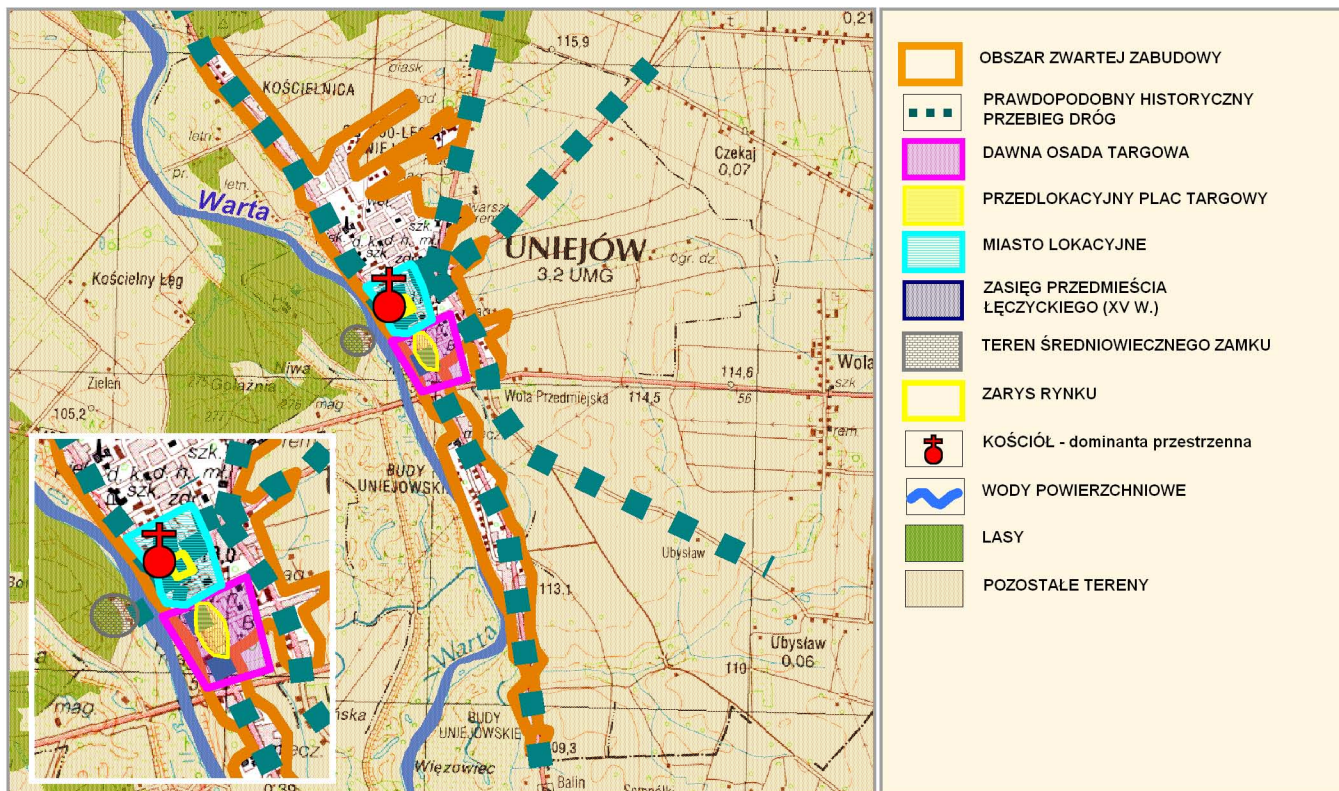
odbywały się jarmarki na bydło, zboże, sukno, kramarczyznę. Pomyślny wzrost gospodarczy pociągał za sobą też rozwój przestrzenny. Układ przestrzenny jest przykładem nałożenia się na siebie elementów pochodzących z różnych epok rozwoju miasta. Centrum układu stanowi średniowieczne jądro lokacyjne, powstałe w miejscu wcześniejszej osady targowej na wczesnośredniowiecznym szlaku handlowym z Wielkopolski do Małopolski. Południkowy przebieg szlaku podkreśla prostokątny rynek. W południowo-zachodniej pierzei rynku znajduje się kościół parafialny z XIV w., zlokalizowany w sposób typowy dla średniowiecznych układów. Kościół p.w. św. Mikołaja posiada w wyposażeniu dwa gotyckie portale z XIV w. oraz renesansowy ołtarz, którego boczne skrzydła znajdują się w Muzeum Narodowym w Warszawie. Innym zabytkowym obiektem Warty jest kościół i klasztor oo. Bernardynów, zbudowany w latach 1478-1481. Posiada jedno z najbogatszych w kraju wyposażań z pięknymi XVIII-wiecznymi malowidłami ściennymi pędzla W. Żebrowskiego. Prawdopodobnie w okresie klasycyzmu miasto zostało przebudowane w duchu nowożytnym. Wyprostowano główną ulicę, która przecięła plac osiowo, przebijając jego północną i południową pierzeję. Przy pierzei południowej powstał ratusz, a przy północnej hotel. Charakter rynku zmienił się z handlowego na reprezentacyjny. Drugi mały rynek handlowy z jatkami, w kształcie kwadratu, powstał w północnej części miasta. Dzisiejsza małomiasteczkowa zabudowa rozpościera się wzdłuż promienistych dróg wylotowych.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

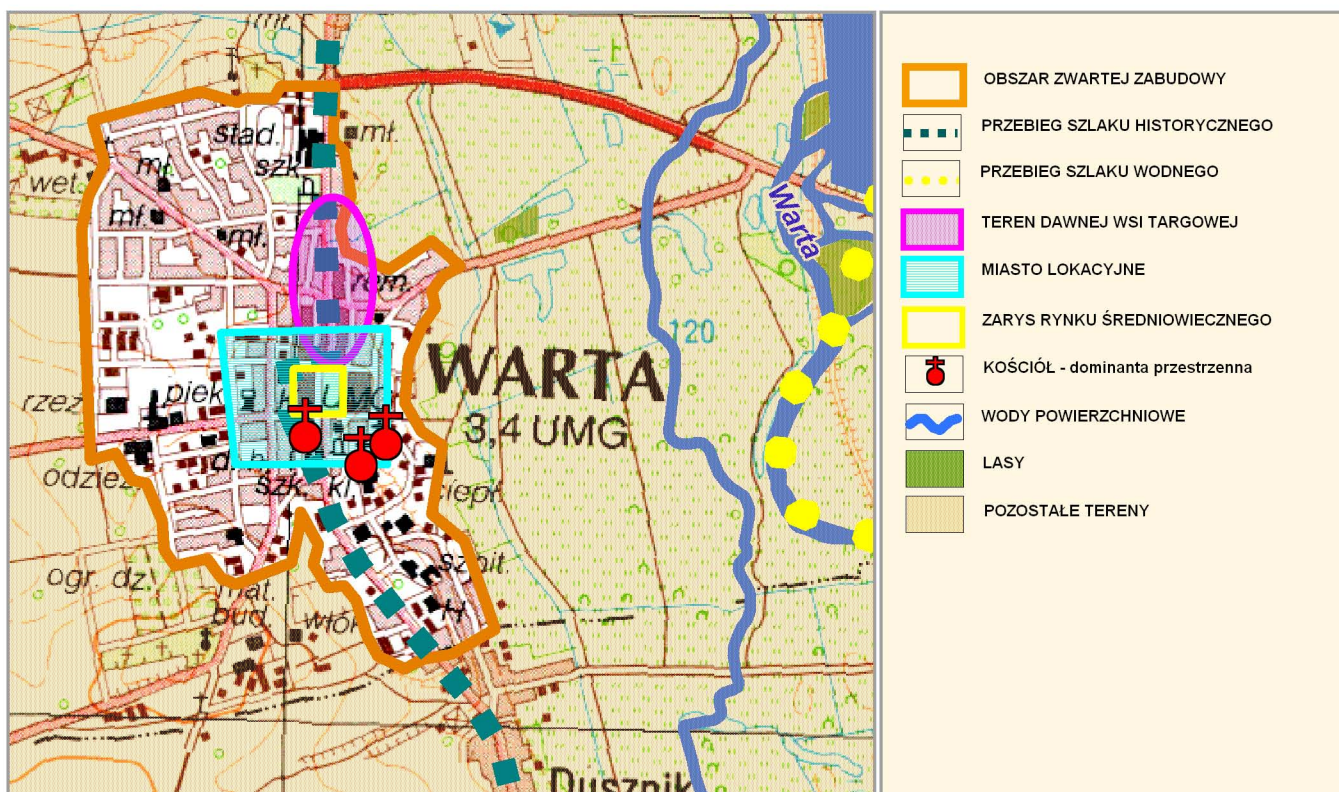
WARTA – miasto, w pow. sieradzkim, leży na wzgórzach towarzyszących dolinie Warty, od której miasto oddalone jest o 2 w.(z lew. brzegu). (...) Najbliższa stacya dr.żel. w Łodzi (droga boczna na Szadek, Lutomiersk) odl. mil 8,5, szosa zas (przez Sieradz) mil 12. Urząd poczt.-telegr. w miejscu, komunikacya wózkiem pocztowym z Sieradzem codzienna, z Dobrą 4 razy tygodniowo. Z m. Warty rozchodzą się szosy 2-go rzędu: do Turka przez Dobrą (5 mil), do Sieradza (2 mile) oraz fabryczna do cukrowni Cielce o 5 w. Z Kaliszem (5,5 m.), Błaszczkami (2 m.), Szadkiem (3 m.) łączy się W. bocznymi drogami. Miasto pobudowane na wzgórzach, ponad nizinami, składa się z rynku, dwóch nie brukowanych placów targowych na konie i bydło, oraz ulic: Sieradzka, Wodna, Św. Krzyżka, Mansyonarska, kaliska, Św. Jańska, Piekarska, Garbarska, Bóźniczna, Grodzka, Toruńska, Dobrska, Szpitalna, Zatyłki, Ogrodowa, Mostowa, Targowa, Garncarska, Prefekturalna, Klasztorna i przedmieść: Kociszów, i Wania al. Górki. (...) Z budowli wyróżniają się: ratusz, kościół parafialny, klasztor bernardynów i bernardynek, oraz bóżnica murowana. (...) Ludność zajmuje się przeważnie rolnictwem, handel spoczywa w reku Żydów. Dwa targi w tygodniu oraz 6 jarmarków do roku, głośnych niegdyś z targów na konie, ożywiają ciche miasto. Z zakładów fabrycznych drobnych rozmiarów istnieją: 2 olejarnie, 2 garbarnie, mydlarnia, fabryka sody i za miastem na gruntach wsi Duszniki fabryka zapalek, wszystkie oprócz 10 wiatraków, w ręku żydów. Ludność miasta w r. 1826 wynosiła 2,625 dusz, r. 1843 wynosiła 3,178(...) W mieście znajduje się urząd miejski, oddział poczt.-tel., urząd akcyzny, biuro notaryusza. Z zakładów naukowych są: szkoła elementarna meska i także żeńska, oraz 6 chederów. Dawniej istniała szkoła podwydziałowa prowadzona przez bernardynów (1796-1832), pensya żeńska założona w roku 1858. Służbę zdrowia stanowią: lekarze, felczer i akuszerka, oraz drugi felczer i dwie babki

UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Uniejów

Warta

wolnopraktykujące. Apteka. Szpital z kościołem i osobnym prebendarzem istniał tu w w. XV, dziś nie ma po nim śladu, tylko w kantorze Banku Państwa znajduje się na ten cel złożonych z rozmaitych legatów i oszczędności (...) Dom starców i kalek na 12 osób powstał około 1840 r. z zapisu ks. Kuczkowskiego proboszcza miejscowego, który na ten cel przeznaczył dom drewniany i 600 rs., jako też z ofiar mieszczan oraz funduszków po upadłych cechach sukienników, prasołów i w. in., (...) Zawiazaniem osady był zapewne starożytny gród książęcy, broniący jednej z najważniejszych przepraw (brodów) na Warcie. Gród ten stracił swe znaczenie przez posuwanie się kolonizacji wielkopolskiej i linii strategicznej ku wschodowi. Wieś Kobylinki (ok. 10 w. na zach. odl.) jest zapewne pamiątką naroku grodowego. Pierwotna osada wedle tradycji, miała być z jeńców niemieckich utworzona. Prawdopodobnie osadzono tu, może przy końcu XII w., niemieckich kolonistów i nadano osadzie prawo niemieckie. Otrzymała ona nazwę niemiecką „Liebewarde”. Tęż samą nazwę otrzymuje założone przez niemieckich osadników w r. 1277 miasto na obszarze dzisiejszych Kęt. Jednakże pierwotna nazwa polska przeważała nad niemiecką, którą raz tylko spotykamy w dokumentach z 1255 r. Czy nazwa polska zostaje w istotnym związku z nazwą rzeki, od której dzisiejsze miasto oddalone jest o 2 w., trudno stanowczo rozstrzygnąć. Nazwy osad Ner, Nida, Wisła, jednobrzmiące z rzekami nad którymi leżą, ale późniejszego zapewne pochodzenia niż miano rzek, pozwalają przypuszczać, iż Warta też wzięła nazwę od rzeki. W 1255 r. Kazimierz, ks. łęczycki, nadaje w e wsi Męka mieszczanom sieradzkim: Marcinowi i Wilkinowi przywilej na lokacyą miasta Warty, która dotąd była jeszcze wsią. (...) Osadnicy mają z dworów (curiis), prócz trzech (sołtysich), płacić po 6 denar., prócz kowali, tkaczy i arbiarzy. Trzeci denar z kar sądowych pobierać będą sołtysi. (...) Kościół parafialny w W., istniejący już zapewne w XIII w., wspomniany jest dopiero w akcie z r. 1387. Jagiełło często tu przebywał, polując w kniejach na brodni, Glinnie i Dzierżaznie. W r. 1423 dnia 28 października, pod nieobecność króla, odbywa się tu zgromadzenie panów świeckich i duchownych, któremu przewodniczy arcyb. Jastrzębiec. Uchwalone tu ustawy noszą miano „statutu warckiego”. Podobnie zjazdy powtarzają się w latach 1430, 1434, 1438, i 1447. Kazimierz Jagiellończyk przybywa tu dnia 5 czerwca 1459 r. W r. 1465 pożar niszczy miasto. Zatracone wówczas przywileje odnawia Zygmunt I w r. 1507, nadając prawo magdeburskie, wójta, targi, jarmarki, mostowe oraz pastwiska na rozległych łąkach, polecając pobierać tylko połowę cła królewskiego. (...) O pierwotnej zależności W. od grodu w Sieradzu świadczy rozporządzenie z r. 1539, którym Zygmunt I poleca mieszczanom pomagać przy naprawie zamku sieradzkiego. W r. 1554 przybyli z Czech żydzi pierwszą tu urządzili synagogę. (...) Pożary nawiedzały miasto w: 1757, 1794, 1800, wreszcie wielki pożar r. 1882 zniszczył całą niemal osadę. W. ubogą jest w zabytki przeszłości. Z sześciu kościołów trzy tylko pozostały: 1. *kościół parafialny. p. w. św. Mikołaja*, kiedy i przez kogo fundowany, dla braku dowodów trudno orzec, 2. *kościół i klasztor bernardynów, p. w. Wniebowzięcia N. M. Panny* stoi na gruncie ofiarowanym w r. 1467 przez wdowę Dorotę Zarębinę z Kalinowy, Świetosława Darmopych, obywatela wartskiego i niejaka Kurska, wdowę. Nadanie to potwierdził Jan Olbracht r. 1496. 3. *Kościół i klasztor bernardynek* też sama zdaje się Dorota Kurska, wdowa, której ofiarności wiele zawdzięcza konwent bernardynów, w r. 1538 przyjąwszy habit zakonny, zamieszkiwać poczęła wraz z towarzyszkami dwa domy w t. zwanym szpitalu panieńskim, które od wszelkich ciężarów uwolnił Zygmunt III w 1593 r. (...) Wypadki wojenne z r. 1734 doprowadziły klasztor do ruiny. Staraniem ówczesnej przełożonej Róży Kozubskiej i z ofiar publicz-

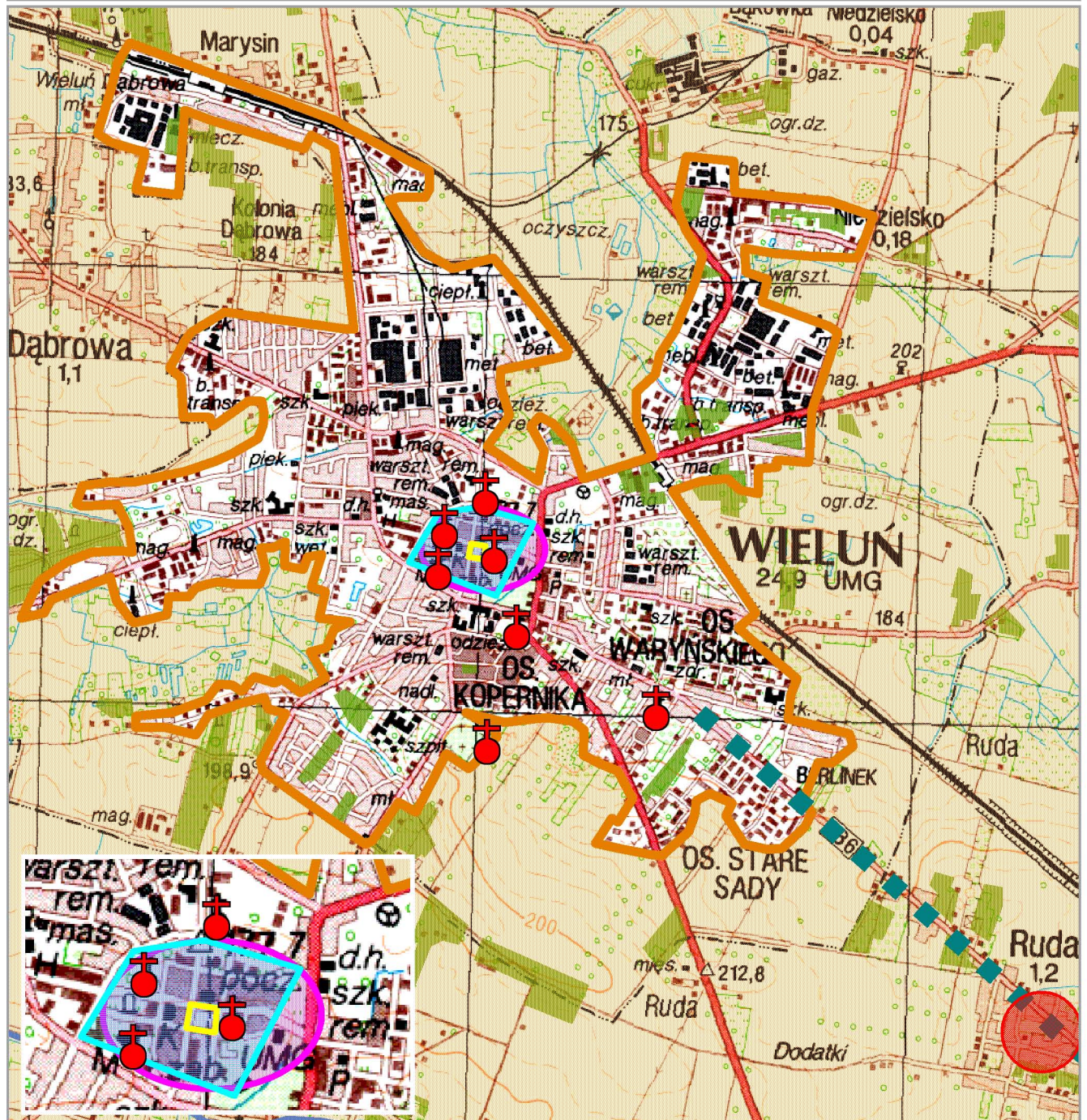
nich stanęły do dziś dnia istniejące gmachy murowane klasztoru i kościoła, który w dniu 8 września 1770 r. poświęconym został. (...) Prócz wspomnianych były tu jeszcze następujące kościoły prebendalne: *Kościółek p.w. św. Krzyża*, przy szpitalu św. Łazarza, drewniany.(...) *Kościół św. Ducha* na przedmieściu Górki, drewniany, spalony został w r. 1683. Odbudowany powtórnie (...) *Kościółek św. Jana Chrzciciela* drewniany na wzgórzu zwanym według Długosza „Rzerzuchowa góra”, sięga odległej starożytności, jeszcze papież Leon X udzielił mu breve pozwalające odbywania procesji. Odręstaurowany w r. 1787 przez kś. Fran. Reorowicza, prebendarza. (...) chylący się do upadku kościółek rozebrano r.1869. (...)

WIDAWA – jeden ze znakomitszych ośrodków osiedleńczych ówczesnej ziemi sieradzkiej, który mógł się rozwijać dzięki korzystnemu położeniu. Prawa miejskie niemieckie otrzymała już w 1388 r. Osada widawska rozwinęła się na lewym brzegu rzeczki Nieciecz, w niewielkiej odległości od jej ujścia do Widawki. Dolina Widawki od wczesnego średniowiecza stanowiła wygodny szlak przenikania osadnictwa z południa w puszcę łódzką i łaską. W XVI w. były tu 3 kościoły, szpital, a na p. XVII w. powstał klasztor bernardynów. Od XV w. istniała znana szkoła, którą w XVI w. podniesiono do stopnia kolonii akademickiej Uniwersytetu Krakowskiego pod nazwą Akademia Widawska. Szkoła istniała do p. XIX w. Widawa słynęła z jarmarków na konie. Mimo miejskiego charakteru rozplanowania i zabudowy Widawa w 1870 r. utraciła prawa miejskie. Układ przestrzenny jest ciekawym przykładem sprzężenia 3 nakładających się elementów wykształconych w różnych epokach. Centralna część miasta to średniowieczne jądro lokacyjne z prostokątnym rynkiem, który przecinał średniowieczny trakt handlowy Piotrków – Sieradz. Za północno-wschodnim narożnikiem rynku zlokalizowano kościół, a na północ od niego prawdopodobnie w XVII w. powstał mały rynek targowy. Było to wówczas, gdy Stary Rynek zmienił charakter z typowo handlowego na reprezentacyjny. Wówczas miała miejsce przebudowa miasteczka w duchu nowożytnym. Na osi wschodniej pierzei rynku w 1638 r. usytuowano barokowy kościół i klasztor bernardynów. Odrębny człon stanowi południowa część miasta - Nowe Miasto z nieregularnym rynkiem, częściowo zazębiające się z jądrem średniowiecznym. Przypuszcza się, że Nowe Miasto zostało ukształtowane w XVI – XVII w., w okresie pomyślnego rozwoju, jako teren na którym osiedlano przybywających tu rzemieślników. Obecna zabudowa ma charakter małomiasteczkowy, mieści się w granicach dawnego rozplanowania oraz po prawobrzeżnej stronie rzeki.

WIELUŃ – układ przestrzenny tego staromiejskiego ośrodka stanowi ważny zabytek urbanistyki. Jest przykładem miasta zwartego, nie posiadającego w swym układzie nowożytnych założeń przestrzenno – krajobrazowych. Jest jednym z nielicznych miast w Polsce, w którym układ średniowiecznego miasta obwarowanego, oparty na zasadzie wrzeciona zachował się w sposób czytelny. Położone na pograniczu historycznych krain: Śląska, Wielkopolski i Małopolski, przy zbiegu ważnych historycznych szlaków komunikacyjnych z Moraw w kierunku Kujaw oraz ze Śląska na Ruś Kijowską.

W początkach państwa polskiego głównym ośrodkiem rejonu była pobliska Ruda, wzmiankowana w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. jako gród kasztelański. Miasto straciło swoje znaczenie, kiedy pod koniec XII w. Henryk IV Probus przeniósł kasztelanię z Rudy do Wielunia, a następnie w 1419 r. została przeniesiona z Rudy do Wielunia siedziba archidiakonatu (kolegiaty). Największy rozwój Wielu

UKŁAD PRZESTRZENNY WIELUNIA Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

- Fot. 19. Biała Rawska. Dawna bożnica (XIX w.)
- Fot. 20. Biała Rawska. Zespół pałacowy (XIX w.)
- Fot. 21. Białaczów. Układ urbanistyczny
- Fot. 22. Bratoszewice. Krajobraz wsi z dominantą kościoła p.w. św. Augustyna (XV/XVI w.)
- Fot. 23. Brzeziny. Narożnik rynku
- Fot. 24. Brzeziny. Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego (XIV w.)
- Fot. 25. Burzenin. Panorama na kościół od strony doliny Warty
- Fot. 26. Burzenin. Kościół p.w. Krzyża Św. i św. Katarzyny (XVII w.)
- Fot. 27. Dmosin. Kościół p.w. św. Andrzeja Apostoła i Małgorzaty (XVIII w.)
- Fot. 28. Drzewica. Zamek (XVI w.)
- Fot. 29. Głowno. Panorama miasta od strony zalewu na Mrodoze
- Fot. 30. Gorzkowice. Średniowieczny rynek z kościołem p.w. św. Katarzyny (XIX w.)
- Fot. 31. Grocholice. Kościół p.w. Wszystkich Świętych (XV w.)
- Fot. 32. Inowódz. Kościół p.w. św. Idziego (XI w.)
- Fot. 33. Inowódz
- Fot. 34. Jeżów. Kościół p.w. św. Józefa (XX w.)
- Fot. 35. Kazimierz. Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela
- Fot. 36. Lutomiersk. Kościół p.w. NMP (XVIII w.)
- Fot. 37. Lutomiersk. Zespół klasztorny Reformatów (XVIII w.)
- Fot. 38. Łęczyca. Zamek królewski (XIV w.)
- Fot. 39. Tum. Archikolegiata (XII w.)
- Fot. 40. Łódź. Nowy Rynek
- Fot. 41. Łódź. Ulica Piotrkowska
- Fot. 42. Łódź. Wodny Rynek w Nowej Dzielnicy z założeniem pałacowo – fabrycznym
K. Scheiblera na drugim planie
- Fot. 43. Łódź. Kompleks przemysłowy K.I. Poznańskiego
- Fot. 44. Łódź. Familiaki w kompleksie przemysłowym K.I. Poznańskiego
- Fot. 45. Pabianice. Kościół p.w. św. Mateusza i Anny (XVI w.)
- Fot. 46. Piotrków Trybunalski. Kościół farny p.w. św. Jakuba (XIV/XV w.)
- Fot. 47. Piotrków Trybunalski – Byki. Zamek (XV w.)
- Fot. 48. Zasięg przestrzenny miasta Przedborza na podstawie mapy topograficznej (reprint) z 1804 r., autorstwa
Antoniego Mayera von Heldensfelda
- Fot. 49. Przedbórz. Układ urbanistyczny miasta
- Fot. 50. Radomsko. Układ przestrzenny
- Fot. 51. Rawa Mazowiecka. Zamek, siedziba książąt rawskich z l. 1363 - 1366
- Fot. 52. Rawa Mazowiecka. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP (XVII w.)
- Fot. 53. Rozprza. Kościół p.w. Nawiedzenia NMP (XVIII w.)
- Fot. 54. Rusiec. Kościół Nawiedzenia NMP (pocz. XX w.)
- Fot. 55. Rzgów. Krajobraz wiejski z dominantą przestrzenną kościoła p.w. św. Stanisława (XVII w.)
- Fot. 56. Sieradz. Narożnik rynku z kościołem farnym w pierzei
- Fot. 57. Sieradz. Kościół farny p.w. Wszystkich Świętych (XIV w.)
- Fot. 58. Skierniewice. Dawny pałac arcybiskupi (XVII w.)
- Fot. 59. Skierniewice. Brama wjazdowa do dawnego pałacu arcybiskupów
- Fot. 60. Skierniewice. Ratusz miejski (XIX w.)
- Fot. 61. Skierniewice. Kościół p.w. św. Jakuba (XV, XVIII w.)

nia nastąpił w XVI wieku, kiedy to Wieluń włączony został do tych miast pogranicza, w których odbywały się wielkie jarmarki. Stał się jednocześnie ośrodkiem sukienniczym i rzemieślniczym. Wraz z rozwojem miasta rozwijało się starostwo wieluńskie. Lata panowania Kazimierza Wielkiego to okres rozwoju miasta – wzniesiony został zamek królewski, murowany kościół i klasztor o.o. Augustianów, a miasto otoczono warownymi murami z fosą. W następnych stuleciach następował dalszy pomyślny rozwój - powstał pałac arcybiskupi i klasztor o.o. Paulinów. W Wieluniu bito srebrne denary z napisem „Moneta Velunes”, rozwijało się rzemiosło, głównie sukiennictwo, złotnictwo i produkcja kamieni młyńskich. Miasto otrzymało przywilej zbudowania wodociągów.

W Wieluniu zostały wyeksponowane zachowane relikty obwarowań oraz przywrócono ich rozproszonym fragmentom charakter całości przestrzennej poprzez fragmentaryczną rekonstrukcję. W obrębie dawnych murów obronnych rozwinęło się historycznie ukształtowane centrum z szeregiem zabytków oraz zróżnicowanych akcentów wysokościowych.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

WIELUŃ – w dok. r. 1282 *Velun*, 1563 r. *Wielun* miasto powiatowe w gub. kaliskiej, dawny centr. ziemi wieluńskiej, leży w kotlinie, wśród płaskowzgórza stanowiącego część wyżyny krakowsko-wieluńskiej, sięgającej na południe od miasta do 88 st. npm. Kotlina ta leży na dziale wód Prosny i Warty. Z wapienia jurajskiego tryskają tu źródła zaopatrujące miasto w wyborną wodę. Położeniem swym przypomina W. miasta: Piotrków, Radomsk, Tomaszów lubelski. Drobne strumienie uprowadzają wody kotliny ku Warcie (przez Oleśnicę). Jak w Piotrkowie tak i tu spotykamy pod miastem osadę Bugaj. W odl. jest 217 w. od Warszawy, 70 w. od Kalisza, 63 w. od Częstochowy, 17 w. od Praszki (komora celna) a 20 w. od st. dr. żel. wrocławsko-poznańskiej w Landsbergu (Gorzów na Szląsku, w pobliżu Praszki). Porządnie zabudowane, liczy domów murowanych (z wapienia) 120, drew. 135. Ulic 26, placów 2, budowli publicznych 6, kościołów 5, klasztor, cerkiew, synagoge. Ulice brukowane, oświetlenie nafotowe (25 lamp). Dnia 1 stycznia 1893 r. było w mieście 5795 mk. (...) Zakłady naukowe są: dwie szkoły początkowe (każda o 2 oddziałach), męzka i żeńska i pensyaprywatna żeńska 4-klas. Prócz tego kilka chederów. Ludność chrześcijańska przeważnie trudni się rolnictwem i rzemiosłami, żydowska handlem. Szpital etatowy pod wezwaniem W.W.św., ochrona dla dzieci. Służbę zdrowia pełnią: 4 lekarzy i 2 apteki oraz kilku felczerów i akuserek. Władze miejscowe są: sąd pokoju, sędzia śledczy, zarząd powiatu, kasa powiatowa, magistrat, zarząd akcyzy, dekanat, parafia prawosławna i ewangelicka, urząd pocztowo-teleg., kasa oszczędności rządowa, zarząd brygady straży pogranicznej. W mieście stoi pułk kozaków. Ze stowarzyszeń istnieją: kasa wkładowo-pozyczkowa przemysłowców wieluńskich, chór męzki (Lutnia), straż ogniowa ochotnicza. Resursy nie ma. Z zakładów przemysłowych istnieje browar, mała mydlarnia i dwie drobne garbarnie. Przedmiotem handlu jest zboże, okowita, wełna, siano wywożone za granicę. Kupcy przeważnie żydzi. (...)

Pierwotna osada mieściła się o 3 w. na pld.-wschód od miasta, na obszarze Rudy, która już na początku XII w. miała przy grodzie kościół parafialny, przy którym powstała kolegiata. Według Długosza już w połowie XIII w. przeniesiono osadę z wyniosłego i bezwodnego płaskowzgórza Rudy do obfitej w źródła i zbiorniki doliny. Gród jednak i kolegiata pozostały w Rudzie. (...) Kasztelan wieluński

pojawia się w dokumentach z r. 1288 a Joses wójt w r. 1299. Świadczy to, że już przy końcu XIII w. otrzymał prawo niemieckie, może od książąt szląskich. Łokietek gromadząc rozproszone części dziedzictwa Piastów, ziemię wieluńską przyłączył do Korony. Kazimierz W. około 1350 r. wznosił tu obronny zamek i miasto murem opasał. Dla podniesienia dobrobytu mieszkańców, przywilejem z 1365 r. uwolnił handlujących w tym mieście od opłacania targowego w całym wojew. sieradzkim; owych też czasów sięgać musi nadanie miastu za herb bramy warownej o trzech wieżach. (...) Z opisu jaki pozostawił w pamiętnikach współczesny Poczeb-Odlanicki „To miasto w polach równych i pięknych położone, samo murowane i murem otoczone, lubo bardzo zrujnowane przez Szwedów, jednak ma w sobie kościołów murowanych i klasztorów pięć.” Ostateczny kres rozwojowi miasta położyło dwukrotne moowe powietrze, kiedy do 2000 ludzi wymarło, oraz pożar w r. 1791. Ze zgliszczów, w jaki obrócił miasto pożar w 1858 r. powstało na nowo do życia. Bogata w wydarzenia przeszłość zostawiła tu sporo zabytków. Na fundamentach dawnego zamku, obecnie stoi okazały dom (dziś własność prywatna). Z murów okalających miasto gdzieś pozostały ślady i przechowała się brama „Krakowska” z wysoką wieżą, do dziś dochowaną. (...) W archiwum magistratu znajdują się wszystkie przywileje miejskie (od 1367 do 1745) wpisane w jedną księgę. Oryginały przywilejów w czasie sejmu czteroletniego komisji miasta przedstawione już więcej do archiwum nie wróciły. Starożytna pieczęć miejska, z XV lub XVI w., na srebrze wyróżniona, dotąd w magistracie jest przechowaną.

Kościół farny, dawna kolegiata, budowla z kamienia wapiennego murowana, z wyniosłą wieżą w kształcie baszty i o trzech sklepionych nawach, po kilkakroć odnawiana, zatraciła pierwotne cechy. W braku świadectw trudno oznaczyć czas budowy; zewnętrzne mury pozwalają odnieść założenie do końca XIII w., sklepienia wszakże o jeden wiek są późniejsze. W początkach XV w. przeniesiona tu została kolegiata z kościoła we wsi Ruda (...)

Kościół augustynów, najstarszy w W., bo założeniem swoim wyprzedzający farę, łączy się z najstarszym klasztorem augustynów w Polsce. (...) Klasztor augustynów, ostatni w Królestwie zamknięty został w kw. 1893 r. Pomimo starości budynek klasztorny dobrze się trzyma.

Kościół i klasztor paulinów (obecnie pp. Bernardynek) wybudowany został na przedmieściu z cegły w 1393 r. przez Władysława Jagiełłę p.w. św. Mikołaja i oddany zakonnikom św. Pawła. Zrujnowany przez czas, w r. 1818 oddany został pp. bernardynkom. Obecnie kościół ten ma 17 ołtarzy i 8 odpustów.

Kościół i klasztor bernardynek (obecnie ewang.- augsb.) założyła 5 paź. 1612 r. Anna ze Sroczyckich, wdowa po Aleksandrze Koniecpolskim, wdzie sieradzkim, uposażywszy go dwoma częściami wsi Kowale, wsią Ganą i folw. Zawisna i Długie.

Kościół reformatów, zbudowany z kamienia p.w. Zwiastowania N.M. Panny i św. Franciszka w roku 1629 przez Marcina Wierusza Kowalskiego, a zakonnicy sprowadzeni z Warszawy. (...) W nowyciacie tutejszym odbywały się niegdyś studia filozoficzne i teologiczne. Skasowany w 1864 r.

Kościół pijarski, założony w r. 1684 staraniem rodzin Bolkowskich i Niemojewskich, plac zaś dał Andrzej Wierusz Walknowski. (...) Obecnie mieści się tu szkoła elementarna.

Szpital p.w. św. Ducha, od dawna istniał w W. (...) Urządzenie szpitala tego, tak wewnętrzne, jako też i zewnętrzne, stawia go na czele innych tego rodzaju zakładów gubernii (...).

WIERUSZÓW – W XIV i XV w. Wieruszów należał do rodu Wieruszów, a nazwa miejscowości pochodzi od imienia Wierusz. Pierwszym oficjalnym dokumentem, w którym pojawia się nazwa Wieruszów, była ugoda zawarta w 1368 r. między miejscowym proboszczem Henrykiem a Klemensem Wieruszem, właścicielem miasta. Prawa miejskie otrzymał w 1366 r. Wieruszów zwany także Nowym Wieruszowem powstał na prawym brzegu Prosny, w pobliżu wczesnego osiedla miejskiego, Starego Wieruszowa, którego funkcje przejął na przełomie XIV i XV w. dzięki korzystniejszemu położeniu. Właściciele ufundowali w mieście klasztor paulinów oraz zamek w XIV w. Na południe od niego znajdowało się podzamcze, na planie owalnym. Miasto posiadało mury warowne, położone było na prastarym szlaku handlowym, łączącym południe z północą Europy zwanym „szlakiem bursztynowym”. Tym szlakiem, na linii Prosny, w 997 roku podążał w kierunku Prus św. Wojciech, zatrzymując się w miejscowości Cieszęcin, gdzie przemawiał do zgromadzonych mieszkańców. Celem upamiętnienia tego faktu w miejscowym kościele parafialnym utworzono diecezjalne Sanktuarium św. Wojciecha. Ludność utrzymywała się z rzemiosła i handlu, część także z rolnictwa i rozwiniętego browarnictwa. Szczególny rozwój browarnictwa w Wieruszowie miał miejsce na przełomie XVI – XVII w. W mieście odbywały się cotygodniowe targi i 2 jarmarki w roku, istniała też komora celna przez którą przepędzano bydło z Rusi na Śląsk, a z Wrocławia przewożono towary do Korony. W mieście były wówczas 2 szkoły – parafialna i innowierców, a rodzina Tomickich zorganizowała zbór braci czeskich, dzięki czemu już w XVI w. nie było w Wieruszowie analfabetów. Położenie na krzyżowaniu się dróg handlowych miało też i ujemne strony, ponieważ często było narażone na napaści, grabieże czy podpalania grodu, głównie przez książąt śląskich. Po wojnach, klęskach i pożarach w następnych latach upadały cechy rzemieślników, sukiennictwo i handel, zaznaczył się proces agraryzacji. W 1815 r. w związku z decyzją Kongresu Wiedeńskiego miasto zostało podzielone na dwie części, a granica między nimi przebiegała na rzece Prośnie. Zachodnia część nazywana Podzamczem należała do Prus, a wschodnia do utworzonego Królestwa Polskiego. Wieruszów prawa miejskie utracił w 1870 r., a odzyskał w 1919. Stary Wieruszów, położony na lewym brzegu Prosny, stanowi obecnie dzielnicę Podzamcze. W okolicy do dziś zachowanego cyplowatego grodziska z wałem poprzecznym powstała osada, która była już miastem na początku XIV w. Znajdował się tu kościół parafialny p.w. św. Mikołaja. Przez cały XV w. należał do dóbr kępińskich, a przedmieściem Wieruszowa stał się dopiero w XVI w.

WITONIA – pierwsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1386 r. Nosi ona ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego o czym świadczą istniejące jeszcze pod koniec XIX w. grodzisko stożkowate, położone w pobliżu kościoła oraz znaleziska ceramiki późnośredniowiecznej. Pod koniec XIV w. istniał tu już kościół. Wiadomość z 1728 r. jaką stanowią zapiski metrykalne parafii Strzegocim, wymieniają mieszczan i rzemieślników z Witonii. Ostatnia informacja o mieście pochodzi z 1764 r. i dotyczy miejscowych Żydów. Późniejsze zapiski mówią już wyłącznie o wsi Witonia, z nielicznych można się dowiedzieć, że była tu szkoła parafialna w XVII i XVIII w. Dominantę architektoniczną stanowi kościół parafialny p. w. św. Katarzyny, wzniesiony prawdopodobnie w II połowie XVI w. Z początków XIX w. pochodzi dawna karczma.

WOLBÓRZ – słynie z trzech rzeczy: bogatej historii, wspaniałego zespołu pałacowo-parkowego – siedziby biskupów kujawskich i najznamienitszego w Polsce wójta – Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Należy do najstarszych grodów kasztelańskich Polski z czasów Piastów. We wczesnym średniowieczu stanowił czoło opolne. Pierwsza wzmianka o Wolborzu pochodzi z 1065 r. Bulla papieska z 1136 r. wymienia „castellum Voibor” jako gród kasztelański, był też osadą targową, mieściła się tutaj komora celna. Słowo *woj* oznaczało rycerza, a *bor* walkę.

W zachodniej części dzisiejszego Wolborza istniał gród otoczony wsiami służebnymi. Wolbórz jako miasto stanowił centrum administracyjne obszernego klucza majątkowego, liczącego 49 wsi. Przechodził tędy ważny trakt handlowy z Krakowa do Łęczycy. Wolbórz już w tamtych czasach posiadał połączenie z Rawą i Piotrkowem. W XII w. miejscowość wraz z okolicznymi wsiami przeszła w ręce kościelne i stała się ważnym ośrodkiem administracji gospodarczej biskupów włocławskich, którzy wybudowali tu zamek. Od XII w. przez około sześć stuleci, aż do 1818 r. stanowił centrum dużego klucza dóbr biskupów kujawskich. Ich obecność przysporzyła ówczesnemu Wolborzowi splendoru, piękna i wyjątkowego smaku. Miasto miało wówczas charakter miejskiego ośrodka przedlokacyjnego. Dzisiejszy układ rozplanowania pochodzi najpóźniej z czasów jego lokacji w 2 poł. XIII w. W XIII w. z osady targowej na podgrodziu rozwinęło się miasto, które w 1273 r. przeniesiono na prawo niemieckie. Władysław Jagiełło wyznaczył Wolbórz na punkt zborny wojsk wyruszających przeciwko Krzyżakom w XV w. XV, XVI i początek XVII w. to okres świetności miasta – nastąpił rozwój rzemiosła, a sukno przez Lwów wysyłano do krajów naddunajskich. W biskupim zamku skupiało się renesansowe środowisko intelektualne. Najazdy szwedzkie i czasy zaborów przyczyniały się do powolnego upadku miasta, aż wreszcie w 1870 r. Wolbórz utracił bezpowrotnie prawa miejskie.

Układ urbanistyczny Wolborza jest wybitnym zabytkiem urbanistycznym, złożonym z kilku elementów z różnych epok. Są to elementy nieskażone i wyraźnie rozdzielone. O rozwoju miejscowości i specyfice układu urbanistycznego zadecydowały warunki topograficzne i hydrograficzne, a mianowicie fakt, że wspólna dolina dwu rzek Wolbórki i Moszczanki ma pod Wolborzem zaledwie 1 kilometr szerokości, a w bezpośrednim sąsiedztwie bagnistej doliny znalazły się tereny zupełnie suche. O powstaniu osady zdecydował także układ dróg. W Wolborzu istniała przeprawa przez Wolbórkę pradawnego traktu drogowego ze Śląska na Mazowsze, a także z Wielkopolski przez Sieradz w kierunku Lublina i z Łęczycy do Krakowa. Dzisiejszy układ rozplanowania miasta pochodzi najpóźniej z czasów jego lokacji w 2 poł. XIII w. i reprezentuje wielkością oraz kształtem siatki ulic typ doskonały polskiego średniowiecznego miasta owalnego. Według hipotezy A. Domańskiego (1960) najstarszym elementem jest zachowany w przebiegu dróg fragment owalnicy na prawym brzegu rzeki, na wschód od drogi łączącej założenie pałacowe z miastem średniowiecznym. Wewnątrz owalnicy znajduje się kościół i nieregularny rynek. Dopelnieniem zastanego układu miejskiego stał się w wieku XVIII barokowy zespół pałacowy biskupów kujawskich. Założenie wolborskie jest obiektem średniej skali, ale spośród innych tego typu układów na ziemiach polskich, najbardziej zbliżonym do prototypu, a więc założenia pałacowo-parkowego w Wersalu.

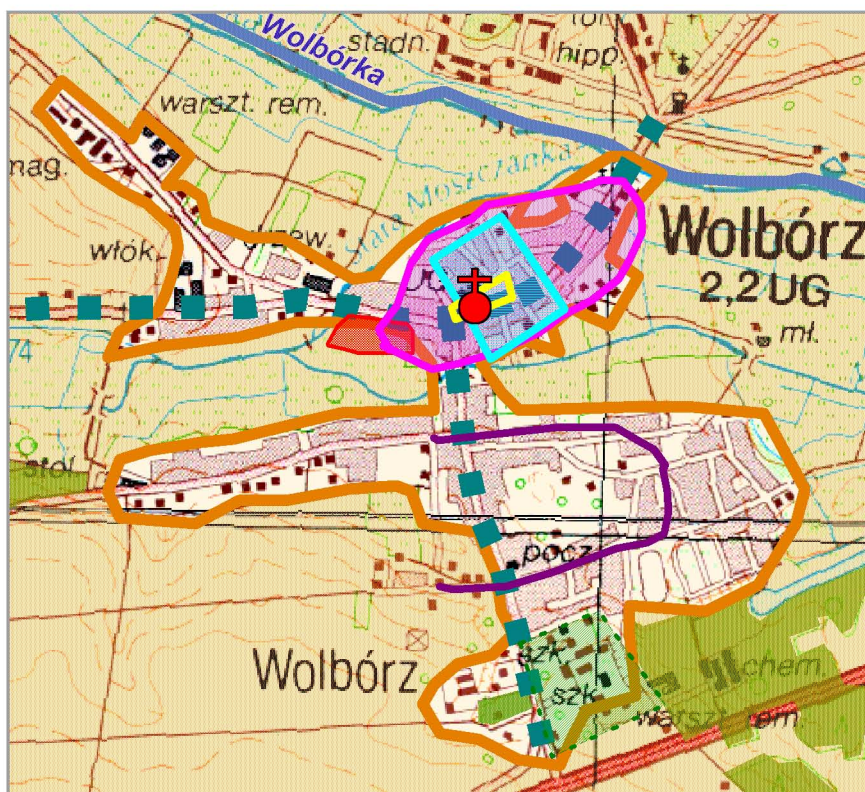
UKŁADY PRZESTRZENNE MIAST Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

Widawa

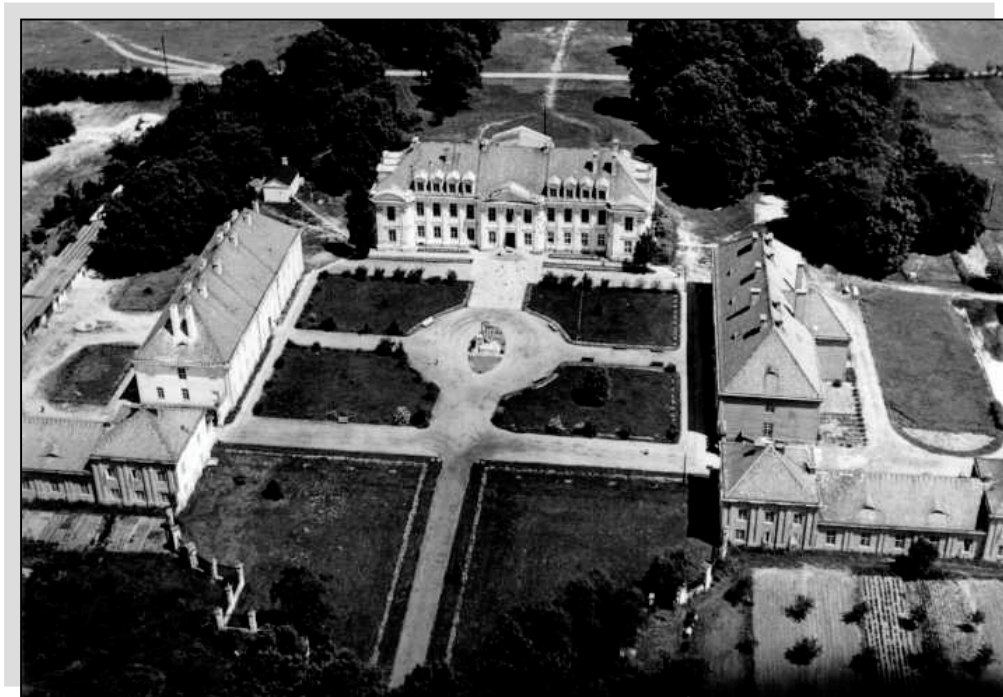

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG ŚREDNIOWIECZNEGO SZLAKU HANDLOWEGO
- MIASTO LOKACYJNE
- NOWE MIASTO (XVI - XVII W.)
- MAŁY RYNEK TARGOWY (XVII W.)
- ZARYS RYNKÓW STAREGO I NOWEGO MIASTA
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Wolbórz

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG HISTORYCZNYCH TRAKTÓW
- GRÓD (ZAMEK BISKUPI ZNISZCZONY PRZEZ SZWEDÓW)
- STARSZA OWALNICA
- MŁODSZA OWALNICA (XIII W.)
- ŚREDNIOWIECZNE MIASTO LOKACYJNE
- ZARYS RYNKU ŚREDNIOWIECZNEGO
- ZAŁOŻENIE PAŁACOWO - PARKOWE
- ✝ KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- ~ WODY POWIERZCHNIOWE
- LASY
- POZOSTALE TERENY

Fot. 68. Wolbórz. Zespół pałacowy biskupów kujawskich (XVII - XVIII w.)

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

Cały układ urbanistyczny Wolborza stanowi zabytek o randze krajowej. Podczas, gdy w innych miejscowościach kolejne działania planistyczne nawarstwiały się na tym samym obszarze, a późniejsze założenia zacierały wcześniejsze, w przypadku Wolborza w różnych epokach różne były tereny działań urbanistycznych. Teren zamku, owalnica miasta średniowiecznego, założenie pałacowe oraz aleja łącząca je z miastem, zachowały się w prawie czystej formie. Od strony północnej z układem miejskim sąsiaduje zespół dworski w Bogusławicach. Sylweta miejscowości posiada kompozycję rozproszoną, zaakcentowaną od północy wertykalnym elementem wieży kościelnej, a od strony południowej horyzontalną bryłą zespołu pałacowego. W XV-wiecznym kościele p.w. św. Mikołaja zachował się gotycki szczyt. W roku 1766 kościół został gruntownie przebudowany, czego świadectwem jest m.in. zgrabny hełm barokowy wieży kościelnej. Dzisiejsza małomiasteczkowa zabudowa, dość zwarta, zajmuje rozległy obszar w obrębie miasta średniowiecznego w rozwidleniu rzek oraz na południe od rzeki, aż do granic terenu pałacowo-parkowego. Zabudowa pierzei rynkowych jest niepełna i przypadkowa. Charakterystycznym elementem jest pas stodół wzdłuż rzeki na południe od rynku.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

WOLBÓRZ – dawniej *Wojborz*, w dok. z r. 1136 *Voibor*, gród starożytny centr. Kasztelanii, później miasto, obecnie osada miejska nad rzeką Wolborką, przy ujściu Moszczanki, w dolinie wśród łąk torfianych, pow. piotrkowski, odl. ok. 13 w. na wsch.-płn. od Piotrkowa, około 16 w. na płn. od Sulejowa, a 12 w. na zach. od Tomaszowa, przy szosie z tego miasta do Piotrkowa. Najbliższa st. dr. żel. warsz.-wied. w Babach (8 w.). W. posiada kościół par. murowany, dom przytułku dla 9 ubogich,

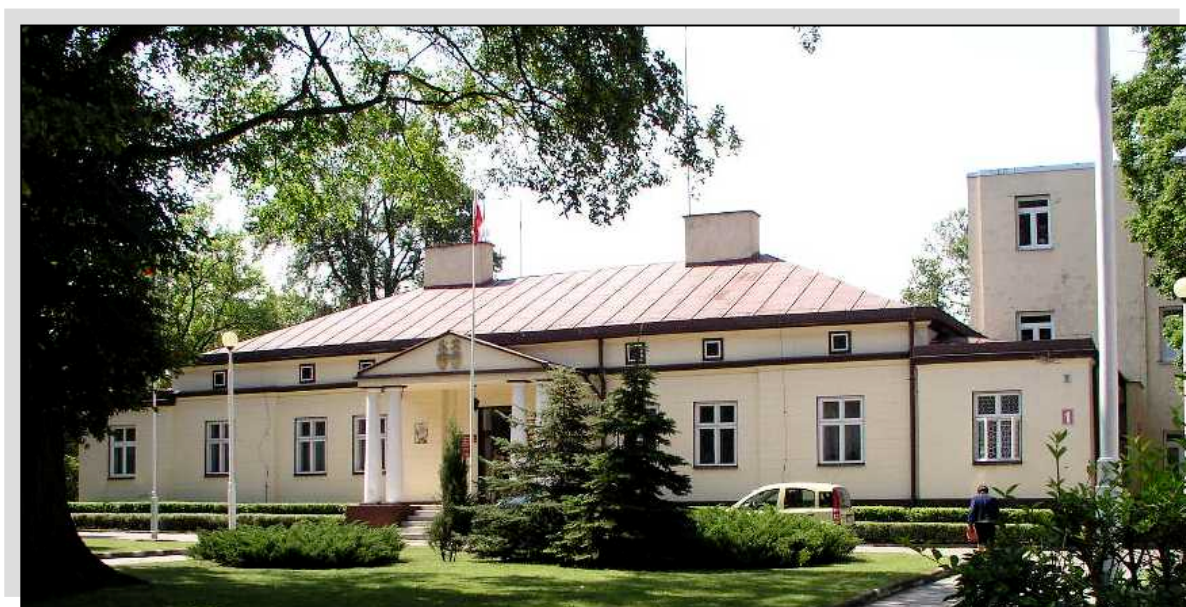
szkołę początkowa, sąd gm. V okr., urz. gm., urz. poczt. i tel., 171 dm., przeważnie murowanych, do 3000 mk., w tym ok. 700 żydów. Do mieszczan należy 1767 mr. Ulice: Piotrkowska, Kozia, Św. Krzyżka i inne, wszystkie brukowane. Oddzielne nomenklatury przedmieść: Kulzów, Zwierzyniec, Wójtostwo. Ratusz murowany z wieżami, dawniej rezydencja biskupów kujawskich. Apteka założona w r. 1882, doktor i felczer. Handel drobny w rękę żydów. Zajazd 1, młynów wodnych kilka. W r. 1791 był tu prywatny młyn prochowy, dostarczający amunicji do arsenału warszawskiego. Jarmarków 6. W r. 1827 było 159 dm., 1239 mk. Między 1870 a 1880 r. dwa wielkie pożary zniszczyły znaczną część miasteczka. Dobra rząd. Wolborz nadane zostały po r. 1831 gen. Reibnitzowi. W. jakkolwiek stanowił własność biskupów kujawskich, ulegał jednak władzy duchownej biskupów gnieźnieńskich. Dopiero biskup Antoni Ostrowski wyjednał w r. 1764 przyłączenie W. do dycezyi włocławskiej, wraz z 7 kościołami parafialnymi w okolicy i kościołem franciszkanów w Smardzewicach (pow. opoczyński). (...) Jest to starożytny gród połączony zapewne z targowiskiem. W potwierdzeniu posiadłości kościoła gnieźnieńskiego przez Innocentego II w r. 1136 wymieniono w liczbie grodów dających dziesięciny ze zboża, miodu, futer, targów, ceł, karczem: Sieradz, Spycimierz, Małogoszcz, Rozprzę, Łęczycę, Wolbórz, Żarnów i Skrzyn. Pojawiające się współcześnie biskupstwo włocławskie otrzymało przy swej fundacji na uposażenie kasztelanię wolborską. (...) Zapewne wcześniej bardzo wzniesiono tu rezydencję biskupią i założono kościół, skoro już w r. 1215 odbywa się w W. synod prowincjonalny, który deleguje Mengoza, prepozytade Chirmesa i Guntera, dziekana plockiego, aby rozstrzygnęli sprawę między Bartoszem, bisk. kujaw., a klasztorem w Strzelnie o dziesięciny. (...) Około połowy XIII w. zostaje miastem. Zapewne wprowadzono tu do dawnego targowiska niektóre urządzenia niemieckie, gdyż dopiero Leszek, ks. sieradzki, nadaje w r. 1273 rozmaite swobody. Pozwala on biskupowi miasto i wsi powyższe osadzić na prawie niemieckim, sprowadzić osadników z jakiegobądź narodu, miasto obwarować murem kamiennym, ceglany lub parkanem. Zastrzega swobodny obieg denarów książęcych w mieście. (...)

Kościół parafialny, p.w. św. Mikołaja, powstał zapewne wkrótce po nadaniu kasztelanii wolborskiej biskupom kujawskim, choć już przedtem mogła istnieć przy zamku kapliczka. Zapewne pierwotny kościół stał w innem miejscu, przy grodzie, a dopiero po założeniu miasta, wystawiono nowy śród rynku. Obecny murowany, z wysoką wieżą panującą nad Wolborzem i okolicą, łącząc się w perspektywie z wspaniałymi budowlami dawnego pałacu biskupiego, na tle drzew parku i alei lipowych malowniczo przedstawia widok. (...) Przywilejem wydany w Piotrkowie dn. 3 marca 1544 r. arcyb. Piotr Gamrat wyniósł kościół wolborski do godności kolegiaty (...). W r. 1818 wraz z wielu innemi zniesioną została. Obok kolegiaty, prymas późniejszy A. Ostrowski, jeszcze jako biskup kujawski, między 1763 a 1777 r. wznosił murowany z wyniosłą okrągłą wieżą ratusz. W r. 1832 rozwalono go, mimo to, że był ozdobą miasta, dla tego tylko, że potrzebował, pokrycia na które nie było funduszu. (...)

Pierwotnym mieszkaniem biskupów kujawskich, jako panów Wolborza był gród obronny nad rz. Moszczanką. Jakub Sienieński, późniejszy arcybiskup, będąc jeszcze biskupem kujawskim, zamek wolborski, za poprzedników jego spustoszały, wielkim nakładem odbudował. Skrzętny administrator kazał wykopać dwa obszerne stawy i zaprowadził na nich rybołówstwo, przez co dochody z klucza wolborskiego znacznie pomnożył. Każden z biskupów pobyt swój w W. zaznaczał upiększeniem rezydencji letniej. (...) W miejscu letniego mieszkania biskupów Jędrzej Lipski w r. 1626, zrzuciwszy domki

drewniane, wznosił murowany pałac, obok którego założył ogród i zwierzyńiec. (...) W. jest poniekąd kolebką znakomitego reformatora i publicysty Andrzeja Frycza Modrzewskiego. (...)

ZDUŃSKA WOLA – po raz pierwszy miejscowość wzmiankowana jest na rok 1403 i 1405, choć wchodzącą w skład miasta wieś Zduny znano już od 1394 r. Nazwa miejscowości –Zduny wskazuje na jej status wsi służebnej wczesnośredniowiecznej organizacji grodowej, prawdopodobnie podległej grodowi w Sieradzu. Nadanie praw miejskich, dzięki staraniom właściciela Z.W.F. Złotnickiego, odbyło się w 1773 r. i dotyczyło tylko części wsi Zduńskiej Woli zwanej Czekaj. Jednak lokacja nie okazała się trwała i na przełomie XVIII i XIX w. miejscowość z powrotem była wsią. Mimo to charakter miejski nie uległ zatarciu. W 1816 r. w Zduńskiej Woli powstał cech sukienników. Sprowadzenie tkaczy ze Śląska, a w konsekwencji gwałtowny rozwój sukiennictwa, zdecydowały o powstaniu manufaktury, co zaowocowało powtórным nadaniem praw miejskich w 1825 r. osadzie rękodzielniczej. Prawa miejskie nie objęły tzw. Jurydyki, czyli posiadłości dziedzica Złotnickiego położonych wokół dworu (ob. ulice Kościelna, Dolna, Piwna, Złotnickiego).

Fot. 69. Zduńska Wola. Klasycystyczny dworek S. Złotnickiego

fot. K. Szałowski, 2004

Miasto należało do powiatu szadkowskiego, obwodu sieradzkiego, województwa kaliskiego. Teren Jurydyki włączony został w granice miasta w 1899 r. Rozwój sukiennictwa został niedługo potem zahamowany przez konsekwencje powstania listopadowego. Powtórne ożywienie przemysłu tkackiego zaobserwowano dopiero po 1870 r., co niewątpliwie miało swoje źródło w założeniu przez K. Strausa pierwszej mechanicznej fabryki tkackiej. Przełom XIX w. i XX w. przyniósł narodziny przemysłu młynarskiego. Gospodarczy rozwój miasta został spotęgowany w 1902 r. przez uzyskanie połączenia kolejowego z Łodzią i Kaliszem. Wydarzenia I wojny światowej zahamowały rozwój miasta. Napływający z Wołynia, Besarabii i Rzeszy Niemcy wspierali lokalną ludność niemiecką w jej nacjonalistycznych poglądach zwłaszcza, że w Zduńskiej Woli zlokalizowano obóz rozdzielnicy uchodźców niemieckich ze wschodu i południa. W 1940 r. utworzono w mieście getto żydowskie.

**Fot. 70. Zduńska Wola.
Kościół ewangelicko –
augsburski**

fot. K. Szałowski. 2004

Po drugiej wojnie światowej nastąpiła szybka ekspansja przestrzenna miasta, której towarzyszył rozwój gospodarczy.

Gwałtowny rozwój gospodarczy Zduńskiej Woli w ubiegłym stuleciu znajduje swoje odzwierciedlenie w układzie przestrzennym ukształtowanym prawie w całości w XIX w. Układ urbanistyczny reprezentuje przykład przemysłowego ośrodka, który w krótkim czasie przekształcił się z układu opartego wyłącznie na rynku i przyrynkowych blokach urbanistycznych z kościołem położonym przy drodze wylotowej w złożony układ miejski. Regulacja układu miała miejsce około 1825 r. Jego elementami jest zabudowa o niejednorodnym charakterze, poczynając od miejskiej dziewiętnastowiecznej, przez dwudziestowieczne domy czynszowe, zakłady przemysłowe i kościoły. Drewniane domy tkaczy posiadają makroregionalną rangę historyczno-architektoniczną.

**Fot. 71. Zduńska Wola.
Dom tkacza**

fot. K. Szałowski, 2004

Fot. 72. Zduńska Wola
zdjęcie z archiwum UM
Zduńska Wola

Fot. 73. Zelów. Rynek (XIX w.)

fot. M. Pabich, 2004

rozwijać na nich intensywne rolnictwo, zatem koloniści zaczęli trudnić się rękodzielnictwem i w krótkim czasie zasłynęli z wyrobów płócienniczych stymulując dalszy rozwój. Produkcji płótna towarzyszył także wyrób tkanin wełnianych, które wkrótce wyparły z zelowskiego ośrodka przemysłowego wysokogatunkowe płócienko. Od połowy XIX w. w czeskich warsztatach miała miejsce kolejna zmiana – zastąpienie przez produkcję bawełnianą dotychczasowego sukiennictwa. Już w drugiej połowie XIX w. czeskie chałupnictwo zyskało sobie dobrą sławę w łódzkim okręgu włókienniczym. Przedsiębiorczość oraz umiejętność samoorganizacji czeskich osadników zdecydowały o rozwoju gospodarczym i przestrzennym Zelowa. Czesi zorganizowali własną gminę Braci Czeskich, posiadali kościół i szkołę.

Wystarczyło im zaledwie 150 lat, by z Zelowa stworzyć ośrodek o wszystkich cechach miejskich, który już w 1954 r. otrzymał uprawnienia osiedla, a w trzy lata później uzyskał prawa miejskie.

Historia miasta choć krótka pozostawiła w przestrzeni miasta ślady związane z czeską kolonizacją w postaci zabytkowego kościoła Braci Czeskich z 1823 r., a także parterowych i piętrowych domków w rynku z pierwszej połowy XIX w.

ZGIERZ – należy do najstarszych miast – prawa miejskie otrzymał przed 1288 r., a początki osadnictwa sięgają 8,5 tys. lat p.n.e. Najdawniejsze wzmianki pochodzą z poł. XIII w., wcześniej miasto nosiło

ZELÓW – w skali województwa jest nietypową miejscowością, gdyż jej rozwój związany był z osadnictwem czeskim. Pierwsze wzmianki o Zelowie pojawiły się w 1402 r., jednakże do początku XIX w. był on jedynie wsią szlachecką. Przełomem stał się rok 1802 kiedy do Zelowa przybyli Czesi spod Kępna, szukający schronienia w Polsce przed religijnymi prześladowaniami w Czechach. Osadnicy z Aleksandrem Prozewnem na czele wykupili dobra Zelów od ówczesnego właściciela Józefa Świduńskiego. Gleby zasiedlonych gruntów były dość słabe by

Fot. 74. Zelów. Kościół Braci Czeskich (XIX w.)

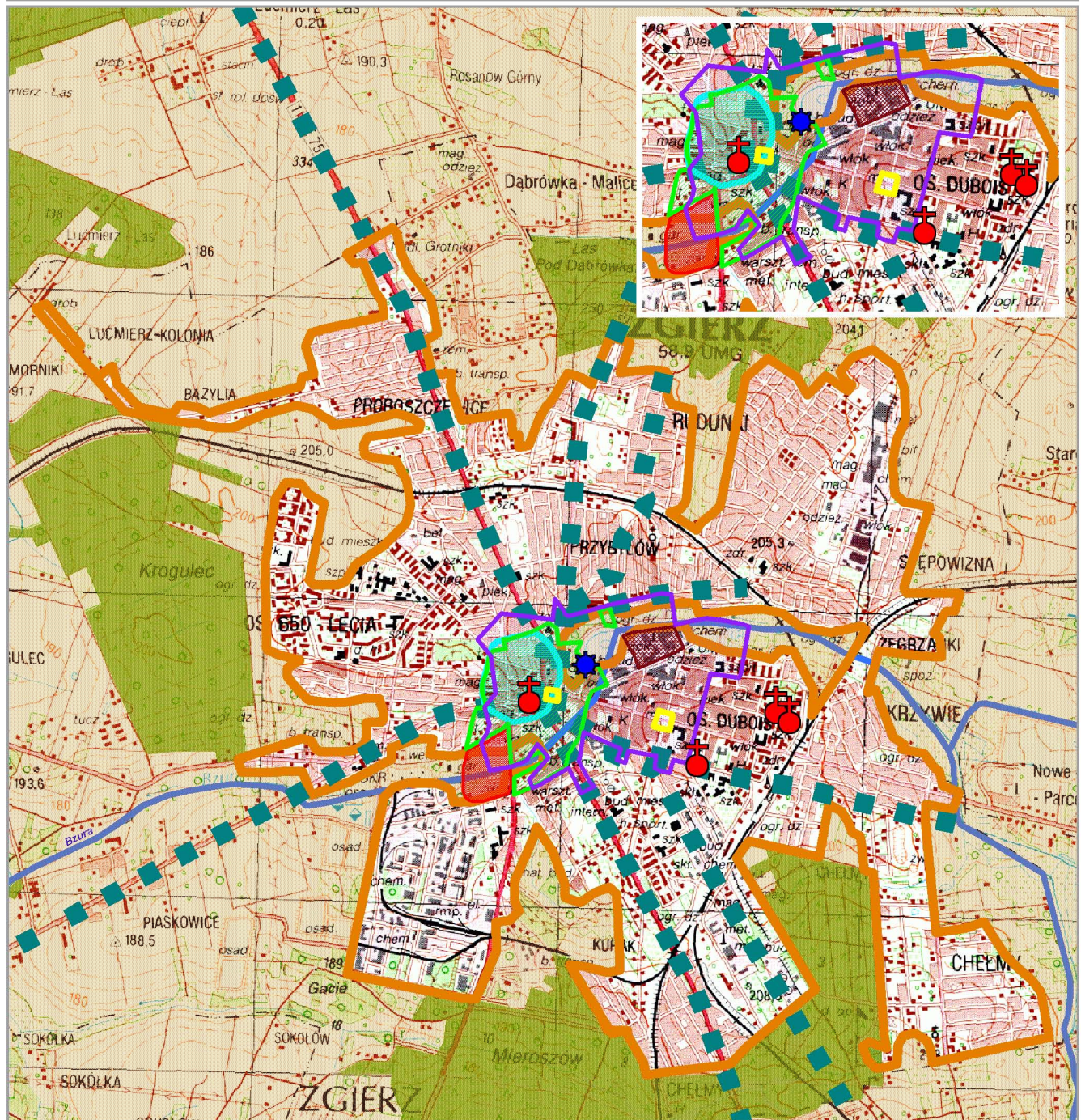
fot. M. Pabich, 2004

nazwę Zegrz. Już wówczas istniał tu kościół, a dokument Władysława Łokietka z 1318 r. określa Zgierz jako miasto książęce. Miejscowość położona była przy drodze prowadzącej z Piotrkowa do Łęczycy. Najstarsza część leżała na wzgórzu przy kościele parafialnym. Ze Zgierzem sąsiadowały wówczas dwie tzw. osady służebne Łagiewniki i Skotniki oraz wieś Zegrzany. Procesy osadnicze i późniejszy rozwój przemysłowy warunkowała Bzura. Zgierz uformował się początkowo na żyznych, prawobrzeżnych terasach rzeki – Stare Miasto. W okresie rozwoju przemysłu rozprzestrzenił się na lewy brzeg – wzdłuż ul. Zegrzyńskiej (ob. Dąbrowskiego) i ul. Błotnej (ob. Popieluszki). Tutaj ze względu na bliskość rzeki powstawały w XIX w. pierwsze manufaktury i fabryki. W latach 1820 – 1823 założono pierwszą rządową osadę dla „fabrykantów” i od tego momentu, Zgierz, który do tej pory był miasteczkiem rolniczo-rzemieślniczym, zaczął szybko przybierać charakter ośrodka przemysłu włókienniczego. Nową osadę rozplanowano na terenach o powierzchni 743 morgi wydzielonych ze wsi rządowej Zegrzany. Jej centrum stanowił Nowy Rynek w kształcie prostokąta o wymiarach 100 x 100 m. Przez rynek przebiegał nowo wytyczony „trakt fabryczny” w kierunku Strykowa. Parcelację terenu przeprowadzono na systemie komunikacyjnym utworzonym właśnie przez ten trakt i trzy równoległe do niego ulice, spięte kilkoma przecznicami. Jednocześnie z założeniem osady sukienników nastąpiła regulacja Starego Miasta. Rozbudowa osady następowała bardzo szybko – powstały dwa kościoły (ewangelicki i katolicki), ratusz, przybywało domów sukienników. Z uwagi na ten błyskawiczny rozwój w 1829 r. nadano mu prawa miasta wojewódzkiego. W pierwszym okresie włókienniczego boomu wydawało się, że to właśnie Zgierz stanie się centrum rodzącego się wielkiego przemysłu sukienniczego. Jednak na skutek kryzysu w 1831 r. przemysł i rozwój Zgierza podupadł. W ciągu następnych lat XIX i początkach XX wieku powstają kolejne fabryki oraz budownictwo czynszowe na terenie Nowego Miasta. Jednak z uwagi na bliskość Łodzi miasto nie rozwijało się, a punkt centralny przeniósł się nieco na południe. Zachowało skalę rzemieślniczej zabudowy, która nigdy nie wyszła poza typ małomiasteczkowy. Charakter zabudowy, głównie parterowe domy rzemieślnicze określają do dziś wygląd dawnej osady rzemieślniczej Zgierza. Najcenniejszym elementem zabudowy są drewniane, klasycystyczne domy tkaczy przy ul. Długiej i przecinających ją ulicach: Dąbrowskiego i Narutowicza. Pochodzą z pierwszego okresu rozwoju Zgierza jako ośrodka przemysłowego. Są to parterowe budynki o takim samym układzie przestrzennym. Stanowią jeden z najbardziej charakterystycznych elementów zabudowy śródmieścia. Od lat 20- XIX w. ul. Długa była główną arterią komunikacyjną miasta oraz częścią traktu wiodącego z Warszawy do Kalisza. Do dziś zachował się układ urbanistyczny Nowego Miasta, którego osią jest ul. Długa łącząca dawny Rynek Starego Miasta z Rynkiem Nowego Miasta. Układ ten stanowi unikalny przykład kształtowania się osady włókienniczej i jej rozwoju.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

ZGIERZ – w dok. Zguyr, Sguyr, Zegey, Shegrz, miasto fabryczne, w pow. łódzkim, o 10 w. od Łodzi, śród wyniosłego płaskowzgórza łódzko-zgierskiego, nad rzeką Bzurą, która o 4 w. na wschód od Z. bierze swój początek w lasach łagiewnickich. W mieście znajduje się: kościół par. rz.-kat. murowany, dom schronienia dla starców i kalek, ochronka dla 60 dzieci robotników (od r. 1892), kościół

UKŁAD PRZESTRZENNY ZGIERZA Z HISTORYCZNYMI ELEMENTAMI LOKACYJNYMI

- OBSZAR ZWARTEJ ZABUDOWY
- PRZEBIEG WYBRANYCH HISTORYCZNYCH DRÓG I TRAKTÓW
- WCZESNOSREDNIOWIECZNE GRODZISKO
- ŚREDNIOWIECZNE MIASTO LOKACYJNE
(LOKACJA NA PRAWIE ŚREDZKIM)
- OBSZAR ZABUDOWANY W 1821 R.
- OBSZAR ZABUDOWANY W 1844 R.
- TEREN DAWNEGO FOLWARKU W ZEGRZANACH

- ZARYS RYNKU
- NIEISTNIEJĄCY MLYN
- KOŚCIÓŁ - dominanta przestrzenna
- WODY POWIERZCHNIOWE
- LAS
- POZOSTAŁE TERENY

par. ewangelicki, murowany a przy nim przytułek dla 12 biednych, synagoga (od r. 1866), trzy szkoły elementarne rządowe, trzy chedery, jedna szkoła prywatna 3 kl. męzka, szkoła prywatna 2 klasowa żeńska, sąd gminny dla gmin przyległych wiejskich, miasto zaś należy do sądu pokoju w Łodzi, kancelarya regenta, magistrat, kasa miejska, urząd poczt.-telegr. Z kasą oszczędności, urząd akcyzny, stacya telefoniczna dla fabryk miejscowych, połączona z Łodzią, dwie apteki, 4 lekarzy, 4 felczerów, 3 akuszerki. Obszar miejski wynosi 3,731 morg., w tem pod zabudowaniami, ulicami i placami 528morg. (...) Domów murowanych jest 160, drewnianych 394, fabryk 48. (...) W 1807 r. miasto miało 500 mk.; płacono za fure drzewa z boru miejskiego po 4 ósmaki. W r. 1827 było 220 dm., 3,162 mk. W r. 1865 było 86 dm. murowanych, 378 drew. I 10,300 mk. (2,733 żydów i 3791 Niemców), w 1894 r. liczono 18,640 mk. (...) O dawnem zaludnieniu tego miejsca świadczą znajduwane tuż pod miastem, na wydmach piaszczystych przy drodze do Konstantynowa, nożyki i strzałki krzemienne i okopy rozległe w stronie pld.-zach., zwane „Szwedzkimi”. (...) Wzrost miasta pomyślny datuje się dopiero od r. 1818, gdy sprowadzeni zostali z zagranicy tkacze i obdarowani przez ówczesny rząd gruntem i różnemi przywilejami. Przybysze otrzymali w darze kawałki lasu, znajdującego się po lewej stronie Bzury i w krótkim czasie zmienili go na nową dzielnicę, która od tego czasu mianuje się Nowem Miastem. Dotąd nosi ono pierwotną swoją cechę, gdyż składa się przeważnie z domów drewnianych z facyatkami, budowanych jakby według jednego planu. W ostatnich czasach powstają tu wielkie gmachy fabryczne wzdłuż Bzury, która przeżynając miasto, w pośrodku jego tworzy staw, należący do stowarzyszenia tkaczy i mający do 10 morgów powierzchni. Znaczne zapotrzebowanie wody do fabryk wysuszyło kompletnie bagnistą Bzurę i zmusiło fabrykantów do kopania studzien artezyjskich których liczy Z. obecnie 22. Jak wielką ilość wody zużywają fabryki, świadczy Bzura, która do miasta wpływając małym, czystym strumykiem, wypływa z niego pokaźną rzeką z wodami brudnego koloru. Miasto składa się z 2 części: tzw. Starego Miasta ze Starym Rynkiem i z Nowego Miasta z Nowym Rynkiem, a oprócz tego z przedmieścia zw. Przybyłowem, oddzielnego od Z. gruntami wsi Zegrzanki, której granice długim jęzorem wrzynają się w posiadłości miejskie. Ulic posiada Z. 16 z nazwami i kilka bez nazw, gdyż te powstały ostatnimi laty z dróg polnych. Nazwy ulic pochodzą bądź od miejscowości, w kierunku których dążą od Starego Rynku, jak: Łęczycka, Aleksandrowska, Zegrzańska, Strykowska, Konstantynowska (...) Obecnie prowadzi inżynier rządowy studia przygotowawcze do budowy kolei podjazdowej z Łodzi do Zgierza, z rozporządzenia władzy. Przeprowadzenie drogi tej będzie miało niezmiernie znaczenie dla rozwoju miasta, które i tak z roku na rok wzrasta w ludność. Kościół par. katolicki istnieje w Z. od XIII w. Zdaje się, że parafia zgierska obejmowała pierwotnie obszar późniejszej parafii łódzkiej gdyż należała do niej i Radogoszcz pod Łodzią. Gdy kościół stary chylić się począł do upadku, w r. 1824 został rozebrany, a na tem samym miejscu wzniesiono teraźniejszy kościół murowany p.w. św. Katarzyny, który ukończono w r. 1826. (...) Z. pod względem przemysłowym stanowi drugie po Łodzi ognisko wyrobów wełnianych. W r. 1878 było tu 113 fabryk, w których pracowało przeszło półtora tysiąca robotników. W r. 1878 otwarto w Zgierzu 6 przędzalni wełny. Specjalnością Z. są korthy; większa część kortów sprzedawanych w kraju, jako francuskie lub angielskie, produkuje się w Z.. Obecnie liczą tu 48 większych fabryk, 64 mniejszych, razem 112. (...) Obrót roczny fabryk zgierskich dochodzi 15 milionów rubli. W ogóle fabryki wszystkie zatrudniają do 8,000 robotników płci oboj-

ga. Cała produkcja Z.. wysyłana bywa do składów łódzkich i dostaje się przeważnie na rynki Moskwy i Petersburga. (...)

ZŁOCZEW – najstarsza informacja o wsi szlacheckiej pochodzi z 1496 r. W 1601 r. właściciel dóbr złoczewskich, miecznik kaliski, założył tu kościół parafialny. Wcześniej sprowadził on do Złoczewa bernardynów i wznosił kościół parafialny. Te dwie fundacje oraz dogodnie położenie przy zbiegu dróg wiodących z Sieradza w kierunku granicy śląskiej i do Wielkopolski, stworzyły dogodne warunki dla rozwoju miasta. Przywilej miejski został nadany prawdopodobnie w 1605 r., jednak w ciągu następnych lat odnotowano niewielki rozwój miejscowości i jego funkcji miejskich. Poskutkowało to utratą praw miejskich w 1870 r.

ŻARNÓW - pierwsza wzmianka o Żarnowie pochodzi z 1065 r., tym samym należy on do najstarszych miejscowości w regionie. W XI w. był już grodem kasztelańskim Bolesława Śmiałego. Zapisy w historycznych dokumentach wskazują na Żarnów jako centrum znacznego skupiska osadniczego w łuku Pilicy może jeszcze w okresie przedpaństwowym, a u progu Polski historycznej jako grodowego ośrodka wczesnomiejskiego i siedziby kasztelanii. W XII w. w Żarnowie istniała kaplica, targ i karczma. Wówczas Żarnów był już znaczącą osadą targową ze względu na swoje położenie na szlaku handlowym łączącym Wielkopolskę z Rusią. Osadnicze skupisko żarnowskie istniało już w okresie przedpaństwowym. Na podgrodziu dwunastowiecznej osady wybudowano w 1191 r. jeden z najstarszych w środkowej Polsce kamiennych kościołów romańskich. W tym samym roku Żarnów nadano kolegiacie sandomierskiej co spowodowało upadek politycznego znaczenia kasztelanii. Lokacja miasta nastąpiła przed XIV w. choć źródła historyczne nie wspominają o dokładnej dacie. Jednakże prawa miejskie nie przyczyniły się do rozwoju gospodarczego, a o jego niewielkim znaczeniu już w XIV w. świadczy likwidacja kasztelanii.

W połowie XV w. w Żarnowie dominowało rzemiosło i tkactwo. Był on także znaczącym ośrodkiem w handlu zbożem o czym świadczy istnienie korca żarnowskiego jako miary sypnej. XVI w. zapoczątkował okres stopniowego upadku miasta, do którego przyczyniła się bitwa ze Szwedami pod Żarnowem w 1655 r. Stagnacja w rozwoju miasta nie została przerwana, pomimo prób ożywienia gospodarczego. Prawa miejskie Żarnów utracił w 1869 r. na skutek polityki władz carskich, która spowodowała odebranie dotychczasowego statusu miejskiego wielu miejscowościom Polski Środkowej.

Do dnia dzisiejszego Żarnów pozostał wsią, choć liczne obiekty dowodzą bogatej przeszłości tej miejscowości. O wczesnym osadnictwie świadczą stanowisko archeologiczne i wczesnośredniowieczne grodzisko stożkowe, które wraz z późnośredniowieczną osadą tworzy układ przestrzenny wpisany do rejestru zabytków. Obecne rozplanowanie pochodzi ze średniowiecza i stanowi prosty układ, z rynkiem, jako głównym elementem. Rynek od strony północnej zamyka teren kościoła. Cały układ urbanistyczny Żarnowa rozwinął się w oparciu o sieć średniowiecznych dróg wiodących z Małopolski przez Sandomierz do Wielkopolski i na Mazowsze przez Opoczno. Układ urbanistyczny oraz zwarta sylwetka miasta zachowały się bez istotniejszych zmian. Dominantę architektoniczną układu stanowi kościół parafialny. W siedemnastowiecznym zabytkowym kościele p.w. św. Mikołaja odnaleźć

można elementy pierwszej świątyni romańskiej w postaci kamiennego przęsła nawy wraz z emporą oraz masywną okrągłą wieżą o obronnym charakterze.

Fot. 75. Żarnów. Kościół p.w. św. Mikołaja (połowa XII w.)

fot. S. Ciesielska, 2004

ŻYCHLIN – miasto położone w północno-wschodniej części dawnego województwa łęczyckiego. W średniowieczu osada Żychlin leżała na skrzyżowaniu dróg: drodze handlowej zwanej toruńsko – lwowską, prowadzącą przez Brześć, Kowal, Gostynin, Łowicz, Jeżów, Rawę Maz., Inowłódz, Radom, Opatów, Sandomierz, Jarosław oraz drogi wodącej z Wielkopolski i z nad środkowej Warty, Konina, Koła przez Kutno, Żychlin, Kiernozię i Sochaczew do Warszawy. Pierwotnie była to osada targowa z owalnicową formą rozplanowania z przeprawą przez rzekę Słudwę. Od średniowiecza do XIX w. Żychlin był własnością szlachecką. Należy przypuszczać, że nadanie praw miejskich nastąpiło przed 1397 r. Na rozwój miasta miały wpływ: siedziba parafii, zamek i ośrodek dóbr, korzystne położenie w rozwidleniu dróg na granicy dwóch historycznych dzielnic: Wielkopolski i Mazowsza. Większość mieszczan trudniła się rolnictwem. W mieście była szkoła, karczma, wyszynki piwa, miodu i wódki. W 1775 r. , dzięki staraniom ówczesnego właściciela miastu odnowiono przywilej na odnowienie jarmarków i ustanowienie 4 nowych. Z czasem ludność Żychlina zaczęła utrzymywać się z rzemiosła, kupiectwa, kramarstwa czy pracy najemnej. W XIX w. odbywały się cotygodniowe targi w niedzielę oraz 8 jarmarków w roku. Prawa miejskie utracił Żychlin w 1870 r. na okres przejściowy, stając się siedzibą gminy. Na dalszy rozwój miasta duży wpływ miała budowa linii kolejowej Warszawa – Kutno – Poznań, co spowodowało powstanie przemysłu rolnego, szczególnie cukrowniczego. Rozwój miasta, umożliwił przywrócenie praw miejskich w 1925 r.

ŻYTNO – pierwsza wzmianka pochodzi z 1198 r., gdy miejscowość należała do klasztoru bożogrobców w Miechowie. Od końca XVI do XIX w. miasto było własnością szlachecką. Prawa miejskie nada-

no przed 1441 r. Żytno posiadało charakter otwartego miasta rolniczego, w którym zamieszkiwało też kilku rzemieślników. Upadek miasta nastąpił w pierwszych latach po rozbiorach, a utrata praw miejskich przed 1827 r. Układ przestrzenny jest ciekawym przykładem rozplanowania wsi wzdłuż drogi wschód – zachód z dwoma trójkątnymi placami targowymi. Układ ten może być reliktem osady wcześnieśredniowiecznej. Na zachodnim krańcu wsi zachował się klasycystyczny dwór z dużym parkiem z początków XIX w., a w sąsiedztwie neoromański kościół z II połowy XIX w.

Tab. 2. Miasta województwa łódzkiego na przestrzeni wieków

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Własność	Data utraty praw miejskich/ Uwagi	Obecny status administracyjny
1.	Aleksandrów Łódzki.	XIX w.	lokacja na surowym korzeniu	1822	szlachecka	1870 r., od 1924 r. m-to	miejsko-gminny
2.	Bełchatów	1591	wieś	1737	szlachecka	1870 r., od 1925 r. m-to	miasto powiatowe
3.	Będków	1232	wieś targowa	XV	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
4.	Biała Rawska	1246	wieś	przed 1498	monarsza duchowna szlachecka	1870 r., od 1925 r. m-to	miejsko-gminny
5.	Białaczów	XIII w.	wieś	1456	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
6.	Bielawy	1381	wieś targowa	1403	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
7.	Błaszki	1386	wieś	1722	szlachecka		miejsko-gminny
8.	Błogie	1510	wieś	prawdop. XV	duchowna szlachecka	osada nie przekształciła się w miasto	wieś
9.	Bolesławiec	1266	targowisko	1266	monarsza	1870 r.	wieś gminna
10.	Bolimów	przed 1370	gród, targowisko	1370	szlachecka	1867 r.	wieś gminna
11.	Bratoszewice	1418	wieś	1458	szlachecka	po 1661 r.	wieś
12.	Brus	1542	wieś	1542	duchowna	od 1576 r.	wieś
13.	Brzeźnica Nowa	1265	lokacja na surowym korzeniu	1265	monarsza		wieś gminna
14.	Brzeźnica Stara	1265	wieś		monarsza	osada nie przekształciła się w miasto, przeniesienie praw miejskich do Brzeźnicy Nowej	wieś
15.	Brzeziny	1329	prwad. wieś targowa	1366	monarsza duchowna		miasto powiatowe
16.	Buczek	1386	dawna osada rolnicza	1549	szlachecka	po 1683 r.	wieś gminna
17.	Budziszewice	1295	wieś	1358	monarsza	po 1793 r.	wieś gminna
18.	Budzynek	1357	wieś	1453	szlachecka duchowna	po 1661 r.	wieś
19.	Burzenin	1344	osada targowa	1344	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
20.	Chełm	1136	wieś	1520	szlachecka	lokacja nieudana	wieś

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Własność	Data utraty praw miejskich/ Uwagi	Obecny status administracyjny
21.	Dąbrowice	1455	wieś?	1455	monarsza	lokacja zahamowana	wieś
22.	Dmosin	1334	wieś	1430	szlachecka	II poł. XVI w.	wieś gminna
23.	Drzewica	poł. XIII w.	osada	1429	szlachecka	1870 r., przywrócenie 1987 r.	miejsko-gminny
24.	Działoszyn	1412	wieś targowa?	1412	szlachecka		miejsko-gminny
25.	Gieczno	1350	wieś	1543	szlachecka	1576 r.	wieś
26.	Głowno	XV w.	wieś	1427	szlachecka	1870 r., ponownie 1925 r.	miasto
27.	Goraj (Byszew)	XIV w.	wieś	1458	szlachecka	1576 r.	wieś
28.	Gorzkowice	1335	targowisko	1494	szlachecka	1520 r.	wieś gminna
29.	Grabów Łęczycki	1232	targowisko	1372	szlachecka	lokacja zahamowana	wieś gminna
30.	Grocholice	1232	wieś	1420	duchowna	lokacja zahamowana	w granicach Belchatowa
31.	Inowódz	1082	targowisko	poł. XIV w.	monarsza	1870 r.	wieś gminna
32.	Jeżów	1138	wieś	1334	duchowna	1870 r.	wieś gminna
33.	Kałów	1387	wieś	1492	szlachecka	1765 r.	wieś
34.	Kamieńsk	1291	wieś targowa	1374	szlachecka	1870 r., od 1994r.m-to	miejsko-gminny
35.	Kamion	1198	wieś	1462	monarsza szlachecka	XVII w.	wieś
36.	Kazimierz	1261	wieś	1288	szlachecka	1870 r.	wieś
37.	Kiernožia	XV w.	wieś	1784	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
38.	Koluszki	1399	wieś	1949	szlachecka		miejsko-gminny
39.	Konstantynów Łódzki	XIX w.	lokacja na surowym korzeniu	1830	szlachecka	1870 r., po 1920 r. m-to	miasto
40.	Krośniewice	1387	wieś	1442	szlachecka	1870 r., ponownie od 1926 r.	miejsko-gminny
41.	Kutno	1301	wieś targowa	przed 1432	szlachecka		miasto powiatowe
42.	Lutomiersk	1274	wieś	1274	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
43.	Lututów	1406	wieś	1405	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
44.	Łask	1356	wieś targowa ?	1422	szlachecka		miejsko-gminny, miasto powiatowe
45.	Łąkoszyn	1359	wieś	1441	szlachecka	po 1793 r. wchłonięty przez m. Kutno	
46.	Łęczyca	1107	gród osady targowej	XI - XII w.	monarsza	powstanie wielocłon. zespołu osadn.	miasto powiatowe

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Własność	Data utraty praw miejskich/ Uwagi	Obecny status administracyjny
47.	Łowicz	1136	wieś	przed 1298	monarsza duchowna		miasto powiatowe
48.	Łódź	1332	wieś	1423	duchowna	powstanie miasta przemysłowego po 1821 r.	m-to wojew. powiat miejski
49.	Łubnice	1234	targowisko	1238	szlachecka duchowna	k. XIII w.	wieś gminna
50.	Małyń	XIII w.	targowisko	1549	szlachecka	po 1654 r.	wieś
51.	Mazew	1385	wieś	1416	duchowna	po 1523 r.	wieś
52.	Nakielnica	1507	wieś	1555	szlachecka	lokacja nie doszła do skutku	wieś
53.	Niemysłów	1262	wieś	1563	duchowna	po 1563 r. wieś	wieś
54.	Opoczno	1191	wieś	I. 40 XIV w.	monarsza		miejsko-gminny, m-to powiatowe
55.	Oporów	1363	wieś	1427	duchowna	po 1661 r.	wieś gminna
56.	Orłów	1384	wieś	1387	monarsza	XVIII w.	wieś
57.	Osjaków	1299	wieś targowa ?	1446	szlachecka	1793 r.	wieś gminna
58.	Ozorków	k. XVIII w.	lokacja na surowym korzeniu	1816	szlachecka		miasto
59.	Pabianice	1342 - 1374	wieś	1345	duchowna	powstanie miasta przemysłowego po 1821 r.	m-to powiatowe
60.	Pajęczno	1141	wieś targowa	1276	monarsza duchowna	1870 r., przywrócenie 1958 r.	miejsko-gminny, m-to powiatowe
61.	Parzęczew	1385	wieś	1421	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
62.	Piątek	1241	targowisko	1339	duchowna	1870 r.	wieś gminna
63.	Piotrków	1217	gród osada targowa	XIV w., 1313	monarsza		powiat miejski
64.	Pławno	1261	wieś targowa ?	1544	szlachecka	lokacja zahamowana	wieś
65.	Poddębice	1388	wieś	1400	szlachecka	1870 r., przywrócenie w 1921 r.	miejsko-gminny, m-to powiatowe
66.	Przedbórz	1145	osada targowa	1333-1370, 1405	monarsza		miejsko-gminny
67.	Przerąb	1398	wieś	1786	szlachecka	lokacja nieudana	wieś
68.	Radomsko	1243	osada targowa	1266	monarsza		m-to powiatowe
69.	Rawa Maz.	1228	gród	1321	monarsza		m-to powiatowe
70.	Rozprza	1065	gród osada targowa	IX-XI w., 1372	szlachecka	lokacja zahamowana	wieś gminna

<i>Lp.</i>	<i>Nazwa miasta</i>	<i>Pierwsza wzmianka o miejscowości</i>	<i>Charakter osady przed lokacją</i>	<i>Data lokacji</i>	<i>Własność</i>	<i>Data utraty praw miejskich/ Uwagi</i>	<i>Obecny status administracyjny</i>
71.	Ruda	1106	lokacja zahamowana	1264	monarsza szlachecka	lokacja zahamowana	wieś
72.	Rusiec	1386	wieś	1609	monarsza szlachecka	po 1741r. wieś	wieś gminna
73.	Rzeczyca	1335	wieś	1790	monarsza	w 1793 r. wieś	wieś gminna
74.	Rzgów	1378	osada	1467	duchowna	1870 r.	wieś gminna
75.	Sieradz	1136	gród osady targowej	XII w.	monarsza		miasto powiatowe
76.	Skierniewice	1359	wieś	1457	duchowna		powiat miejski
77.	Skotniki	1577	osada	połowa XVI	szlachecka	lokacja nieudana	wieś
78.	Skoszewy	1386	wieś	1426	szlachecka	XVII w.	wieś
79.	Sobota	1250	obok wsi targowisko	1393	szlachecka	1870 r.	wieś
80.	Sokolniki	1380	osada służebna, wieś	1726	monarsza szlachecka	osada służebna grodu w Rudzie	wieś gminna
81.	Spycimierz	1136	gród, osada targowa	1357	duchowna	lokacja nieudana	wieś
82.	Stryków	1387	wieś	1394	szlachecka	1870 r., od 1923 r. miasto	miejsko-gminny
83.	Sulejów	1145	gród osada targowa	1292	monarsza duchowna	1870 r., od 1927 r. miasto	miejsko-gminny
84.	Szadek	1295	wieś	1295	monarsza	1870 r., od 1919 r. miasto	miejsko-gminny
85.	Szczerców	1332	wieś	1364	monarsza	1870 r.	wieś gminna
86.	Świnice Warckie	1301	wieś	1458	szlachecka	p. XVI w.	wieś gminna
87.	Tomaszów Maz.	1788	lokacja na surowym korzeniu	1830	szlachecka		m-to powiatowe
88.	Toporów	1386	wieś	1464	szlachecka duchowna	1673 r.	wieś
89.	Tuszyn	1223	wieś	1416	monarsza	1870 r., od 1924 r. miasto	miejsko-gminny
90.	Ujazd	1283	wieś	1428	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
91.	Uniejów	1136	targowisko	1283 - 1285	duchowna	1870 r., od 1919 r. miasto	miejsko-gminny
92.	Warta	1255	wieś targowa	1255	monarsza		miejsko-gminny
93.	Widawa	1388	wieś	1388	szlachecka	1870 r.	wieś gminna
94.	Wieluń	1217	targowisko	1283	monarsza		miejsko-gminny, m-to powiatowe

<i>Lp.</i>	<i>Nazwa miasta</i>	<i>Pierwsza wzmianka o miejscowości</i>	<i>Charakter osady przed lokacją</i>	<i>Data lokacji</i>	<i>Własność</i>	<i>Data utraty praw miejskich/ Uwagi</i>	<i>Obecny sta- tus admini- stracyjny</i>
95.	Wieruszów	1368	wieś targowa ?	1366	szlachecka	1870 r., od 1919 r. miasto	miejsko- gminny, m-to powiatowe
96.	Witonia	1386	wieś	1728	szlachecka	po 1764 r. wieś	wieś gminna
97.	Wolbórz	1136	gród osady targowej	1273	duchowna	1870 r.	wieś gminna
98.	Zduńska Wola	1403	wieś	1773, 1825	monarsza szlachecka		m-to powiato- we
99.	Zelów	1402	wieś	1957	szlachecka		miejsko- gminny
100.	Zgierz	1231	wieś targowa ?	1288/1318	monarsza		m-to powiato- we
101.	Złoczew	1496	wieś	1601	szlachecka	1870 r., od 1919 r. m-to	miejsko- gminny
102.	Żarnów	1065	gród kaszte- lański, osada targowa	przed poł. XIV w.	kantora sandom.	1869 r.	wieś gminna
103.	Żychlin	1331	wieś targowa ?	1397	szlachecka	1870 r., od 1925 r. m-to	miejsko- gminny
104.	Żytno	1198	wieś targowa ?	1441	szlachecka	w 1793 r. wieś	wieś gminna

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury przedmiotu

✓ **Zespoły wiejskie:**

BAKOWA GÓRA - wieś położona w gminie Ręčno. Leży na zboczu wysokiego wzniesienia (282 m n.p.m.) stanowiącego najbardziej wysuniętą na północ część pasma Małogosko – Przedborskiego.

Pierwsze wzmianki o Bąkowej Górze pochodzą z 1340 r. i dowodzą istnienia miejscowości już w XIV wieku. Zanim Bąkowa Góra zaczęła funkcjonować w świadomości ludności jako dobrze rozwijająca się osada, nie była zamieszkała o czym świadczy opis I. Kraszewskiego: „(...) gródek, który podówczas Wilczą Górą zwano, pustką stał, mało nie przez cały wiek, a o grunta jego nikt się nie troszczył, granice pozarastały i zapomniały się, z Surdęgi ludzie od skrajów zarywali po troszę co lepszej, a dogodniejszej ziemi. Wypasano na łąkach trzody i siano z nich zbierano, bo nikt tam nie zaglądał.(...) Na Wilczej Górze i jej gruntach nikt się nie sadowił dlatego, że opieki by nie miał, a dziedzice, nic z tej ziemi nie mogąc wyciągnąć, prawie o niej zapomnieli. (...)”

Kiedy za panowania Władysława Łokietka, zamieszkał tu Zygmunt Bąk - fundator zamku wybudowanego na przełomie XIV i XV wieku, wówczas „(...) pusta niegdyś Wilcza Góra, teraz Bąkiem zwana, już do dawnej wcale nie była podobną (...)” (I. Kraszewski „Jelita”). Zamek wybudowany został na wapiennym wzniesieniu i dominował, dzięki czemu dominował nad doliną Pilicy. Obronna budowla była niewielka, gdyż zaledwie trójizbowa, zaś za budulec posłużył lokalny surowiec skalny – kamień wapienny. W otoczeniu zamku, w tym samym czasie, powstał park. Położony na wzgórzu zamkowym, obecnie posiada typowo leśny charakter.

Historia Bąkowej Góry nierozzerwalnie związana jest z pobliską wsią Majkowice, w której do dnia dzisiejszego pozostały ruiny zamku. Właściciel Bąkowej Góry Zbigniew Bąk - nobilitowany rabuś i zawadiaka, pozostawał w konflikcie z właścicielem majkowickiego zamku Florianem Szarym – prawym rycerzem. Historia zwaśnionych rycerzy była tak popularna, że J.I. Kraszewski uczynił ją wątkiem powieści „Jelita”.

Spory międzysąsiedzkie doprowadziły w XV w. do opustoszenia zamku, gdyż Władysław Łokietek wysiedlił właściciela Bąkowej Góry na tereny południowej Polski. Od tego czasu przez kolejne trzysta lat właścicielami Bąkowej Góry byli Małachowscy herbu Nałęcz, ród wywodzący się z ziemi łęczyckiej. Wśród nich jako pierwszy wymieniany w Polskim Słowniku Biograficznym był królewski sekretarz i dworzanin, a następnie kasztelan spicymierski - Mikołaj Małachowski (zm. 1575 r.). Małachowscy z Bąkowej Góry licznie reprezentowani byli przez barwne postacie – Jana Małachowskiego podkancle-rza królewskiego (XVII w.) czy też Adama Małachowskiego (XVIII w.) marszałka Trybunału Koronne-go.

Silna pozycja i popularność właścicieli decydowały o rozwoju posiadłości. W XVIII w. Bąkowa Góra wchodziła w skład dużego latyfundium magnackiego należącego do rodziny Małachowskich. W latach 1770 –1780 poniżej zamku wybudowano murowany dworek, który był ważnym ośrodkiem życia kulturalnego Polski W XVIII wieku przekomponowano także istniejący park. Do 1939 r. właściele dworu zmieniali się na drodze dziedziczenia i kolejno byli nimi Michałowscy, Ostrowscy, Małachowscy, Potoccy. Podczas wojny Bąkowa Góra była miejscem masowej eksterminacji miejscowej ludności przez wojska niemieckie.

O dawnej świetności Bąkowej Góry świadczą obiekty dziedzictwa kulturowego, które przetrwały do dnia dzisiejszego w mniej lub bardziej zmienionym stanie, jako zabytki architektury i budownictwa.

Ruiny murowanego zamku górują na wzgórzu Bąkowa Góra, na którego szczycie zachowały się ślady kamieniołomów porośniętych wiekowymi bukami. Poniżej zamku znajduje zabytkowy dwór formą nawiązujący do ówczesnego stylu architektonicznego - parterowy, kryty łamanym „polskim dachem”, z ozdobnym portalem, zabytkowym kominkiem i zachowanymi wewnątrz fragmentami pierwotnej stolarzki. Dwór jest tylko jednym elementem zespołu dworskiego, na który składają się spichlerz, a przede wszystkim park, który stanowi także otoczenie zamku. Pierwotna struktura tego 5 ha zabytkowego wiejskiego założenia parkowego została zatarta przez leśny charakter okazałego drzewostanu. Park jest własnością prywatną, ale mimo to zaniedbaną, wymaga uporządkowania i objęcia ochroną konserwatorską. Wraz z historycznymi budynkami tworzy kompozycję przyrodniczo-kulturową, o dużych walorach poznawczych, dydaktycznych i krajoznawczych.

Istotną dominantą miejscowości jest zabytkowy zespół kościoła parafialnego p.w. Św. Trójcy, na który składają się kościół murowany z XV w. oraz osiemnastowieczna murowana dzwonnica. Świątynia była rozbudowana w 1603 r., zaś w I połowie XVIII w. przebudowana. Pomimo kilkakrotnej przebudowy kościoła, zachowała się nawa wschodnia oraz gotyckie prezbiterium. W prezbiterium wejście do zakrystii zdobi renesansowy portal. We wnętrzu kościoła znajdują się elementy związane z historyczną przeszłością Bąkowej Góry – tablice poświęcone członkom rodziny Małchowskich, oraz rodowe herby. Kościelny dziedziniec zdobi osiemnastowieczna murowana dzwonnica z opilastrowanymi ścianami, w której na dębowym tramie wisi odlany w 1657 r. dzwon z herbem Małachowskich. W sąsiedztwie kościoła znajduje się plebania z bielonymi ścianami podkreślająca walory zespołu sakralnego.

Poza wspomnianymi obiektami dziedzictwa kulturowego w Bąkowej Górze znajdują się także zabytki budownictwa wiejskiego w postaci dwóch domów drewnianych z końca XIX i początku XX w., murowanego domu z XVIII w. oraz drewniano - murowanego domu z ok. 1930 r., a także osiemnastowieczna murowana kuźnia.

Układ przestrzenny Bąkowej Góry – zamek na wzniesieniu, dwór z założeniem parkowym, zespół sakralny - jest wpisany do rejestru zabytków.

Obiekty dziedzictwa kulturowego Bąkowej Góry wraz z urozmaiconą rzeźbą Pasma Przedborско - Małogoskiego tworzą harmonijny krajobraz o walorach przyrodniczych i kulturowych. Położenie w dolinie Pilicy i wspomniane walory zdecydowały, że współcześnie Bąkowa Góra jest miejscowością letniskową.

W sferze projektów jest utworzenie zespołu – przyrodniczo – krajobrazowego Bąkowa Góra, który miałby na celu ochronę uroczyska leśnego, szczytu Bąkowej Góry z parkiem, ruinami zamku, dworkiem i innymi zabytkami miejscowości oraz przedpola wzgórza od strony północnej i południowej.

WYPIS ZE „SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH”

BAKOWA GÓRA - wieś i folwark nad rzeką Pilicą, powiat noworadomski, gmina Masłowice, parafia Bąkowa Góra. Leży na wyniosłej górze panującej nad doliną Pilicy, o 6 wiorst na północ od Przedboża. Posiada kościół parafialny, murowany i gorzelnię. Parafia Bąkowa Góra dekanatu noworadomskiego 2289 dusz. Dobra Bąkowej Góry własność A. Ostrowskiego, składają się z folwarków: Bąkowa Góra, Dęba, Kalinki, Majkowice i osady karczmarzkiej we wsi Zbyłowicach; ogólny obszar wynosi 2461 mórg, w tym 1386 mórg ziemi ornej. W 1827 r. było tu 37 domów i 278 mieszkańców, obecnie 66 domów i 690 mieszkańców; włościanie mają 446 mórg ziemi.

BOBROWNIKI – w średniowieczu wieś należała częściowo do dóbr królewskich, częściowo stanowiła własność arcybiskupów gnieźnieńskich, należała do parafii w Działoszynie. Po raz pierwszy wymieniono ją w dokumentach z około połowy XIV w., z 1357 r. Do dziś zachowały się we wsi przykłady starego budownictwa drewnianego. Jej nazwa wskazuje, że była to wieś służebna. Nazwę wsi łączy się z bobrownikami, którzy byli osadnikami pod bezpośrednią władzą książąt (mazowieckich głównie) i obowiązani do hodowania i chwytania bobrów, których skóry stanowiły bardzo ceniony przedmiot handlu. Na dworach książęcych byli specjaliści do nadzoru bobrowni, zwani bobrowniczymi (wg „Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” Warszawa 1880 r.).

GIDLE – najstarsza wiadomość o tej miejscowości pochodzi z przełomu XI/XII w. Nigdy nie były miastem, jednak ze względu na swoje położenie (na szlaku pielgrzymek do Częstochowy) i szybki rozwój w XVII w. zyskała sobie rozgłos i rozbudowywała się podobnie jak inne ośrodki miejskie. Historia tej miejscowości związana była z trzema budowlami sakralnymi i działalnością na tym terenie zakonu kartuzów i dominikanów. Na XV – XVI w. datuje się powstanie pierwszego kościółka drewnianego p.w. św. Marii Magdaleny, przebudowanego następnie w 1659 r. Do 1884 r. był kościołem parafialnym. Szybki rozwój w XVII w. powiązany był z rozwojem miejscowego rzemiosła, handlu oraz malarstwa ludowego o charakterze dewocyjnym. Już od XVII w. tamtejsze wyroby rzemiosła ludowego słynne były w całej okolicy, szczególnie obrazy religijne, malowane na potrzeby rosnącego ruchu pątniczego. Istnienie tego typu warsztatów artystyczno-ludowych miało wpływ na stopę życia mieszkańców Gidel, swoistą zabudowę i znaczenie, jakie zyskały sobie w dziejach polskiej sztuki ludowej. W Gidlach oprócz miejscowych malarzy, osiedlali się malarze z Częstochowy. W 1615 r. Anna z Rosocic Dąbrowska ufundowała na miejscu drewnianej kapliczki nowy kościół i klasztor, do którego zostali sprowadzeni dominikanie z Krakowa. Ojcowie dominikanie wzniesli obecne zabudowania według planów architekta Jana Buszty. W XVII w. powstał też w Gidlach kościół i klasztor kartuzów, którzy zostali ściągnięci na te tereny z Gdańska przez Zuzannę Przerębską Oleską w 1641 r. Najpierw wybudowali drewnianą kaplicę, a w 1751 r. rozpoczęto prace przy budowie murowanego kościoła p.w. Matki Bożej Bolesnej. Z nieznanych przyczyn budowla ta bardzo szybko popadła w ruinę, a w 1819 r. nastąpiła kasata zakonu kartuzów. Renowacja poklasztornego kościoła miała miejsce w 1884 r. po uprzed-

nim przeniesieniu doń parafii z kościoła św. Magdaleny. Do XIX wieku Gidle należały do Ekonomii Dóbr Rządowych, a w roku 1835 stały się własnością prywatną.

Fot. 76. Gidle. Sanktuarium MB Gidelskiej

NOWOSOLNA - wieś o unikalnym w skali kraju gwiazdowym układzie przestrzennym z radialnie założonym podziałem szachownicy gruntów. Założenie wsi związane było z kolonizacją fryderycjańską prowadzoną w państwie pruskim w latach 1740 – 1806 za panowania cesarza Fryderyka Wielkiego. Celem tej akcji osadniczej było zagospodarowanie najsłabiej zaludnionych obszarów, lasów i nieużytków. W przypadku obszaru Polski znajdującego się w zaborze pruskim, dodatkowym czynnikiem był aspekt polityczny. Zaborcy w ten sposób prowadzili na szeroką skalę akcję germanizacyjną. Region łódzki był wówczas słabo zaludniony, a leśne tereny doskonale nadawały się do realizacji politycznych i społecznych zamierzeń Prus, które miały zaowocować kontrolą i trwałym zespoleniem pozyskanych terenów z ziemią państwa pruskiego. Akcja osadnicza przebiegała dwuetapowo, natomiast powstanie Nowosolnej wiązało się z ostatnim etapem – projektem powołania powiatu zgierskiego, w granicach którego znaleźć miała się opisywana miejscowość, jako jedno z czterech nowopowstałych osiedli zasiedlonych wyłącznie przez niemieckich kolonistów m.in. z Bawarii, Witembergii, Palatynu, Badenii, Saksonii. Nowosolona – największa z osad kolonizacji niemieckiej, zaprojektowana z rozmachem przez geometrów, została założona na terenach leśnych ekonomii Łaznów w latach 1801 – 1802 r.

Układ przestrzenny wsi w swoim kształcie nawiązuje do gwiazdy z radialnym rozkładem szachownicowym pól. Układ wykazuje cechy wsi luźno skupionej typu wieloosiowego. Pierwotnie zagrody rozmieszczone były po obu stronach ośmiu prostych dróg w odstępach malejących w miarę oddalania się drogi od centrum ośmioboku. Kierunki pól i miedz były przeważnie prostopadłe do osi dróg, zapro-

jektowano łącznie 51 stanowisk o podobnej powierzchni pól. Działki położone w centrum przeznaczone zostały na działalność rzemieślniczą i budynki użyteczności publicznej. W centralnej części układu znajdował się ośmioboczny rynek, na którym zaprojektowano miejsce na kościół i cmentarz.

Układ przestrzenny wsi jest skomplikowany w swym założeniu, jednak przyczyny wyznaczenia takiego układu do dnia dzisiejszego nie są jednoznaczne. Niektóre źródła wskazują, że układ ten nie był przypadkowy, gdyż „...został sprowokowany wcześniejszym układem wsi Wiączyń Mały, na gruntach której kolonia ta powstała. Tu bowiem zbiegały się kiedyś drogi lokalne niemal z tych samych ośmiu kierunków, co zapewne natchnęło pruskiego mierniczego do takiego właśnie rozplanowania nowej osady” (Koter 1994).

Odmierna teoria zakłada powstanie wsi na „surowym korzeniu”. Zarówno w pierwszym, jak i drugim przypadku założenie wsi było bardzo pracochłonne, wymagało precyzji, licznych pomiarów i wytyczenia 16 km dróg, a to wymagało wykarczowania lasów. Dlatego też bez jednoznacznej odpowiedzi pozostaje pytanie dlaczego podjęto tak wielki trud, gdy można było zastosować inne rozplanowanie – rzędówkę wzdłuż drogi do Brzeziny? Zapewne istniały istotne powody, by podjąć wspomniany wysiłek. Jedną z hipotez zakłada, że podczas zakładania wsi uwzględnione były życzenia osadników co do radialnego rozplanowania. Kształt bowiem nawiązywał do centrycznej formy wsi niemieckich Wittembergii skąd pochodziła grupa osadników. Inna hipoteza wykazuje związek kształtu wsi z zasadami religijnymi przybyłych tu Herrnhutów. Dowodem na to jest centralne umiejscowienie krzyża w kościele położonym po środku wsi, któremu odpowiada centralne miejsce krzyżowej śmierci Chrystusa w doktrynie religijnej wspomnianych osadników. Lokalizacja cmentarza w centrum miejscowości nawiązuje do przekonań Herrnhutów o uprzywilejowanej pozycji zmarłych w drodze do zbawienia.

Niekorzystne warunki glebowe (gl. bielicowe) zniechęciły znaczną część osadników, którzy wyemigrowali do Besarabii. O dawnym niemieckim osadnictwie przypomina nazwa miejscowości nawiązująca do nazwy wsi wittemberskiej Sulzfeld, z której pochodził Bernard Zimmerman, główny organizator niemieckiej grupy osadników. Do wspomnianej nazwy dodano przedrostek „neu”, co w bezpośrednim tłumaczeniu oznaczało „nowe solne pole” (Neusulzfeld).

Historyczny układ wsi został zdegradowany przez niekontrolowany rozwój budownictwa, który doprowadził do przestrzennego chaosu. Znaczna degradacja układu przestrzennego nastąpiła wzdłuż drogi do Łodzi. Współcześnie zabytkowy układ znajduje się w granicach administracyjnych Łodzi, wskazując na historyczną odrębność ośrodka osadniczego wchłoniętego przez podmiejską strefę na skutek procesów urbanizacyjnych.

SPAŁA - nazwa miejscowości wywodzi się od rodu Spałów. Bartłomiej Spała na przełomie XVII i XVIII w. postawił nad rzeczką Gać młyn, a jego następcy wybudowali folusz i tartak. W spałskie lasy przybywali na polowania m.in. Władysław Herman, Władysław Jagiełło, Kazimierz Jagiellończyk. Car Aleksander III, zachwycony Spałą, wybudował w 1884 r. swój pałacyk myśliwski, a jego syn Mikołaj II polecił wybudowanie okazałego zespołu rezydencjalnego. Założono i urządzono tu wielki park z bogatym i oryginalnym drzewostanem, w środku ustawiono spiżowy odlew żubra przywieziony z Białowieży. Odbываły się tutaj huczne polowania z udziałem wielu koronowanych głów.

Po wyzwoleniu Spała stała się reprezentacyjną siedzibą prezydentów RP. Przybywali tutaj na odpoczynek, polowania i przyjęcia dyplomatyczne Józef Piłsudski, Stanisław Wojciechowski, Ignacy Mościcki. W Spale odbywały się doroczne dożynki. Do dziś wśród obiektów zabytkowych Spała istnieje „pałacyk szwajcarski” - część carskiej rezydencji oraz budynek, który najpierw służył jako dom gościnny dla carskiej świty, a w okresie międzywojennym jako hotel dla gości prezydenta Mościckiego, a także dawne budynki koszar kozackich ochraniających carską rezydencję oraz dawna strażnica rezydencji prezydenta RP. Spała z uwagi na malownicze położenie wśród lasów i nad Pilicą posiada tradycje kurortu.

STUDZIANNA POŚWIĘTNE - nazwa miejscowości Studzianna pojawia się w źródłach dopiero od 1485 r. Przez okolice te nie prowadziły ważniejsze szlaki handlowe, więc stosunkowo późno pojawiły się tu pierwsze osady. Mało urodzajne gleby też nie sprzyjały szybkiemu rozwojowi osadnictwa w tej części województwa łódzkiego. Nazwa Poświętne pojawiła się znacznie później, jako spolszczone określenie „sanktuarium – miejsca świętego”, a lokacyjnie otaczającego świątynię z cudownym obrazem Matki Boskiej Studziańskiej.

Fot. 77. Studzianna – Poświętne. Klasztor

Zdjęcie lotnicze z archiwum BPPWŁ

Gwałtowny rozwój osady rozpoczyna się wraz z pojawieniem się obrazu Świętej Rodziny niewiomego pędzla, który w połowie XVII w. zasłynął jako cudowny. Początkowo napływali tu pielgrzymi, a wśród nich królowie - Michał Korybut Wiśniowiecki i Jan III Sobieski, z czasem przybywało stałych osadników. Właściciele osady, Starołęccy, wznieśli tu w latach 1673 – 1674 drewniany kościół i klasztor, w którym od 1674 r. osadzili członków Oratorium św. Filipa Neri. Jest to najcenniejsze założenie klasztorne tego okresu, jeden z ciekawszych zabytków architektury sakralnej w Polsce. Budowa świątyni została upamiętniona zasadzeniem, wokół niej drzew, dziś już ponad 300-letnich. W 1974 r.

kościół w Poświętnem został podniesiony do rangi bazyliki mniejszej. Do dziś jest to miejsce kultu religijnego, które przyciąga pielgrzymów i turystów z całego kraju.

✓ **Miasta ogrody**

KOLUMNA Miasto – Las - na mapach pojawiła się w XVIII w. jako miejscowość należąca do dóbr łaskich. Położona w dolinie Grabi, składała się wówczas z dwu części: osady młyńskiej i wioski. Młyn urządzono na Grabi, w zachodniej części Kolumny znajdowała się grobla, był tu także duży staw i dorodny las. W młynie zainstalowano trzy koła wodne, które wykorzystywano także do napędu folusza i tartaku. Przypuszcza się, że był tutaj dość duży ruch, ponieważ w miejscowości wybudowano karczmę. W latach dwudziestych dziewiętnastego wieku przeprowadzono przez Kolumnę odcinek ważnego traktu fabrycznego z Warszawy do Kalisza. Kolumna zmieniała właścicieli, którzy wprowadzali nowe inwestycje, m.in. zlikwidowano tartak i folusz, a w ich miejsce zbudowano walcownię miedzi i kuźnię. Uszkodzona została wówczas grobla, a to przyczyniło się do zalania łąk i pól. Po 1870 r. kolejni właściciele przeprowadzili planowe zalesienia sosną wschodnich terenów dzisiejszej Kolumny, a gospodarkę osady doprowadzili do lepszego stanu. Po zakończeniu I wojny światowej ówczesny właściciel postanowił rozparcelować majątek i stworzyć na jego terenie miasto – las wzorowane na angielskich osiągnięciach urbanistycznych. Wzorami Kolumny były: suchy las, czyste rzeki, mikroklimat o cechach uzdrowiskowych i leczniczych, odkrycie złóż wody mineralnej, oraz dogodne połączenie komunikacyjne z Łodzi przez Pabianice, Łask do Zduńskiej Woli. W 1925 r. skierował on do władz prośbę o możliwość wydzielenia fragmentu lasu pod przyszłe osiedle. Wydano prospekt handlowy, w którym zamieszczony został projekt osiedla z wytyczonymi działkami pod zabudowę mieszkaniową, szerokie promieniste aleje, drogi wewnętrzne oraz place pod budowę kościoła, plebanii, parku, poczty, szkoły, targowiska, stacji kolejowej itp. Na 112 ha we wschodniej części Kolumny, między torami kolejowymi a rzeką Palusznicą wydzielonych zostało 485 działek dla 268 właścicieli. W 1931 r. wykonano dodatkowy projekt parcelacji obszaru położonego w zachodniej części po obu stronach drogi. Pierwszymi nabywcami działek byli urzędnicy, inteligencja zawodowa, lekarze, księża, pracownicy kolei i członkowie Kasy Przewodności Urzędników Fabryk Krusche i Ender w Pabianicach. Nabywców obowiązywał zakaz wycinania pod inwestycje więcej niż 1/3 drzew. Uruchomiono dla wygody mieszkańców tartak parowy i osuszono 9-cio hektarowy staw. Pierwszy budynek letniskowy powstał w roku 1929, na terenie zakupionym przez zakłady Krusche i Ender, na część matki Krusche otrzymał nazwę „Otylia”. W 1929 r. powstało Towarzystwo Miłośników Miasta-Lasu Kolumna, z którego inicjatywy powstały korty tenisowe, plac sportowy, sklepy, posterunek policji, kąpielisko, sale dancingowe oraz restauracje. W roku 1931 Kolumna liczyła 200 domów i 20 pensjonatów (w tym 6 całorocznych). Wypoczywało w nich rocznie w granicach 5 – 7 tysięcy osób. Zaczęto wówczas spekulacyjnie wyprzedawać działki, a ich nowymi właścicielami stawiali się Żydzi z Łodzi i najbliższej okolicy. Tak sprzedano około 66 % terenów, wobec czego Kolumnę nazwano „Małą Palestyną”.

W 1930 r. utworzony został w Kolumnie przystanek kolejowy, a w następnym roku powstał peron i budynek stacji. W tym też roku powstała lokalna elektrownia przy ul. Wileńskiej, a w 1933 r. w wyn-

jętym budynku utworzono szkołę dla 248 uczniów. Budowę gmachu szkoły rozpoczęto w 1937 r., jego surowe mury rozebrali Niemcy w 1939 r. Z innych inwestycji społecznych wymienić należy utworzenie drugiego kąpieliska i wybudowanie na palach drewnianej restauracji (1935 r.). Przed samym wybuchem wojny powstała synagoga i dwa chedery (szkoły religijne dla chłopców). Tory kolejowe i droga dzieliły miasto na trzy dzielnice: na północ za torami – Cyganekę, Doliwę i Palusznicę poniżej drogi.

W czasie II wojny światowej Kolumna stała się miejscem dla przesiedlanej ze Wschodu ludności niemieckiej, a po wyzwoleniu Przytuliskiem dla Polaków z Kresów, a od 1950 r. opuszczone domy zasiedlano robotnikami z Łodzi. W ten sposób zredukowano bezpowrotnie funkcje wypoczynkowe na rzecz mieszkaniowych. Wypoczynkowi letniemu służyły wyłącznie zakładowe ośrodki kolonijne i domy FWP, w których organizowano lecznicze pobyty dla matek z dziećmi. Wiele pensjonatów i budynków otrzymało nowe przeznaczenie np. w synagodze i domu rabina umieszczono szkołę podstawową, a budynek kina przeznaczono na kościół. Liczne sezonowe drewniane wille przekształcono na całoroczne domy mieszkalne, z upływem lat uległy zniszczeniu charakterystyczne kształty - znikły przeszklone werandy i balkony. Mimo statusu leśnej miejscowości kuracyjno – letniskowej w 1960 r. przekształcono Kolumnę Las na osiedle Kolumna. Przyłączono wówczas Przygoń, Orpelów i Kolonię Poleszyn. Nastąpiła dzika parcelacja, a pozbawiona planów zabudowa indywidualna wprowadziła chaos w przestrzeni miejscowości. W 1972 r. przyłączono Kolumnę do Łasku, natomiast w roku 1993 na terenie Kolumny utworzono zespół przyrodniczo-krajobrazowy, obejmujący fragment przedwojennej zabudowy pensjonatowej z zachowanym starodrzewem sosnowym o powierzchni 365 ha.

SOKOLNIKI – dawna wieś służebna w okolicach Łodzi. Zamieszkiwała ją ludność trudniąca się myślistwem i hodowlą ptaków używanych do polowań. Pierwsze wzmianki pochodzą z XIV w., gdyż Sokolniki płaciły dziesięcinę plebanowi z Modnej i kanonikom w Łęczycy. W XVI w. była posiadłością trzech właścicieli, a w późniejszych czasach utworzono cztery folwarki: Sokolniki Małe, Helenów, Maszkowice i Dybówkę. Od 1883 r. należały one do łódzkiego przemysłowca Edwarda Herbsta. Nowy właściciel unowocześnił i rozwinął produkcję rolną, wybudował wytwórnię krochmalu. W lasach należących do majątku Sokolniki organizował polowania. W początkach XX w. Herbstowie organizowali w swoim majątku kolonie dla dzieci robotników zatrudnionych w fabryce scheiblerowskiej (rodzina ze strony żony), a w 1928 r. podarowali szpitalowi pediatrycznemu dużą parcelę leśną z drewnianą willą, w której utworzyli sanatorium dla dzieci. W późniejszych latach zmieniali się właściciele majątku. W 1931 r. spłonął stary XIX-wieczny dwór, zastąpiono go piętrowym budynkiem dobudowanym do starej oficyny. Wiosną roku 1930 w prasie łódzkiej i warszawskiej pojawiły się ogłoszenia o sprzedaży dużych letniskowych działek w Sokolnikach koło Ozorkowa. Zawiązało się stowarzyszenie Właścicieli Nieruchomości Miasta-Ogrodu Sokolniki, którego celem było uporządkowanie hipoteki poszczególnych parceli, urządzenie wzorowego osiedla, utrzymanie go na należytym poziomie pod względem administracyjno-gospodarczym, zdrowotnym, estetycznym i ogólnokulturalnym oraz wzajemnej pomocy właścicieli parceli. Celem zorganizowania planów Stowarzyszenie mogło m.in.: zaciągać pożyczki, otworzyć kasę pożyczkowo-oszczędnościową, urządzać dochodowe imprezy i wydawać własne pismo.

Przyjęto plan urbanistyczny miasta-ogrodu składającego się z dwu zespołów osadniczych o łącznej powierzchni 364 ha. W centrum zarezerwowano miejsce pod stadion, kościół, dom ludowy, kino, park,

rynek i hale targowe. Wyznaczone zostały lokalizacje pod magistrat, szpital, straż pożarną, elektrownię, rzeźnię i remizę tramwajowa. Do 1932 r. urządzone zostały drogi dojazdowe i wzniesiono kilka wzorcowych domów mieszkalnych. Planowano doprowadzenie do centrum linii tramwajowej, połączonej z linią Łódź – Ozorków (zrealizowana dopiero w 1973 r.). Do roku 1939 wybudowano w Sokolnikach 360 domów, a dalszą rozbudowę uniemożliwiła wojna i okupacja. Niemcy rozebrali m.in. ok. 300 budynków – wywożąc większość do miejscowości zasiedlanych przez kolonistów niemieckich.

Po zakończeniu wojny wrócili do Sokolnik dawni właściciele, stając przed zadaniem odbudowy domów wraz z ideą miasta-ogrodu. Jednak wielu spośród nowych osadników nie przejmowało się zbyt wiele pierwotnymi założeniami urbanistycznymi i dokonaniem dawnego Stowarzyszenia. Współcześnie powstało Towarzystwo Przyjaciół Miasta – Ogródu Sokolniki, które czyni starania przywrócenia miejscowości jej pierwotnej nazwy, odtworzenia jej dawnego charakteru, form i klimatu życia społecznego. Należy wspomnieć, iż od kilkunastu lat odbywają się w Sokolnikach koncerty muzyki kameralnej pod nazwą „Muzyczne Lato”, ich organizatorem i częstym wykonawcą jest łódzki skrzypek Ryszard Osmoliński.

7. WNIOSKI I POSTULATY

7. WNIOSKI I POSTULATY

Proces kształtowania się sieci osadniczej na terenie województwa trwał zasadniczo do II połowy XIX stulecia. Oczywiście przebiegał on odmiennie w różnych epokach historycznych. Powstanie i rozwój ważniejszych ośrodków miejskich na terenie województwa miało miejsce przede wszystkim w XIII - XV w. U podstaw tworzenia się sieci miast leżał też pogłębiający się z biegiem czasu podział pracy, który doprowadził najpierw do wyodrębnienia się kupców, zapowiadając tym samym przejście od gospodarki naturalnej do towarowej i konieczność wymiany czyli handlu. Rozwój gospodarki towarowo – pieniężnej doprowadził do rosnącego przeciwieństwa między wsią i miastem. Miasta średnio-wieczne ujęte zostały w system miejskiej organizacji prawno – politycznej oraz przestrzennej. Zwrócić należy uwagę na fakt, iż przez wiele stuleci utrzymywał się stan niezgodności między tytułem prawnym wielu miast, a ich faktycznymi funkcjami i wiejskim charakterem. Sprawa ta znalazła formalne rozwiązanie w 1870 r., kiedy to na mocy ukazu carskiego odebrano prawa miejskie wielu miejscowościom. Miastami pozostawały te, które były w stanie ze swoich składek, utrzymać burmistrza. Wiele z tych miejscowości, które utraciły prawa miejskie, posiadają co prawda do dziś zachowane miejskie cechy rozplanowania przestrzennego z rynkiem i siatką ulic jeszcze od czasów XIII wieku. Jednak układy rozplanowania wielu z nich świadczą o niedorozwoju miasteczek, ich stagnacji zarówno gospodarczej jak i przestrzennej. W wielu przypadkach sytuacja taka była następstwem konkurencji pobliskich miast prężniej rozwijających się, a i wiele lokacji miejskich wynikało raczej z ambicji ich właścicieli niż z odpowiednich warunków gospodarczych. Spośród przeanalizowanych miast, w 26 przypadkach układ urbanistyczny nie został wykształcony (m.in.: Błogie, Bratoszewice, Chełm, Gieczno, Kamion, Przerąb, Ruda, Rusiec, Skoszewy, Toporów, Witonia, Żytno), a w 35 miastach słabo rozwinięty (m.in.: Będków, Białaczów, Bielawy, Błaszki, Dąbrowice, Gorzkowice, Grabów Łęczycki, Kazimierz, Kiernożia, Lututów, Małyń, Orłów, Pławno, Rozprza, Sokolniki, Szczerców, Żarnów, Żychlin).

W opracowaniu przeanalizowano 104 miejscowości. Wysnuć można następujące **wnioski**:

- ✓ Większość z miast zachowała elementy swej struktury przestrzennej i gospodarczej. Spotkać w nich można relikty dawnych układów rozplanowania (jądro wczesnośredniowieczne i miasto lokacyjne), opartych na innych niż obecnie warunkach produkcji i organizacji usług. W wielu przypadkach ślady pierwotnych rozplanowań dotrwały do czasów współczesnych bez poważniejszych zniekształceń w późniejszych okresach. Dobrze zachowane rozplanowanie posiadają m.in.: Bolesławiec, Brzeziny, Działoszyn, Inowódz, Kazimierz, Krośniewice, Łask, Łęczyca, Osjaków, Piotrków Trybunalski, Radomsko, Rzgów, Sieradz, Sulejów, Szadek, Wieluń, Wolbórz, Zgierz i należą do najcenniejszych. Pozostałości dawnego rozplanowania jeszcze z czasów przedlokacyjnych zachowały się tutaj bardzo czytelnie. Są to dawne układy protomiejskie, jak i również zespoły gród – podgródzie – osada podgródowa czy samodzielna osada targowa. Zachowane elementy przeszłości, charakteryzujące poszczególne ośrodki miejskie i wiejskie to także podziały własnościowe, formy zabudowy działek, system wymiany towarowej zachowany w postaci targów i jarmarków, struktura zatrudnienia.

- ✓ Wiele miast wywodzi swoją genezę od wsi, których pierwotne kształty miały wpływ na ich późniejsze rozplanowanie miejskie (np.: Bielawy, Bolesławiec, Krośniewice, Parzęczew, Ujazd, Wieluń, Wolbórz).
- ✓ Są też przypadki, kiedy trudno jest uchwycić pierwotny kształt danej miejscowości. Lokacje miast z czasem zatępiły pierwotny kształt wsi na miejscu których się rozwijały. Np. Pabianice, które powstały w wyniku przekształcenia osiedla wiejskiego w miejskie, a w rozplanowaniu miasta trudno doczytać się pozostałości pierwotnego układu, typowego dla wsi.
- ✓ Miasta o średniowiecznym rodowodzie położone były w większości nad brzegami rzek lub w ich sąsiedztwie. W dolinie leżały m.in.: Budzynek, Burzenin, Inowłódz, Łęczyca, Łowicz, Małyń, Orłów, Piątek, Przedbórz, Sieradz, Sulejów, Warta, Widawa. Obecnie zachowanie tego elementu przyrodniczego w strukturze przestrzennej miast nie zawsze jest czytelne.
- ✓ Generalnie można stwierdzić, iż większość miast i miasteczek w okresie przedrozbiorowym charakteryzowała się prostymi układami miejskimi. Wyjątek stanowiły: Łęczyca, Sieradz, Wieluń, w mniejszym stopniu Brzeziny, Działoszyn, Pabianice, Szadek, Warta. Architekturę najmniejszych ośrodków osadniczych stanowiła przede wszystkim zabudowa wokół rynku, a spichrze i inne zabudowania gospodarskie budowano na tyłach działek lub wzdłuż dróg narolnych, tworząc w ten sposób „dzielnice stodołne”
- ✓ Szczególną rolę w życiu miasta spełniają układy śródmiejskie. Odznaczają się specyficzną formą przestrzenną i są niemal tak stare jak miasto. Te same czynniki, które powołały do życia miasto jako formę osadniczą, wpływały na wyodrębnienie się w jego przestrzeni zespołów urbanistycznych – architektonicznych. Wydaje się, że najmniej zniekształcone i zatarte układy przestrzenne posiadają miasta i miasteczka o rodowodzie średniowiecznym charakteryzujące się niedorozwojem gospodarczym, który ograniczył ich rozwój przestrzenny, utrudniony dodatkowo przez warunki środowiska naturalnego. Wynikało to z tradycji zakładania średniowiecznych miast na terenach naturalnie obronnych, niedostępnych, otoczonych wodami czy mokradłami. Takie ograniczenia wpłynęły na zachowanie zwartości układu rozplanowania, jak i sylwety wielu najmniejszych miast. Natomiast miasta, w których warunki gospodarcze i topograficzne pozwalały na rozprzestrzenienie się w terenie posiadają układ bardziej rozwinięty i złożony z wielu nawarstwiających się elementów. Jest kilka miejscowości, które zachowały historyczną sylwetę np.: Bolimów, Bielawy, Kazimierz, Rzgów. Występuje ona w tych miastach i obecnych małych miasteczkach, w których zachowane jest zwarte rozplanowanie z jednym silnym elementem krystalizującym plan, a podkreślonym dominantą architektoniczną. Naczelnym celem w takich miejscowościach winna być konserwatorska ochrona sylwety i układu przestrzennego. Inna jest rola i charakter dominanty w małych miasteczkach, a inna w dużym mieście, złożonym z wielu zespołów urbanistycznych o różnej skali i wówczas z wieloma dominantami. Np. Łódź, Tomaszów Mazowiecki czy Zduńska Wola posiadają sylwetę miasta przemysłowego. Natomiast w panoramach małych miasteczek

i wsi bardzo często spotykamy się ze zjawiskiem „samotnej dominanty”, którą jest kościół z wieżą. Czasami w krajobrazie otwartym pojawia się dominanta konkurencyjna, którą najczęściej bywa wieża strażacka (np. w Kamieńsku, Gorzkowicach, Rozprze).

- ✓ Lokalizacja dominant, stanowiących główny akcent plastyczny wśród niskiej zabudowy miała niezwykle ważne znaczenie, bowiem była szkieletem architektonicznej kompozycji miasta. Dominantami przeważnie były ratusze, austerie, obiekty sakralne (kościół, synagoga), zabudowania rezydencjonalne czy domy zajezdne. Były one ściśle powiązane kompozycyjnie między sobą i zamykały główne osie widokowe, przez co osiedla nabierały cech jednolitych układów miejskich.

W kompozycji sylwety wśród miejscowości z terenu województwa łódzkiego można wyróżnić: (E. Muszyńska 1982) :

- kompozycję zwartą, harmonijną, akcentowaną jedną dominantą, charakteryzują się nią wsie i małe miasteczka np. Inowódz, Kazimierz, Lutomiersk, Rzgów,
- kompozycję harmonijną akcentowaną kilkoma dominantami charakterystyczną dla miasteczek o świetniejszej historii, np. Warta,
- kompozycja rozproszona, w której ginie element jednej dominanty architektonicznej, występuje tam gdzie na historyczne jądro nałożyły się niekontrolowane nowe elementy np. Przedbórz, Rozprza, Uniejów, Wolbórz. Często tymi negatywnymi elementami bywa współcześnie powstałe osiedle budownictwa mieszkaniowego przysłaniające panoramę miasteczka.

Uznać należy jednak, że dominanty i te w skali architektonicznej jak i urbanistycznej są elementami, które identyfikują przestrzeń, tworząc niejako wizytówkę miasta, ale jednocześnie rzuca się w oczy, że poprzez rygorystyczne sytuowanie dominant zauważyć można pewną typowość w położeniu w obrębie miasta - rynku, kościołów, klasztorów czy innych obiektów.

- ✓ Najbardziej czytelne w przestrzeni pozostają wnętrza w postaci rynków i placów. Rynek, w procesie kształtowania struktury miejskiej, był tym elementem, który narzucał strukturę przestrzeni i oddziałował na zabudowę miasta, musiał pomieścić różnorakie funkcje. W większości analizowanych miejscowościach rynek położony był centralnie, a wokół niego grupowały się bloki zabudowy mieszkalnej. Rola i wielkość rynku jako obszaru, na którym skupiały się główne funkcje miejskie wpływała na rozplanowanie całego układu miejskiego. Obecnie, w niektórych przypadkach, poprzez wprowadzenie na rynek wysokiej i niskiej zieleni przestał pełnić założoną mu z czasów lokacji funkcję, przestał być wnętrzem urbanistycznym, a zmienił się w park czy skwer miejski (np.: Biała Rawska, Bolimów, Gorzkowice, Kazimierz, Lutomiersk, Rzgów, Warta, Wolbórz). Często w miastach obok rynku powstawały inne wspólnie sprzężone wnętrza, wzbogacając przez to przestrzeń urbanistyczną np. Stare i Nowe Miasto (np.: Łowicz, Łódź, Zgierz). W niektórych miastach obok rynków i placów przykościelnych wytyczano dodatkowo place targowe o funkcjach w zależności od potrzeb miasta (np.: w Szadku, Działoszynie, Widawie). Innym ważnym elementem w kompozycji miast są ulice, najczęściej główne i stanowiące oś kompozycyjną układu przestrzennego. W jednych miastach przecinają one rynek (np.: Warta, Bolimów), wybiegają z nich bądź łączą rynek z nowym ważnym elementem układu (np. w Łodzi ul. Piotrkowska, łącząca dwa

place, w Żychlinie z linią kolejową, w Wolborzu z pałacem biskupim), czy też są pozostałościami wczesnośredniowiecznych traktów handlowych.

- ✓ Miasta o średniowiecznym rodowodzie najlepiej mają zachowane Stare Miasto z charakterystycznym dla ówczesnych lokacji układem urbanistycznym, wąskimi krętymi uliczkami, przy których stoją mieszczańskie kamienice. W miastach, które posiadały charakter otwarty, rolniczy lub półrolniczy zabudowa grupowała się w sposób zwarty przy rynku, a stawała się luźniejsza idąc w kierunku na zewnątrz. W przypadku najmniejszych miejscowości ich architekturę stanowiła wyłącznie zabudowa zespołu rynkowego. Często tyły działek przyrynkowych graniczyły bezpośrednio z polami uprawnymi. Na krańcach działek, ze względów bezpieczeństwa, budowano stodoły czy inne budynki gospodarcze, tworząc dzielnice stodołne (np.: Działoszyn, Kazimierz, Łódź, Zgierz).
- ✓ Zachowane w krajobrazie niektórych miast układy rozplanowania wraz z obiektami zabytkowymi reprezentują wysoką wartość kulturową, na którą oprócz układów przestrzennych składają się charakterystyczna struktura kwartałów przyrynkowych, gabaryty zabudowy oraz sylweta z lokalizacją dominant przestrzennych. W województwie łódzkim jest wiele miast, które mogą poszczycić się ciekawą przeszłością historyczną i najstarszą metryką w Polsce (m.in.: Łęczyca, Łowicz, Sieradz, Rozprza), będących jednocześnie zabytkami rozwoju średniowiecznej myśli urbanistycznej, nie zniekształconej przez późniejsze założenia i należące do najcenniejszych np.: Bolesławiec, Grabów, Inowłódz, Pajęczno, Sulejów, Wieluń, Wolbórz. Znaczną pozycję zajmują klasycystyczne układy przestrzenne XIX-wiecznych miast przemysłowych. Łódź posiada jedno z najciekawszych w Europie rozwiązań urbanistycznych miast przemysłowych. Stolica województwa nie ma starówki, w tradycyjnym rozumieniu, ani fortyfikacji, posiada natomiast ulicę Piotrkowską stanowiącą centrum i podstawowy element przestrzenny tożsamości miasta, będącą historyczną osią komunikacyjną miasta. Rezydencje fabrykantów z lat siedemdziesiątych XIX w. – reprezentacyjne siedziby przemysłowców z Łodzi i jej okolic, wznoszone w formie pałaców czy willi w otoczeniu parku i fabryki dokumentują epokę pierwszego uprzemysłowienia. Inne z miast - Stryków o charakterystycznym, niepowtarzalnym układzie przestrzennym, w którym Nowe Miasto stanowi przykład awangardowej XIX-wiecznej urbanistyki. Jest też Jeżów, dawniej miasto, a obecnie wieś gminna, który wyrósł w cieniu klasztoru, jako placówka usługowa w obrębie dóbr benedyktyńskich i już w XII w. potrafiło sprostać najazdowi uczestników synodu prowincji benedyktyńskiej, co świadczy o znacznym zainwestowaniu konwentu jeżowskiego, czy Przedbórz – jedna z najstarszych miejscowości w regionie, typowy przykład sprzężenia miasta z zamkiem, z krajobrazem historycznym o znacznych walorach. Jedno z najstarszych miast na Mazowszu to królewska Rawa Mazowiecka, a jednym z najbardziej okazałych miast na Mazowszu był Łowicz, usytuowany w miejscu obronnym wśród niedostępnych moczarów i bagien doliny Bzury, na przecięciu historycznych traktów handlowych. Był własnością biskupów gnieźnieńskich, którzy wokół Łowicza posiadali klucz wsi liczący 100 miejscowości. Łęczyca stanowiła centrum największego w Polsce Środkowej grodowego skupiska osadniczego; była ważnym ośrodkiem politycznym już od czasów

plemienia łęczycan. W układzie przestrzennym tego miasta do dnia dzisiejszego przetrwały ślady średniowiecznego osadnictwa w postaci układu miasta lokacyjnego wraz z zamkiem królewskim i Starego Miasta. Z czasów kazimierzowskich przetrwał południowo-zachodni narożnik murów obronnych wraz z wieżą. W pobliskiej miejscowości Tum znajdują się - wczesnośredniowieczne grodzisko i archikolegiata wpisane na stałe w krajobraz kulturowy ziemi łęczyckiej. Piotrków Trybunalski w swojej przeszłości historycznej zasłynął jako miasto zjazdów rycerskich i trybunałów, odznacza się wysokim stopniem przestrzennej indywidualności. Cechą jego układu urbanistycznego jest ukształtowane w średniowieczu planowo rozwinięte Stare Miasto oraz liczne szeroko rozrzucone w jego otoczeniu zespoły przedmiejskie z tego samego okresu. Dawny Sieradz to miasto podniesione przez Kazimierza Jagiellończyka do rzędu głównych miast w Polsce. Bolesławiec, położony nad Prosną, był ważnym punktem na średniowiecznych szlakach handlowych, posiada cenny zachowany z okresu lokacji miasta, układ rozplanowania typu wrzecionowatego. Prekursorem włókiennictwa w okolicach Łodzi był Lutomiersk, istniała tu pierwsza w regionie łódzkim manufaktura włókiennicza, która upadła po II rozbiórze Polski. W okolicach Lutomierska odkryto jeden z najstarszych w Polsce i najlepiej zachowanych śladów osadniczych z epoki brązu (1400 – 1200). Zduńska Wola to stosunkowo młody organizm miejski, o wielonarodowej i różnowyznawczej społeczności miejskiej, co znalazło odzwierciedlenie w świątyniach i domach modlitw dawnych wyznań, które zachowały się do obecnych czasów i świadczą o tożsamości miasta.

Najmniejszym niegdyś miastem regionu łódzkiego były Bratoszewice, które nie mogły rozwinąć się z uwagi na położenie w strefie wpływów silniej rozwijających się ośrodków osadniczych, był też Orłów, niegdyś miasto o randze powiatowej, zniszczone w czasie najazdów szwedzkich, obecnie wieś. Jednymi z najstarszych grodów kasztelańskich Polski, ośrodków władzy lokalnej z czasów Piastów, były: Rozprza, Wieluń czy Wolbórz, będący później ważnym ośrodkiem administracji biskupów włocławskich, którego układ rozplanowania jest cennym zabytkiem urbanistycznym, złożonym z kilku elementów z różnych epok, podobnie jak układ Uniejowa. Skierniewice to dawna siedziba biskupów gnieźnieńskich, przykład miasta, które swój układ przestrzenny zawdzięcza sieci lokalnych dróg handlowych, a Sulejów wyrósł dzięki sprowadzeniu tutaj zakonu cystersów, od 1176 r. przez ponad sześć wieków znajdował się w rękach opactwa.

- ✓ Są też wsie, które posiadają zachowane historyczne układy rozplanowania. Jeden z unikalnych w skali kraju układów posiada Nowosolna, wieś z czasów kolonizacji fryderycjańskiej z radialnym układem rozplanowania (obecnie w granicach Łodzi). Ciekawą miejscowością są Gidle, zlokalizowane kilkanaście kilometrów na południe od Radomska, które ze względu na położenie przy szlaku pielgrzymek do Częstochowy i szybki rozwój zyskały sobie rozgłos i rozbudowywały się podobnie jak okoliczne ośrodki miejskie. Miastem jednak nigdy nie były. Historia tej miejscowości związana jest z trzema budowlami sakralnymi oraz działalnością w przeszłości, na tym terenie zakonu kartuzów i dominikanów. W nadpilicznych lasach, wśród których leży Spała, od zamierzchłych czasów odbywały się huczne polowania z udziałem wielu koronowanych głów, poczynając od Władysława Hermana, Władysława Jagiełły poprzez carów Aleksandra i Mikołaja. W okresie mię-

dziwojennym Spała stała się siedzibą prezydentów, odbywały się tutaj przyjęcia dyplomatyczne, polowania oraz coroczne dożynki centralne. Do tradycji dożynek obecnie powrócono.

- ✓ W województwie łódzkim w krajobrazie kulturowym wtopione są pojedyncze miejscowości z reprezentatywnymi obiektami architektury świeckiej np.: Nieborów z zespołem pałacowo - parkowym – jedna z okazalszych rezydencji magnackich w Polsce, połączona aleją lipową z odległym o 6 km parkiem romantyczno-krajobrazowym w Arkadii. W II połowie XVIII w. wzniesione zostało w Białaczowie założenie pałacowe w stylu rezydencji klasycystycznej, siedziba Małachowskich. Charakterystycznym elementem wiejskiej architektury szlacheckiej są dwory z końca XVIII, XIX i początków XX stulecia, te bardziej okazałe znajdują się m.in.: w Bąkowej Górze, Lubcu, Ożarowie, Tubądzinie.
- ✓ Zmiany w krajobrazie miast pojawiły się ze szczególnym nasileniem w latach 70 i 80 ubiegłego stulecia w efekcie wprowadzenia większych zespołów mieszkaniowych, rekreacyjno – wypoczynkowych i nowych tras komunikacyjnych. Powstały stereotypowe osiedla złożone z kilkunastu bloków zbudowanych z elementów prefabrykowanych, pozbawione jednocześnie cech indywidualnych. W ostatnich latach pojawiła się nowa fala inwestowania, przede wszystkim na otwartych przestrzeniach podmiejskich oraz napływ obcych form architektonicznych w stosunku do tradycyjnego charakteru istniejącej zabudowy. Doprowadza to stopniowo do negatywnych przekształceń krajobrazu. Obecnie obszar historycznie ukształtowanych centrów miast ulega decentralizacji. Następuje też proces starzenia się centralnych rejonów miast i pogarszania ich stanu technicznego
- ✓ Jest szereg przykładów nieodwracalnego niszczenia naszego krajobrazu złymi rozwiązaniami w urbanistyce i architekturze. Szczególnie w latach powojennych zaznaczyła się tendencja do rozrastania się ośrodków miejskich, przedmieść i wsi podmiejskich. Z czasem zaczęły powstawać w ten sposób większe obszary zurbanizowane, włączając do granic miasta coraz to nowe obszary sąsiadujących wsi. Tak np.
 - w granicach Łodzi znalazły się m.in. wsie z zachowanymi układami rozplanowania Mileszki (owalnica), Nowosolna (o układzie gwiazdowym), Żabieniec (wieś z czasów kolonizacji olenderskiej), czy Zarzew (ulicówka) i Augustów (rzędówka),
 - średniowieczna wieś Stobiecko Miejskie została włączona w granice Radomska,
 - średniowieczne miasto Grocholice w granice Bełchatowa,
 - stara osada Byki z zamkiem czy np.: Meszcze, Świerczów, Kleszcz, Wierzeje należą już dziś do granic Piotrkowa Trybunalskiego,
 - m.in.: Monice, Woźniki, Kolonia Woźniki, Zapusta Duża, Zapusta Mała, Jezioro, Męka Jamy, Męka Księża znalazły się w granicach Sieradza,
 - np. osiedle Nieborów stanowi dzielnicę Tomaszowa Mazowieckiego.
 - na skutek wzrostu poziomu mieszkańców wsi zmienia też i ona swoje oblicze - zacie-
ra się tożsamość miejsca na skutek wprowadzania nowych form budownictwa, zani

kają dawne formy architektury wiejskiej, a tradycyjne wiejskie budownictwo bez przekształceń spotkać można w skansenach.

W wielu przypadkach występują drastyczne kolizje między nową i starą architekturą, a szczególnie bezceremonialnie niszczone jest krajobraz podmiejski. Często budynki o cechach wielkomiejskich pojawiają się w przestrzeni urbanistycznej przypadkowo, bez powiązania z dawną siecią uliczną. Powstawały one niekiedy tuż obok granicy strefy konserwatorskiej lub nawet wewnątrz tej strefy, sąsiadując z budowlami zabytkowymi, zupełnie nie dostosowane do otoczenia wyrazem przestrzennym, gabarytami i detalami elewacji. Często walory historycznej sylwety miast i miasteczek zakłócają bloki mieszkalne (np. Przedbórz, Sulejów, Warta), dlatego tak ważna staje się ochrona zachowanych elementów środowiska kulturowego. Celem podniesienia uroku szeregu małomiasteczkowych zespołów, których większość na terenie województwa łódzkiego, powinno być zachowanie tradycji miejsca, aby utrzymać niepowtarzalne formy. Jednakże miasteczka, z podupadającym przemysłem i zaniedbanymi ryneczkami, mają również swój niepowtarzalny krajobraz i klimat. Dlatego zakres ochrony konserwatorskiej bywa indywidualny. Czasami jest to zabudowa, pojedynczy obiekt zabytkowy, będący dominantą przestrzenną, częściej układ rozplanowania lub jego fragment, a także otwarcia architektoniczne i krajobrazowe.

Uwzględnione w niniejszym opracowaniu miejscowości odznaczają się odmienną historią rozwoju, zróżnicowanym stopniem istniejącego zagospodarowania oraz różnym stopniem zniszczenia walorów przestrzennych. W aktualnym systemie osadniczym pełnią odmienną rolę, niż tę w dawnych dziejach historycznych. Nie każda z tych miejscowości w takim samym stopniu zachowała elementy swej historycznej struktury. Na rozwój przestrzenny i gospodarczy wpływ wywierały różne lata uzyskiwania przez nie praw miejskich i różne okresy ich posiadania. Te podstawowe elementy zostały wzięte pod uwagę przy analizie historycznego rozwoju przestrzennego miast i miasteczek, jak i obecnych wsi, dawniejszych miast. Zachowane walory zabytkowe miejscowości, połączone z krajobrazem kulturowym są dziedzictwem, które w opiece konserwatorskiej stanowią priorytet. Wartości zachowanych ośrodków staromiejskich i zawartych w nich budowli świadczą o świetnych kartach kultury narodowej. Dominantami miast zabytkowych są zazwyczaj budowle reprezentujące dominanty ówczesnego układu społecznego, a więc władzę państwową (zamki, rezydencje), miejską (ratusze), kościelną (obiekty sakralne), wojskową (urządzenia obronne). Równolegle ochronie podlega też krajobraz naturalny. Sam krajobraz stanowi wielką choć niewymierną wartość. Cenną cechą jest jego zespolenie z osiedlem czy wykorzystanie naturalnych własności środowiska w zlokalizowaniu zespołów miejskich i wiejskich (rzeźba terenu, układ hydrograficzny). Na tle tych wszystkich wartości występują czynniki ujemne, jak: zły stan techniczny zachowanych obiektów zabytkowych czy niewłaściwe ich użytkowanie, brak terenów użyteczności publicznej, rekreacyjno – wypoczynkowych, terenów urządzonej zieleni miejskiej itp.

Miastami, w których nasycenie wartościami kulturowymi jest największe są: Brzeziny, Łowicz, Łódź, Łęczyca, Piotrków Trybunalski, Rawa Mazowiecka, Sieradz, Skierniewice, Wieluń. Zachowane w nich dziedzictwo kulturowe stanowi znaczącą wartość w skali nie tylko ponadlokalnej, ale i krajowej.

W miastach tych obszarami o unikatowych wartościach jest zazwyczaj centrum – pokrywające się z jądrem średniowiecznym i miastem z czasów lokacji. Zabytkowe układy rozplanowania posiadają nawarstwienia z późniejszych epok, które są czytelne w przestrzeni. Często, szczególnie małe miasteczka, posiadają zabytkowy układ przestrzenny, jednak ich zabudowa nie zasługuje na rangę ochrony konserwatorskiej.

Do historycznych świadectw tradycji zaliczamy również liczne ślady osadnictwa średniowiecznego z czytelnymi w krajobrazie otwartym formami w postaci grodzisk, kurhanów m.in.: w Burzeninie, Brzezinach, Chełmie, Dmosinie, Konopnicy, Kurzeszynie Starym, Mierzynie, Przywozie, Rawie Mazowieckiej, Skoszewach Starych, Tumie, Żarnowie.

Rozważania i analizy przeprowadzone we wcześniejszych działach niniejszego opracowania oraz wysnute wnioski pozwoliły dokonać waloryzacji miejscowości pod względem ich wartości historycznej i zachowanych zasobów dziedzictwa kulturowego. Waloryzacja jest swego rodzaju próbą usystematyzowania najważniejszych elementów wpływających na rozwój form rozplanowania miast i dawnych miast, a obecnych wsi. Bowiem z różnych form genetycznych wytworzyły się na przestrzeni dziejów odmienne wtórne formy miejscowości. Ich pozostałości często są czytelne w przestrzeni miejskiej i powinny być otoczone ochroną konserwatorską i uwzględniane w zagospodarowaniu przestrzennym. We wszelkich opracowaniach planistycznych należy przeciwdziałać zubożaniu i dekompozycji zachowanych walorów krajobrazu kulturowego. Kryteria, które uwzględniono przedstawia załączona tabela (tab. 3).

Przeprowadzona waloryzacja pozwoliła na wyodrębnienie grup miejscowości według stopnia rozwinięcia i zachowania historycznego układu przestrzennego. Zostały wydzielone cztery podstawowe grupy miejscowości o układzie:

- nierozwiniętym
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi,
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko XIX - wiecznymi,
 - nie posiadającym czytelnych struktur przestrzennych,
- rozwiniętym częściowo
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi,
 - nie posiadającym czytelnych struktur przestrzennych,
- rozwiniętym prostym
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi,
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi nowożytnymi,
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko XIX - wiecznymi,
 - z czytelnymi conajmniej dwiema strukturami przestrzennymi z różnych epok,
 - nie posiadającym czytelnych struktur przestrzennych,
- rozwiniętym złożonym
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi,
 - z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko XIX - wiecznymi,
 - z czytelnymi conajmniej dwiema strukturami przestrzennymi z różnych epok,

Tab. 3. Waloryzacja miejscowości o układach nierozwiniętych pod względem zachowanych struktur przestrzennych

Lp.	Nazwa miejscowości	Okres posiadania praw miejskich			Rodowód				Cechy układu przestrzennego				Morfogeneza			Polożenie przy szlakach historycznych	Wybrane obiekty i zespoły zabytkowe kształtujące tożsamość miejscowości	Stan zachowania czytelnych struktur przestrzennych świadczących o miejskości układu			Zachowanie w strukturze przestrzennej elementów przyrodniczych istotnych dla krajobrazu miasta	Przebieg krajowych dróg publicznych przez rynki miejskie
		miasta, które nigdy nie utraciły praw miejskich	miasta, które utraciły i powtórnie odzyskały prawa miejskie	miasta, które utraciły i nie odzyskały praw miejskich	średniowieczne	nowożytne	XIX w.	XX w.	układ nierozwinięty	układzie rozwinięty częściowo	układ rozwinięty prosty	układ rozwinięty złożony	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wczesnomiejskim	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wiejskim	miasto założone in cruda radice			średniowiecznych	nowożytnych	XIX w.		
1.	Będków			+	+				+					+		+		+				
2.	Błogie			+		+			+					+								
3.	Bratoszewice			+	+				+					+			+					
4.	Brus			+		+			+					+								
5.	Brzeźnica Nowa			+	+				+						+	+		+				
6.	Brzeźnica Stara				+				+					+		+						
7.	Buczek			+		+			+					+								
8.	Budziszewice			+	+				+					+								
9.	Budzynek			+	+				+					+								
10.	Chełm			+		+			+					+								
11.	Dmosin			+	+				+					+								
12.	Goraj (ob.Byszew)			+	+				+					+								
13.	Grabów Łęczycki			+	+				+				+			+						
14.	Kałów			+	+				+					+		+						
15.	Kamion			+	+				+					+		+						
16.	Łąkoszyn			+	+				+					+								
17.	Łubnice			+	+				+				+			+						
18.	Małyń			+		+			+				+									
19.	Mazew			+	+				+					+								
20.	Nakielnica			+		+			+													
21.	Niemysłów			+		+			+					+								
22.	Oporów			+	+				+					+			+				+	
23.	Orłów			+	+				+					+								
24.	Pławno			+		+			+					+							+	
25.	Przerąb			+		+			+					+							+	
26.	Ruda			+	+				+				+			+	+					
27.	Rusiec			+	+				+					+		+					+	
28.	Rzeczycza			+	+				+					+							+	
29.	Skoszewy			+	+				+					+							+	
30.	Skotniki			+		+			+					+								
31.	Sobota			+	+				+					+							+	
32.	Sokolniki			+		+			+					+								+
33.	Świnice Warckie			+	+				+					+						+		
34.	Toporów			+	+				+					+		+					+	
35.	Witonia			+	+				+					+							+	

układ nierozwinięty		liczba miejscowości
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi	2
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko nowożytnymi	0
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko XIX - wiecznymi	1
	z czytelnymi co najmniej dwiema strukturami przestrzennymi z różnych epok	0
	nie posiadający czytelnych historycznych struktur przestrzennych	32
razem		35

Tab. 3. (cd.) Waloryzacja miejscowości o układach rozwiniętych częściowo pod względem zachowanych struktur przestrzennych

Lp.	Nazwa miejscowości	Okres posiadania praw miejskich			Rodowód				Cechy układu przestrzennego				Morfogeneza			Położenie przy szlakach historycznych	Wybrane obiekty i zespoły zabytkowe kształtujące tożsamość miejscowości	Stan zachowania czytelnych struktur przestrzennych świadczących o miejskości układu			Zachowanie w strukturze przestrzennej elementów przyrodniczych istotnych dla krajobrazu miasta	Przebieg krajowych dróg publicznych przez rynki miejskie
		miasta, które nigdy nie utraciły praw miejskich	miasta, które utraciły i powtórnie odzyskały prawa miejskie	miasta, które utraciły i nie odzyskały praw miejskich	średniowieczne	nowożytne	XIX w.	XX w.	układ nierozwinięty	układzie rozwinięty częściowo	układ rozwinięty prosty	układ rozwinięty złożonym	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wczesnomiejskim	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wiejskim	miasto założone in cruda radice			średniowiecznych	nowożytnych	XIX w.		
1.	Białaczów			+	+					+				+			+	+			+	
2.	Bielawy			+	+					+				+		+		+			+	
3.	Dąbrowice			+	+					+				+								
4.	Lututów			+	+					+				+								
5.	Parzęczew			+	+					+						+		+				
6.	Rozprza			+	+					+			+			+					+	+
7.	Żytno			+	+					+				+		+						

układ rozwinięty częściowo		liczba miejscowości
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi	3
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko nowożytnymi	0
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko XIX - wiecznymi	0
	z czytelnymi co najmniej dwiema strukturami przestrzennymi z różnych epok	0
	nie posiadający czytelnych historycznych struktur przestrzennych	4
razem		7

Tab. 3. (cd.) Waloryzacja miejscowości o układach rozwiniętych prostych pod względem zachowanych struktur przestrzennych

Lp.	Nazwa miejscowości	Okres posiadania praw miejskich			Rodowód				Cechy układu przestrzennego				Morfogeneza			Położenie przy szlakach historycznych	Wybrane obiekty i zespoły zabytkowe kształtujące tożsamość miejscowości	Stan zachowania czytelnych struktur przestrzennych świadczących o miejskości układu			Zachowanie w strukturze przestrzennej elementów przyrodniczych istotnych dla krajobrazu miasta	Przebieg krajowych dróg publicznych przez rynki miejskie
		miasta, które nigdy nie utraciły praw miejskich	miasta, które utraciły i powtórnie odzyskały prawa miejskie	miasta, które utraciły i nie odzyskały praw miejskich	średniowieczne	nowożytne	XIX w	XX w.	układ nierozwinięty	układzie rozwinięty częściowo	układ rozwinięty prosty	układ rozwinięty złożonym	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wczesnomiejskim	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wiejskim	miasto założone in cruda radice			średniowiecznych	nowożytnych	XIX w.		
1.	Aleksandrów Łódzki		+				+				+				+					+	+	
2.	Biała Rawska		+		+						+			+			+	+			+	
3.	Błaszki	+				+					+			+				+			+	
4.	Bolesławiec			+	+						+		+				+	+			+	
5.	Bolimów			+	+						+		+			+		+			+	
6.	Burzenin			+	+						+		+			+		+			+	
7.	Drzewica		+		+						+						+	+			+	
8.	Grocholice			+	+						+			+			+					
9.	Inowłódz			+	+						+		+			+	+	+			+	
10.	Jeżów			+	+						+			+		+		+				
11.	Kamieńsk		+		+						+			+			+					
12.	Kazimierz			+	+						+		+			+		+				
13.	Kiernozia			+		+					+			+		+			+			
14.	Koluszki	+						+			+			+								
15.	Konstantynów Łódzki		+				+				+				+					+	+	
16.	Krośniewice		+		+						+			+		+		+		+		
17.	Lutomiersk			+	+						+			+		+					+	
18.	Łask	+			+						+			+				+				
19.	Osjaków			+	+						+			+				+			+	
20.	Ozorków						+				+			+	+					+	+	
21.	Piątek			+	+						+		+	+				+	+	+	+	
22.	Poddębice		+		+						+			+			+	+			+	
23.	Przedbórz		+		+						+		+			+	+				+	+
24.	Rzgów			+	+						+			+		+		+				
25.	Sulejów		+		+						+		+			+	+	+			+	
26.	Szadek		+		+						+			+			+	+			+	
27.	Szczerców		+		+						+			+		+					+	
28.	Tuszyn		+		+						+			+			+				+	
29.	Ujazd			+	+						+			+		+	+	+			+	
30.	Warta	+			+						+			+		+	+	+			+	+
31.	Widawa			+	+						+			+		+	+	+	+		+	
32.	Wieruszów		+		+						+			+		+		+			+	
33.	Wolbórz			+	+						+		+			+	+	+	+	+	+	
34.	Zelów	+					+				+			+						+		
35.	Zgierz	+			+						+			+		+	+	+		+	+	+
36.	Złoczew		+			+					+			+		+		+	+			+
37.	Żarnów			+	+						+		+			+	+	+			+	+
38.	Żychlin		+		+						+			+		+					+	

układ rozwinięty prosty		liczba miejscowości
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi	21
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko nowożytnymi	3
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko XIX - wiecznymi	4
	z czytelnymi co najmniej dwiema strukturami przestrzennymi z różnych epok	5
	nie posiadający czytelnych historycznych struktur przestrzennych	5
razem		38

Tab. 3. (cd.) Waloryzacja miejscowości o układach rozwiniętych złożonych pod względem zachowanych struktur przestrzennych

Lp.	Nazwa miejscowości	Okres posiadania praw miejskich			Rodowód				Cechy układu przestrzennego				Morfogeneza			Polożenie przy szlakach historycznych	Wybrane obiekty i zespoły zabytkowe kształtujące tożsamość miejscowości	Stan zachowania czytelnych struktur przestrzennych świadczących o miejskości układu			Zachowanie w strukturze przestrzennej elementów przyrodniczych istotnych dla krajobrazu miasta	Przebieg krajowych dróg publicznych przez rynki miejskie
		miasta, które nigdy nie utraciły praw miejskich	miasta, które utraciły i powtórnie odzyskały prawa miejskie	miasta, które utraciły i nie odzyskały praw miejskich	średniowieczne	nowożytne	XIX w.	XX w.	układ nierozwinięty	układzie rozwinięty częściowo	układ rozwinięty prosty	układ rozwinięty złożonym	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wczesnomiejskim	miasto z elementami przedlokacyjnymi o charakterze wiejskim	miasto założone in cruda radice			średniowiecznych	nowożytnych	XIX w.		
1.	Bełchatów		+			+						+		+								+
2.	Brzeziny	+			+							+	+			+	+	+	+	+	+	
3.	Działoszyn	+			+							+				+	+	+	+	+	+	
4.	Głowno		+		+							+		+				+	+	+	+	
5.	Kutno	+			+							+		+			+	+	+	+	+	
6.	Łęczyca	+			+							+	+			+	+	+		+	+	
7.	Łowicz	+			+							+		+		+	+	+				
8.	Łódź	+			+							+		+		+	+	+		+		
9.	Opoczno	+			+							+		+		+	+	+	+		+	
10.	Pabianice	+			+							+					+			+	+	
11.	Pajęczno		+		+							+	+	+			+				+	
12.	Piotrków	+			+							+	+			+	+	+		+		+
13.	Radomsko	+			+							+	+			+	+	+	+	+	+	+
14.	Rawa Mazowiecka	+			+							+			+	+	+	+	+	+	+	+
15.	Sieradz	+			+							+	+			+	+	+				
16.	Skierniewice	+			+							+		+		+	+	+	+	+	+	
17.	Stryków		+		+							+		+		+		+		+	+	+
18.	Tomaszów Mazowiecki	+					+					+		+			+				+	
19.	Uniejów			+	+							+	+			+	+	+			+	
20.	Wieluń	+			+							+		+		+	+	+				
21.	Zduńska Wola		+			+						+		+			+		+	+	+	

układ rozwinięty złożony		liczba miejscowości
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko średniowiecznymi	4
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko nowożytnymi	0
	z czytelnymi strukturami przestrzennymi tylko XIX - wiecznymi	1
	z czytelnymi co najmniej dwiema strukturami przestrzennymi z różnych epok	13
	nie posiadający czytelnych historycznych struktur przestrzennych	3
razem		21

- nie posiadającym czytelnych struktur przestrzennych.

Układ nierozwinięty – posiadają miejscowości, które utraciły i już później nie odzyskały praw miejskich, a obecnie pełnią funkcje wsi. Ze względu na stan zachowania struktur przestrzennych, świadczących o miejskości układu możemy wyodrębnić jedynie miejscowości o czytelnych strukturach charakterystycznych tylko dla jednej epoki – średniowiecza (np. Będków, Brzeźnica Nowa) i XIX w. (Świnice Warckie). Pozostałe miejscowości w tej grupie nie posiadają czytelnych rozwiniętych struktur przestrzennych.

Wszystkie miejscowości z układem nierozwiniętym były lokacjami nieudanymi, a większość (31) była lokowana na bazie wsi, z wyjątkiem Brzeźnicy Nowej, którą lokowano na surowym korzeniu. Jedynie miejscowości: Grabów, Łubnice, Małyń i Ruda swoją genezę zawdzięczają przedlokacyjnym formom o charakterze wczesnomiejskim. Ze względu na czas lokacji większość miejscowości w tej grupie posiada średniowieczny rodowód (24). Pozostałym prawa miejskie zostały nadane w okresie nowożytnym.

Wartość elementów środowiska kulturowego z zakresu form rozplanowania tej grupy miejscowości jest mała.

Proponowana ochrona

Na szczególną uwagę w planowaniu przestrzennym zasługują miejscowości z czytelnymi historycznymi strukturami przestrzennymi (Będków, Brzeźnica Nowa, Świnice Warckie), które wymagają bezwzględnie zachowania:

- układu rozplanowania,
- sylwety miejscowości,
- gabarytów zabudowy,
- kierunku dróg, świadczących o przebiegu historycznych traktów handlowych.

Istotnym jest otoczenie szczególną ochroną miejscowości z cennymi obiektami i zespołami zabytkowymi, kształtującymi ich tożsamość, wobec których winna zostać zachowana odpowiednia ekspozycja wpływająca na pozytywną percepcję krajobrazu:

- Będków – rynek z zespołem średniowiecznego kościoła i zabytkową drewnianą zabudową z II poł. XIX w.,
- Bratoszewice – zespół dworsko – parkowy z pocz. XX w.,
- Gieczno – drewniany kościół p.w. Wszystkich Świętych z 1717 w.,
- Kamion – kapliczka z bali z XVIII w.,
- Oporów – zespół zamkowo – parkowy z XIV w.,
- Ruda – kościół p.w. św. Wojciecha z XIII – XIX w.,
- Skoszewy Stare – grodzisko wczesnośredniowieczne, sanktuarium Maryjne,
- Sokolniki – zespół pałacowo – parkowy z XVIII – XIX w.,
- Świnice Warckie –sanktuarium Urodzin i Chrztu św. Faustyny.

Układ rozwinięty częściowo – posiada 7 miejscowości, których czas nadania praw miejskich datowany jest na średniowiecze, a utraciły je na mocy ukazu carskiego i nie odzyskały ponownie. Tylko w przestrzeni miejskiej Białaczowa, Bielaw, Parzęczewa i Żytnej zachowały się czytelne struktury przestrzenne świadczące o miejskości układu.

Prawie wszystkie miejscowości tej grupy powstały z form o charakterze wiejskim. Wyjątek stanowi Rozprza, której geneza wywodzi się z przedlokacyjnych struktur o charakterze wczesnomiejskim.

Proponowana ochrona

Bezwzględnej ochronie konserwatorskiej powinny podlegać miejscowości z czytelnymi historycznymi strukturami przestrzennymi (Białaczów, Bielawy, Parzęczew, Żytno), celem zachowania ich:

- układu rozplanowania,
- sylwety,
- gabarytów zabudowy,
- kierunku dróg, świadczących o przebiegu historycznych traktów handlowych.

Proponuje się także otoczenie szczególną ochroną miejscowości z cennymi obiektami i zespołami zabytkowymi, kształtującymi ich tożsamość, dla których powinna zostać zachowana odpowiednia ekspozycja:

- Białaczów – zespół pałacowo – parkowy z XVIII w.,
- Parzęczew – drewniany kościółek na cmentarzu grzebalnym z początku XVII w., kościół p.w. Wniebowzięcia Matki Bolesnej z XIX w.

Układ rozwinięty prosty – posiada go najwięcej z analizowanych miejscowości (38). Zaledwie kilka z nich nieprzerwanie od czasów lokacji posiada prawa miejskie: Błaszki, Koluszki, Łask, Warta, Żelów, Zgierz. Znaczna część (16) tych miejscowości obecnie pełni funkcje ośrodków gminnych.

Większość, z wyjątkiem Koluszek, charakteryzuje się zachowaniem czytelnych struktur przestrzennych świadczących o ich genezie miejskiej. Struktury tylko średniowieczne zachowały się w przypadku 25 miejscowości (np.: Biała Rawska, Lutomiersk, Sulejów), tylko nowożytne w: Błaszczkach, Kiernozi i Złoczewie, tylko XIX-wieczne w: Aleksandrowie Ł., Konstantynowie Ł., Ozorkowie i Żelowie oraz struktury z nawarstwieniami z różnych epok w: Krośniewicach, Piątku, Widawie, Wolborzu i Zgierzu.

W przeważającej części miejscowości opisywanej grupy otrzymały prawa miejskie w średniowieczu (np.: Bolimów, Burzenin, Szadek, Zgierz). Najpóźniej poł. XX w., prawa miejskie otrzymały Koluszki.

Pod względem morfogenetycznym układu wywodzą się z przedlokacyjnych struktur o charakterze wiejskim lub wczesnomiejskim. Tylko 3 miasta Aleksandrów Ł., Konstantynów Ł. i Ozorków zostały założone na surowym korzeniu, a ich układy przestrzenne związane są z epoką wielkiego uprzemysłowienia, charakterystyczne dla okolic Łodzi.

Proponowana ochrona

Ochronie konserwatorskiej powinny podlegać miejscowości z czytelnymi historycznymi strukturami przestrzennymi celem zachowania ich:

- układu rozplanowania,
- sylwety,
- gabarytów zabudowy,
- panoram widokowych,
- kierunku dróg, świadczących o przebiegu historycznych traktów handlowych
- ograniczanie ruchu kołowego ciężkiego i tranzytowego oraz ewentualne odsunięcia układu dróg od granic zespołów staromiejskich i pozostałych obiektów zabytkowych, przede wszystkim w miastach, przez których rynki przebiegają drogi krajowe (Przedbórz, Sulejów, Warta, Zgierz, Złoczew, Żarnów).

Ponadto niektóre miejscowości z układem rozwiniętym prostym posiadają cenne obiekty, zespoły zabytkowe, świadczące o tożsamości, dla których należy zachować przedpole widokowe:

- Aleksandrów Łódzki – ratusz z 1824 r. i jatki miejskie z pocz. XIX w.,
- Biała Rawska – kościół p.w. św. Wojciecha z XVI w.,
- Bolesławiec – ruiny zamku z XIV w., drewniany młyn XVII – XIX w.,
- Bolimów – kościół p.w. Świętej Trójcy XVII w.,
- Drzewica – ruiny zamku rycerskiego z 1527 – 1535 r.,
- Inowłódz – kościół p.w. św. Idziego z 1086 r., ruiny zamku z II poł. XIV w.,
- Jeżów – kościół p.w. św. Andrzeja Apostoła z III w., fundowany przez książąt mazowieckich dla benedyktynów,
- Łask – kolegiata p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archanioła z XVI w.,
- Poddębice – pałac z 1610 – 1617 r.,
- Przedbórz - ruiny zamku kazimierzowskiego z 1341 r., kościół p.w. św. Mikołaja,
- Sulejów – Podklasztorze – opactwo cystersów z XII w.,
- Szadek – kościół p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Jakuba z XIV w.,
- Ujazd – zespół pałacowo – parkowy I poł. XIX w.,
- Warta – kościół p.w. św. Mikołaja XIV w., zespół klasztorny oo bernardynów XV - XVIII w.,
- Widawa – zespół klasztorny pobernardyński XVI – XVII w.,
- Wolbórz – założenie pałacowe, d. siedziba biskupów kujawskich 1626 r.,
- Żelów - kościół Braci Czeskich z 1823 r.,
- Zgierz – domy tkaczy z I poł. XIX w.,
- Złoczew – kościół w zespole klasztornym pobernardyńskim ok. 1600 r.,
- Żarnów – kościół p.w. św. Mikołaja z XII w., grodzisko wczesnośredniowieczne.

Układ rozwinięty złożony – w tej grupie znalazły się tylko obecne miasta (21), które współcześnie też pełnią znaczącą rolę w sieci osadniczej województwa łódzkiego. Wszystkie miasta posiadają czytelne

historyczne struktury przestrzenne, z których większość charakteryzuje się nawarstwieniami z różnych epok (13). Pojedyncze miejscowości zachowały:

wyłącznie struktury średniowieczne (np. Łęczyca, Pajęczno, Sieradz, Uniejów, Wieluń), wyłącznie nowożytnie (Bełchatów), dziewiętnastowieczne (Pabianice, Tomaszów Maz.). Większość z tych miast uzyskała prawa miejskie jeszcze w średniowieczu i często są to najstarsze miasta w województwie łódzkim. Wyjątek stanowią Bełchatów i Zduńska Wola lokowane w okresie nowożytnym oraz Tomaszów Maz. z okresu XIX w. Charakteryzują się one zróżnicowaną morfogenezą z przewagą miast wykształconych z przedlokacyjnych struktur o charakterze wiejskim (12 miast). Pozostałe miasta: Brzeziny, Łęczyca, Pajęczno, Piotrków, Radomsko, Sieradz, Uniejów założone zostały na bazie przedlokacyjnych elementów wczesnomiejskich, natomiast Rawa Maz. została założona *in cruda radice*.

Proponowana ochrona

Ochrona konserwatorska ma na celu zachowanie tych najcenniejszych na terenie województwa łódzkiego historycznych układów przestrzennych miast, a więc:

- rozplanowanie miasta lokacyjnego – tereny starego miasta wraz z historycznymi przedmieściami i siatką ulic,
- nawarstwień kulturowych związanych z lokacją miast,
- sylwety miast z licznymi dominantami,
- ekspozycji i nie przysłaniania panoram,
- istniejącego układu hydrograficznego,
- wszystkich najcenniejszych zabytkowych obiektów architektury i budownictwa,
- wprowadzanie architektury zgranej gabarytowo oraz nawiązującej do historycznej zabudowy z utrzymaniem podziałów działek,
- w obrębie zespołów staromiejskich uporządkowanie i usunięcie zabudowy zdekapitalizowanej oraz uzupełnianie zabudowy, na działkach pustych po wyburzeniach, budynkami harmonizującymi z zabudową staromiejską,
- ograniczanie ruchu kołowego ciężkiego i tranzytowego oraz ewentualne odsunięcia układu dróg od granic zespołów staromiejskich i pozostałych obiektów zabytkowych, przede wszystkim w miastach, przez których rynki przebiegają drogi krajowe (Łęczyca, Bełchatów, , Radomsko Rawa Maz. Stryków).

Do najcenniejszych obiektów wyróżniających poszczególne miasta w tej grupie należą:

- Bełchatów – założenie dworsko – parkowe z I poł. XVIII w.,
- Brzeziny – kościół p.w. św. Anny 1719 r., kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego XIV – XVI w, zespół klasztorny bernardynów z kościołem p.w.św. Ducha I poł. XVIII w., zespołem klasztorny reformatów p.w. św. Franciszka XVII – XVIII w.,
- Działoszyn – zespół pałacowy I poł. XVIII w.,
- Kutno – kościół p.w. św. Wawrzyńca 1883 r., ratusz I poł. XIX w.,

- Łęczyca – zamek XIV w. – XVIII w., kościół i klasztor Bernardynów XVII w., archikolegiata w Turmie k. X – XII w.
- Łowicz – kościół kolegiacki p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja XV w., kościół św. Ducha XIV – XVIII w., kościół o.o. Pijarów XVII w., ratusz 1825 – 28,
- Łódź – ulica Piotrkowska z przyległymi kwartałami, zabytkowe zespoły przemysłowe I.K. Poznańskiego (pałac, osiedle domów rodzinnych, budynki fabryczne), K. Scheiblera (rezydencje pałacowe, zespół domów robotniczych z budynkami usługowymi Księży Młyn XIX w., zabudowania fabryczne), L. Grohmana (budynki fabryczne i zespoły willowe), „Biała Fabryka” L. Geyera 1835 – 37 r., kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca XVIII w., kościół p.w. św. Stanisława Kostki 1901 – 1912 r., kościół i klasztor Franciszkanów 1668 r., kościół p.w. śś. Doroty i Walentego XVIII w.,
- Opoczno - zamek II poł. XIV w.,
- Pabanice – pałac 1566 – 71 r., kościół p.w. św. Mateusza,
- Pajęczno – kościół p.w. Wniebowzięcia Matki Boskiej i św. Leonarda 1748 – 1753 r.,
- Piotrków Trybunalski – kościół p.w. św. Jakuba sprzed 1400 r., zamek XVI w., kościół i dawne kolegium Jezuitów XVII – XVIII w., zamek w Bykach XV w.,
- Radomsko – kościół i klasztor o.o. Franciszkanów 1328 r.,
- Rawa Mazowiecka – zamek Książąt Mazowieckich 1355 – 70 r., ratusz 1822 – 28 r., zespół pojezuicki I poł. XVII w.,
- Sieradz – kościół farny p.w. Wszystkich Świętych XIV w., poddominikański zespół klasztorny XIII – XVIII w.,
- Skierniewice – zespół pałacowo – parkowy XVII – XIX w., kościół parafialny św. Jakuba 1781 r.,
- Tomaszów Mazowiecki – pałac Antoniego Ostrowskiego 1812 r., jatki 1837 – 38, wille fabrykancie i domy tkaczy I poł. XIX w.,
- Uniejów – zamek XIV – XVII w.,
- Wieluń – mury miejskie z systemem baszt i bram XIV w.,
- Zduńska Wola – kościół p.w. Wniebowzięcia NMP 1891 r., domy tkaczy z I poł. XIX w.

Z uwagi na to, że większość miejscowości o układach rozwiniętym prostym i złożonym posiada dobrze zachowane historyczne struktury przestrzenne, należy uznać je za szczególnie wartościowe. W związku z tym powinny podlegać pełnej ochronie konserwatorskiej i stanowić bezwzględny priorytet wymagań konserwatorskich we wszelkich planach urbanistycznych i pracach projektowych. Wymagają opracowania planów miejscowych i rewaloryzacji.

Przykładowo dla niektórych miast zostały wskazane obszary i obiekty które powinny podlegać ochronie konserwatorskiej oraz podstawowe jej zasady.

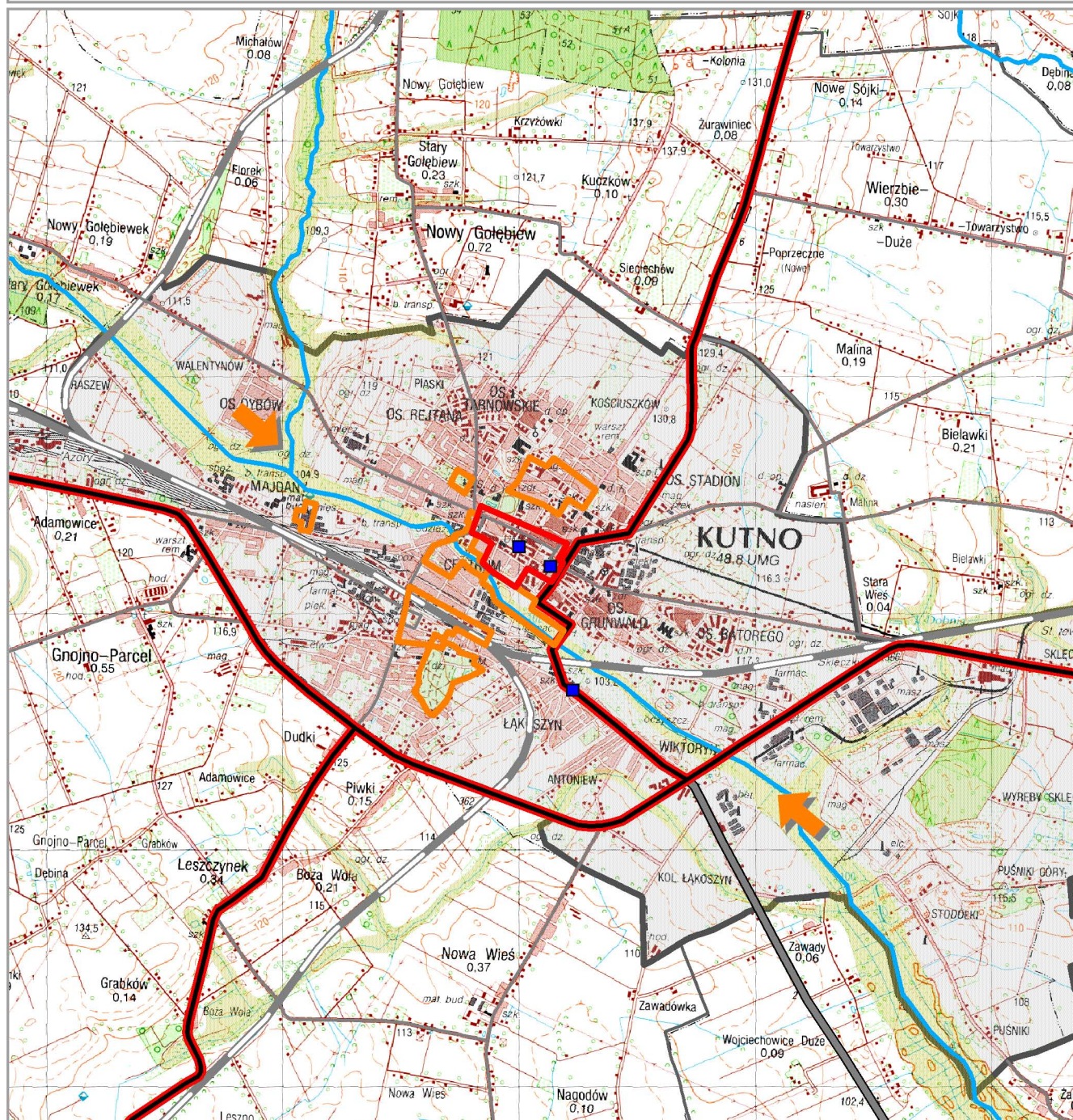
Podsumowanie

Generalnie wydaje się, że:

- powinien zostać opracowany program rewaloryzacji małych miast i miasteczek z terenu naszego województwa, szczególnie w zabytkowych śródmieściach miast oraz obecnych ośrodkach wiejskich, a dawnych miastach, z ustanowieniem instrumentarium kształtowania krajobrazu kulturowego zgodnego z tradycją danej miejscowości,
- należy dążyć do utrzymania indywidualnego oblicza miast, wsi i regionów etnograficznych poprzez zachowanie tradycji architektoniczno – urbanistycznych czy otaczającego krajobrazu kulturowego wraz z tradycjami kulturowymi,
- w ochronie konserwatorskiej priorytetem winna być ochrona układu rozplanowania i sylwety miast akcentowanej specyficznym układem dominant architektonicznych oraz zachowanie historycznego układu dróg,
- w ochronie historycznych układów przestrzennych miast i wsi ważne jest zachowanie linii zabudowy w pierzejach, utrzymanie podziałów własnościowych, skali i gabarytów zabudowy odpowiadających lokalnym tradycjom,
- wiele miast i miasteczek powstawało w nawiązaniu do rzeźby terenu i sieci hydrograficznej, w takich przypadkach należy zwrócić uwagę na zachowanie tych elementów środowiska przyrodniczego w krajobrazie kulturowym miejscowości,
- istotnym elementem jest ochrona szerokich panoram i otwarć widokowych, eliminowanie elementów dysharmonijnych i przysłaniających widoki,
- ochronie winny podlegać nawarstwienia kulturowe związane z lokacją miast,
- polityka rewaloryzacji zespołów zabytkowej zabudowy śródmiejskiej czy zespołu zabytkowego lub pojedynczego zabytku, winna obejmować również jego najbliższe otoczenie i zmierzać do dostosowania zasobów dziedzictwa kulturowego do współczesnych potrzeb użytkowych. Należy również dążyć do jak najdłuższego zachowania obiektów w dobrej kondycji technicznej, przeprowadzając wymagane konserwacje i remonty. Wszelkie prace przy obiektach zabytkowych i w otoczeniu nie powinny mieć wpływu na jego historyczny widok. Ochronę widokową zabytkowych obiektów zapewni wyłączenie terenów w bezpośrednim sąsiedztwie spod zabudowy lub wyznaczenie stosownych gabarytów.

Rozważania i analizy, przedstawione w niniejszej pracy, pozwalają stwierdzić, iż uwzględnione w „Planie zagospodarowania przestrzennego województwa łódzkiego”, obszary ochrony o unikatowych i najwyższych wartościach kulturowych, winny być respektowane w kolejnych edycjach planu oraz w planowaniu miejscowym. Zaproponowane formy ochrony należy każdorazowo konsultować z służbami konserwatorskimi.

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

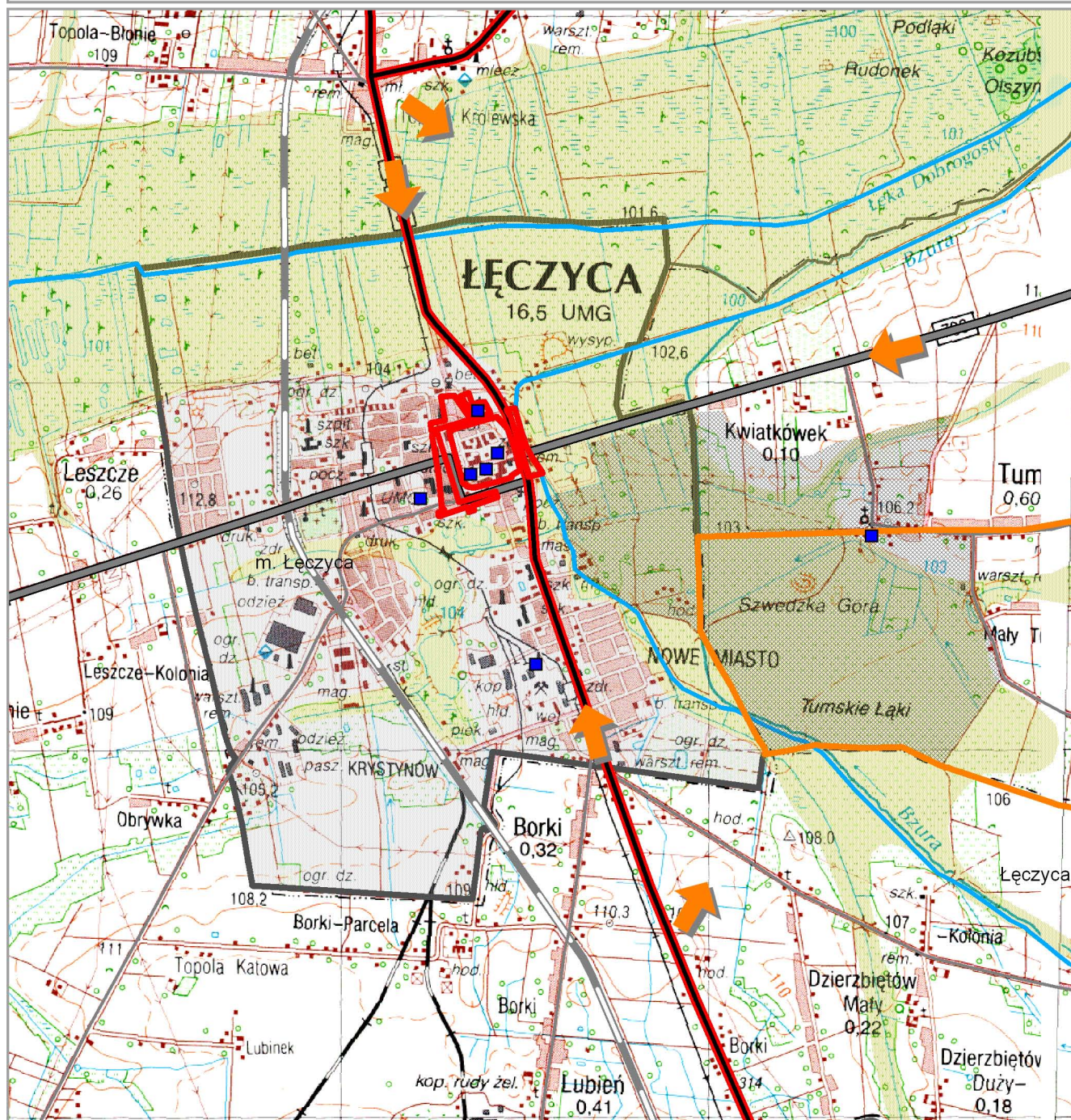

- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFA ŚCISLEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFA CZĘŚCIOWEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

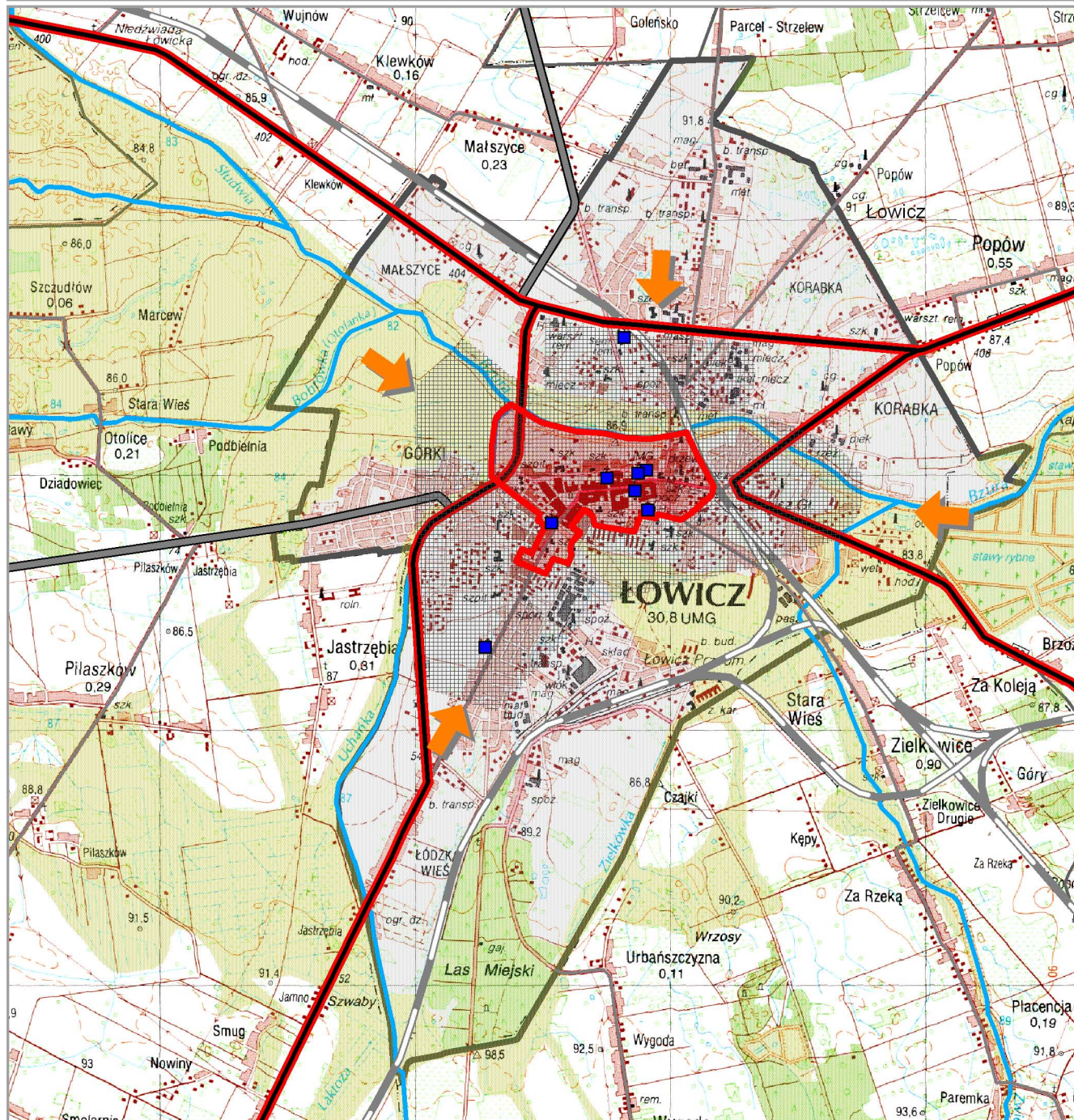

- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFY ŚCISŁEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFY CZĘŚCIOWEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFY OCHRONY EKSPOZYCJI
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

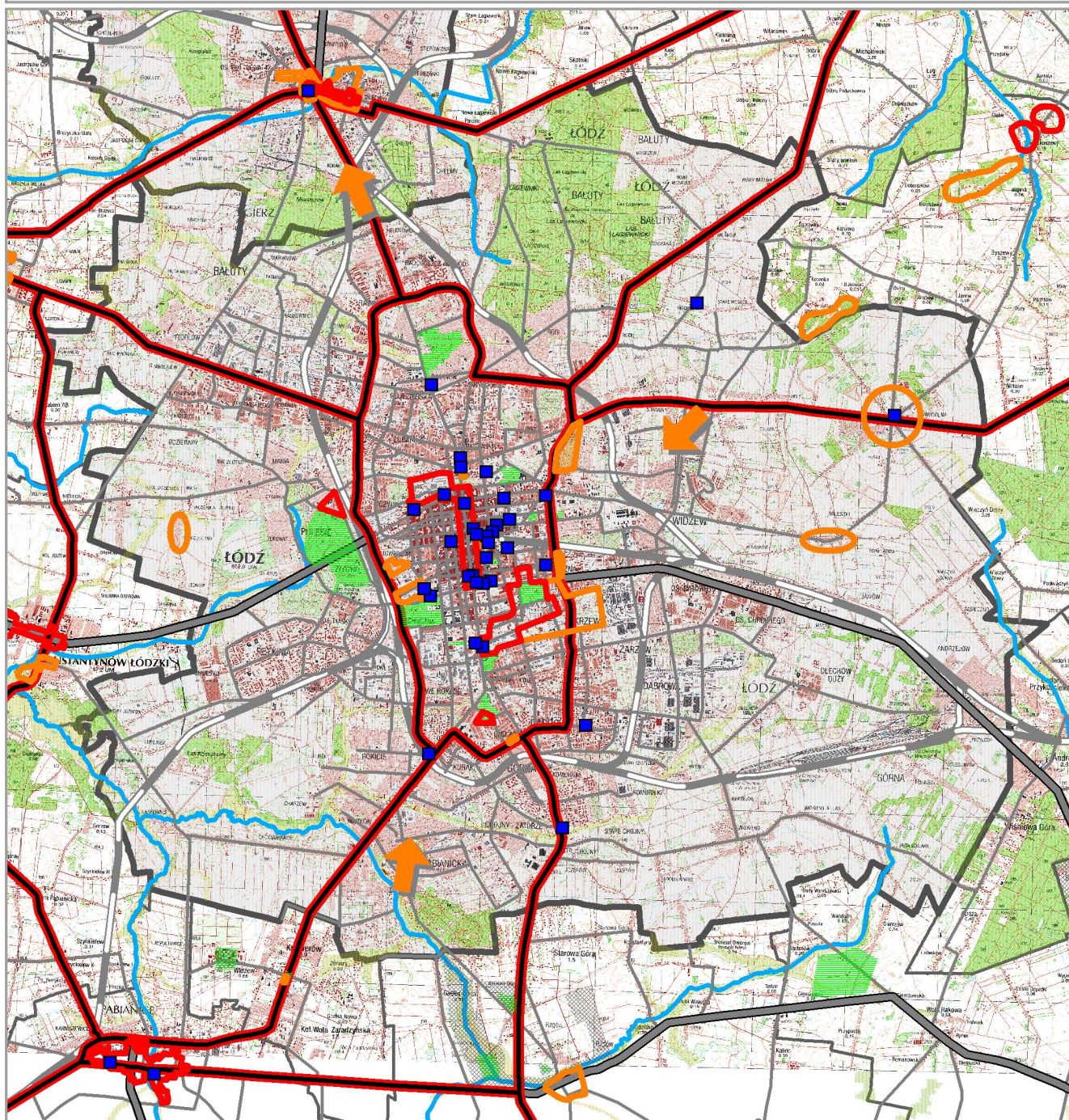

- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFA ŚCISLEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ WPISANA DO REJESTRU
- PROPONOWANE STREFY OCHRONY EKSPOZYCJI
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

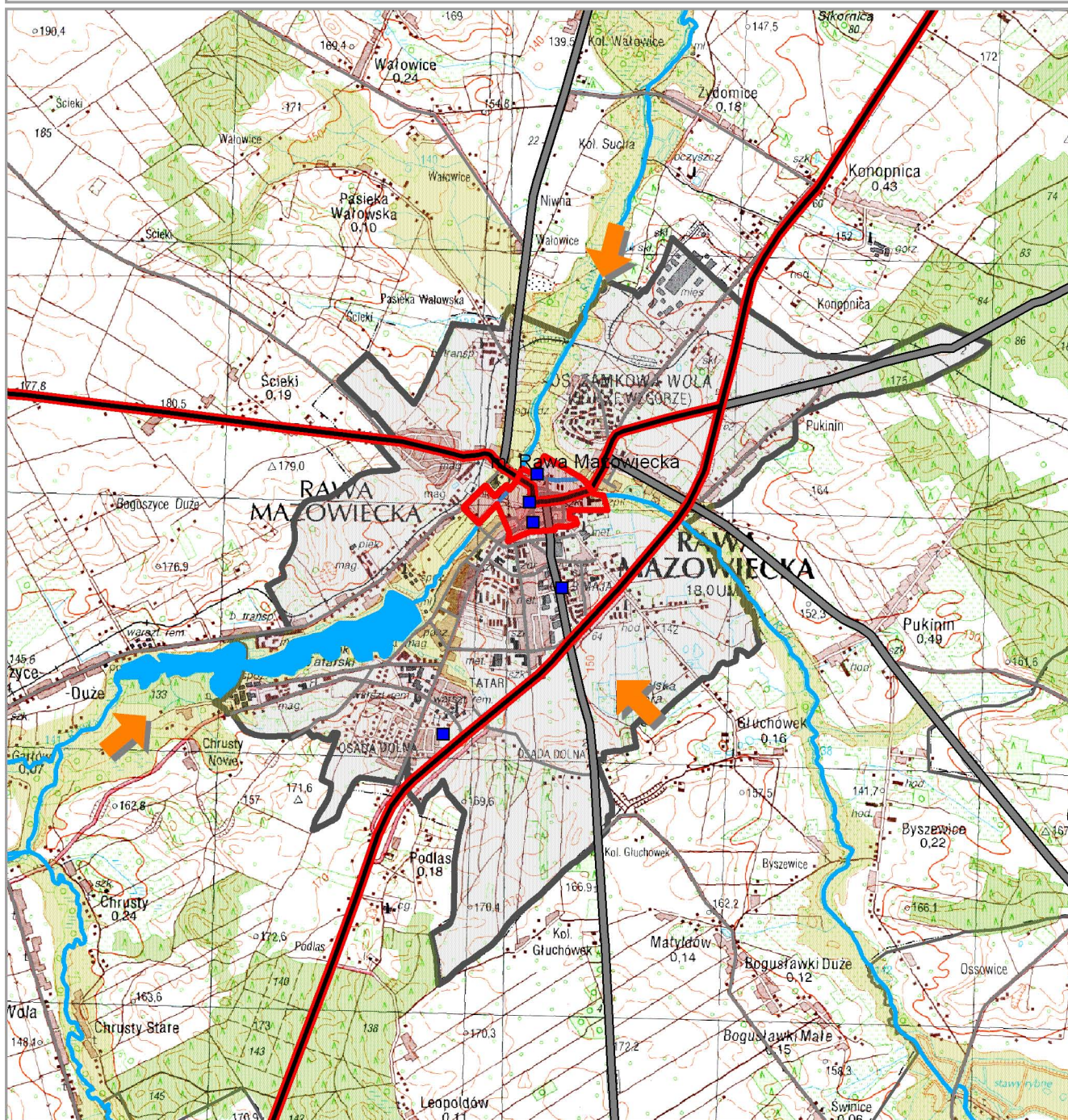
- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERENY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFA ŚCISLEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFA CZĘŚCIOWEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- PROPONOWANA STREFA OCHRONY EKSPOZYCJI
- STREFA OCHRONY KRAJOBRAZU
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

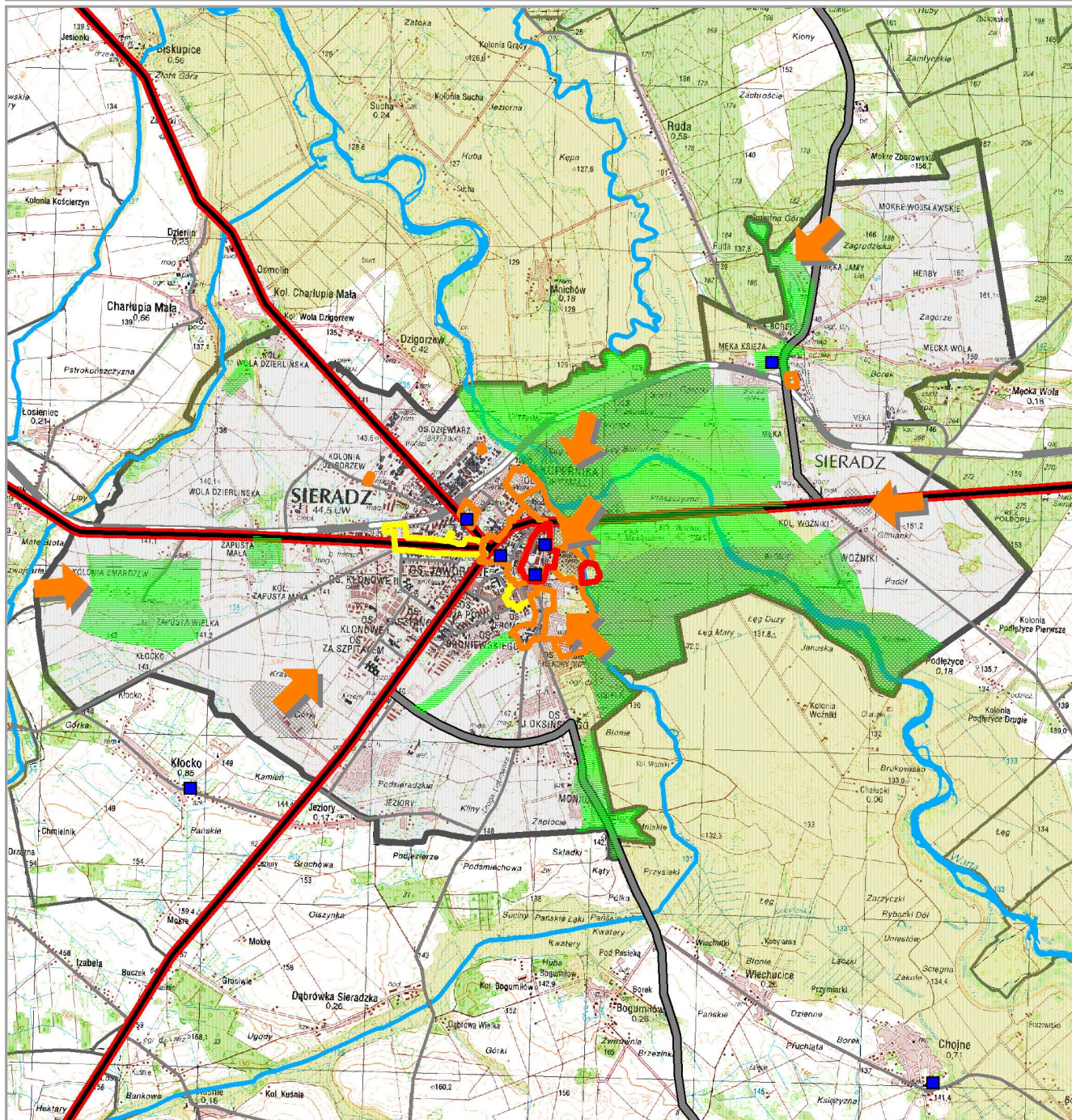

- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFA ŚCISLEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ WPISANA DO REJESTRU
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

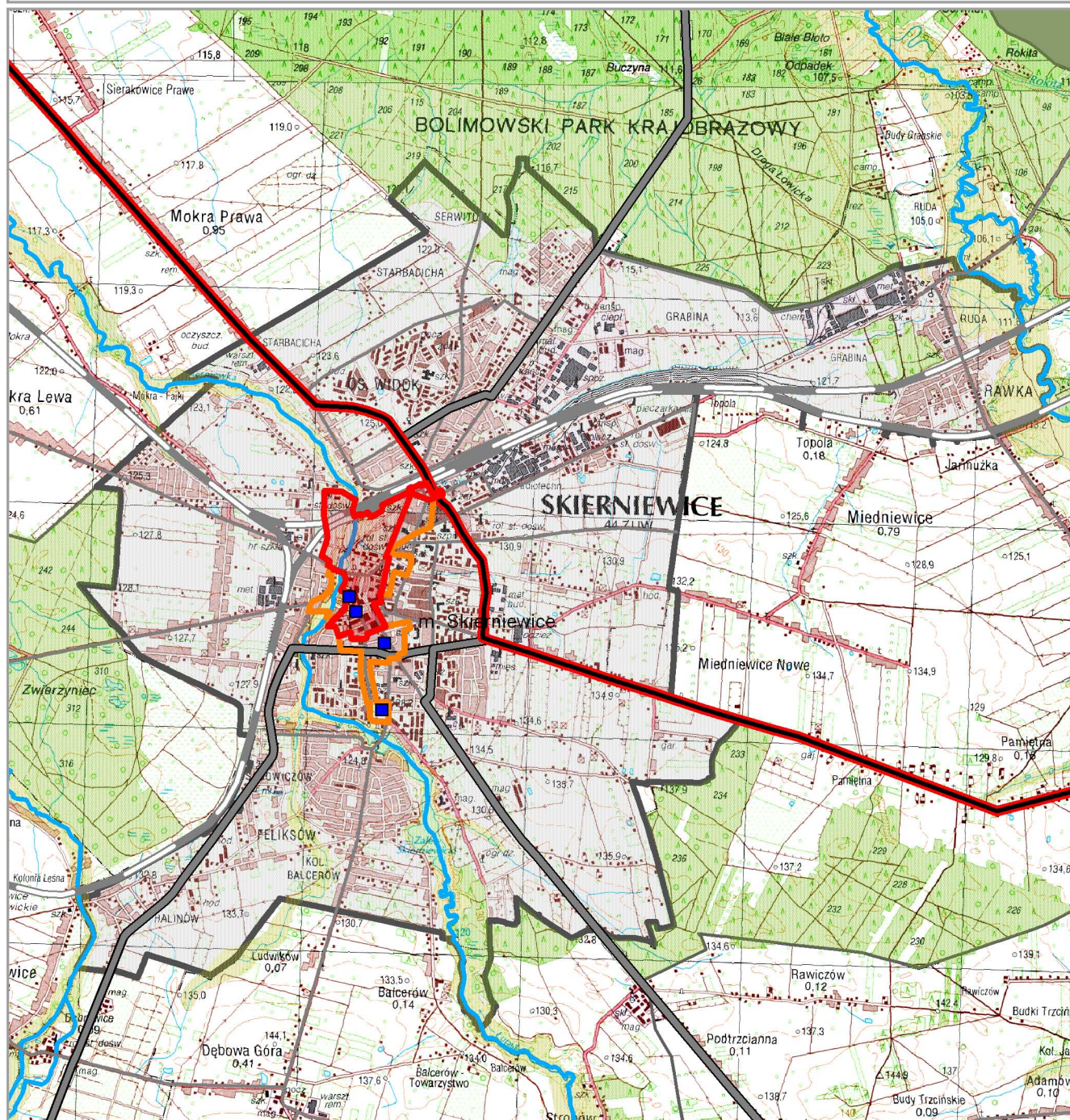

- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFY ŚCISLEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFY CZĘŚCIOWEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFY OCHRONY ZACHOWANYCH ELEMENTÓW ZABYTKOWYCH
- STREFY OCHRONY EKSPOZYCJI
- STREFY OCHRONY KRAJOBRAZU
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFA ŚCISŁEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ WPISANA DO REJESTRU
- STREFA CZĘŚCIOWEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

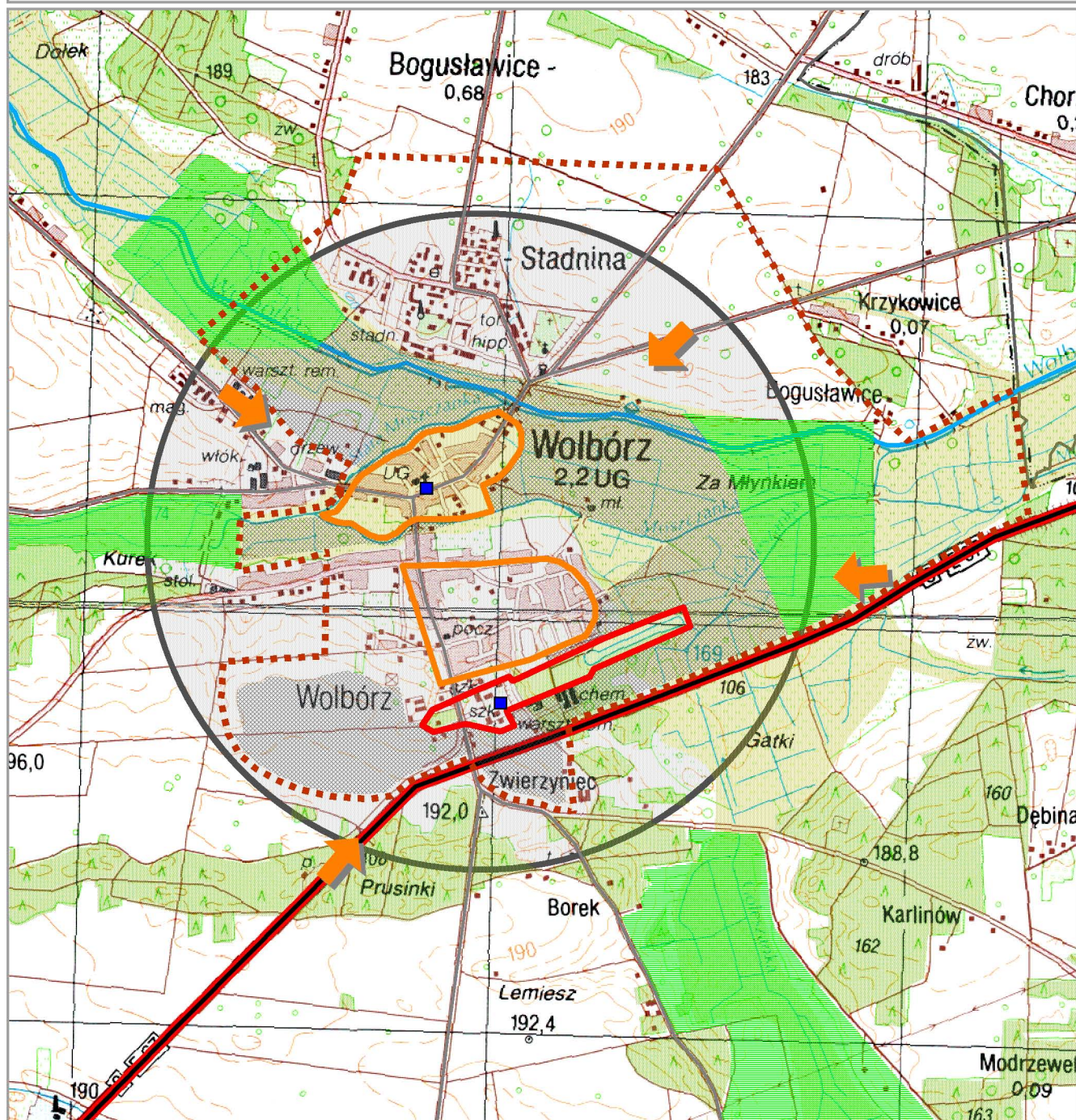
- OBSZAR MIASTA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFA ŚCISLEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

FORMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

- OBSZAR OPRACOWANIA
- GRANICE GMIN
- TERANY ZURBANIZOWANE
- LASY
- WODY POWIERZCHNIOWE
- DOLINY RZEK

- DROGI KRAJOWE
- DROGI WOJEWÓDZKIE
- DROGI POWIATOWE
- LINIE KOLEJOWE

- STREFY ŚCISLEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFY CZĘŚCIOWEJ OCHRONY KONSERWATORSKIEJ
- STREFY OCHRONY EKSPOZYCJI
- STREFY OCHRONY KRAJOBRAZU
- STREFY CHRONIONEGO KRAJOBRAZU KULTUROWEGO
- OTWARCIA WIDOKOWE
- DOMINANTY PRZESTRZENNE

BIBLIOGRAFIA:

- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., 1986, Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne, Warszawa.
- Atlas Miasta Łodzi, 2002, Łódź.
- Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, IGiPZ PAN, Główny Geodeta Kraju, PWN, 1993, Warszawa.
- Badziak K. (red.), 1997, Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku, Łódź.
- Bonisławski R., 2002, Miasto Las – „Kolumna”, Wędrownik I (371), PTTK, Łódź.
- Bonisławski R., 1999, Nowosolna, Wędrownik III (361), PTTK, Łódź.
- Czarnecki W., 1965, Planowanie miast i osiedli, Warszawa.
- Czechowska K., 1986, Ocena wartości kulturowych miasta Konstantynowa Łódzkiego, Łódź.
- Czechowska K., Wycichowski W., 1986, Ocena wartości kulturowych miasta Pabianic, Łódź.
- Domański A., 1961, Biała Rawska - studium zabytkowego założenia miasta i wytyczne urbanistyczno – konserwatorskie, Kraków.
- Domański A., 1960, Wolbórz. Zarys historyczno – urbanistyczny i wnioski konserwatorskie odnośnie zabytkowego miasta, Kraków.
- Dublicki B., 1983, Ocena wartości kulturowych miasta Zgierza, cz. I, II, Zgierz.
- Dumala K. Uwagi o perspektywnym planie ogólnym Tomaszowa Mazowieckiego z punktu widzenia ochrony jego wartości zabytkowych.
- Dylik J., 1971, Województwo ze stolicą bez antenatów. Geografia historyczna województwa łódzkiego, Łódź.
- Flat O., Opis miasta pod względem historycznym, Łódź.
- Głowacki K., 1984, Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego, tom I, Piotrków – Kielce.
- Gregorowicz J. (red.), 1982, Województwo skierniewickie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju, Łódź – Skierniewice.
- Guerquin B., 1984, Zamki w Polsce, Warszawa.
- Hryniak E., 1989, Studium historyczno – konserwatorskie m. Szadek, Kielce.
- Józefacki J., 1988, Dzieje Skierniewic 1359 – 1975, Skierniewice.
- Kalinowski W., 1966, Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku, Toruń.
- Kalinowski W., 1971, Problemy ochrony i konserwacji zabytkowych układów przestrzennych miast i osiedli, Toruń.
- Kalinowski W., Trawkowski S., 1956. Studium historyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Sieradza, Warszawa.
- Kamińska J., 1953, Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski Środkowej na tle osadnictwa, Acta Archeologica Universitatis Lodzensis, Łódź.
- Kiryk F., 1994, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII – XVI wiek, Kielce.
- Kłoczko A., Róziewicz M. (red.), 1996, Zabytki architektury i budownictwa w Polsce województwo skierniewickie, z. 38, Warszawa,
- Kobjek G., 1998, Księży Młyn – królestwo Scheiblerów, Łódź.
- Kolejwa M., 1984, Ocena wartości kulturowych miasta Ozorkowa, Łódź.
- Korzewski P., Lewacka A., 1982, Studium architektoniczno-urbanistyczne dla wybranych fragmentów zabudowy Gidel, Częstochowa.
- Korzewski P., Lewacka A., 1982, Studium architektoniczno-urbanistyczne dla wybranych fragmentów zabudowy Pławna, Częstochowa.
- Koter M., 1999, Historyczne uwarunkowania powstania i rozwoju regionu łódzkiego, (w:) Ziemia łódzka, Wyd. Łódź, Łódź.

- Koter M., 1969, Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej, Prace Geograficzne, nr 79, Łódź.
- Koter M., Liszewski S., Suliborski A., Łódź i region Polski Środkowej. Podręcznik wiedzy o regionie dla liceów, ŁTN, Łódź.
- Krassowski C.W., 1977, Problemy genezy, przemian i ochrony krajobrazu osadniczego ziem polskich, Warszawa.
- Krzyżanowska H., 1988, Zabytki architektury i budownictwa w Polsce województwo miejskie łódzkie, z. 24, 1988, Warszawa.
- Kulesza M., 2001, Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie, Łódź.
- Kulesza M., Koter M., 1998, Kształtowanie się sieci miast na obszarze Polski Środkowej, Werwicki A. (red.) Transformacja społeczno – ekonomiczna Polski Środkowej, Łódź.
- Kutno – studium historyczno – urbanistyczne, praca zbiorowa, PKZ, Warszawa
- Lipowski Z., 2000, Miasto przed borem, Wędrownik III (365), PTTK, Łódź.
- Liszewski S. (red.), 2001, Zarys monografii województwa łódzkiego, Łódź.
- Liszewski S. 1982, Łódź i okolice, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Łoziński J. Z. (red.), 1954, Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. II województwo łódzkie, Warszawa.
- Łydowska - Sowina U. Socjotopografia późnośredniowiecznego Sieradza, Sieradz.
- Marszał T., 1995, Szadek. Monografia miasta, Szadek.
- Mowszowicz J., 1962, Parki Łodzi. Łódź.
- Mortimer-Szymczyk H. (red.), 1981, Województwo miejskie łódzkie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju, Łódź.
- Muszyńska E., 1975, Problemy zagrożonych reliktyw urbanistycznych małych miast Regionu Łódzkiego, Łódź.
- Muszyńska E., 1981, Problematyka małomiasteczkowych form przestrzennych, Studia Regionalne T.V (X), Warszawa – Łódź.
- Olszewski B., 1995, Od Piątku do Soboty. Wędrówki po ziemi łódzkiej, Łódź.
- Olszewski B., 1999, Tum, znaczy dom. Wędrówki po ziemi łódzkiej, Łódź.
- Olszewski B., 2000, Poeta – tak, kasztelanem nie, Wędrownik III (365), PTTK, Łódź.
- Olszewski B., 2000, Łask, Wędrownik III (365), PTTK, Łódź.
- Perzanowski Z., 1961, Biała Rawska zarys historii miasteczka. Kraków.
- Pietras T., 2000, Aleksandrów Łódzki, Wędrownik I (363), PTTK, Łódź.
- Piotrowski W. (red.), 1980, Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju, Łódź – Sieradz.
- Puś W., 1987, Dzieje Łodzi przemysłowej (zarys historii), Muzeum Historii Miasta Łodzi, Łódź.
- Rospond S., 1984, Słownik etymologiczny miast i gmin PRL, Wrocław.
- Różewicz M., 1987, Zabytki architektury i budownictwa w Polsce województwo piotrkowskie, zeszyt 30, Warszawa.
- Sawicki A., 1979, Wytyczne do koncepcji planu rewaloryzacji zespołu staromiejskiego śródmieścia Łowicza, Skierniewice.
- Serafinowicz J., 1985, Skierniewice studium historyczno – urbanistyczne, Warszawa.
- Sieradz 1996 – reprint książki Sieradz, ks. Walery Pogorzelski, 1927, Włocławek.
- Siuchniński R. (red. nauk.) tom I, 1965, tom II, 1967, Miasta polskie w tysiącleciu, Wrocław – Warszawa - Kraków.
- Stankiewicz Z. (red.), 1982, Województwo piotrkowskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju, Łódź – Piotrków Trybunalski.

- Studia z historii budowy miast, 1955, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, zeszyt 1/14, Warszawa.
- Studium wiedzy o regionie. Wybrane problemy, 1994, Łódź.
- Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miast i gmin z terenu województwa łódzkiego.
- Sulimierski F., Chlebowski B, Walewski W., 1884, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa.
- Szulc H., 1995, Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce, Prace Geograficzne nr 163, Wrocław.
- Wegner J., 1953, Łowicz studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta, Skierniewice.
- Weymann S., 1938, Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej Poznań.
- Widawa – studium historyczno – urbanistyczne, 1964, praca zbiorowa, Warszawa.
- Wielowiejski J., 1980, Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego, Wrocław.
- Wierzbicka B. (red.) 1996, Miasto tyłem do rzeki. Materiały sesji naukowej, Warszawa.
- Wytyczne konserwatorskie do planu regionalnego zagospodarowania przestrzennego województwa piotrkowskiego, 1987, praca zbiorowa, cz. I i II, TUP Warszawa,
- Zin W. (red.), 1986, Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Miasta historyczne, Warszawa.

▪ SPIS MAPEK

- Stanowiska archeologiczne w rejestrze zabytków na tle sieci rzecznej województwa
- Regionalizacja osadnicza
- Ziemie historyczne w XIV w.
- Wiek nadania praw miejskich
- Miejscowości według czasu nadania praw miejskich
- Dzieje historyczne miast
- Miasta według własności
- Układy przestrzenne miast z historycznymi elementami lokacyjnymi – Aleksandrów Łódzki, Biała Rawska, Białaczów, Błaszki Bratoszewice, Brzeziny, Burzenin, Działoszyn, Gieczno, Głowno, Grabów, Inowódz, Jeżów, Kazimierz, Konstantynów Łódzki, Krośniewice, Kutno, Lutomiersk, Łask, Łódź, Łęczyca, Opoczno, Ozorków, Pabianice, Parzęczew, Piotrków Tryb., Piątek, Pławno, Sieradz, Sokolniki, Stryków, Sulejów, Szadek, Tuszyń, Tomaszów Maz., Uniejów, Warta, Wieluń, Widawa, Wolbórz, Zgierz
- Formy ochrony konserwatorskiej miast – Kutno, Łęczyca, Łowicz, Łódź, Piotrków Trybunalski, Rawa Mazowiecka, Sieradz, Skierniewice, Warta, Wieluń, Wolbórz

REPLIKI

na podstawie W. Śniadeckiego Łódź odchodząca, wykonała Dorota Strzelecka – Wójcik

- Łódź, Stare Miasto
- Łódź, uliczka na Widzewie
- Łódź, ulica Główna

SPIS FOTOGRAFII

Fot. 1. Sieradz. Rynek

Fot. 2. Raciszyn. Wapienniki

Fot. 3. Konopnica. Grodzisko nad Wartą

Fot. 4. Załecze Wielkie. Drewniany młyn nad Wartą

Fot. 5. Tum. Grodzisko

Fot. 6. Sieradz. Grodzisko w dolinie Warty

Fot. 7. Żarnów. Grodzisko

Fot. 8. Skoszewy Stare. Grodzisko w dolinie Moszczenicy

Fot. 9. Piotrków Trybunalski. Układ rozplanowania Starego Miasta, jako przykład średniowiecznego modelu rozplanowania

Fot. 10. Łęczyca. Rynek

Fot. 11. Piotrków Trybunalski. Fragment średniowiecznych murów miejskich

Fot. 12. Piotrków Trybunalski. Kościół w zespole klasztornym o.o. Bernardynów

Fot. 13. Czytelny kształt pierwotnej owalnicy w układzie przestrzennym Wolborza

Fot. 14. Zgierz. Drewniany dom tkacza przy ul. Długiej, jako relikw XIX – wiecznego osadnictwa „przemysłowego”

Fot. 15. Łódź. Willa R. Richtera w parku im. Bp. M. Klepacza

Fot. 16. Łódź. Willa E. Leonhardta w parku im. Legionów

Fot. 17. Bełchatów. Kościół w zespole klasztornym o.o. Franciszkanów (XVIII w.)

Fot. 18. Bełchatów. Założenie dworsko – parkowe (XVIII w.)

- Fot. 62. Skierniewice. Wnętrze kościoła p.w. św. Jakuba (XV, XVIII w.)
- Fot. 63. Skoszewy Stare. Kościół p.w. św. Barbary (XX w.)
- Fot. 64. Sulejów – Podklasztorze. Opactwo Cystersów (XIII w.)
- Fot. 65. Tomaszów Mazowiecki. Układ urbanistyczny miasta
- Fot. 66. Tuszyn. Układ urbanistyczny miasta
- Fot. 67. Uniejów. Zamek biskupów (XIV w.)
- Fot. 68. Wolbórz. Zespół pałacowy biskupów kujawskich (XVII - XVIII w.)
- Fot. 69. Zduńska Wola. Klasycystyczny dworek S. Złotnickiego
- Fot. 70. Zduńska Wola. Kościół ewangelicko – augsburski
- Fot. 71. Zduńska Wola. Dom tkacza
- Fot. 72. Zduńska Wola
- Fot. 73. Żelów. Rynek (XIX w.)
- Fot. 74. Żelów. Kościół Braci Czeskich (XIX w.)
- Fot. 75. Żarnów. Kościół p.w. św. Mikołaja (połowa XII w.)
- Fot. 76. Gidle. Sanktuarium MB Gidelskiej
- Fot. 77. Studzianna – Poświętne. Klasztor

RYSUNKI

- Rys. 1. Udział liczby osiedli w zależności od form ukształtowania powierzchni w poszczególnych okresach rozwoju osadnictwa w okolicach Łodzi wg J. Dylika (1948)
- Rys. 2. Udział osad średniowiecznych skupiska łączyckiego i wolborskiego na gruntach wg klas bonitacyjnych gleb (na podstawie J. Kamińskiej 1953)
- Rys. 3. Model rozplanowania miasta średniowiecznego z widocznym krzyżem kompozycyjnym w części centralnej
- Rys. 4. Schematy typowego położenia rynków w stosunku do osi symetrii obszaru miasta
- Rys. 5. Piotrków Trybunalski. Plan zespołu staromiejskiego
- Rys. 6. Formy rozplanowania wielodrożnicy (A) i widlicy (B)
- Rys. 7. Forma rozplanowania owalnicy
- Rys. 8. Schemat ulicówki
- Rys. 9. Forma rozplanowania wsi z folwarkiem
- Rys. 10. Forma rozplanowania rzędówki
- Rys. 11. Tatar (gm. Szczerców), jako przykład rzędówki
- Rys. 12. Wieś regularna
- Rys. 13. Brzeziny na mapie pruskiej Gillyego z 1793 r.
- Rys. 14. Drzewica. Zamek. Akwrele Z. Vogla, 1972

SPIS TABEL

- Tab. 1. Periodyzacja starożytnej historii ziem polskich
- Tab. 2. Miasta województwa łódzkiego na przestrzeni wieków
- Tab. 3. Waloryzacja miejscowości pod względem zachowania struktur przestrzennych